

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ GƏNCƏVİ ADINA ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU**

ISSN 2663-4406 (Print)
ISSN 2709-2699 (Online)

**AZƏRBAYCAN
ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞI**

NİZAMİ GƏNCƏVİ ADINA ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTUNUN ƏSƏRLƏRİ

2020, №1

AZERBAIJAN LITERATURE STUDIES

WORKS OF THE INSTITUTE OF LITERATURE NAMED AFTER NIZAMI
GANJAVI

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞI

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun elmi jurnalı 1946-cı ildən 2019-cu ilə qədər “Ədəbiyyat məcmuəsi” adı ilə nəşr olunub. Jurnal 30 may 2019-cu ildə Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində dövlət qeydiyyatına alınmışdır.

Qeydiyyat № 4223. ISSN 2663-4406 (Print); ISSN 2709-2699 (Online)

“Azərbaycan ədəb iyyatşünaslığı” Azərbaycan ədəbiyyatını və onun tarixi inkişaf mərhələlərini araşdıran, bu mövzuda müasir və aktual tədqiqat işlərinin nəşrini həyata keçirən elmi-nəzəri jurnaldır. Jurnalda məqalələr Azərbaycan, rus, ingilis və türk dillərində dərc edilir. Müəlliflərin şəxsi maraqlarını təbliğ edən məqalələr qəbul edilmir. Jurnal aşağıdakı rubrikalardan ibarətdir: Azərbaycan ədəbiyyatı, Mətbuat tarixi, Folklorşünaslıq, Mətnşünaslıq, Mühacirət ədəbiyyatı, Resenziyalar, Yubileylər, Xronika. “Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı” jurnalı ildə iki dəfə nəşr olunur. Jurnalda konfrans və simpozium materialları da dərc edilir, xüsusi buraxılışlar hazırlanır. Jurnal Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi elmi nəşrlərin siyahısına daxildir.

© Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, 2020

AZERBAIJAN LITERATURE STUDIES

Scientific journal of the Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of the Azerbaijan National Academy of Sciences. Published from 1946 to 2019 under the title “Literature Collection”. The journal was registered on May 30, 2019 at the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan.

Registration № 4223. ISSN 2663-4406 (Print); ISSN 2709-2699 (Online)

“Azerbaijan Literature Studies” is a scientific-theoretical journal that covers Azerbaijani literature and its historical stages of development, and publishes modern and topical research works on this topic. The journal publishes articles in Azerbaijani, Russian, English and Turkish. Articles promoting the personal interests of authors are not accepted. The journal consists of the following sections: Azerbaijani literature, History of the press, Folklore, Textual scholarship, Emigration literature, Reviews, Anniversaries, Chronicle. “Azerbaijan Literature Studies” journal is published twice a year. Conference and symposium materials are also published in the journal, special editions are prepared. The journal is included in the list of scientific publications recommended by the High Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan.

© Azerbaijan Literature Studies, 2020

Təsisçi
AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ GƏNCƏVİ ADINA ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU

Baş redaktor:

İsa HƏBİBBƏYLİ
AMEA-nın həqiqi üzvü

Məsul katib:
Aygün BAĞIRLI
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Redaksiya heyəti:

Teymur KƏRİMLİ – AMEA-nın həqiqi üzvü
Nüşabə ARASLI – AMEA-nın müxbir üzvü
Tehran MUSTAFAYEV – AMEA-nın müxbir üzvü
Təhsin MÜTƏLLİMOV – AMEA-nın müxbir üzvü (BDU)
Əlizadə ƏSGƏRLİ – filologiya elmləri doktoru, dosent
Məhərrəm QASIMLI – filologiya elmləri doktoru, professor
Şirindil ALIŞANLI – filologiya elmləri doktoru, professor
İmamverdi HƏMİDOV – filologiya elmləri doktoru, professor
Zahid XƏLİL – filologiya elmləri doktoru, professor (ADPU)
Teymur ƏHMƏDOV – filologiya elmləri doktoru, professor
Asif RÜSTƏMLİ – filologiya elmləri doktoru, professor
Əsgər QƏDİMOV – filologiya elmləri doktoru, professor (NDU)
Xəlil YUSİFLİ – filologiya elmləri doktoru, professor (AMEA Gəncə Bölməsi)
Fəridə ƏZİZOVA – filologiya elmləri doktoru, dosent
Ataəmi MİRZƏYEV – filologiya elmləri doktoru, dosent
İslam QƏRİBOV – filologiya elmləri doktoru, professor
Vüqar ƏHMƏD – filologiya elmləri doktoru, professor
Nikpur CABBARLI – filologiya elmləri doktoru, dosent
Razim MƏMMƏDOV – filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent (ADPU)

Məsul redaktor: **Mehparə AXUNDOVA**

Beynəlxalq redaksiya heyəti:

Yavuz AKPINAR (Türkiyə)
Seyfəddin ALTAYLI (Türkiyə)
Həmidulla BALTOBAYEV (Özbəkistan)
Mişel BOZDƏMİR (Fransa)
Elizbar CAVELİDZE (Gürcüstan)
Kim MİNULLİN (Rusiya/Tatarıstan)
Əhməd ƏXLAQ AHAN (Hindistan)
Aqata BAREYA (Polşa)
Qaadamba BİLQUUDEİ (Monqolustan)

Founder

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF AZERBAIJAN
INSTITUTE OF LITERATURE NAMED AFTER NIZAMI GANJAVI

Editor-in-Chief:

Isa HABIBBAYLI

Active member of ANAS

Executive Secretary:

Aygun BAGHIRLI

Doctor of philosophy in philology, associate professor

Editorial board:

Teymur KARIMLI – Active member of ANAS

Nushaba ARASLI – Correspondent member of ANAS

Tehran MUSTAFAYEV – Correspondent member of ANAS

Tahsin MUTALLIMOV – Correspondent member of ANAS (BSU)

Alizade ASGARLI – doctor of philological sciences, associate professor

Maharram GASIMLI – doctor of philological sciences, professor

Shirindil ALISHANLI – doctor of philological sciences, professor

Imamverdi HAMIDOV – doctor of philological sciences, professor

Zahid KHALIL – doctor of philological sciences, professor (ASPU)

Teymur AHMADOV – doctor of philological sciences, professor

Asif RUSTAMLI – doctor of philological sciences, professor

Asgar GADIMOV – doctor of philological sciences, professor (NSU)

Khalil YUSIFLI – doctor of philological sciences, professor (ANAS Ganja Division)

Farida AZIZOVA – doctor of philological sciences, associate professor

Ataemi MIRZAYEV – doctor of philological sciences, associate professor

Islam GARIBOV – doctor of philological sciences, professor

Vuqar AHMAD – doctor of philological sciences, professor

Nikpur JABBARLI – doctor of philological sciences, associate professor

Razim MAMMADOV – doctor of philosophy in philology, associate professor (ASPU)

Responsible editor: **Mehpare AKHUNDOVA**

International editorial board:

Yavuz AKPINAR (Turkey)

Seyfeddin ALTAYLI (Turkey)

Hamidulla BALTOBAYEV (Uzbekistan)

Mishel BOZDEMİR (France)

Elizbar JAVELIDZE (Georgia)

Kim MINULLIN (Russia/Tatarstan)

Ahmad AKHLAG AHAN (India)

Aqata BAREYA (Poland)

Qaadamba BILQUUDEI (Mongolia)

Учредитель
НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ ИМЕНИ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

Главный редактор:

Иса ГАБИББЕЙЛИ
действительный член НАНА

Ответственный секретарь:
Айгюн БАГИРЛИ
доктор философии по филологии, доцент

Редколлегия:

Теймур КЕРИМЛИ – действительный член НАНА
Нушаба АРАСЛЫ – действительный член НАНА
Техран МУСТАФАЕВ – действительный член НАНА
Тахсин МУТАЛЛИМОВ – действительный член НАНА (БГУ)
Ализаде АСКЕРЛИ – доктор филологических наук, доцент
Магеррам ГАСЫМЛЫ – доктор филологических наук, профессор
Шириндил АЛЫШАНЛЫ – доктор филологических наук, профессор
Имамверди ГАМИДОВ – доктор филологических наук, профессор
Захид ХАЛИЛ – доктор филологических наук, профессор (АГПУ)
Теймур АХМЕДОВ – доктор филологических наук, профессор
Асиф РУСТАМЛИ – доктор филологических наук, профессор
Аскер ГАДИМОВ – доктор филологических наук, профессор (НГУ)
Халил ЮСИФЛИ – доктор филологических наук, профессор (Гянджинское отделение НАНА)
Фарида АЗИЗОВА – доктор филологических наук, доцент
Атаами МИРЗОЕВ – доктор филологических наук, доцент
Ислам ГАРИБОВ – доктор филологических наук, профессор
Вугар АХМЕД – доктор филологических наук, профессор
Никпур ДЖАББАРЛЫ – доктор филологических наук, доцент
Расим МАМЕДОВ – доктор философии по филологии (АГПУ)

Ответственный редактор: **Мехпара АХУНДОВА**

Иностранная редколлегия:

Явуз АКПЫНАР (Турция)
Сейфеддин АЛТАЙЛЫ (Турция)
Хамидулла БАЛТАБАЕВ (Узбекистан)
Мишель БОЗДАМИР (Франция)
Элизбар ДЖАВЕЛИДЗЕ (Грузия)
Ким МИНУЛЛИН (Россия/Республика Татарстан)
Ахмед АХЛАГ АХАН (Индия)
Агата БАРЕЯ (Польша)
Гаадамба БИЛГУУДЕИ (Монголия)

Möhtəşəm azərbaycançılıq hadisəsi

İsa Həbibbəyli

Akademik, AMEA-nın I vitse-prezidenti,
Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: isa.habibbeyli@science.az

<https://orcid.org/0000-0002-9793-1949>

Annotasiya. Məqalədə Xalq yazıçısı Anarın “Yaşamaq haqqı” adlı əsəri geniş təhlil olunur. Qayəsində azərbaycançılıq ideyası duran “Yaşamaq haqqı” əsərində “Orxon-Yenisey” kitabələrindən, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından, Oğuznamələrdən, “Divani-lüğət-it türk” divanından, klassik poeziyanın nümayəndələrindən, çar Rusiyasının və bolşeviklərin Azərbaycanı işğal etməsindən, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılmasından, ermənilərin torpaq iddiasından, SSRİ-də repressiyadan, Ulu öndər Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsindən, Dağlıq Qarabağ hadisələrindən, Azərbaycanda dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizədən geniş bəhs olunur. Məqalədə yazıçının bütün bu məsələlərə dair mövqeyinə münasibət bildirilir, əsər elmi-ədəbi və ictimai-tarixi traktat kimi dəyərləndirilir.

Açar sözlər: azərbaycançılıq, Anar, “Yaşamaq haqqı”, ədəbi-tarixi traktat, analitik dəyərləndirmələr

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.173>

Məqaləyə istinad: Həbibbəyli İ. (2020). *Möhtəşəm azərbaycançılıq hadisəsi*. “Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı”, № 1, səh. 6-16

Məqalə tarixəsi: göndərilib – 04.07.2020; qəbul edilib – 19.04.2020

The phenomenon of magnificent Azerbaijanism

İsa Həbibbəyli

Academician, First Vice-President of ANAS,
Institute of Literature named after Nizami Ganjavi. Azerbaijan.

E-mail: isa.habibbeyli@science.az

<https://orcid.org/0000-0002-9793-1949>

Abstract. The work “The Right to Live” by Anar, People’s writer is studied in the article. The main idea of the work is the ideology of Azerbaijanism. In the work “The Right to Live” is dealt with Orkhon-Yenisey inscriptions, “Kitabi-Dede Gorgud” epos, Oguznames, “Divani-lugat-it Turk” epos, representatives of classical poetry, the occupation of Azerbaijan by Tsarist Russia and Bolsheviks, the importance of establishment of the Azerbaijan Democratic Republic, land claims of Armenians, repression in the USSR, coming of the great leader Heydar Aliyev to power, events in Nagorno-Karabakh and the struggle for state independence in Azerbaijan. In the article writer’s attitude to the issues is stated and the work is valued as a scientific-literary and socio-historical treatise.

Keywords: Azerbaijanism, Anar, “The Right to Live”, socio-historical treatise, analytical evaluations

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.173>

To cite this article: Habibbayli I. (2020) *The phenomenon of magnificent Azerbaijanism*. "Azerbaijan Literature Studies", Issue I, pp. 6-16

Article history: received – 04.07.2020; accepted – 19.07.2020

Giriş / Introduction

Azərbaycançılıq ideyası və ideali haqqında ilk mətbu çağırışların meydana çıxdığı XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərindən bizim günlərə qədər kifayət qədər ədəbi, elmi və siyasi fikirlər irəli sürülmüş, bir çox tədqiqat əsərləri və məqalələr meydana çıxmışdır. Ölkəmizin müstəqil dövlətçilik statusu qazanması ilə əlaqədar olaraq XX əsrin doxsanıncı illərindən sonra azərbaycançılıq ideyasından həm də dövlət ideologiyası modeli kimi də söz açılmaqdadır. Azərbaycan xalqının Ümummillə lideri Heydər Əliyevin azərbaycançılığı müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət ideologiyası olaraq bəyan etməsi ilə bu anlayışın ətrafındakı araşdırmalarda olan milli düşüncəni azərbaycançılıq ideologiyasının əhatə dairəsi, mahiyyəti və əhəmiyyəti kimi məsələlərin şərh edilməsi əvəz etmişdir. Artıq elmi-ədəbi və ictimai mühitdə azərbaycançılıq anlayışına fəlsəfi-siyasi, hüquqi-tarixi və dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq aspektlərindən yanaşmaları ifadə edən mövqelər, təhlillər və dəyərləndirmələr mövcuddur. Lakin azərbaycançılıq ideyasına bütün yönələri ilə hərtərəfli şəkildə və kompleks yanaşmaları özündə cəmləşdirən, anlayışın tam mənasını real tarixi-həyatı və yüksək elmi-ədəbi səviyyədə ifadə edən ümumiləşdirici əsərlərə ciddi ehtiyac vardır. Fikrimcə, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin sədri, xalq yazıçısı Anarın 2020-ci ildə Bakıda, "Qanun" nəşriyyatında çap olunmuş "Yaşamaq haqqı" adlı kitabı ölkəmizdə azərbaycançılıq istiqamətində yaşanmış tarixi təcrübələri, aparılmış elmi-ədəbi axtarışları, keçilmiş ictimai-siyasi prosesləri və mühüm ədəbi-tarixi şəxsiyyətləri özündə geniş şəkildə əks etdirən möhtəşəm elmi-publisistik əsərdir. Bu, azərbaycançılıq anlayışının tərkibinə daxil olan bütün əsas və ən mühüm komponentləri özündə cəmləşdirib, ədəbi və ictimai proseslərin işığında real surətdə, geniş şəkildə əks etdirən və ümumiləşdirilmiş təsəvvür yaradan ilk ədəbi-ictimai və elmi-tarixi kitabdır. "Yaşamaq haqqı" – Xalq yazıçısı Anarın təqdimatında azərbaycançılığın əsrlərin süzgəcindən keçərək, tarixin sınaqlarından çıxaraq, davamlı ənənələrə çevrilmiş və artıq dayanıqlıq qazanmış dəyərlərinin genişhəcmli bir kitabda ümumiləşdirilmiş təəssümüdür. Hər bir azərbaycanlı üçün gərəkli və əhəmiyyətli olan azərbaycançılıq ideallarını xalq yazıçısı Anar, necə deyirlər, "öz köynəyindən" keçirməklə, bu taleyüklü ümummillə ədəbi-ictimai dəyərlərə baxışlarını meydana qoymaqla mütəfəkkir bir Azərbaycan yazıçısının təqdimatında azərbaycançılığın miqyasını və məstəbətini müasir cəmiyyətin diqqətinə çatdırmaq vəzifəsini şəərəflə və məsuliyyətlə yerinə yetirmişdir. Bu mənada konkret bir yazının baxışlarının və dünyagörüşünün ifadəsi olsa da, "Yaşamaq haqqı" kitabı hər bir Vətən övladı üçün təsirli və əhəmiyyətli azərbaycançılıq dərsləri səviyyəsində ümumiləşdirilmiş traktat təəssüratı yaradır.

Əsas hissə / Main Part

Xalq yazıçısı Anarın mövzu ilə əlaqədar olaraq zəngin bədii ədəbiyyat nümunələri və özünün şəxsi müşahidələri ilə yanaşı, həm də dövrü mətbuat materiallarından, arxiv sənədlərindən, ailə arxivindən, elmi əsərlərdən, memuarlardan, məktublardan və nadir fotosəkillərdən yerli yerində və yaradıcı şəkildə istifadə etməklə meydana qoyduğu "Yaşamaq haqqı" kitabı canlı və əyani bir azərbaycançılıq traktatı missiyasını yerinə yetirir. Geniş mənada "Yaşamaq haqqı" – Xalq yazıçısı Anarın təqdimatında mükəmməl bir ümumiləşdirilmiş Azərbaycannamədir. Fikrimizcə, görkəmli Azərbaycan yazıçısı Cəlil Məmmədquluzadənin XX əsrin əvvəllərində yazdığı məşhur "Anamın kitabı" dramından və xalq şairi Səməd Vurğunun elan etdiyi "Azərbaycan epopeyası"ndan sonra xalq yazıçısı Anarın təqdim etdiyi "Yaşamaq haqqı" Azərbaycan ədəbi-

ictimai fikrində azərbaycançılıq haqqında yaranmış növbəti möhtəşəm abidədir. Məlum olduğu kimi, böyük demokrat Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycanın taleyi haqqında fikirlərini 1920-ci ildə qələmə aldığı “Anamın kitabı” adlı dram əsəri ilə, Səməd Vurğun poemalar silsiləsi vasitəsilə mənsub olduğu xalqa bədii şəkildə böyük vətəndaşlıq ruhu ilə çatdırmaq missiyasını həyata keçirmişlər. Anarın “Yaşamaq haqqı” kitabı isə bədii əsər olmayıb, elmi-ədəbi və ictimai-tarixi traktat kimi meydana çıxmışdır. Müəllif özü “Yaşamaq haqqı”nın janrını “şəxsi xatirələr işığında tarixi-siyasi traktat”, yaxud “çox iri esse və ya dastan” adlandırırsa da, kitabda elm və ədəbiyyat faktorunun geniş yer tutduğu da aşkar müşahidə olunur. Fikrimizcə, “Yaşamaq haqqı”nın janrını müəyyən edərkən bura müəllifin qeyd etdiyi “tarixi-siyasi” istiqamətlərlə yanaşı, elmi-ədəbi faktorları da əlavə etmək lazımdır. Bizə görə, Anar özü də əslində təqdim etdiyi formatda həmin genişliyi nəzərdə tutmuşdur. Belə ki, Anarın “janr təyini” kimi müəyyən etdiyi formatdakı “şəxsi xatirələr işığında” sözlərinin daşdığı mənə çalarları içərisində onun əsərin yazılması prosesində bir yazıçı kimi öz müşahidələrinə, ədəbi mülahizələrə, ədəbiyyat amilinə istinad edildiyi etiraf olunmuşdur. Bundan başqa, kitabda birbaşa ədəbiyyat məsələlərinə, ədəbi şəxsiyyətlərin xidmətlərinə, fəaliyyətlərinin müxtəlif məqamlarına, hətta ayrı-ayrı bədii əsərlərə həsr olunmuş hissələr də mövcuddur. Yazıçı Anarın ədəbi fəaliyyətində isə elm faktoru həmişə özünəməxsus xüsusi yer tutmuşdur. “Sizsiz” və “Kərəm kimi”, “Əsrin-nəslim” kimi sənədli romanlarında, Dədə Qorqud, Mirzə Fətəli Axundzadə, Cəlil Məmmədquluzadə, Üzeyir Hacıbəyov və Hüseyn Cavidə həsr edilmiş ssenarilərində, tanınmış simalar haqqındakı essələrində ədəbiyyat materialı ilə yanaşı, elm faktorunun da böyük yeri vardır. Bundan başqa, Anarın “Dədə Qorqud dünyası”, “Anlamaq dərdi”, “Nəsrin fəzası”, “Şairin dərdi”, “Türkün sözü”, “Şairin hünəri” və sair kimi ciddi elmi əsərləri professional ədəbiyyatşünaslıq faktı kimi qəbul edilir. Anar “Qobustan” jurnalının baş redaktoru olaraq da ədəbi fəaliyyətində qoşa qanad kimi ədəbiyyatşünaslıqdan başqa dilçilik, sənətşünaslıq, tarix, folklor, etnoqrafiya sahələrinin imkanlarından yaradıcı şəkildə istifadə etməyin mükəmməl örnəklərini meydana qoymuşdur. Bütün bunlara görə, “Yaşamaq haqqı”nın ilk növbədə ictimai-tarixi aspektdə yazılmış elmi-ədəbi traktat kimi meydana çıxması tamamilə qanunauyğun olub, Anarın çoxcəhətli yaradıcılıq fəaliyyətinin təkamül prosesindən doğan mühüm hadisədir. Anarın bu vaxta qədərki bədii əsərlərində elm ikinci faktor kimi iştirak edirdisə, indi burada, “Yaşamaq haqqı”nda tərəflərin yeri dəyişdirilərək, mətndə ədəbiyyat amili ikinci plana keçirilmişdir. “Yaşamaq haqqı” traktatında Anar elmlə, tarixlə, siyasətlə ədəbiyyatın mükəmməl bir sintezini yaratmağa müvəffəq ola bilmişdir. Ona görə də, geniş əhatə dairəsi nəzərə alınmaqla, “Yaşamaq haqqı”nın janr baxımından elmi-ədəbi traktat adlandırmaq daha real təyinatdır. Həm də Anarın yazıçı olaraq yaşamlarında elmlə ədəbiyyat, tarixlə siyasət əksər məqamlarda üzvü vəhdət təşkil etdiyindən yığcam və anlaşıqlı olsun deyə “Yaşamaq haqqı”nı ədəbi-tarixi traktat adlandırmaq kifayət edir. Yazıçının fəhm etdiyi “bəlkə doğrudan da dastan” mülahizəsi isə “Yaşamaq haqqı”nın geniş həcmi ilə uyğun gəlsə də, dastan janrı üçün xarakterik olan mübaliğələrlə təqdim olunan kitabdakı obyektiv reallığa mümkün olduqca daha çox sədaqət göstərmək prinsipi üst-üstə düşür. Traktat janrının tələb etdiyi təqdim olunan problemləri ictimai mühitin müzakirəsinə çıxarmaq, fikir mübadiləsinə meydan açmaq prinsiplərinin “Yaşamaq haqqı” üçün də uyğun olduğunu nəzərə almaqla, əsəri ədəbi-tarixi traktat adlandırmaq oxuculara çatdırılan mətnin forma və məzmununa tam münasibdir. Beləliklə, Mirzə Fətəli Axundzadənin məşhur “Kəmalüddövlə məktubları” janr etibarilə fəlsəfi traktat, Əlibəy Hüseynzadənin “Siyasəti-fürusət” əsəri ədəbi-siyasi traktat olduğu kimi, Anarın “Yaşamaq haqqı” da XXI əsrin Azərbaycan ədəbiyyatının mükəmməl ədəbi-tarixi traktatıdır.

“Yaşamaq haqqı”nda ən qədim dövrdən bizim günlərə qədərki Azərbaycan tarixinə və azərbaycançılıq ideyasının təkamülünə dair ictimai-ədəbi baxışlar, hadisələr və proseslər özünün geniş əksini tapmışdır. “Yaşamaq haqqı” - tariximizdə və günümüzdə hər olub keçən əhvalatların və təfərrüatların deyil, xalqımızın milli varlığını müəyyən edən, tarixi mərhələyə çevrilmiş, zamanın irəliyə doğru inkişafına təsir göstərə bilən ədəbi-tarixi proseslərin traktatıdır. Anar tarixdən və ədəbiyyatdan ayrı-ayrılıqda bizlərə bəlli olan hadisələr və şəxsiyyətlər haqqındakı seçilmiş ədəbi-tarixi faktları və prosesləri, görkəmli şəxsiyyətlər haqqında baxışları xronoloji

qaydada azərbaycançılıq ideyası ətrafında vahid süjet xətti üzrə birləşdirərək yeni və zəngin ədəbi-elmi material kimi oxuculara təqdim edir. “Yaşamaq haqqı”nda ən qədim hadisə kimi “Orxon-Yenisey” kitabələrindən, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarından, Oğuznamələrdən, “Divani-lügəti-türk” divanından başlayaraq, orta əsrlərin böyük dil hadisəsi olan klassik poeziyanın yaradıcılarına, çar Rusiyasının Azərbaycanı işğal etməsinə, ölkəmizin parçalanmasına, maarifçilik hərəkatına, “Molla Nəsrəddin”in tarixi roluna və “Füyuzat”la münasibətlərinə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixi taleyinə, Qafqazda erməni məsələsinə, bolşeviklərin ərəzilərimizi işğal etmələrinə, repressiya hadisələrinə, Mir Cəfər Bağırov dövrünün ziddiyyətlərinə, Cənubi Azərbaycanda gedən demokratik proseslərə, mühacirət xadimlərinə, “Xruşşov mülayimləşməsinə”, görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev epoxasının birinci və ikinci mərhələlərində, minilliklər ərzində baş vermiş mühüm proseslər ədəbi-tarixi planda əks etdirilmişdir. Burada həmçinin yaxın dövr tariximizin Dağlıq Qarabağ hadisələrinə, dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizənin mürəkkəb ictimai-siyasi vəziyyətinə və nəhayət, yeni tarixi epoxanın böyük hadisələrinə və Yazıçılar Birliyində gedən proseslərdə olan çox mühüm ədəbi-tarixi hadisələrin mahiyyəti azərbaycançılıq düşüncəsi işığında açıqlanmışdır. Beləliklə, bir neçə tarixi epoxanın hadisələrini və şəxsiyyətlərini təsvir edib mənalandıran “Yaşamaq haqqı” azərbaycançılıq haqqında ədəbi-tarixi epopeya təəssüratı yaradır. Bu, azərbaycançılıq idealları uğrunda gedən çoxəsrlilik mübarizələrin mərhələlər üzrə ayrı-ayrılıqda tarixi romanı, tam halda isə epopeyasıdır. Sadəcə olaraq epik ədəbiyyatın janrları olan tarixi roman və epopeyadan fərqli olaraq “Yaşamaq haqqı”nda hadisələrə və şəxsiyyətlərə münasibətdə üslub cəhətdən yazıçı fantaziyasından çox tarixi yanaşmalar və elmi-analitik dəyərləndirmələr ön mövqeyə çıxarıldığı üçün fərqli bir janrdakı traktat janrında orijinal bir əsər yaranmışdır.

“Yaşamaq haqqı” – mütəfəkkir yazıçı qavrayışı ilə düşünülmüş, ictimai-mənəvi dərkətmə və elmi-publisist dəyərləndirmələr əsasında yazılmış mükəmməl ədəbi-tarixi ümumiləşdirilmiş traktatdır.

“Yaşamaq haqqı” – roman və ya epopeya janrlarında olduğu kimi, vahid süjet xətti ətrafında cərəyan edən çoxşaxəli proseslərin inkişaf dialektikasını özündə əks etdirən traktatdır.

Fikrimizcə, 1999-cu ildə yazılmış “Azərbaycançılıq haqqında düşüncələr” essesi “Yaşamaq haqqı” traktatının proqramı, romançı dili ilə desək, proloqudur.

“Yaşamaq haqqı” – “Azərbaycançılıq haqqında düşüncələr”də deyildiyi kimi “tarixçi olsa da, olmasa da qanrılıb geriye baxmaq ehtiyacının, həm özünün yaşadığı həyatı, həm içində ömür sürdüyü zaman kəsiyini, həm də mənsub olduğu xalqın, millətin keçmişini yada salmaq, bilmək, anlamaq istəyi”nin ədəbi-tarixi ifadəsindən ibarət olan mənalı, düşündürücü və ibrətamiz bir traktatdır. Bu mənada Anarın böyük istedadla yazdığı Cəlil Məmmədquluzadəyə həsr edilmiş “Anlamaq dərdi” essesi “Yaşamaq haqqı” traktatının epigrafı kimi səslənir. Azərbaycan xalqının dili, tarixi, dövlətçilik ənənələri, milli-mənəvi bütövlüyü, dövlət müstəqilliyi məsələləri “Yaşamaq haqqı”nda qarşıya qoyulan, davam və inkişaf etdirilən ana xətlərdir. Anarın ana dili - dövlət dili haqqında fikirləri müxtəlif vaxtlarda bu bərədə meydana çıxmış “Qafqaz tatarları”, “müsəlman”, “tatar”, yaxud ümumi şəkildə işlədilən “türk” terminlərinin araşdırılıb aydınlaşdırılmasından milli özünəməxsusluğun mütləq şəkildə qorunub saxlanılmasına və xalq üçün milli-tarixi özünüdərk zəruriliyinə qədərki bütün məsələləri aydın surətdə əhatə edib ümumiləşdirir. Bu mənada “Yaşamaq haqqı” kitabındakı “Türklərin əbədi qayğısı: ana dili uğrunda mübarizə” bölməsi dil tariximizə yüksək yazıçı-vətəndaş və professional dilçi-ədəbiyyatçı münasibətinin mükəmməl nümunəsi olmaqla bərabər, həm də tarixdən bu günə qədər mövcud olmuş suallara aydın elmi cavabın ifadəsidir.

“Orxon-Yenisey” daş kitabələrinə, Mahmud Qaşqarlı, Fəzlullah Rəşidəddin, Yusif Balasagunlu kimi ümumtürk bilicilərinin yazılı kitab-abidələrinə yerli-yerində istinad edən Anar “Yaşamaq haqqı”ndakı tədqiqatları ilə XXI əsrin yeni tipli oğuznaməsini yaratmışdır. Anarı yeni tarixi epoxanın əsas oğuznaməçilərindən biri hesab etmək olar. Anarın dil tarixinə dair mülahizələri bir qayda olaraq dilin keşiyində dayanmaq missiyası ilə üzvü surətdə əlaqədə, daha doğrusu, ayrılmaz vəhdətdə verilir. Vətəndaş yazıçı nəticə olaraq ana dilinə – dövlət dilinə müstəqil

dövlətin və mənsub olduğu xalqın milli-siyasi varlığının əsas ifadə vasitəsi kimi baxır. Ona görə də yazıçının ana dili görüşləri ölkənin və xalqın adı, ərazi bütövlüyü, müstəqil dövlətçilik məsələlərini də əhatə etməklə, yeni tipli tədqiqatlara çevrilir. Ana dili Anar üçün azərbaycançılığın ekvator xətti kimi öz oxu ətrafında ölkəmiz və xalqımız haqqında taleyüklü nə varsa, bütün əsas mətləbləri özündə birləşdirir. Anarın 8 yanvar 1993-cü ildə “Müstəqil” qəzetinə verdiyi müsahibədən gətirdiyim aşağıdakı sitat vətəndaş yazıçının da, müasir cəmiyyətin də ana dili – dövlət dili haqqındakı baxışlarının əsas müddəalarını düzgün şəkildə əks etdirir: “Azərbaycan dili müstəqil bir dildir. Necə ki, qırğız, tatar dili müstəqildir. Heç bir vaxt tatar gedib başqa dildə danışmayacaq. Azərbaycan da danışmamalıdır. Çünki Azərbaycan dilinin özünün özəllikləri, özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Nə qədər qanun, nə cür qərar qəbul edilməsindən asılı olmayaraq, xalqımızı əmin etmək istəyirəm ki, Azərbaycan dili var və yaşayacaq. Azərbaycan yazıçıları da ömürlərinin axırınadək bu dildə yazacaqlar. Bu dilə xəyanət – Cəlil Məmmədquluzadəyə xəyanət olardı”.

“Yaşamaq haqqı”ndakı “Dilimizin adı haqqında mübahisələr”, “Dilə qarşı təhlükə”, “Dövlət dili məsələsi” bölmələrində irəli sürülən tezislər dilimizin tarixinin xalqımızın taleyi ilə üzvü əlaqədə şərhinin və dərkinin Anara məxsus izahıdır. Ona görə də ana dili məsələsi yalnız “Yaşamaq haqqı”nın girişi, müqəddiməsi deyil, kitabdakı əksər fəsilərin ana xətlərini birləşdirən və əlaqələndirən ən mühüm arqumentlərdən biridir. Yekun olaraq kitabda ifadə edilmiş doğru və haqlı qənaətdir ki, dili qorumaq və inkişaf etdirmək millət və ölkə üçün yaşamaq haqqının təsdiqidir.

“Yaşamaq haqqı” – tarixin ittihamı və imtahanı haqqında ibrətamiz kitabdır. Anara görə “tarix siyasi və mədəni həyatın hadisələrindən (təbii ki, iqtisadi yaşamın da olayları, inqilablar, çevrilişlər, müharibələr daxil olmaqla) ibarətdir. Qədim zamanlarda da, indi də hər bir mədəniyyət xadiminin ömrü tarixin axarı içərisində keçir və çox vaxt siyasi gerçəkliklə müəyyənləşdirilir”. “Yaşamaq haqqı” – Azərbaycan xalqının “tarixin axarı içərisində” keçən və “siyasi gerçəkliklə” müəyyənləşdirilən keşməkeşli taleyinin, ağırları və uğurlarının kitabıdır. Görkəmli yazıçı Anar “Yaşamaq haqqı”nda sözüün həqiqi mənasında vətəndaş tarixçilik missiyasını məsuliyyətlə yerinə yetirmiş, Azərbaycan tarixinin dönüş məqamları, ictimai-siyasi prosesləri və böyük ədəbi-tarixi şəxsiyyətləri haqqında obyektiv elmi söz deməyi bacarmışdır. “Yaşamaq haqqı”nda aparıcı mövqeyə malik olan, əsas yer tutan Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğalı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Qafqazda erməni məsələsi, Cənubi Azərbaycanda milli demokratik proseslər, Stalin dövrünün əzablı yolları, Heydər Əliyev – İlham Əliyev epoxasının tarixi gedişatı və böyük uğurları mövzuları tarix kitablarında olduğundan da aydın, canlı, obyektiv və təsirli şəkildə təqdim olunmuşdur. “Yaşamaq haqqı”ndakı “General Sisianovun Cavad xanla epistoluar dueli”, “Yeni dövrün ilk siyasi xadimləri”, “Şərqdə ilk cümhuriyyətin yaranması”, “Cənubi Azərbaycanda milli şüurun oyanması”, “Tarixi şans”, “Mülayimləşmə”, “Mir Cəfər Bağırovun süqutu”, “Avqust putçu və sistemin iflasi”, “İki sistemdə vahid məqsəd” kimi tarixi-siyasi icmallar fərqli yöndən yazılmış Azərbaycan tarixi oçerkləridir. Bunlar mövcud Azərbaycan tarixi oçerklərinə xalq yazıçısı Anarın ciddi əlavələridir. Sənədlərə və tarixi faktlara əsaslanan tarix kitablarından fərqli olaraq Anarın “əlavə etdiyi” tarix sənədliliklə yazıçı fəhminin və fakta dair sənətkar müşahidələrinin vəhdəti əsasında yaradılmış, tarixiliklə bədii düşüncənin sintezi vasitəsilə ifadə olunmuş traktatlardır.

Məlumdur ki, tarixdə şəxsiyyətin rolu məsələsinə elmdə fərqli münasibət olmuşdur. Tarixdə şəxsiyyətin rolu süni şəkildə şişirdildikdə şəxsiyyətə pərəstiş yaranmış, şəxsiyyətlərin xidmətləri bilərəkdən və ya bilməyərəkdən azaldıqda həmin tarixi dövrlər boş qalmışdır. Anarın tarixdə şəxsiyyətin rolu məsələsinə münasibətində obyektivlik əsas meyar kimi qəbul olunur. “Şəxsiyyət – necə varsa” formulu Anarın tarixi və ədəbi şəxsiyyətlərə münasibətinin düsturudur. Anar müəllim şəxsiyyətləri böyük tarixi dövrlərlə və hadisələrlə birlikdə təqdim etdiyi üçün “Şəxsiyyət – necə varsa” düsturunu “Tarix – necə varsa” formulu kimi də başa düşmək olar. Anar tarixi və ədəbi şəxsiyyətləri siyasi-tarixi hadisələrin axarında təhlil edib qiymətləndirdiyinə görə şəxsiyyətin fəaliyyət istiqamətini müəyyən edən tarixi hadisənin və ya tarixi faktın obyektiv mövqedən dəyərləndirilməsi şəxsiyyətin mahiyyətinin açılmasına, yaxud proseslərin ön mövqeyinə çıxarılmasına imkan yaradır. Məsələn, Azərbaycanın parçalanması hadisəsindən bəhs edərkən Anar uzun

zamanlar boyu sovet tarixçilərinin bu hadisəni “Azərbaycanın könüllü olaraq Rusiyanın tərkibinə daxil olması”, “sonralar daha ehtiyatlı şəkildə “Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsi” adlandırılmasından fərqli olaraq, mövcud hadisənin real mahiyyətinin işğalçılıq siyasəti olmasını Azərbaycanda Cavadxanın, Qafqazda Şeyx Şamilin mübarizəsi və taleyinin fonunda əsaslandırmışdır. “Yaşamaq haqqı”nda Şeyx Şamilin tarixi şəxsiyyət olaraq xidməti onun “iyirmi ildən artıq Qafqaz xalqlarının çar işğalçılarına mübarizəsinə rəhbərlik etməsi” faktı ilə səciyyələndirilmişdir. Cavadxanın tarixi siması isə Gəncəni işğal etmək iddiasında olan çar generalı Sisianovla yazışmalarındakı milli qürur və vətənpərvərlik notalarında “Sən mənə savaşa hazır ol deyirsən. Mən də savaşa sən Şəmsədinə gəlib onun camaatını özünə tabe etdirdiyin gündən hazırlaşırım”, nəhayət, “Sən şəhərə yalnız mənim meyidimin üstündən girəcəksən” – kimi öz ifadəsini tapmış qəti və mərdanə mövqeyi və həmin müddəaları təsdiq edən həyatının faciəli qəhrəmanlıq nümunəsi ilə müəyyən olunmuşdur. Bu məqamda Azərbaycan Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti Heydər Hüseynovun faciəsi onun Rusiyaya qarşı vuruşmuş Şeyx Şamili və müridizmi müdafiə etməsinə İosif Stalin dövrünün “gerçəkliyi” təqdim olunmuşdur. Əlimərdan bəy Topçubaşovun siyasi portreti isə tanınmış dövlət xadiminin dünyagörüşünün və dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizəsinin mahiyyətini bəyan edən aşağıdakı öz sözləri ilə açıqlanmışdır: “Əgər ermənilərin və gürcülərin hər hansı günahı məhkəmədə, faktlar əsasında sübuta yetirilməliydisə, müsəlmanlar bəri başdan dəlilsiz-sübutsuz müqəssir sayılırdılar... Öz ölkələri Azərbaycanın adını çəkmək, özlərini azəri türkü, ya azərbaycanlı adlandırmaq qadağan idi. Onların haqqı yox idi ki, mənşəcə türk xalqı olduqlarını etiraf etsinlər”.

Eyni zamanda, “Yaşamaq haqqı”nda Azərbaycan maarifçilərinin, siyasi xadimlərin, tarixi şəxsiyyətlərin, yazıçı və şairlərin çoxcəhətli fəaliyyətlərindən bəhs edib, xidmətlərini müəyyən-ləşdirərkən onların ölkəsinə, xalqına, azərbaycançılıq hərəkatına hansı səviyyədə, necə və nə ilə xidmət göstərmələri başlıca meyar kimi nəzərə alınmışdır. Ədəbi-tarixi şəxsiyyətlərin xidmətlərinə qiymət verərkən Anarın tərəzinin bir gözünə onun digər sahələrdəki fəaliyyətini, o biri gözünə isə azərbaycançılıq istiqamətindəki mübarizəsi ilə əlaqədar işlərini qoysa da və tərəzinin hər iki gözünə aid hadisələrin hər birini əhəmiyyətli hesab etsə də, son nəticədə şəxsiyyətin azərbaycançılıq davasındakı yeri, mövqeyi, rolu məsələsinə ağırlıq vermişdir. Necə deyirlər: “Yaşamaq haqqı”nda əsas meyar azərbaycançılıqdır! Anar haqlı olaraq bu fikirdədir ki, “şəxsiyyətlərin təməlqoyucu töhfələri olmadan mədəniyyətimizin, ədəbiyyatımızın, ictimai-siyasi fikrimizin, son nəticədə milli özünüdərkimizin... inkişafını təsəvvür etmək mümkün deyildir”.

Bu baxımdan yanaşdıqda Anar müəllim görkəmli Azərbaycan maarifçiləri olan Mirzə Kazım bəyin Azərbaycan dilçiliyinin, rus türkologiyasının əsasını qoymasını və Azərbaycan dilinin ilk qrammatikasının müəllifi olmasını, Azərbaycan tarixindən bəhs edən məşhur “Gülüstani-İrəm” kitabını yazmış Abbasqulu ağa Bakıxanovun Avropa tipli ilk Azərbaycan tarixçisi olmaq missiyasını həyata keçirməsini, Firidun bəy Köçərlinin ilk dəfə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini yaratmasını və birinci seminariyanı – Qazax Müəllimlər Seminariyasını təsis etməsini, Mirzə Əbdürrəhim Talıbovun, Zeynalabdin Marağayinin “Cənubi Azərbaycanda və İranda realist ədəbiyyatın ilk örnəklərini” meydana qoymalarını onların mənsub olduqları xalq qarşısında tarixi xidmətləri hesab etmişdir. Azərbaycanda orta əsrlə yeni dövr arasında yaxşı mənada “böyük uçurum” yaradaraq xalqımızın feodal həyat tərzindən Qərb maarifçiliyi səviyyəsində düşünmək və yaşamaq mərhələsinə çatdırmaqda müstəsna xidmətlər göstərmiş Mirzə Fətəli Axundzadənin və Həsən bəy Zərdabinin azərbaycançılıq idealının inkişafındakı yerinin “Yaşamaq haqqı”nda Məmmədəmin Rəsulzadənin aşağıdakı fikirləri ilə ifadə olunması yenə də şəxsiyyətin dəyərləndirilməsində vətən və millət idealının birinciliyini isbat edir: “Mənim zənnimcə, Mirzə Fətəli və Həsən bəy Zərdabi əlli il sonra dünyaya gəlsəydilər, onda müstəqillik fikri də, Azərbaycan partiyası da əlli il sonra yaranardı. Bunların arasında sıx əlaqə var – öz türklüyünü və azərbaycançılığını dərk etməmiş xalq müstəqillik bəyannaməsini elan edə bilməzdi”.

Azərbaycançılığın fikir – ideya cərəyanı kimi formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsində Cəlil Məmmədquluzadə və mollanəsrəddinçilərin, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucularının xidmətlərinin “Yaşamaq haqqı” kitabında xüsusi olaraq dəyərləndirilməsi də obyektiv

tarixi reallığın ifadəsidir. Azərbaycanın həm coğrafi ərazi, həm də vahid vətən kimi qavranılması Cəlil Məmmədquluzadənin və məslək dostlarının azərbaycançılığın inkişafında yeni tarixi mərhələ yaratmaları hesab olunması Anarın Azərbaycan anlayışının pillə-pillə irəliyə doğru inkişafı proseslərini obyektiv meyarlar əsasında izləyib ümumiləşdirməsinin nəticəsidir. Ədəbiyyatda və mətbuatda “Haradır Azərbaycan?”, (Cəlil Məmmədquluzadə), “Zaqafqaziya müsəlmanların neçə adlandırılmalıdı” (Məhəmməd ağa Şahaxtılı), “Mən kiməm” (Ömər Faiq Nemanzadə), “Nə dili danışsın” (Üzeyir Hacıbəyli), “Qul sözünü calamaq” (Salman Mümtaz) və sair kimi ciddi və açıq ruhlu mətləblərin gündəmə gətirilməsi, “Anamın kitabı” kimi azərbaycançılığın proqram əsəri olan dram əsərinin yazılması milli-mənəvi özünüdərk proseslərinin dərinləşdirilməsi, milli dövlətçilik ideyasının meydana gəlməsi kimi şərh olunmuşdur.

“Yaşamaq haqqı”nda Nəriman Nərimanov məsələsi də azərbaycançılıqla və dövlətçiliklə əlaqədar olub, həm də şəxsiyyətin miqyasının və faciəsinin zamanla bağlı şəkildə şərh edilməsi əsasında izah olunması ilə aydınlaşdırılmışdır. Anar “peşəsinə görə həkim, ədəbi istedadına görə yazıçı, taleyinə görə siyasətçi” kimi təqdim etdiyi, “faciəli fiqur” saydığı, “Avropa tipli sosial demokrat” olaraq qəbul etdiyi Nəriman Nərimanovun çoxcəhətli fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində də azərbaycançılığı diqqət mərkəzinə çəkmişdir: “Əgər Nərimanovun vəzifəsini Əliheydər Qarayev ya Mirzə Davud Hüseynov kimi siyasətçilər tutsaydı, bu nəinki çox pis olardı, bəlkə heç Azərbaycan özü də olmazdı... O, aydın şəkildə dərk etmişdi ki, əgər o olmasa, Azərbaycanın şərfi və ləyaqəti, sadəcə mövcudluğu, yaşamaq haqqı uğrunda mübarizəni heç kim aparmayacaq”. “Nəriman Nərimanovun şəxsiyyətində dramatiklik və hətta faciəvilik nədədir?” sualına Anarın verdiyi aşağıdakı cavab da şəxsiyyətə obyektiv və ədalətli mövqenin ifadəsidir: “Ondadır ki, onun bütün şüurlu ömrünü sərf etdiyi, uğrunda həbsxanaya düşdüyü ideya və idealları ilk vaxtlarda təntənə ilə elan etdiyi məqsədlərlə əslində daban-dabana zidd imiş”.

“Yaşamaq haqqı”ndakı Cənubi Azərbaycan araşdırmaları əslində müstəqil bir tədqiqatdır. “Cənubi Azərbaycan maarifçiləri”, “Cənubi Azərbaycanda milli şüurun oyanışı”, “Tarixi şans”, “Azadlıq nə şirin sözdür”, “Azadlığın bədəli”, “Şəhriyar təsəllisi” adlanan bölmələr tam halda bütöv bir tarixi roman, yaxud ciddi bir doktorluq dissertasiyası təəssüratı yaradır. Kitabda Cənubi Azərbaycanda gedən demokratik proseslərin mükəmməl bir salnaməsi yaradılmışdır. Bu, xalq yazıçısı Mirzə İbrahimovun “Gələcək gün” romanından sonra Azərbaycan tarixinin həmin hadisəsi haqqında yaradılmış ən mühüm elmi-ədəbi hadisədir. Cənubi Azərbaycan problemi ilə əlaqədar bir çox mətləblər və sənədlər ilk dəfə Anar müəllim tərəfindən elmi-ədəbi fikrin dövrünə gətirilmişdir. Eyni zamanda, “Yaşamaq haqqı”nda Azərbaycan tarixinin ziddiyyətli şəxsiyyətlərindən biri olan Mir Cəfər Bağırovun təzadlı həyatı və fəaliyyəti də tarixi sənədlər, elmi mənbələr, istintaq materialları əsasında bütün yönləri ilə araşdırılıb oxuculara çatdırılmışdır. “Mir Cəfər Bağırovun süqutu”, “Mir Cəfər Bağırovun iki mələyi”, “Mir Cəfər Bağırov və ziyalılar”dan hər biri ciddi araşdırma materialları əsasında yazılmış ibrətamiz tarixdir. Haqqında əksər hallarda birtərəfli qaydada yaxşı, yaxud pis fikirlər yazılmış və ya deyilmiş Mir Cəfər Bağırovun mürəkkəb dövrü, həyatı və fəaliyyətini Anar ilk dəfə olaraq bütün yönləri ilə araşdırmış, şəxsiyyətin tarixi səhvlərini, yanlışlıqlarını göstərməklə bərabər, müsbət cəhətlərini də seçib ayırmış və əsaslandırılmışdır. Azərbaycan altmışıncılarının, o cümlədən Anarın özünün də ədəbi taleyində xüsusi rolu olan “Xruşşov mülayimləşməsi” dövrü də İosif Stalin də daxil olmaqla şəxsiyyət və zaman münasibətlərinin zəminində işıqlandırılmışdır. Anar Azərbaycanda XX əsrin əllinci illərində respublika rəhbərliyinin tutduğu milli mövqenin və həyata keçirdiyi dövlət tədbirlərinin fonunda xalq yazıçısı Mirzə İbrahimovun ictimai-siyasi baxışlarının və dövlət dili uğrunda apardığı mübarizənin mahiyyətini açıqlamış, onun hərtərəfli ədəbi obrazını yaratmışdır. “Yaşamaq haqqı”nda görkəmli Azərbaycan ziyalıları Səməd Vurğun, Süleyman Rəhimov, Mehdi Hüseyn, Cəfər Cəfərov, Mikayıl Rəfili, Abbas Zamanov, Rəsul Rza, Şixəli Qurbanov, böyük türk şairi Nazim Hikmət və başqaları zamanı irəli aparın şəxsiyyətlər kimi təqdim olunmuşdur.

Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövrü və ikinci mərhələsi “Yaşamaq haqqı” kitabında şəxsiyyət və zaman miqyasında obyektiv mövqedən canlandırılmışdır. Kitabdakı “Hakimiyyətdə Heydər Əliyevdir”, “Ən böyük dissident

Heydər Əliyevdir”, “Əliyev Moskvaya getdi” kimi bölmələrdə Ulu öndərin hakimiyyətinin birinci dövrünün gerçək və işıqlı mənzərəsi yaradılmışdır. Anar haqlı olaraq bu fikirdədir ki, “Heydər Əliyev ona zamanət verənlərin və onu bu vəzifəyə təyin edənlərin hamısından ağıllı idi. Bu, birincisi. Və ikinci məsələ, heç bir şəraitdə o, öz xalqının maraqlarına qarşı çıxış etməzdi. Və o, öz qabiliyyəti ilə problemləri bildiyi kimi həll etmək üçün kifayət qədər təcrübəyə, bacarığa və iradəyə malik idi”. Kitabda respublika rəhbərinin yüksək dövlətçilik istedadının işığında Azərbaycanda ictimai fikrin, ədəbiyyatın və mədəniyyətin inkişaf etdirilməsi xalqın milli şüurunun oyanışına xidmət edən düşünülmüş, uzaqgörən tədbirlər kimi təqdim olunur. Bu, sovet rejimi çərçivəsində ölkədə dissident yazıçı və şairlərin, milli düşüncəyə malik sənətkarların yaratdığı ədəbiyyatın düşünülmüş siyasi vasitələrlə hərtərəfli şəkildə dəstəklənməsi yolu ilə həyata keçirilmiş dövlət tədbirləri idi. Xalq yazıçısı Anarın müşahidə etdiyi kimi, böyük dövlət xadimi Heydər Əliyev “Azərbaycan KP MK-nın Birinci katibi seçiləndə ondan gözlənilən millətçiliyə qarşı mübarizəni yavaş-yavaş korrupsiyaya, rüşvətxorluğa, qohumbazlığa qarşı yönəltməklə” həll etmişdir. “Yaşamaq haqqı”nda Moskvada-Kreml rəhbərliyində erməni separatizminin genişləndiyi və Siyasi Büronun üzvü Anastas Mikoyan tərəfindən dəstəkləndiyi bir şəraitdə Azərbaycanın görkəmli yazıçı və şairlərinə Sosialist Əməyi Qəhrəmanı fəxri adının verilməsi doğru olaraq “Heydər Əliyevin siyasi cəsarəti” kimi səciyyələndirilmişdir. Bu məqamda Anar haqlı olaraq Heydər Əliyevi Kommunist Partiyası daxilində “ən böyük dissident” kimi qiymətləndirir. Anar Heydər Əliyevin Azərbaycandan Moskvaya – SSRİ dövlətinin əsas rəhbərlərindən biri vəzifəsinə getmək ərafəsindəki həyəcanlarına da uzaqgörən yazıçı-siyasətçi kimi obyektiv qiymət vermişdir: “Moskvanın hakimiyyət olimpinə uçuş ərafəsində doluxsunmasına, doğma şəhərdə mütəəssir olmasına səbəb illərdən bəri tanıdığı insanlara nəzər salanda Azərbaycanın onsuz yaşayacağı illər ərzində başına gələcək faciələrin, fəlakətlərin, məşəqqətlərin dəhşətli mənzərəsini hansısa möcüzəylə, qəlbinin fəhmi ilə görməsi idi”.

Heydər Əliyev mövzusu Anarın kitabının adı və leytmotivi üçün seçdiyi “Yaşamaq haqqı” ideyası ilə tam üst-üstə düşür. Azərbaycan ölkəsinin və azərbaycançılıq ideallarının irəli aparılıb möhkəmləndirilməsini, əbədi bir prosesə çevrilməsini “yaşamaq haqqı” hesab edən Anar görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin çoxcəhətli fəaliyyətindən bütün həyatı və mübarizəsini xalqımızın və ölkəmizin yaşamaq haqqının, böyük ideallarının nəinki həyata keçirilməsinə, hətta müstəqil dövlətimizin xilas olunmasına, irəli aparılmasına xidmətin tarixi dərsləri kimi ürəklə söz açmışdır. Bu mənada Ulu öndər Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətinin ikinci mərhələsi müstəqil dövlətçiliyin qorunub saxlanılması və inkişaf etdirilməsinə həsr olunmuş böyük ömrün böyük ideallar uğrunda mübarizəsinin yeni tarixi mərhələsi kimi mənalandırmışdır. Bu, dahi insanın “həyatını riskə ataraq” Vətənə Qayıdışı Azərbaycanda Milli Quruluşa nail olmaq missiyasının birdəfəlik həlli, siyasi sistemin dəyişməsinə baxmayaraq, daha da genişləndirilmiş ikili standartlar şəraitində Azərbaycanı qorumaq, xilas etmək və inkişaf etdirmək vəzifələrinin qətiyyətlə həyata keçirilməsi zəminində hərtərəfli surətdə təsvir olunmuşdur. Bu cəhətdən kitabda Heydər Əliyevin müstəqil Azərbaycan Respublikasına Prezident seçkiləri ərafəsində, 21 sentyabr 1993-cü ildə Milli Elmlər Akademiyasında ziyalılarla keçirdiyi tarixi görüşündə Anarın çıxışının mətninin təqdim edilməsi ölkədə mövcud olan real vəziyyəti və qüdrətli bir sükançının meydana çıxması zərurətini aydın surətdə təsəvvür etməyə imkan verir: “Azərbaycan bu gün doğrudan da tarixin çox ağır günlərini yaşayır və çoxları kimi mənim də bu ağır günlərdən qurtarmaq ümidlərimiz Heydər Əliyevin rəhbərliyə gəlməyi ilə bağlıdır. Tək kiçik qonşumuzun – ermənilərin yox, böyük qonşularımızın da siyasi oyunlarını yaxşı bilən, dünya siyasəti miqyaslarında düşünən, zəngin təcrübəyə malik olan, siyasi addımlarında yüz ölçüb, bir biçməyi bacaran Heydər Əliyev bəlkə də bu ağır günlərdə Azərbaycanımızın son şansısıdır... Tarixin ən ağır günlərində tarixin meydana çıxardığı böyük bir şəxsiyyət – Atatürk Türkiyəni həm xilas etdi, qurtardı, həm də qurdu, gələcəyini sağlam demokratik əsaslar üzərində müəyyənləşdirdi... Yeni rəhbərliyin Azərbaycanı həm qurtaracağına, həm də quracağına inanmaq istəyirəm”.

“Yaşamaq haqqı”nda Milli Quruluşun elm və ədəbiyyatdakı təsdiqinin işığında ölkəmizdə dövlət müstəqilliyi yolunda ziyalıların roluna münasibətlər də nəzərə alınmaqla, atılmış mühüm və

məsuliyyətli addımlara real ədəbi-elmi və siyasi qiymət verilmişdir. “Yaşamaq haqqı”ndakı “Heydər Əliyev dünyaya qalib gəldi və dünyadan qalib getdi. Onun yeri həmişə görünəcək” - sözləri Anarın canlandığı əbədi Heydər Əliyev obrazını tamamlayır. “Yaşamaq haqqı”ndakı Ulu öndərə dair faktlar və hadisələr Anarın bundan əvvəl görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevə həsr olunmuş “Unudulmaz görüşlər” kitabını yeni və yaddaqalan motivlər və detallarla daha da zənginləşdirir.

“Yaşamaq haqqı”nda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevə həsr edilmiş bölmələrdə ölkəmizin yeni həyatının reallıqları zəminində cəmiyyətdə irəliyə doğru inkişafın özünəməxsus tempələri zəngin yaddaş notları və dövrü mətbuat materialları əsasında təbii bir proses kimi işıqlandırılır. Anarın təqdimatında “öz fəaliyyəti ilə həm atasına, həm də Zamana” bənzədilən Prezident İlham Əliyevin siyasi portreti Azərbaycanın yeni tarixi epoxasının ritmləri ilə həmahəng şəkildə canlandırılır: “İlham Əliyev rus və ingilis dillərində sərbəst danışır, bu – orta və ali təhsilin nəticəsidir. Azərbaycan dilini o, sonra işlətməyə başlayıb, amma elə bil ki, doğulandan bütün ömrü boyu bu dildə danışır... Doğma dili kamil şəkildə mənimsəməkdən başqa, Heydər Əliyev oğlunu məqsədyönlü şəkildə mühüm dövlət missiyalarına hazırlaması da əsas rol oynayır.

Heydər Əliyevdən fərqli olaraq o (İlham Əliyev – İ.H.) məhz XX əsrin son onilliklərinin və XXI əsrin yetirməsidir. İdman pərəstişkarıdır və özü də idmançıdır... Gənc nəslin zövqünə uyğun musiqinin və ədəbiyyatda dedektiv janrın həvəskarıdır... Məhz yeni ziyalı nəslinin əhvali-ruhiyyəsinin ifadəçisidir. “Kənardan açıq və gizli təhlükələr altında İlham Əliyev həm Qərblə, həm Rusiya ilə, həm Türkiyə ilə, həm İranla münasibətdə çevik və dürüst siyasət aparır. Ermənistanla münasibətdə təzyiqlərə baxmayaraq güzəştlərə getmir. Prezident İlham Əliyev mədəniyyət sahəsində də öz dahi atasının xəttini davam etdirməyə çalışır”.

Beləliklə, “Yaşamaq haqqı”nın Azərbaycanda dövlət müstəqilliyi uğrunda aparılan mübarizələrin çətin, keşməkeşli, məsuliyyətli və şərəfli mərhələsinin fəsilləri və bölmələri biri-digərini əvəz edir. Müstəqillik ərəfəsindən bizim günlərə qədərki mühüm tarixi mərhələnin akademik səviyyədə dərk olunmuş tarixinin yenidən və daha əsaslı şəkildə yazılması üçün “Yaşamaq haqqı”nın yeni tarixi epoxaya həsr olunmuş fəsilləri çox əhəmiyyətli mənəbdir. Əslində “Yaşamaq haqqı”nın müstəqillik tariximizə aid fəsilləri Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin Anara məxsus ədəbi-tarixi oçerkləridir. Bu, mürəkkəb və şərəfli epoxanın təqdimatı iki istiqamətdə: baş vermiş çoxsaylı tələklü ictimai-siyasi hadisələrin yazıçı-mütəfəkkir Anarın gözü ilə təsvir edilərək qiymətləndirilməsi və müəllifin özünün tərcümeyi-halının müstəqillik dövrü sınaqları və imtahanlarının şərhini vasitəsilə tarixləşdirilmişdir. Qeyd etməyi lazım bilirəm ki, hər iki istiqamətdəki təqdimatlarında, təhlillərində və dəyərləndirmələrində Anar obyektivlik müəllim və ədalət meyarlarına sədaqət prinsiplərindən çıxış etməyi qoruyub saxlamışdır. Ona görə də, “Yaşamaq haqqı”ndakı müstəqillik dövrünün xalq yazıçısı Anara məxsus fəsilləri geniş mənada Azərbaycan tarixinin dövlət müstəqilliyi epoxasının tarixi oçerkləri kimi səslənir. Kitabda SSRİ-nin dağılması proseslərinin şərhini ilə əlaqədar məsələlərə Anar keçmiş İttifaq miqyasında gedən ictimai-siyasi hadisələri həm əsl vətəndaş mövqeyindən, həm də yüksək hazırlıq səviyyəsinə, geniş dünyagörüşünə malik Azərbaycan ziyalısı kimi dərinlən təhlil edib dəyərləndirməyi bacarmışdır. Kitabdakı “SSRİ Ali Sovetində çıxışlarımdan”, “Moskva döyüşləri”, “Qorbaçovun qəbulunda”, “Foyədə söhbətlər”, “Hücumlar və təhdidlər”, “Parlament çarpışmaları və çayxana qeybətləri”, “Avqust putçu və sistemin iflası”, “Kommunist partiyasının sonu: “SSRİ-nin süqutu” kimi hissələrdə Azərbaycanla bağlı məsələlərin fonunda Sovetlər İttifaqı səviyyəsində baş vermiş hadisələrin təhlil edilib dəyərləndirilməsi yazıçı Anarın həm də geniş dünyagörüşə və konkret mövqeyə malik siyasət adamı olmasını nümayiş etdirir. Kreml sarayında, Qafqazda və Azərbaycanda bütün kitab boyu haqqında söz açılan “erməni” probleminə münasibətdə də yazıçı-vətəndaş Anarla tarixçi-siyasətçi Anar bir-birini tamamlayır. Buna görədir ki, “Yaşamaq haqqı”nda müstəqillik tariximiz üçün ibrətamiz olan Sumqayıt hadisələri, keçid dövrünün Mütəllibov – Vəzirov “iqtidarı” olayları, milli-azadlıq hərəkatı, Qara Yanvar qətləmi, Xocalı hadisəsi, “demokratiya eyforiyası”, Dağlıq Qarabağ hadisələri və sair kimi mühüm siyasi-tarixi hadisələrə dair mürəkkəb suallara da geniş, dərin, əhatəli və əsaslandırılmış cavablar tapmaq mümkündür. Bütün bunlar yaşadığı epoxanı

dərindən dərk və şərh edən əsl yazıçının aydın vətəndaşlıq mövqeyi ilə bərabər, həm də dərin, əhatəli tarixi biliyə və yüksək siyasi hazırlığa malik olmasını zəruri şərtlər sırasına çıxarır. Bütün yaradıcılığı boyu siyasi hadisələrə ədəbi-bədii vasitələrlə cavab verməyin nümunəsini göstərmiş, “Ağ liman”, “Dantenin yubileyi”, “Yaxşı padşahın nağılı”, “Ağ qoç, qara qoç” kimi həm də dərin siyasi-fəlsəfi əhəmiyyətə malik olan qiymətli bədii əsərlər yaratmış xalq yazıçısı Anar “Yaşamaq haqqı”nda böyük tarixi-siyasi idraka malik olduğunu da qabarıq surətdə göstərir. “Yaşamaq haqqı” bir daha göstərir ki, sözün geniş mənasında əsl yazıçı-mütəfəkkir olmadan bütövlükdə ictimai-tarixi prosesləri, hər hansı bir konkret epoxanı tam mahiyyəti ilə ədəbiyyatda canlandırmaq və gələcəyə baxışı bədii vasitələrlə ifadə etmək mümkün deyildir. İndiki halda cəmi bir neçə yazığımız, xüsusən də xalq yazıçısı Anar müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında yazıçı-mütəfəkkirlik miqyasını fəth etmişdir.

Eyni zamanda, dövlət müstəqilliyi ərəfəsində və sonrakı illərdə Azərbaycan Yazıçılar Birliyində və ətrafında gedən proseslərin, yaşanan gərgin hadisələrin, yazıçıların qurultaylarında səsləndirilmiş mətləblərin dəqiq və əhatəli təsvirləri bu mürəkkəb və şərəfli dövrün yazıçı və zaman müstəvisində dəyərləndirilməsinə imkan yaradır. Anar müəllim hər biri ayrıca bir tarix ola bilən hadisələri sadəcə sadalamamış, seçilmiş, yaddaqalan hadisələrin, baş vermiş əhvalatların, canlı xatirələrin, dövrü mətbuatda getmiş məqalələrin işığında hərtərəfli şəkildə və yüksək professionallıq səviyyəsində təsvir və şərh etmiş, obyektiv nəticələr çıxarmışdır.

Eyni zamanda, “Yaşamaq haqqı”nı müəyyən qeyd-şərtlə xalq yazıçısı Anarın avtobioqrafik romanı da adlandırmaq mümkündür. Burada yazıçının ailə-nəsil şəcərəsi, yaxın-uzaq qohumları, Azərbaycanın ədəbi-ictimai fikrinin inkişafında mühüm xidmətləri olmuş valideynləri, ailə üzvləri, əqidə dostları haqqında da yazıçı müşahidələrinin izi ilə, sənədlər və materiallar əsasında yazılmış mühüm hadisələr və təfərrüatlar öz əksini tapmışdır. Belə məqamlarda Anar şəxsi tərcümeyi-hal faktlarını ölkədə gedən proseslərin axarında təsvir etməklə, dövrün çoxcəhətli təqdimatının üzvü tərkib hissəsinə çevirməyi bacarmışdır. Bu mənada Anarın deputat kimi keçmiş SSRİ Ali Sovetinin iclaslarında və müstəqil Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisində, Mədəniyyət Komissiyasında cərəyan etmiş hadisələr haqqındakı müşahidələri, bu hadisələrin gedişində tutduğu mövqe və apardığı işlər yazıçının şəxsi tərcümeyi-halının hüdudlarını keçərək, dövrün və mühitin mühüm hadisələrinə çevrilir. Hətta belə hesab edirik ki, əgər həmin hadisələri yazmaq digər əsas iştirakçılara, məsələn, mərhum akademik Tofiq İsmayılova və ya xalq yazıçısı Yusif Səmədoğluna qismət olsaydı, onda o dövrün hadisələri fonunda Anarın rolu və yeri daha geniş məstəbda görünə bilərdi. Bununla belə, Anarın və onun mənsub olduğu nəslin tərcümeyi-halı ilə əlaqədar “Yaşamaq haqqı”nda verilmiş bölmələr yazıçının bugünkü və gələcək bioqrafları üçün əhəmiyyətli mənbələrdir.

Nəticə / Conclusion

Göründüyü kimi, xalq yazıçısı Anarın “Yaşamaq haqqı” kitabı ölkəmizin və xalqımızın tarixi taleyi, bugünkü inkişaf prosesləri və sabahı haqqında ciddi, əhəmiyyətli və ümumiləşdirilmiş, mükəmməl bir ədəbi-tarixi traktatdır. Xalq yazıçısı Anarın doğma diyara sonsuz sevgisinin işığında səsləndirilmiş ölkəmizin gələcəyi haqqındakı xoşməramlı arzuları “Yaşamaq haqqı”nda təsvir edilmiş azərbaycançılıq ideallarının daha böyük sabahlarını düşünməyə, irəliyə doğru nikbin baxışla və inamlı addımlarla getməyə çağırır. Bu baxımdan “Yaşamaq haqqı”nı Anarın yazdığı “vəsiyyətnamə” olaraq yox, tarixdən ibrət dərsləri çıxarmağa və daha böyük gələcəyə doğru inamla addımlamağa çağırışlar kimi qəbul etmək lazımdır. Tam halda özünün mahiyyəti və əhəmiyyəti baxımından “Yaşamaq haqqı” ədəbi-ictimai fikrimizin möhtəşəm azərbaycançılıq hadisəsidir. “Yaşamaq haqqı”na çox yüksək səviyyədə müqəddimə yazmış istedadlı ədəbiyyatşünas və publisist Pərvinin dəqiq ifadə etdiyi kimi, bu kitab bizim tarixlərin sınaqlarından çıxmış və daha böyük gələcəyə ünvanlanmış “yaşamaq haqqımızın” ədəbi-tarixi təsdiqidir.

“Азербайджанство” как феноменальное явление

Иса Габиббейли

Академик, первый вице-президент НАНА,
Директор Института литературы имени Низами Гянджеви. Азербайджан.
E-mail: isa.habibbeyli@science.az

Резюме. В статье проведён глубокий анализ произведения народного писателя Анара «Право жить». В данном произведении, имеющем главной целью идею азербайджанства, широко повествуется об орхоно-енисейских письменах, дастане «Китаби-Деде Коркуд», о списках «Огузнаме», словаре «Лугат-ит-турк», представителях классической поэзии, об интервенции Азербайджана царским правительством и большевиками, о создании Азербайджанского Демократического государства, о территориальных присвоениях армян, советских репрессиях, о приходе к власти национального лидера Гейдара Алиева, о войне в Нагорном Карабахе, о борьбе за государственную независимость Азербайджана. В статье показано отношение к позиции автора романа во всех этих вопросах; это произведение оценивается как научно-литературный и общественно-исторический трактат.

Ключевые слова: Азербайджанизм, Анар, «Право на жизнь», социально-исторический трактат, аналитические оценки

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI
İntibah dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı

**Eynəlqüzat Miyanəci yaradıcılığında
təşbehlərin bədii-fəlsəfi məzmunu**

Ülkər Məmmədova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu.
Azərbaycan.

E-mail: u.z.m-9-9@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-1296-8193>

Annotasiya. XII əsrin görkəmli mütəfəkkiri Eynəlqüzat Miyanəcinin (1099-1131) Azərbaycan elmi və ədəbiyyatında xidmətləri böyükdür. Alimin fəlsəfi məzmunlu yaradıcılığı üslub və dil xüsusiyyətlərinə görə misilsiz ədəbi nümunələrdir. Məqalədə filosof-şairin şeirlərində işlədilmiş bənzətmələr, təşbehlər seçilərək təhlil olunmuşdur. Burada onun Şərq ədəbiyyatında geniş yayılmış ruh və cisim, şərab mövzulu şeirləri Azərbaycan ədəbiyyatının digər iki mütəfəkkiri: Şihabəddin Yəhya Sührəvərdi (1154-1191) və İmadəddin Nəsiminin (1369-1417) yaradıcılığı ilə müqayisə edilmişdir. Mütəfəkkir şeirlərində söz seçiminə xüsusi diqqət yetirmişdir. Məqalədə şeirlərin bədii təhlili ilə yanaşı, fəlsəfi mənə daşıyan bəzi sözlərin izahı verilmişdir. Göstərilmiş nümunələrdə müəllifin fəlsəfi fikirlərinin bədii şəkildə ifadəsi Eynəlqüzat Miyanəcinin filosof-şair keyfiyyətini bir daha nümayiş etdirmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, Eynəlqüzat Miyanəci, Şihabəddin Sührəvərdi, İmadəddin Nəsimi, şeir, təşbeh

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.177>

Məqaləyə istinad: Məmmədova Ü. (2020) *Eynəlqüzat Miyanəci yaradıcılığında təşbehlərin bədii-fəlsəfi məzmunu*. "Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı", № 1, səh. 17-23

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 01.08.2020; qəbul edilib – 13.08.2020

**Artistic and philosophical content of similes
in the creativity of Aynalkuzat Miyanedji**

Ulkar Mammadova

Doctor of Philosophy in Philology, Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS.
Azerbaijan.

E-mail: u.z.m-9-9@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-1296-8193>

Abstract. Aynalkuzat Miyanedji (1099-1131), a prominent thinker of the 12th century, made unexampled contributions to Azerbaijani science and literature. The philosophical content of the scientist's work on stylistic and linguistic features are considered unique literary samples. In the article, the comparisons and similes used in the poems of the philosopher-poet were selected and analyzed. Here, his poems on soul and matter, wine, which are widespread in Eastern literature, were compared with the works of two other thinkers of Azerbaijani

literature: Shihab al-Din Yahya al-Suhrawardi (1154-1191) and Imadaddin Nasimi (1369-1417). The thinker paid special attention to the choice of words in his poems. The article, along with an artistic analysis of poems, provides an explanation of some words that have philosophical meaning. In the above examples, the author's artistic expression of philosophical ideas once again demonstrated the philosophical and poetic quality of Aynalkuzat Miyanedji.

Keywords: Azerbaijani literature, Aynalkuzat Miyanedji, Shihab al-Din al-Suhrawardi, Imadaddin Nasimi, poem, simile

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.177>

To cite this article: Mammadova U. (2020) *Artistic and philosophical content of similes in the heritage of Aynalkuzat Miyanedji*. "Azerbaijan Literature Studies", Issue I, pp. 17-23

Article history: received – 01.08.2020; accepted – 13.08.2020

Giriş / Introduction

Orta əsr müsəlman Şərqudə yaranmış elmi və ədəbi əsərlər hər zaman Şərq və Qərb tədqiqatçılarının diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu mədəniyyətin köklərini araşdırarkən həmin yüzillikləri əhatə edən tarixin hər bir səhifəsində müxtəlif xalqların xidmətlərinə rast gəlinir. Qürurverici haldır ki, onlar arasında əslən Azərbaycandan olan şəxsiyyətlər də vardır.

Müasir tədqiqatlarda XII əsr müsəlman Şərqudə elm və mədəniyyət tarixindən bəhs edərkən digər görkəmli şəxsiyyətlərlə yanaşı, Eynəlqüzat Miyanəcinin (1099-1131) də irsi araşdırılır. Onun əsərləri dərin fəlsəfi məzmunu ilə yanaşı, ədəbi-bədii xüsusiyyətlərinə görə də maraq doğurur.

Əsas hissə / Main Part

Məlumdur ki, dilin səlisliyi, axıcılığı, söz zənginliyi və kəlmələrdən ustalıqla istifadə edilməsinə bədii ədəbiyyatlarda xüsusi diqqət yetirilmişdir. Əsasən də, şeiriyyatda bu keyfiyyətlər hər zaman filoloqlar, ədəbi tənqidçilər üçün müzakirə obyektinə çevrilmişdir. Bədii ədəbiyyatda kəlmələrin işlənmə mexanizminə görə geniş yayılmış növlərdən biri təşbehdir.

Təşbehin mahiyyətinin və növlərinin tədqiqatlarda müxtəlif mənbələrə əsaslanan izahları vardır. Söylənmiş hər bir fikirdən aydın olur ki, bu iki və ya daha çox predmet, məfhum arasında müqayisə, bənzərlik yaratmaqdır [1, s.203].

Eynəlqüzat Miyanəci dövrünün görkəmli filosofu olmaqla yanaşı, yaradıcılığında Şərq ədəbiyyatında geniş yayılmış bədii ifadə vasitələrindən, o cümlədən bəzi bənzətmələrdən məharətlə istifadə etmişdir. Mütəfəkkirin yaradıcılığında insanın cismi və ruhu ilə bağlı gözəl bənzətmələrdən istifadə olunmuşdur. Bu mövzuya təkcə Eynəlqüzat Miyanəcinin deyil, Azərbaycan ədəbiyyatının digər nümunələrində, ümumən Şərq ədəbiyyatında tez-tez rast gəlinir. Onların birində deyilir:

*Ürəyim libasını sığınacaqda buraxdı
Orada yüzlərlə səbəbə yol olmur
Ayda mənim kimi iki yüz aşiqi
Öldürülür ki, ah da etmirlər [5, s.70].*

Eynəlqüzat Miyanəci ilk misrada "ürəyim libasını" dedikdə insan cismini nəzərdə tuturdu. Ruhu həmin libası geyinərək maddi aləmə bağlanmışdır. Onun qəlbi ilahiyə olan sevgisi ilə yüksək məqama can atır, bəşəri həyatdan daha çox əbədilik sevdası ilə yaşayır. Həsrətlə dolu qəlbin ən

böyük arzusu vüsala qovuşmaqdır. Bununla da sanki öz saxlanacağı yerindən çıxaraq müqəddəs bir yola qədəm qoyacaqdır. Hər hansı şübhəyə, ehtimala yer olmayan bu yola başlayan aşıq bütün məhrumiyyətləri, çətinlikləri göz önünə alaraq cismani yoxluğuna da hazırdır. Öz məhəbbəti naminə atılan bu addımla sevgisini nümayiş etdirir və mətin dayanır. O, həmin eşqin yolunda canından keçməyə hazır çoxlu aşıqların varlığını bilirdi. Hər kəs vüsala qovuşmaq üçün düşünmədən cismani ölümünə razılaşırsa ki, əbədi həyatı qazansın. Çünki əbədiyyətin yeganə yolu budur.

Təbii ki, şeirdə cismin maddi aləmdə bağlılıq yaradan “libas” adlandırılması Eynəlqüzat Miyanəci təxəyyülünün gözəl bənzətmələrindən biridir.

Dünyanın faniliyindən, yer aləmində insanların qonaq olduğunu, sufinin əbədi dünyaya sevdasını anlayan, eyni zamanda bədii xüsusiyyətlərilə seçilən başqa şeirində isə mütəfəkkir ruhu qəfəsə salınmış quşa bənzətmişdir:

*Ürək həqiqətin süvarisidir ki, onda həbs olunub,
Yer aləmində bir müddət qonaqdır.
Ürək həqiqət quşudur, Haqq aləmində,
Ney özü şahın quşudur ki, sultanın bəzəyidir.
Ürək canla canlıdır, can Haqqla canlı,
Can ürəkdədir və gah ürək candadır [5, s.280].*

Eynəlqüzat Miyanəci “qəlb” deyərək insan ruhunu nəzərdə tutaraq onu bəşəri aləmdə “qonaq” adlandırır və əbədilik yolu ilə səfərə çıxdıklarını göstərmişdir. Alimin fikrincə, həqiqət yoluna qədəm qoyan möminlər cismən deyil, qəlbən bu səfərə başlayırlar. Qəlb üsyankar çırpıntılara baxmayaraq, sanki buxovlanaraq cismində həbs edilmişdir. Maddi dünyanın faniliyini anlayan, burada özünü müvəqqəti qonaq kimi hiss edən şəxs zamanın bitəcəyi vaxtı bilmir. Ona görə də iradəsinə zidd yaşadığı cahanı özünün məhəbbəsi sayır. Mütəfəkkir burada gözəl bənzətmədən istifadə edərək ruhunu “quş”a, cismini isə “qəfəs”ə bənzətmişdir. Ürəyini, ruhunu həqiqət yolunda qanadlanmaq istəyən quşla müqayisə edən şair bunu qürurla dilə gətirir. Bu “quş” həm də onun cismində hakimiyyət rəmzidir. O, öz nəfsini “sultan”a bənzədərək sinəsində döyünən qəlbi isə bu şahın xoş avazlı “quş”u adlandırır. Ürəyin çırpınması insanın bəşər aləmində yaşadığını sübut edərsə, ruh İlahi sevgisilə mənən varlığını nümayiş etdirir. O, Ona qovuşacağı zaman əbədi xoşbəxtliyini qazanacaqdır. Bəziləri yaşamaq üçün cismi əsas götürürsə, digərləri qəlbin sevdasını əsl həyat kimi qiymətləndirirlər.

Əksər klassik Şərq ədəbiyyatında “ruh”un “quş”a bənzədilməsi kimi təşbehdən istifadə olunmuşdur. Eynəlqüzat Miyanəci yaradıcılığında rast gəlinən bu təşbehi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində əzmi, iradəsi və talelərilə bir-birinə bənzəyən digər iki mütəfəkkirin yaradıcılıqlarından nümunələrlə müqayisə etmək mümkündür. XII əsrin görkəmli filosofu Şihabəddin Yəhya Sührəvərdini (1154-1191) və XIV əsrin böyük şairi İmadəddin Nəsiminin (1369-1417) əsərləri arasında həmin bənzətmə özünəməxsus şəkildə ifadəsini tapmışdır.

Əqidəsi uğrunda öldürülməkdən belə çəkinməyən dahi mütəfəkkir Şihabəddin Yəhya Sührəvərdinin ölümünə yaxın söylədiyi bildirilən məşhur bir şeiri vardır. Burada maddi dünyanın faniliyindən bəhs olunur. Şair cismən yoxluğu heç də məhv kimi qəbul etməyərək öz ruhunu azad quşa bənzətmişdir:

*Məni meyit görən dostlara de ki,
Məni hüznü görüb ağlasınlar.
Məni meyit zənn etməsinlər,
Vallah mən meyit deyiləm.
Mən quşcuğazam və bu qəfəsimdir,
Uçmuş, ondan azad olmuşam [6, s.644].*

Şairin burada “Mən bir quşcuğazam, bu qəfəsimdir ... Ondan uçmuş, girov azad olunmuşdur” deməsi həmin təşbehin işləndiyi gözəl nümunələrdəndir. Cismini “qəfəs”ə bənzətməklə onda saxlanılan “quş”u öz ruhu adlandırmışdır. Əgər “quş” qəfəsindən azad olarsa, bu cismani sonluq sayılsa da, ruhunun əbədiliyə qovuşması deməkdir.

Bəzi məqamlarda Eynəlqüzat Miyanəcini və Şihabəddin Sührəvərdini XIV əsrin böyük şairi İmadəddin Nəsiminin ideya sələfləri saymaq mümkündür. Sələflərindən fərqli olaraq, İmadəddin Nəsiminin yaradıcılığı tədqiqatçılar tərəfindən çox zaman görkəmli şair kimi araşdırılmışdır. Onun şeirləri bədii ifadələrlə zəngin olmaqla yanaşı, dərin fəlsəfi məzmunu ilə də tədqiqatçıları özünə cəlb etmişdir.

İmadəddin Nəsimi yaradıcılığında çoxlu sayda gözəl təşbehlərə rast gəlinir. Onlar arasında sələfləri kimi ruhunu “quş”a və cismini “qəfəs”ə bənzətdiyi nümunələr də vardır:

*Çıx qəfəsdən, gəlgil, ey bülbül, gülüstan seyrin et,
Bas qədəm meydanı-eşqə görəsən məvayi-eşq [2, s.30].*

Hürufi şair “ey bülbül” deyərək sanki ruhuna müraciət etmiş, həqiqi eşqin mahiyyətini anlayanların əbədiliyi vəd edən İlahi sevdanın yolunu tutduğunu göstərmişdir. “Çıx qəfəsdən” hökmü ilə sanki əsl məhəbbəti anlayan aşiqin maddi buxovlardan azad olmaq istəyini və əzmini nümayiş etdirmişdir.

*Həmin mövzuda yazılmış başqa beytində deyilir:
Can nə quşdur ki, qurtula deyəsan
Ənbərin zülfünün duzağından [2, s.184].*

Bu misralar əvvəlki beytlə səsləşir. Burada da İmadəddin Nəsimi canı, ruhu “quş”a bənzədən onun cisimdən, yəni “qəfəs”indən qurtulmasını əbədiliyə qovuşmaq saymışdır.

Eynəlqüzat Miyanəci yaradıcılığında bədiiyyətlə seçilən, eyni zamanda batini mənada fəlsəfi fikirləri ifadə edən çoxlu şeirləri vardır. Onlardan birində deyilir:

*Bizim dinimiz şahənə üzümüz və gözəlliyimiz, görünüşümüzdür,
Bizim küfrümüz o qara zülf, türkanə qaşlardır.
Onun yanağının və xalının gözəlliyindən bizim aqlımız divanədir,
Onun eşqinin şərabından hər iki cahan meyxanədir.
Bizim ruhumuz o bütüdür, qəlbimiz bütخانədir,
Hər kim ki, bu dinin yolçusu deyil, o, bizdən xəbərsizdir [5, s.112].*

Eynəlqüzat Miyanəci iman və küfrün insana xas duyğu olduğunu göstərərək onun cismində təcəlli etdiyini bildirmişdir. Filosofun fikrincə, bəşər övladının inamı, İlahi bağlılığı üzündən aydın görünür. Kamillik zirvəsinə ucalanların təmiz üzü, gözəl görünüşü onun dinini, etiqadını ifadə edir. Qara saçları və qaşları isə günahkarın kimliyindən xəbər verəcəkdir. Bir sıra lirik şeirlərdə rast gəlinən bənzətmələr burada da əksini tapmışdır. Gözəlin al yanağı və qara xalı aşiqin aqlını başından alıb onu divanəyə çevirir. Eşq şərabını dadanlar onun məstliyindən hər şeyi unudurlar. Bu məstlik aşiqi iki dünya arasında tərəddüddə qoyaraq bihuş edir.

Mütəfəkkir burada maraqlı təşbehdən istifadə edərək ruhunu bütə, qəlbini isə həmin bütün saxlandığı bütخانəyə bənzədir. Fars dilində “büt” iki mənəni daşıyır. Bu misranı başqa cür də anlamaq mümkündür. “Büt” – “gözəl”, “bütخانə” – “gözəlliklərin olduğu yer”dir.

“Şərab” mövzusunda gəlinə, bu anlayışın dini və fəlsəfi mahiyyəti bir-birinə yaxındır. “Dində insanlara cənnətdə vəd edilən nemətlər içərisində şərabın təsvirinə tez-tez rast gəlinir. Təfsirçilər tərəfindən həmin şərab “ruhi şərab” kimi başa düşülür. Çünki axirət aləmində hər hansı bir şey maddilikdən qat-qat uzaqdır” [3, s.87].

Həmin anlayışın fəlsəfi izahına gəlicə, işraqilik cərəyanının banisi, XII əsrin böyük mütəfəkkiri Şihabəddin Yəhya Sührəvərdinin yaradıcılığında “ruhi şərab”ı vəsf edən beytlərə rast gəlinir:

*Onlar kimi olmayana bənzəmişlər,
Kəndlinin kəramətinə bənzərdir.
Ey kef yoldaşı, dur qalx, köhnə şərabı ver,
Qədəhlər dövr edən badələrdə [7, vərəq 2].*

Bu misralarda da real mənada üzüm şirəsindən alınan adi şərabla ruhi şərab qarşı-qarşıya qoyulur. Şair “Ey kef yoldaşı, dur qalx” deyərək sanki dəbdəbəli içki süfrəsində oturmuş dostlarına müraciət edir. Onları badələrdə köhnə şərab içməyə dəvət edir. Əslində isə yaşadığı həyat tərzi, mənbələrin onun haqqında verdiyi məlumatlardan da aydındır ki, Şihabəddin Sührəvərdi yaradıcılığında ifadə olunmuş bütün maddi nemətlər zahiri cəhətdən deyil, batini mənada başa düşülməlidir.

Şərab mövzusu ilə bağlı digər nümunəni XIV əsrin böyük hürufi şairi İmadəddin Nəsimi yaradıcılığından göstərmək mümkündür. Şairin şeirlərinə nəzər saldıqda burada şərab mövzusunə dair beytlər Şihabəddin Sührəvərdinin fikirlərinə çox yaxındır. Onlardan birində deyilir:

*Saqi, gətir bu məclis içində qədəh yürüt,
Sığmaz hədisü tövbəvü təqva, gətir şərab [2, s.25].*

İmadəddin Nəsimi bu beytində saqiyyə müraciətlə qədəhlərdə şərab gətirməsini istəyir. Təbii ki, onun təsvirini verdiyi bu süfrədə adi məclisi, içkiləri deyil, şərab anlayışına fəlsəfi mövqedən yanaşmışdır.

*Həmin mövzuya dair digər nümunədə deyilir:
Gövnü məkandan keçmişəm, mə'ni şərabın içmişəm,
Canana, üzün görmüşəm, başdan ayaq can olmuşam [2, s.135].*

Burada şairin məqsədi və şərabın mahiyyəti daha aydın görünür. Eynəlqüzat Miyanəcinin aşiqin məşuquna məftunluğu ilə bağlı şeirində deyilir:

*Mənim sevgilimin hüsnü camalı vardır,
Gözəl üzündə xəddi-xalı vardır.
Onun xalı və yanağını görən kafir olar,
Hər bir şəxs ki, xalı vardır o kafir olar [5, s.117].*

Şair sevgilisinin gözəlliyini, gözəl üzünün təsvirini verir. Mütəfəkkir onun görünüşünün vəsfində üzünü, yanağını və burada fərqlilik yaradan qara xalını tərənnüm edir. Sufilərdə xal qeyb aləminin əlaməti kimi götürülür. Eynəlqüzat Miyanəci bildirir ki, bu gözəl xalı görənlər onun məchulluğunda özlərini itirirlər.

Mütəfəkkirin ilahi gözəlliyi insan surətinin cazibəsi kimi tərənnüm edən digər şeirində deyilir:

*O şəxs ki, o ürək və gözəl onun həyatı deyildir,
O xəddi-xalı, o şəkər kimi dodağı yoxdur.
Can və ürəyi qaş və zülf kimi aparır,
Hər iki cahanda müşrik və kafir deyildir.
Küfrü küfrə süpürmək inandırıcı deyildir,
Çünki ondan başqa onun ayrı keyfiyyəti yoxdur [5, s.130].*

Eynəlqüzat Miyanəci burada yaratdığı bədiilik onun tərənnüm etdiyi eşqin həqiqi və məcazi olmasını bir qədər diqqətdən kənar saxlayır. Oxucunun gözləri önündə ilk növbədə sevən və sevməyən kəslərin fərqli duyğuları canlanır. Mütəfəkkir aşiqin dilindən sevgisinin əlamətlərini anladaraq gözəlin onun qəlbini almasını, bununla da həyatını ona bağladığını göstərmişdir. Bu gözələ aşiq olarkən onun xəddi-xalına, dodaqlarına vurulmalıdır. Şair burada da cismi və qəlbinin bir araya sığdırmadığı fikrinə qayıdır. Əgər sufi təbirincə, saçlar heç kimin görmədiyi qeyb aləmidirsə, qaşlar saliklərdə qarşılanmış səhvlərdir. Ruhun qeyb aləminə qovuşması cismin maddi bağlılığından bilmədən nöqsanlara yol verir. Eynəlqüzat Miyanəci burada paklığı ilə ruhla zülfü və canla qaşı bir-birinə əks tərəf kimi qarşılaşdırmışdır. Şair həqiqət aşıqlarının maddi dünya ilə mənəvi aləm arasında fərqi görməmələrini anlaşılmazlıq kimi qəbul edirdi. O bildirirdi ki, qəflət yuxusundan aylaraq əsl həqiqəti görmək üçün pisliklərdən təmizlənmək, saflaşmaq gərəkdir. Lakin bu məqamda filosof-şair pislikləri pisliklərlə təmizləməyi də doğru hesab etmirdi.

*Sanki yarımın başında iki zülfünün nazı vardır,
Gözəllikdən (dilbərlikdən) öldürməkdə işi uzun çəkdi.
Gülə hədis deyir, lalə ilə ayaqlaşır,
Ay üçün zireh çəkir, zöhrə ilə uyğunlaşır [5, s.122].*

Eynəlqüzat Miyanəci “gözəllik” deyərək “dilbər” sözündən istifadə etmişdir. Bu kəlmə fars dilində “ürək aparıcı” deməkdir. O, aşiqin məşuqunun onun qəlbini ələ alaraq özünə bağladığını yanıqlı-yanıqlı anladır. Onun məhəbbəti cismən əzab verərək öldürür. Məşuqunun “Gülə hədis deyir, lalə ilə ayaqlaşır” misrası həm fəlsəfi, həm də bədii xüsusiyyətlərinə görə qiymətləndirilə bilər. Mütəfəkkir çiçəkləri xatırladan “gül” və “lalə” kəlmələrindən istifadə etmişdir. Sözə fəlsəfi yanaşdıqda, “gül” qədəriliyin başlarına qoyduqları papağın ortasına tikilən parçaya deyilirdi. Bu gül Bağdad gülü, hovuzlu, qəfəsli, qız gülü isə dərvişlərə məxsus papaqlarda işlədilirdi. “Lalə”yə gəlincə, sufilərdə qədəri anladan çiçək kimi qəbul olunmuşdur. Onun yazılışında L, A, L, H hərfləri işlənmişdir. Əbcəd hesabına görə Lalə və Allah kəlmələri eyni rəqəmi verir: Altmış altı. İran əfsanəsində lalə yaşıl yarpaq üzərinə ildırım düşməsi nəticəsində alovlanıb donmuşdur. Lalənin içindəki qara nöqtə qəlbəki dağı, yanığı ifadə edir [3, s.94, 164]. “Gül”ə hədis deyərək burada şeyxlərə, dərvişlərə işarə edilmiş, “lalə” isə onların qədəridir ki, həqiqət aşıqları öz taleləri ilə barışırlar.

*Əmr edərək zülfünü meydana aparırsan,
Çovqan edərək şahları aparırsan.
Ey çovqan saçlı, əgər sən idarə etməni aparırsan,
Bir şey de, ey sonluqla aparırsan [8, s.282].*

“Çovqan” atlı savaşı oyunu olub, türk dünyasında geniş yayılmış, öncə saraylarda döyüşçülər yetişdirmək üçün oynanılmış, sonra da açıq havada xalqın, özəlliklə də çobanların oynadığı oyuna çevrilmişdir... Bu oyun daha konkret şəkildə minillər boyunca Azərbaycan, Orta Asiya, İran, Türkiyə, İraq və digər qonşu ölkələrdə məşhur olmuşdur... “Çovqan” oyunu haqqında ən əski qaynaq farsca olanlardır. Bu oyun Orta Asiyada yaşayan türklər arasında çox yaygın olmuşdur... “Çovqan” oyunu divan şairləri üçün ilham qaynağı olmuş, bir çox bədii ifadə vasitələrinin elementinə çevrilmişdir. Türk divan və təsəvvüf ədəbiyyatında isə quy da, çovqan da simvollaşdırılmışdır” [4, s.156-158, 163].

Nəticə / Conclusion

Ümumiyyətlə, Şərq ədəbiyyatı məzmunu ilə yanaşı, bədiiliyi, ədəbi-nəzəri xüsusiyyətlərinə görə də, hər zaman tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Yaradıcılığı fəlsəfi istiqamətdən daha çox öyrənilən və müsəlman Şərqində mühakimələri, panteist fikirlərlə dövrünün zəka sahibləri arasında öz sözünü deyən, xələfləri üçün misilsiz ideya qaynağına çevrilən Eynəlqūzat Miyanəcinin əsərləri çoxşaxəliliyinə əsasən olduqca qiymətlidir. Mütəfəkkirin əsərlərində rast gəlinən bir çox bənzətmələrin xələfləri Şihabəddin Yəhya Sührəvərdinin və İmadəddin Nəsiminin yaradıcılığı ilə müqayisəsi Şərqin sənət xəzinəsindən qaynaqlanmış bu mövzuya Azərbaycan ədəbiyyatı istiqamətindən bir baxışdır. Onun əvəzsiz irsi bədi obrazlı ifadələrlə, bənzətmələrlə də Şərq ədəbiyyatının misilsiz nümunəsi hesab edilə bilər.

Ədəbiyyat / References

1. Quliyeva Mahirə. Şərq poetikasının əsas kateqoriyaları. Bakı, 2010.
2. Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1973.
3. Cebecioğlu Ethem. Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü. İstanbul, 2004.
4. Füzuli Bayat. Şamandan səmazənə oyun və oyunçu. Bakı, "Elm və təhsil", 2017.
5. عین القضاة الميانجي. تمهدات. تهران، ۱۹۶۲
6. ابن ابی اصیبعه. عیون الانباء فی طبقات الاطباء. دار مكتبة الحياة- بیروت، ۱۹۶۵
7. السهروردي شهاب الدين. دیوان امام السهروردي
Dəməşqin Zahirıyyə kitabxanasında saxlanılan əlyazma.
8. عین القضاة الميانجي. نامه ها. تهران، ۱۹۷۲

Художественно-философское содержание сравнений в творчестве Айналкузата Мийанеджи

Улькер Мамедова

Доктор философских наук, Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА.
Азербайджан.
E-mail: u.z.m-9-9@mail.ru

Резюме. Заслуги выдающегося мыслителя XII века Айналкузат Мийанеджи (1099-1131) в азербайджанской науке и литературе велики. Философское содержание творчества ученого по стилистическим и языковым особенностям считается уникальными литературными образцами. В статье были выбраны и проанализированы сравнения и аллегории, использованные в стихах философа-поэта. Здесь его стихи на тему души и тела, вина, широко распространенные в восточной литературе, сравниваются с творчеством двух других мыслителей азербайджанской литературы: Шихабеддина Йахйя Сухраварди (1154-1191) и Имадеддина Насими (1369-1417). Особое внимание мыслитель уделяет выбору слова в своих стихах. В статье наряду с художественным анализом стихов дается разъяснение некоторых слов, имеющих философское значение. Художественное выражение философских мыслей автора в приведенных выше примерах еще раз продемонстрировало философско-поэтическое качество Айналкузата Мийанеджи.

Ключевые слова: азербайджанская литература, Айналкузат Мийанеджи, Шихабеддин Сухраварди, Имадеддин Насими, поэзия, сравнение

Психотипы действующих лиц в поэме “Сокровищница тайн”

Алемзар Тагиева

Доктор философии по филологии. Гянджинское отделение НАНА, Азербайджан.

E-mail: alamzar@inbox.ru

<https://orcid.org/0000-0002-3208-8145>

Резюме. Автором статьи на основе человеческих психотипов города Гянджи, в котором жил и творил поэт, исследованы образцы психотипов 20 сохбетов поэмы “Сокровищница тайн”. Важным для автора является выявление многих психологических значений происшедших действий и поступков людей, соответствующих отображённым в поэме персонажам. Основной целью Низами в выборе таких форм повествования, как беседа, рассказ, жалоба, порицание, назидание, является привлечение читателя к глубокому их осмыслению. В результате анализа красочности выражения лексики художественного текста автор статьи приходит к заключению, что, не будучи психологом, Низами удалось воплотить человеческие психотипы своих сограждан, в окружении которых он жил. Как результат проделанного анализа в статье приводятся таблицы с конкретными образцами для более ясного и всестороннего усвоения читателем стиля поэмы.

Ключевые слова: второстепенные персонажи, поступки, действия

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.176>

Цитировать статью: Тагиева А. (2020) *Психотипы действующих лиц в поэме “Сокровищница тайн”*. “Азербайджанское литературоведение”, № 1, стр. 24-31

Статья поступила в редакцию: 02.04.2020

Human psychotypes in the poem “The treasure of secrets”

Alemzar Taghiyeva

Doctor of Philosophy in Philology, Ganja branch of ANAS, Azerbaijan.

E-mail: alamzar@inbox.ru

<https://orcid.org/0000-0002-3208-8145>

Abstract. In the article on the basis of 20 conversations is studied the human psychotypes of the city where the poet lived and created. In this article, the author analyzes the connection of many psychological concepts with events and behavior of characters reflected in the work. Choosing of artistic forms, such as conversation, story, complaint, reproach and advice told by Nizami prompts the reader to active thinking. As a result of the analysis of the lexical and expressive means of the literary text, the author comes to the conclusion that Nizami was not a psychologist, but tried to determine the human psychotype of the compatriots living around him. As a result of this work, in the article is presented the tables that attract the attention of the reader to the required addresses.

Keywords: secondary personage, behavior, movement

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.176>

To cite this article: Tagiyeva A. (2020) *Human psychotypes in the poem “The treasure of secrets”*. “Azerbaijan Literature Studies”, Issue I, pp. 24-31

Article history: received – 02.04.2020; accepted – 15.04.2020

Введение / *Introduction*

Низами неоднократно повторял мысль, согласно которой он безвыездно жил в родной Гяндже. Обобщив эти строки, можно прочесть такое признание: Гянджа мой вечный Вавилон. По рукам и ногам связан здесь я на все времена. Вперед дороги нет - назад она закрыта.

Можно считать, что этот город, разворачивающиеся здесь события, само население явились основой для целой галереи второстепенных персонажей его поэм. Если в поисках занимательных тем он обращался к легендам и историческим былям, то реальным фоном для развития основной канвы поэтического повествования была городская жизнь средневековой Гянджи, место творческого полета Низами.

Выразившись кинематографическим языком скажем, что массовка в поэмах складывалась из местного люда, портреты и действия которых выписаны настолько метко, что возведены до уровня определенных человеческих психотипов. Подобные зарисовки ведут к обобщенности образов, их узнаваемости среди населения и сегодня.

Говоря о психотипе человека, “складывающегося из совокупности свойств нервной системы, определяющей физиологическую основу индивидуального своеобразия деятельности и поведения человека” [5, с.17], мы проиллюстрируем это примерами из поэмы. Здесь есть художественные образы различных по темпераменту персонажей: холерики, флегматики, сангвиники и меланхолики.

Главная часть / *Main part*

Наш выбор пал именно на “Сокровищницу тайн” по ряду причин: во-первых, композиционное своеобразие, позволяющее выделить характерные психотипы людей среди жителей Гянджи; во-вторых, наличие активизирующих форм общения как с персонажами, так и читателем, будь современник сегодняшней или завтрашний почитатель его таланта. Демократичная форма сохбета-собеседования вкупе с хекаятами-новеллами, шикаятами-жалобами, мазамматами-укорами, насиатами-назиданиями и дастанами автоматически подключает читающую сторону к общению, превращая его в собеседника. В этом случае Низами-программист мастерски закручивает сюжет интеллектуальной игры, где слово – это код, а слагающиеся из него поэтические выражения – ключ к расшифровке заложенной идеи. Подспудный обмен мнением, невольным участником коего становимся, ведет к необходимости выведения общего знаменателя в поэтическом уравнении с многочисленными слагаемыми. Это положительные и отрицательные черты характера, обоснование действий сторон конфликта с обязательным соотношением с художественным текстом.

Все 20 двухкомпонентных сохбетов, в которых автор является ведущим, позволяют ему во второй части собеседования прояснить важные моменты, разворачивающиеся в начале. В сохбете обычно преобладают рассуждения автора, далее активизируется познавательное-художественное мышление противоположной стороны. Жанр новеллы, являющийся отражением “нового невиданного происшествия” [4, с.41], и остальные перечисленные формы изложения где-то подтверждают ведущую тему, где-то расширяют, а где-то являются иллюстративным материалом. Данные неразрывные части объединены

принципом движения повествования от общего к частному, что высвечивает суть произведения, обеспечивая живучесть художественного образца, придает ему новизну и свежее дыхание вопреки многовековому возрасту.

Отметим не только тематическое разнообразие сохбетов, но и жанровую неодинаковость сопутствующих им форм в большинстве своем характерных для родной литературы. Здесь встречаем дастан (1), шикаят (1), насиат (1), мазаммат (2) плюс 10 хекаят¹. Интересен также состав действующих персонажей, большинство из которых люди, но есть и ситуации общения человека с животными сохбеты (2, 6, 7, 8), непосредственно зверей друг с другом (2). В последнем примере усматриваем пример использования эзопова языка, жанра басни, но здесь видны лишь элементы его. Сопутствующие сохбету жалоба, насиат, укор по своему названию претендуют на присутствие социальных ноток, усиливающих общественный резонанс беседований. Еще надо вспомнить специфичность отношений между монархическим укладом и народом, который не имел право избирать хокмудара. Однако именно “его величество” чернь, выходя на мейданы, возвышал голос недовольства и решал судьбу властьдержавших, которые, усевшись на плечи челяди, забывали об их нуждах. Тогда-то и скидывали их трудяги с натруженных плеч. Примеры тому есть в сохбетах 1, 2, 3, 4, 7, 18, 19. Эффектнее всего звучат диалоги представителей власти с птицами и животными. Такими дуалистическими беседами умный и наблюдательный автор освещает проблемные темы: человеческий мир совершенен или животный? Далеко ли ушло сообщество людей от братьев своих меньших? Прием зачитывания морали устами зверей отражает широту мирознания поэта, признающего равенство всего созданного Аллахом. При чем степень понимания того в противопоставляемых мирах определяется сформированностью высшей нервной системы у человека в отличие от рефлекторного поведения зверей. Поэтому закономерен риторический вопрос: Разве человеку пристойно опускаться до низменных, инстинктивных интересов? Психологическое чутье автора контурно уравнивает сохбетов с психодрамой, когда в групповой психотерапии автор – персонажи – читатель ролевые игры по моделированию жизненных ситуаций способствуют устранению неадекватных эмоциональных рекий, усилению самопознания. Как раз форма беседования отвечает этим целям. К тому же используемые им жанры повествования не только рассказывают, но и стимулируют к рассуждениям о человеке, его интересах, природе поведения, его положительных и не очень чертах характера.

Перейдем непосредственно к тексту и просмотрим его лексико-художественное наполнение. “Расставание с миром” – это монолог автора о духовно-этических общечеловеческих ценностях. В этом макротексте составляющими звеньями являются микро-тексты, например, о смысле жизни и перипетиях жизненного пути, стремлении к совершенствованию личности. Лингвистический расклад данного связного высказывания дает возможность вывести приблизительный моральный кодекс гянджинца того времени. Добавим, что городские бытовые условия формировали характер населения, который являлся также отражением устойчивых индивидуальных особенностей образующей социум личности. Естественно, он не является по-канцелярски сухим перечнем, а расцвечен художественными средствами поэтического языка. Рискнем предложить вашему вниманию следующий моральный кодекс [1, с.115-119]:

ПОЭТИЧЕСКАЯ СТРОКА	КАЧЕСТВА ХАРАКТЕРА
Ороси ты землю потом своим, Получишь взамен все что ни пожелаешь	Трудолюбие
Кольхаться будешь верблюду подобно, В терновнике спутаться можешь, Затопчут тебя слоны	Целеустремленность

¹ В скобках указано количество

Бессмертна душа чуткого и отзывчивого	Внимательность
Да будет душа прозрачна, как вода, Чисты мечты и помыслы	Доброжелательность
Жизнь, словно клеть, зажимает в тисках, Разорви эту клеть во славу любви	Преданность
Не считай себя рабом судьбы-злодейки	Стойкость
Куда б ни следовал, о возвращении не забывай пути	Предусмотрительность
Сумей возродиться из руин	Оптимизм
Верность убеждениям – твое достояние, Вечна тогда жизнь на земле	Принципиальность
Смелый заглушит в себе жажду злата, И затушит речами сладкими пламя врага	Дальнозоркость

Вот то психологическое лекало, по которому скроены персонажи сохбетов. Однако критерии морального облика их не подаются читателю на блюдечке с серебряной каемочкой. В конечном итоге поисковый процесс этот сопряжен с наличием прежде всего филологического опыта, языкового чутья и определенного кругозора.

По ходу проникновения в сюжетный лабиринт текста кажется, что автор все расставил по полочкам, указав на бренность земного бытия: “мир” из первой строки стиха постепенно сужается до “сон манзила”, могилы. Разношерстный читатель-собеседник начинает проникаться этой мыслью, как разгорается нешуточная баталия ученых умов. Умиротворяющая симфония бесед автора о жизни вдруг становится какофонией кричащих звуков, вызванных междоусобицей. Он обычно складывается в результате столкновения противоположных целей, интересов, позиций оппонентов или субъектов взаимодействия. Правда, в споре родилась бы истина, но в нашем случае он продуктивен для обеих сторон, так как отрицательно сказался на их саморазвитии.

Неблаговидная цель ученых-недругов порождает их поступки и проступки, руководит действиями. Если действие, как единица деятельности, предполагает активность по достижению цели, а поступок как социальное поведение направлен на нравственное самоопределение человека и утверждение его личности, то проступок часто антисоциален и отрицательно сказывается на самоутверждении личности. В то время, как цель – это осознанный образ предвосхищаемого результата деятельности индивида.

Персонажи ведомы мутной целью по присвоению каждому из них первенства и права на единоличное проживание в “доме мудрости”. Автор здесь обращается к упрямому местоимению “я” которое никак не уживается со своим собратом “ты”. Отсюда и строки – антиподы известной поговорки: Един создатель на свете, Един господь на свете (с этим все понятно); Двое владык не могут править вместе, Двум саблям не бывать в одних ножнах и т.п. Автор отталкивается в суждениях от нерационального поведения персонажей, где-то подыгрывая им. В то же время осуждает, во-первых, силу взаимной ненависти, помутившую разум; во-вторых, неоправданное уравнивание интеллектуальных понятий. Поэтому даже в “доме мудрости”, жителями которого они стали по роду своих занятий, не способны ужиться. Видим также, что личная ненависть друг к другу – одна из причин совершения проступков с нулевым коэффициентом полезности для науки.

Учитывая синкретический характер областей знания в средние века, не возникают сомнения в их компетентности по химии, биологии, психологии, медицине и т.п. Отсюда и нещадность избираемых ими средств по взаимоустранению. Вот дан старт губительному марафону: один варит гремучее зелье: ...сготовил яд такой, что зловонием своим испепеляет мозг, расплавляет валуны, другой приготовил противоядие: Тот час окунулся в нушкиана, а опиум вмиг остановил отравление и всякий вред. Текстовая информация подтверждает наличие у обоих ученых теоретических знаний и практических навыков.

Эпизод заговаривания цветка демонстрирует умение воздействовать на человека магическими выражениями, подобно гипнозу временно отключать функции контроля и самоконтроля. Партнеры участвуют в реальной психодраме, став участниками гипноза и аутогипноза, что иллюстрируется так: Протянул, сказав: Попотчуйся дурманящим напитком сим, Все не яд, шербет сладчайший. Второй принял смело угощение, внушив себе заранее: Знал – это яд, Взял и, подобно шербету, испил до конца. Картина противопоставления внушения извне волевому самовнушению налицо. Аутогипноз в сочетании с определенными действиями спасает от смерти. Воля, основанная на самодетерминации и саморегуляции собственной деятельности и различных химических процессов, свойственна “львиному сердцу”. Он, осознавая смертельную опасность, руководствуется мотивами жизнеутверждения, проявляет трезвость в действиях по нейтрализации планов соперника. Несколько комичным выглядит первый персонаж – нюхнувши цветок и испутивши дух. Психический настрой его переполнен завистью, фактор которого сыграл роковую роль. Являясь проявлением мотивации достижения, он способствует возникновению чувства угрозы ценности “я” при чьих-либо явных преимуществах. Все это у автора смертельного варева сопровождалось аффективными переживаниями. “Степень концентрированности зависти ведет к злобности в отношениях с людьми, усиливая состояние психоза” [5, с.25]. Одним из проявлений этого является помрачение сознания: Заговоренный цветок сжал в тиски душу его, От ужаса и страха испустил он дух, т.е. отрицательное самовнушение и злобность сыграли злую шутку.

Фактически, смерть наступила от ароматерапии, проведенной в отношении психически подавленного человека. Соперник же его хорошо владел “практиками внушения, когда воздействие на психическую сферу злобствующего соперника консервирует восприятие, понимание и анализ реальности” [3, с.36]. Своеобразным приветствием действиям “белого” мага звучат строки: Кто нашел средство от болей своих, теперь радуется жизни, Кто страшился даже цветка, Расстался с жизнью навсегда.

Лексико-синтаксический ресурс анализируемых текстов нацелен на разблокировку конфликтной ситуации.

Лексика		Поэтические выражения	
1. Cahan, 3	мир, свет, Земля	Vidalaş	Простись
2. Yurd, 3	очаг, дом	Fitnə-fəsad, gözəl	козни, прекрасный
3. Hücrə, 1	келья	At	скинь, распрощайся
4. Yol	путь, дорога	Eşqin, bu, qurtuluşa	Любви, эта, возрождение
5. Dünya, 17	Жизнь, свет	Darısqal, qəfəs	Темный, клетка
6. Həyat, 4	жизнь	Evi, yolu	Дом, путь
7. Mənzil, 4	Квартира, жилище	Zərif, qərib, gülən oldu, ölən oldu	Нежный, странный, радоваться, умереть
8. Məskən, 2	Жилище, дом	Atmalısan, çatmalısan, son	Покинуть, завершить, последнее
9. Ev, 9	Дом	Bir, könüldə	Один, в душе
10. Yuva, 4	Гнездо	Dünya, hikmət, ədalət, bu	Мира, мудрости, справедливости, этот
11. Qəfəs, 2	Клетка	Sanma, çıxmağa, onu	Не пренебрегай, выход, его
12. Qəsr, 1	Дворец, чертог	Dar, yar	Тесная, разбей
13. Aləm, 2	Мир, свет	Bu	Этот
14. Mülk, 2	Недвижимость	Daimi	Вечный
15. Bağ, 2	Сад, дача	Hikmət, küllük	Мудрости, пепелище
16. Gün, 2	День, солнце	Yer üzünün, zamanə	Земли, времени

17. Yer, yer üzü, 2	Место; земля, почва	Qara, ağ	Черный, светлый
18. Ümman, 2	океан	Bağlı, bir	Сад, один
		Dolduracaq, Qoynunda	Заполнит, объятие

Цифры показывают частотность употребления, [1, с. 115-119].

Последовательность лексики и художественных выражений соответствует фабуле текста. Отображая ступени человеческой эволюции в осознании жизни, Низами упоминает и микроскопическую оболочку, откуда человек растет, развивается и проходит собственный жизненный путь. Тот достоин чести и уважения, кто за время земного бытия преодолевает физические и нравственные преграды, обеспечивает продление пути уже в ином измерении. Тριάдой слов мир-свет-жизнь поэт определяет главное мерило жизненной философии человека на Земле, а от каждого из нас зависит содержание тех критериев, что указывают на суть индивида, т.е. человек он или существо. Таким образом, автор своими мыслями о сути бытия, о неминуемости оказаться перед “заветной дверью” предостерегает от никчемных козней. По его мнению, они сродни мышью возне, в результате чего завязываются узлы злобности, подобные развязке спора горе-ученых.

Психологическая подоплека все сильнее разгоравшегося пламени соперничества – “в несовместимости личностного миропонимания с общепринятыми, гармоничными требованиями к сосуществованию человека в обществе независимо от сферы занятий” [3, с.15].

Речевой материал этих двух компонентов поэмы приводит к утверждению, что жизнь человека-слуги интриг, подобна поступкам одержимого. Он воспринимает видимую “плодотворную” деятельность по устранению соперника как некую жизненную активность сужающиеся свои права и возможности в качестве жителя света. Автор вводит в повествование полярно несоизмеримые выражения, типа “океан желаний”, “вселенная дерзаний”, которые в итоге загоняются проступками персонажей в “тесную, кованную клетку”. Это одновременно отражает зигзагоподобность человеческого бытия, когда можем владеть гнездом и дворцом, миром и квартирой, местом и планетой и т.п. Художественные противопоставления, словно молоточки судьбы, признаны вести к нравственному отрезвлению людей, далеко не худших представителей социума. Подтекстово проскальзывает и такое: будьте далеки от ненаучных войн, не тратьте интеллектуальные ресурсы впустую, не интригуйте, а оппонируйте с уважением к собеседнику. Отсюда и мораль собеседования: дитя общества, человек, должен быть полезен ему.

В иной плоскости освещается данная суть человеческого призвания в 20-м сохбете “Укор бессовестным”, где Низами демонстрирует это уже по восходящей духовной лестнице: от приземленного до высоты идеализированного. Речь идет о знатоке тайн художественного слова и философской мысли. Образцом нравственной стойкости автор избрал себя как достойного из населяющих не только Гянджу, но и эфемерный дом поэзии. Именно в этом плане контрастнее выглядит содержание сохбетов, когда 12-й сохбет рисует картину ниспадения общечеловеческих идеалов до уровня бытовухи с отрицательным оттенком. Идея показать умение личности противостоять, устоять и стать образцом и путеводной звездой.

Весьма тактично автор в лице своих земляков корит человека в недостаточно позитивном общении друг с другом, так как социальный смысл общения состоит в передаче форм культуры и общественного опыта. Исходя из этого постулата, автор акцентирует внимание на противоречащих кодексу морали из 12 сохбета качествах.

При всем социальном разнообразии обывателя отмечается нивелирование индивида, т.е. утерян личностный смысл: Схожи мы стали с хладнокровным истопником с пылающим лицом. “Эта психологическая картина заключается в индивидуализированном отражении действительного отношения личности к окружающим объектам, ради которых строится ее деятельность” [5, с.51]. Сюда относятся понятия и умения, действия людей и социальные

нормы, роли и ценности и т.п. В свою очередь негармоничные социальные контакты ведут к переоценке важных качеств и состояний. Последние – это степень благополучия человека, читаемая по внешним признакам. Целый ряд строк-тезисов авторского суждения можно отнести к социометрическим тестам, применимым в оценке межличностных эмоциональных контактов. Причем они характеризуют описанного антипода человеческого психотипа.

ПОНЯТИЯ

Общепринятые	Искаженные
Əzabkeşlik – мученичество	Зрелище
Dəlilik – сумасбродство	Мудрость
Səxavət – щедрость	Расточительство
Sədaqətli – верный	Бессребреник
Comərdlik – мужественность	Подтрунивание
Söz çeşməsi – поэтический родник	Слякоть, жижа
Vəfa – преданность	Забыли об этом
Забродят, как укус	Злобность
Hünərini danmaq – замалчивают успехи	Зависть
Nöqsanı izləyirlər – считают ошибки	Необъективность

[1, с.148-151].

Как видим, действия персонажей словно кривое зеркало, неадекватно отражают нормы морали. Во-первых, доминантное психо-эмоциональное состояние человека действия формируют его характер; во-вторых, депрессивное состояние порождается прежде всего социальным укладом.

Почему не господствовать депрессии, коли “подобно цветку, на устах наших улыбка растаяла вдруг, В цветнике души нашей завяли мечты”. Некомфортному для индивида депрессивному состоянию присуща аффективность, имеющая отрицательный эмоциональный фон, измененную мотивационную сферу, познавательных представлений и общую пассивность поведения. При всем этом поэт не хочет признавать даже намека на болотоподобий городской среды, уподоблять людей болотным существам. Активный житель Низами возвышает призывный голос и своим личным примером зовет дремлющее и несколько озлобленное население на светлый жизненный путь: В каждой пучине есть и колосс, и перл, Мужество стойкого славно всегда.

Поэт-гражданин, поэт-земляк является примером для подражания в нравственном возрождении падших духом. Контраргументами поэт показывает людям, что ни вздохи злопыхателей, ни стремление их вставлять палки в колёса не остудили его желания писать, высекать из слов поэтические шедевры. Демоническим кличем обращается он к согражданам: Где ж богатыри-пехлеваны? Кто же отважный из отважных? Вообще тема “хунера” является ведущей в описании и людей, и зверей, и выведенной морали сохбета. Оно в авторском употреблении приобретает масштабное понимание всего светлого и вечного; повторяющееся бесконечное число раз, оно звучит ново и неизбито.

Заключение / Conclusion

Само слово, выражения включающие его, поэтические обороты еще более усиливают протестную гражданскую позицию автора. “Он не смиряется с социальным условием, когда трусливые и лживые становятся самозванными героями. Оно составляет идейно-художественный смысл повествования, ибо жить и умереть достойно возможно при стойком

характере” [2, с.3]. Многозначное “хунер” автор употребил почти во всех его значениях: 1) умение, искусство, дарование, мастерство; 2) подвиг, отвага, смелость, храбрость, удалство, героизм. Благодаря такой широкой интерпретации, само слово, совокупность включающих его поэтических выражений всесторонне характеризуют обозначающие им понятия в действиях человека и не только. Отсюда появляется образ даровитого и отважного человека искусства; а также героическая земля и смелые богатыри, родник мастерства и физическая сила, смельчак и бесталанный пустобрех. Иной раз кажется, что из цепочки данного слова, его производных формируется материал занимательного типа, например, скороговорка, каламбур и т.п.: Hünərini göstərsə indi əgər hünərli, Hünərsizin birisi deyər mənəm hünərli. Или Hünərlilər beziblər hünərsizlər əlindən, Lap fərsizə dönüblər bu fərsizlər əlindən. – Отвагу явит вдруг отважный, бездарный заявит вдруг – я и есть отважный; или Смельчаки сыты по горло от неумех.

Смыслонесущим является также ряд общепонятных слов и художественных выражений с ними, например: мир, земля, караван жизни, ангел, дьявол, молодость, знания, шкатулка - наследие, и т.п.

Мы констатируем факт: в тот исторический период, в том городе проживали изображенные поэтом такие человеческие психотипы. Истинный летописец Низами не желал идеализации земляков и тем самым представил касающийся этногенеза нации интересный материал.

Литература / References

1. Nizami. Sirlər Xəzinəsi. Bakı, 1961.
2. Tağıyeva A.T. Xudojestvenniye detali v poemax Nizami. Mədəniyyət, 2018.
3. Karpenko L.A. Psixologiya. Slovar. M., 1990.
4. Literatura. Spravoçnik. M., 1998.
5. Platonov K.K., Qolubev Q.Q. Psixologiya. M., 2009.

“Sirlər xəzinəsi” poemasında insan psixotipləri

Aləmzar Tağıyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA-nın Gəncə bölməsi. Azərbaycan.

E-mail: alamzar@inbox.ru

Annotasiya. Məqalədə orada mövcud olan 20 söhbət əsasında şairin yaşayıb-yaratdığı şəhərin insan psixotipləri araşdırılır. Həmin məqalədə müəllif bir çox psixoloji anlayışların, əsərdə əksini tapmış olaylar və personajların əməli və hərəkətlərlə bağlılığını təhlil edib. Nizaminin nəql etdiyi söhbət, hekayət, şikayət, məzəmmət, nəsihət kimi bədii formaların seçilməsi oxucunu fəal düşünməyə sövq edir. Bədii mətnin rəngarəng leksik və ifadə vasitələrinin təhlili nəticəsində müəllif belə qənaətə gəlir ki, Nizami psixoloq olmadığı halda, əhatəsində yaşayan yerlilərinin insan psixotipini müəyyən etməyə çalışmışdır. Məqalədə bu işin yekunu olaraq cədvəllər verilir ki, onlar oxucunun diqqətini lazımı ünvanlara yönəldir.

Açar sözlər: ikinci dərəcəli personajlar, əməl, hərəkət

Xaqani Şirvaninin ərəb dilində yazdığı məktublar

Elnarə Zeynalova

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: ezeynalova77@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-7970-8567>

Annotasiya. Hicri tarixi ilə VI, miladi ilə XII əsrin iki dildə yazıb-yaradan şairlərindən biri olan Xaqani Şirvani həm nəzm, həm də nəsr əsərləri ilə məşhur olub. Şairin nəsr əsərlərindən bizə gəlib çatan nümunələrin sayı az olsa da, bu sahədə yeni tədqiqatlar, araşdırmalar davam edir. Bu araşdırmalar nəticəsində şairin *Süleymaniye yazma eser kütüphanesi "Damad İbrahim Paşa" Koleksiyonu'nda* yer alan 1173/4 şifrəli əlyazmada şairin ərəbcə yazdığı iki məktub aşkar edilmişdir. Qeyd edək ki, şairin ərəbcə yazdığı nəsr əsərlərindən bu vaxta qədər bizə yalnız iki qəsidəyə yazdığı müqəddimələr məlum idi. Əlyazmada aşkar edilən məktublar şairin ərəbcə yazdığı məktublardan elmə məlum olan ilk nümunələrdir. Məktublardan birincisi Qutb əd-Din Əbhəriyə, ikincisi Uhud əd-Din əl-Gəznəviyə ünvanlanmışdır. Xaqaninin nəsr əsərləri ilə yanaşı, Azərbaycanın XII əsr siyasi vəziyyətinin araşdırılması sahəsində yeni tarixi mənbə hesab olunan bu məktublارın elmi dəyəri çox böyükdür.

Açar sözlər: Xaqani Şirvani, Munşəat, nəsr, Qutb əd-Din Əbhəri, Uhud əd-Din əl-Gəznəvi

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.178>

Məqaləyə istinad: Zeynalova E. (2020) *Xaqani Şirvaninin ərəb dilində yazdığı məktublar*. "Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı", № 1, səh. 32-37

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 13.04.2020; qəbul edilib – 24.04.2020

Letters of Khagani Shirvani written in Arabic

Elnara Zeynalova

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: ezeynalova77@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-7970-8567>

Abstract: One of the poets of the 6th century according to the Muslim calendar and the 12th century according to the Gregorian calendar, who wrote in two languages, was Khagani Shirvani, who became famous for his poetry and prose. Despite the fact that the number of examples of the poet's prose works that have come down to us is small, new investigations are continuing in this area. As a result of these investigations, two letters written by the poet in Arabic were found, contained in a manuscript with the code 1173/4 from the "Damad Ibrahim Pasha" collection of the Sulaymaniyah library of written monuments. It should be noted that from the prose works written by the poet in Arabic, until now we knew only the prefaces to two gasids. The first of the letters was addressed to Gutb ad-Din Abhari, the second to Uhud ad-Din al-Ghaznawi. Along with the prose works of Khagani, these letters, which are considered a new historical source in the study of the political situation in Azerbaijan in the XII century, have of great scientific significance.

Keywords: Khagani Shirvani, Munsheat, prose, Gutb ad-Din Abhari, Uhud ad-Din al-Ghaznawi

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.178>

To cite this article: Zeynalova E. (2020) *Letters of Khagani Shirvani written in Arabic*. “Azerbaijan Literature Studies”, Issue I, pp. 32-37

Article history: received – 13.04.2020; accepted – 24.04.2020

Giriş / Introduction

Xaqani Şirvaninin yaradıcılığının ikinci qolunu təşkil edən nəsri Azərbaycan xaqanişünaslığında ən az öyrənilmiş sahədir. Şair əsərlərində nəzmlə yanaşı, nəsrə də özünəməxsus üslubu ilə seçildiyini, gözəl əsərləri olduğunu göstərmiş və nəsrə olan istedadını klassik ərəb nəsrinin görkəmli nümayəndəsi Əbu Osman Amr ibn Bəhr bin Məhəbub əl-Cahiz və Suhban Vaillə (764-868) müqayisə etmişdir:

“*Əgər Müizzü və Cahiz mənim zamanımda olsaydılar, nəzm və nəsr sahəsində mənim xidmətçim olardılar*” [5, s.59].

Yaxud:

“..... mənim nəsrimin əli Səhban Vaillin boynunu vurur” [5, s.106].

Xaqaninin simvol kimi müraciət etdiyi adlardan birincisi “Əl-bəyən vat-təbyin”, “Kitəb əl-buxələ” və s. kimi qiymətli əsərlərin müəllifi əl-Cahiz mənbələrdə çox mütaliə edən, əlindən kitab düşməyən savadlı ədib kimi təsvir edilmişdir. Əbu Həffan onunla bağlı yazır ki, mən kitabı, elmi əl-Cahizdən artıq sevəni nə görmüşəm, nə də eşitmişəm; o, necə olursa-olsun, əlindəki kitabı oxumamış yerə qoymazdı, kitab dükanlarında gözətçi kimi gecələyir, əvəzində kitab oxuyurdu [8, c.18, s.75].

Əsas hissə / Main part

Digər şəxsiyyət – Suhban Vail bəlağət sahəsində məşhur olub. Ərəb mənbələrində orta əsrlərdə bəlağət və bəyan elmində kiminsə məharətini mədh edərkən, onu məhz Suhban Vaillə müqayisə etmək ənənəsinin mövcud olduğu göstərilir. له بلاغة سحبان؛ له لسان سحبان (onda Suhban bəlağəti var; Onda Suhban dili var) [6, s.349] kimi ifadələr haqqında söhbət gedən şəxsin bəlağətli dilinin olduğuna işarə idi. Xaqani də bu ənənəyə sadıq qalmış, gözəl söz söyləmək bacarığından danışarkən, Suhban Vaillin adını xatırlamış və bununla nəzmdə olduğu kimi, nəsrə də qüdrətli sənətkar olduğunu göstərmişdir.

Ancaq təəssüf ki, şairin nəsr əsərlərinin bəziləri onun sağlığında, bəziləri isə sonrakı dövrlərdə itib-batmışdır. Dövrümüzə qədər gəlib çatan əsərləri isə dünyanın bir sıra kitabxanalarına səpələnmişdir. Bu əsərlər indiyə kimi bir yerə toplanıb tam şəkildə çap olunmadığına görə, onun nəsr əsərlərinin sayı barədə dəqiq məlumat vermək olmur.

Şairin nəsri haqqında ilk məlumat Məmmədəğa Sultanova məxsusdur: “*Hələlik bizə Xaqaninin “Təhfətül-İraqeyn” əsərinə yazdığı bir müqəddiməsi, dostu Nizamiyə yazdığı bir məktubu, Şirvanşah Axsitana yazdığı iki məktubu və ərəb dilində nəsrə yazdığı bir əsəri mövcuddur*” [5, s.60]. M.Sultanov şairin “Təhfətül-İraqeyn” əsərinə yazdığı müqəddiməsinin XII əsr və ondan əvvəlki fars nəsrindən fərqləndiyini göstərmiş və bu əsəri Azərbaycan mühitində, azərbaycanlı ədib tərəfindən yazılmış bədii nəsr nümunəsi kimi qiymətləndirmişdir [5, s.62].

Xaqaninin yaradıcılığı üçün xarakterik olan xüsusiyyətlərdən biri nəzmdə nəsrə, nəsrə isə nəzmə müraciət etmək olub. O, İmam Muhəmməd bin Yəhyaya ərəbcə yazdığı qəsidə-mərsiyəyə nəsrə müqəddimə əlavə etmiş, müqəddiməni isə nəzmlə – beş beytlik şeirlə tamamlamışdır. Şair həmin şeirin birinci beytində yazır: *Budur, mən bədahətən farscanı ərəblə əvəz edirəm* [9, s.949/5, s.1347]. Eyni fikir Ələddinə həsr olunan mədhiyyənin ilk beytində və qəsidəyə yazılan müqəddimənin ilk cümləsində də təkrarlanır [9, s.956/5, s.1361]. Deməli, ərəbcə yazdığı əsərlərdə fars di-

lindən, farsca yazdığı əsərlərdə isə ərəb dilindən istifadə etmək Xaqaniyə məxsus bir üslub olmuş və şair hər iki dili yaxşı bildiyinə görə, asanlıqla bir dildən başqa dilə keçmişdir. Eyni fikri şairin nəzmi və nəsri barədə də söyləmək olar, yəni Xaqani özünün də qeyd etdiyi kimi, həm nəsrə, həm də nəzmdə ustad sənətkar olmuşdur.

Xaqanişünaslıqda şairin fars dilində yazdığı məktublarının üzə çıxarılıb öyrənilməsi türk alimi Ahmed Ateşin adı ilə bağlıdır. Ahmed Ateş Lala İsmail Efendi Kitabxanasında XIV əsrə aid əlyazma nüsxəsində aşkar etdiyi 27 məktub haqqında ətraflı məlumat vermişdir [1, s.66]. Rusiya Elmlər Akademiyası Şərq Əlyazmaları İnstitutunun fondunda C 62 şifrəli əlyazmada da şairin bir neçə məktubu öz əksini tapıb [3]. Fars dilində yazılmış məktublar birinci dəfə 1349 (1970)-cu, ikinci dəfə 1362 (1983)-ci ildə Tehrandə Muhəmməd Rouşən tərəfindən “Munşəate-Xaqani” (منشآت خاقانی) adı altında çap olunmuşdur [11]. Bura daxil edilən məktublar 60 başlıqla bir-birindən ayrılmışdır. Bu məlumat əsasında demək olar ki, bu vaxta qədər şairin nəsrindən elmə farsca yazdığı 60 məktub, “Tuhfətul-İraqeyn”nin dibaçəsi və ərəbcə iki müqəddimə (dibaçə) məlum idi.

Məlum olduğu kimi, Xaqani Şirvani Şirvanşahlar sarayının dəbiri olmuş və dövlətin siyasi-ictimai işlərində yaxından iştirak etmişdir. Dövrünün görkəmli adamları, dövlət xadimləri ilə yazışan şairin məktubları həm onun dünyagörüşü, müəyyən hadisələrə münasibəti, həm də dövrün vəziyyətini özündə əks etdirən qiymətli məlumat toplusudur.

Məqalənin məqsədi Xaqaninin Süleymaniye yazma eser kütüphanesi "Damad İbrahim Paşa" Koleksiyonu'nda yer alan 1173/4 şifrəli əlyazmada [4] aşkar edilən iki məktubu araşdırmaq və bu mənbə haqqında ilkin məlumat verməkdən ibarətdir.

Rusiya Elmlər Akademiyası Şərqşünaslıq İnstitutunun fars və tacik əlyazmalarını tədqiq edən X.N.Niyazov yazır: “*Xaqani poeziyasının yeni bir xüsusiyyətini – ikidilliliyini üzə çıxartmaq məhz şairin əlyazmalarının tekstoloji cəhətdən öyrənilməsi sayəsində mümkün oldu. Onun divan nəşrlərində rast gəldiyimiz ayrı-ayrı ərəbcə şeirlər əvvəlcə yad dildə qələmini sınamaq kimi qəbul edilirdi. Amma C 61 və B 136 şifri altında qeydə aldığımız əlyazmalar – şairin ərəbcə yazdığı onlarla əsər bizə göstərdi ki, ərəb dili Xaqani üçün fars dili kimi özünü ifadə vasitəsi olub. O, hər iki dili mükəmməl bilib*” [7, s.5]. Əldə etdiyimiz əlyazma Niyazovun bu sözlərinə tam haqq qazandırır və onun həm ikidilli şair, həm də ikidilli nasir olduğunu təsdiqləyir.

Əlyazma ilk dəfə İran ədəbiyyatşünas alimi Muhəmməd Rza Turki tərəfindən aşkar edilmişdir. Tədqiqatçı öz məqaləsində bu əlyazma ilə yanaşı Dublində CHESTER BEATTY LIBRARY kitabxanasındakı MS 3798 şifrəli əlyazmadan da bəhs etmiş, hər iki əlyazmanın Xaqaninin ərəbcə yazdığı iki məktubu ehtiva etməsini qeyd etmiş, onları müqayisə edərkən, MS 3798 şifrəli əlyazmaya üstünlük vermişdir [12, s.22]. Azərbaycanda isə əlyazma ilk dəfə olaraq tədqiqata cəlb edilir.

Əlyazmanın neçənci əsrə aid olması dəqiq məlum deyil. Amma oxunaqlıq vəziyyəti normaldır. Məktublarda mətnində hərəkələrin qoyulması onların daha dəqiq tərcüməsinə kömək edir. Əsasən qara mürəkkəbdən, çox az yerdə isə qırmızı mürəkkəbdən istifadə olunub. Qırmızı mürəkkəb vasitəsilə mətnə müəyyən düzəlişlər edilmişdir. Əlyazmada səhifələrin kənarlarında qara və qırmızı mürəkkəblə müəyyən haşiyələr də yer alıb.

Əlyazmada məktublar 208-213-cü vərəqləri əhatə edir. İlk üç vərəqdə şairin Azərbaycan alimlərindən Qutb əd-Din Əbhəriyə yazdığı məktub yer alıb. Bu məktub öz həcminə görə digərindən daha böyükdür. Qeyd edək ki, Xaqani Qutb əd-Din Əbhəriyə fars dilində də məktublar yazmışdır. Məktub belə bir başlıq altında təqdim edilmişdir:

"هذه رسائل أنشأها الصدر الكبير العالم العادل المُفضَّل أفضل الدنيا والدين علاء الإسلام والمسلمين ملك الفضلاء في العالمين آية الحق حجّة الله على الخلق حسّان العجم الخاقاني قدس الله روحه و نور ضريحه. والرسالة الاولى مُنقّدة معبوتة إلى الشيخ الأيّام قطب الدين حجّة الإسلام والمسلمين صدر العلماء في العالمين الأبهري حرس الله أيامه."

“*Bunlar Afdalud-Dunyə vad-Din Hassənul-Acəm əl-Xaqaninin (Allah onun ruhunu şad eləsin, qəbri nurla dolsun) yazdığı məktublardır. Birinci məktub Şeyxul-Əyyəm islamın və müsəlmanların hüccəti hər iki dünyada alimlərin başçısı Qutb əd-Din əl-Əbhəriyə yazılıb göndərilib. Allah onu qorusun*” [4, v.208].

Bu sözlər məktubların həqiqətən Xaqani Şirvaniyə aid olduğunu təsdiqləməklə yanaşı, göstərir ki, məktubun üzü köçürülərkən Xaqani artıq vəfat etmiş, Qutb əd-Din isə sağ imiş.

Məktubların son səhifəsində *Nevşehirli Damad İbrâhim Paşa'nın vakıf mührü* vurulmuşdur. Ərəb dilində olan möhürdə deyilir:

"هذا مما وقفه بأخلص النيات الخير و حسنات الصدر الاعظم هو الصهر الافخم ابراهيم باشا، يسر الله له بالخير، وزير
السلطان الغازي أحمد خان خلد خلافته إلى انقراض الدوران"

"Bu, sadrazamın ən səmimi niyyətlə etdiyi yaxşı işlərdəndir. O, Sultan əl-Gazi Əhməd Xan həzrətlərinin (dövrən bitənə qədər onun hakimiyyəti əbədi olsun) vəziri hörmətli damad İbrahim Paşadır, Allah onu xeyirlə sevindirsin" [4, v.213].

Əvvəlcə Qutb əd-Dinə yazılmış məktubla tanış olaq. Azərbaycan alimlərindən olan Qutb əd-Din Xaqaninin müasiri olmuş sufi alimidir. Şair ona fars dilində də məktublar yazdığı əvvəldə qeyd edilib. Müəmməd Rouşən tərəfindən hazırlanan "Munşəat"da "Qutb əd-Din" ("قطب الدين") adı altında üç məktub təqdim olunsa da, Müəmməd Rza Turki şairin Qutb əd-Din Əbhəriyə farsca yazdığı iki məktubun olduğunu qeyd edib [12, s.27]. Farsca olan məktublardan biri – həcmcə ən böyüyü maraqlı məzmunu ilə diqqəti cəlb edir. 164-182-ci səhifələri əhatə edən bu məktub əvvəlcə Ahmed Ateş, daha sonra Qafar Kəndli-Herisçi tərəfindən qısa şəkildə şərh edilmişdir. Həmin mənbələrə görə, şair "kitabət"in (yazışmaların) "dəbiranə, vaizanə və mühəqqiqanə" kimi "mərtəbələr"indən danışmış və bu "mərtəbələrin" hər birinə yaxşı bələd olduğunu bildirmişdir [1, s.246/12, s.464].

Şair öz məktublarında şeir parçalarından istifadə etmişdir. Qutb əd-Din Əbhəriyə farsca yazılan məktubda farsca şeirlərlə yanaşı, ərəbcə bir beyt də verilib. Ərəbcə olan məktublarda isə şeir nümunələrinə rast gəlinmir. Qutb əd-Din Əbhəriyə ərəbcə yazılan məktubun ümumi məzmunu barəsində ilkin araşdırmalar əsasında onu demək olar ki, şairin bütün yaradıcılığı üçün xarakterik xüsusiyyətlər burada da öz əksini tapıb. Şair zəmanədən, ayrılıqdan şikayət etmiş və qəlbinə belə bir sualla müraciət etmişdir: *وقلت لقلبي بديها: كم تشكوا الم الفراق؟* – *Qafil qəldimə sordum: Nə qədər ayrılıq acısından şikayət edəcəksən?*

Buradan belə nəticəyə gəlirik ki, məktub qürbətdən yazılmışdır. Məktubdakı şikayət motivləri isə onu göstərir ki, bu, şairin ikinci Bağdad səfərinə təsadüf edir. Çünki şikayət motivləri şairin həmin dövrdə yazdığı əsərlərdə xüsusilə qabarıqdır.

Əlyazmanın 211-ci vərəqindən başlayan ikinci məktub qırmızı mürəkkəblə yazılmış aşağıdakı başlıq altında təqdim olunub:

هذه الرسالة له كتبها إلى ملك العلماء أوحده الدين الغزنوي.

Bu, onun məlikul-‘uləmə’ Uhud əd-Din əl-Gəznəviyə yazdığı məktubdur.

Əvvəlcə qeyd edək ki, şairin fars dilində yazdığı məktublar arasında Uhud əd-Din əl-Gəznəvi adına rast gəlinmir. Ümumiyyətlə, bu şəxsiyyət haqqında başqa mənbələrdə məlumat əldə etmək mümkün olmadı. Bu da Xaqaninin məktublarının tarixi cəhətdən nə qədər qiymətli olduğu faktını bir daha təsdiqləyir, yəni bu məktub vasitəsilə tarixi bir şəxsiyyət – Uhud əd-Din əl-Gəznəvi ilə tanış oluruq. Məktubda Xaqani Uhud əd-Dini şair, muhəddis, xəttat, bələğət sahibi kimi təsvir etmiş, onun yeddi dil bildiyini göstərmişdir.

Məktub özünəməxsus üslubu ilə diqqəti cəlb edir. Belə ki, Xaqani burada rəqəmlərdən geniş istifadə etmişdir. Səkkiz, min, dörd kimi rəqəmlərə bir neçə yerdə təsadüf olunsa da, məktub demək olar ki, yeddi rəqəmi üzərində qurulmuşdur. Məktubda təxminən 60 dəfə yeddi rəqəminə rast gəlinir. Yeddi dəniz, yeddi kainat, yeddi iqlim, yeddi ayə, yeddi gün, yeddi ay, yeddi rəng, yeddi yaşıl sünbül, yeddi inək, yeddi bədən üzvü, yeddi dəfə, yeddi gecə, yeddi qare, yeddi dil, yeddi il, yeddi xalça, yeddi çadır, yeddi qəsidə, yeddi qanun, yeddi kəlimə, yeddi təkbir, yeddi ulduz (planet), yeddi ərkan və s.

Təbii ki, onlardan hər birinin açıqlaması var. Məsələn, yeddi ulduz الشهب السبعة (yeddi meteor) dedikdə yeddi ulduz (Günəş, Ay, Zuhə, Müştəri, Mirrix, Zuhra, Utarid), yeddi qəsidə dedikdə cahiliyyə dövründə məşhur olan yeddi müəlləqə, yeddi qare dedikdə Quranın məşhur yeddi qaresi (Əbu Abdurrəhman Nafi bin Abdurrəhman bin Əbi Nəim, Abdullah bin Kəsir, Əbu Bəkr Asim,

Həmzə bin Habib əz-Zəyyat, Ali bin Həmzə əl-Kisəi, Əbu Amr bin əl-Əlai və Abdullah bin Amir), yeddi ayə dedikdə “Suratul-Fətiha” (Fətiha surəsi), yeddi kəlimə dedikdə yeddi sözdən ibarət “Kəlimətuş-şəhədə”, yeddi təkbir dedikdə dini bayramlardakı təkbirlərin sayı, yeddi yaşıl sünbül, yeddi inək dedikdə “Suratu Yusuful” (Yusuful surəsi) 43, 46-cı ayələr və s. nəzərdə tutulmuşdur. Şairin hər iki dildə yazdığı əsərlərdə bu ifadələrdən istifadə olunub. Məsələn, “Həbsiyyə”dən götürülmüş aşağıdakı beytlərə nəzər salaq:

پس از تحصیل دین از هفت مردان پس از تاویل وحی از هفت قرا
پس از یاسین و طاسین و میم و طاها پس از یاسین و طاسین و میم و طاها

Yeddi kişidən dini öyrəndikdən sonra, yeddi oxucudan vəhyi şərh etdikdən sonra
Əl-Həmd, ər-Rəhman, əl-Kəhfədən sonra, Yasin, Ta Sin Mim və Tahadan sonra

Birinci misrada şair kinayə vasitəsi ilə yeddi kişi dedikdə əshabul-kəhfə, yeddi oxucu deməklə Quranın yeddi məşhur qaresinə işarə etmişdir. İkinci misrada isə 7 surəyə işarə var. Yalnız bir surənin əl-kəhf – əl-Kəhf surəsinin adı çəkilmişdir, qalan 6 surənin isə birinci sözü iqtibas edilmişdir: الحمد – Fətihə; الرحمن – ər-Rəhman; یاسین – Yasin; طاسین ميم – əş-Şüərə və əl-Qısas; طاها – Taha surələrinə işarədir.

Yaxud ərəbcə yazdığı müqəddimədə deyir:

ثُمَّ أَصِفُ أَفْكَارِي أَحْكَامِ النُّجُومِ وَهِيَ عِلْمُ التَّخْمِينِ وَرِخَارْفُ قَوْلِ الْمُتَّخِمِينَ الْمُتَرْجِمِينَ فِي أَحْوَالِ سَنَةِ الْقِرَانِ وَاجْتِمَاعِ الشُّهُبِ السَّبْعَةِ فِي بُرْجِ الْمِيزَانِ.

Sonra ulduzların ehkamına öz fikirlərimi bildirirəm, belə ki, o, münəccimlərin qıran ilinin vəziyyətinə və Tərəzi bürcündə yeddi ulduzun (meteorun) toplaşması əsasında yaranan təsəvvürləri və bəzənmiş sözləri ilə bağlı təxmin etmə elmidir [14; 15].

"qıran" (qıran) sözünün mənası cütləşmə deməkdir, yəni ulduzların cütləşdiyi il; 21 rəqəmi isə hicri-şəmsi təqvimində yeni ilin başlanğıcını bildirir. الشهب السبعة (yeddi meteor) dedikdə yeddi ulduz (Günəş, Ay, Zuhəl, Müştəri, Mirrix, Zuhra, Utarid) nəzərdə tutulur. Qədimdən insanların göy cisimlərinə olan inancı məlumdur. Təbii fəlakətlərin onlarla yozulması ənənəsi orta əsrlərdə xüsusilə gücləndi. Saraylarda münəccimlər, rəmmallar dövlətdə baş verən əlamətdar hadisələri ulduzların hərəkətinə görə proqnozlaşdırır, uğurlu və ya nəhs olacağını müəyyənləşdirirdilər. Lakin bu proqnozlar bəzən özünü doğrultmurdu. Belə hallarda deyirdilər: "العاقل يعلم أن الله تعالى لا يتأثر بحركات النجوم ولا توجب النجوم عليه شيئاً" [16, s.30] "Ağıllı adam bilir ki, Allah Təala ulduzların hərəkətinin təsirinə məruz qalmır, ulduzlar onun üçün heç bir şey deyil". Xaqani münəccimlərin proqnozuna inanmadığını və astrologiya elminə şübhə ilə yanaşdığını öz əsərlərində dəfələrlə bildirib.

Göründüyü kimi, Xaqani öz yaradıcılığında yeddi rəqəminə çox müraciət edib. Belə müraciətlərin əksər hissəsi islamla bağlıdır. Bu, orta əsr ədəbiyyatı üçün xarakterik bir xüsusiyyət olsa da, bir əsərdə dinə bu qədər yerli-yerində müraciət çox nadir hallarda rast gəlinə bilər. Xaqani yaradıcılığının özəlliyi də bundadır.

Nəticə / Conclusion

Türkiyənin Süleymaniyyə yazma eser kütüphanəsi "Damad İbrahim Paşa" Koleksiyonu'nda yer alan 1173/4 şifrəli əlyazmada üzə çıxarılan bu iki məktub sayəsində Xaqani yaradıcılığının ən az öyrənilmiş sahəsi olan nəsr haqqında daha geniş məlumat əldə edildi. İndiyə qədər şairin ərəbcə yazdığı nəsr əsərlərindən bizə yalnız iki müqəddimə məlum idisə, bu əlyazma sayəsində artıq əsərlərin sayı dörd oldu. Məktublarda dövlət xadimlərinə yox, yaxın bildiyi insanlara yazılması onun fikir aləminə daha yaxşı bələd olmağa imkan yaradır. Bu irihəcmli məktublarda öyrənilməsi sayəsində həm də XII əsr Azərbaycan nəsrində daha geniş mühakimə yürütmək mümkün olacaq.

Ədəbiyyat / References

1. Ateş Ahmed. Hakaninin mektubları dergisi. Ankara, Türk Tarih Kurumu. Belleten, 1961. XXV cilt, sayı 98.

2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: [6 cildə]. Red. hey. sədri M.Kərimov. Bakı, "Elm", c.2, 2007.
3. Xaqani Şirvani. Külliyyat. REA Şərq Əlyazmaları İnstitutunun əlyazması, c. 62, vərəq – 373.
4. Xaqani Şirvani. Rasəil. Süleymaniye yazma eser kütüphanesi "Damad İbrahim Paşa" Koleksiyonu'nda yer alan 1173/4 şifrəli əlyazma.
5. Sultanov M.S. Xaqani Şirvani (həyatı və yaradıcılığı haqqında). Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1954.
6. Baranov X. K. Arabsko-russkiy slovar. Moskva, 2005.
7. Niyazov X.H. Opisanie persidskix i tadjidskikh rukopisey İnstitutu vostokovedeniya. Vıpusk 8: Persoyazichnaya khudojestvennaya literatura (XI-nachalo XIII v.). Moskva, "Nauka" qlavnaya redaksiya vostochnoy literaturi, 1979.
8. ياقوت الحموی. معجم الادباء: في عشرين جزءا. الجزء الثامن عشر، ۳۲۰ ص.
9. أفضل الدين بديل بن علي نجار خاقاني شرواني. ديوان. دكتور ضياء الدين سجادي. تهران: 1338 ۹۷۰ ص.
10. خاقانی شروانی. ديوان. دكتور مير جلال الدين كزايي، تهران، نشر مركز، 1375.
11. منشآت خاقاني. تصحيح وتحشنة محمد روشن. چاپ دوم. تهران: چپخانه احمدی، بهار ۱۳۶۲.
12. محمد رضا ترکی. منشآت عربي خاقاني. ادب فارسي، سال ۸، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۳۹۷، ص.
13. ديوان اشعار. URL: <https://ganjoor.net/khaghani>
14. خاقانی شروانی. ديوان. // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun əlyazması, M–242, vərəq – 478.
15. خاقانی شروانی. ديوان. // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun əlyazması, M–413, vərəq – 256.
16. الامام أحمد بن علي الدلجي. الفلاكة والمفلوكون. بيروت: – دار الكتب العلمیة، –1322، – 153 ص.
17. İsa Həbibbəyli. Xaqani Şirvani: həyatı və yaradıcılığı. Ön söz – Böyük Azərbaycan şairi Xaqani Şirvani. Bakı, "Ekm və təhsil", 2020, s.3.

Письма Хагани Ширвани на арабском языке

Эльнара Зейналова

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: ezeynalova77@gmail.com

Резюме. Одним из поэтов VI века по мусульманскому и XII века по григорианскому календарю, писавших на двух языках, был Хагани Ширвани, который получил известность как своей поэзией, так и прозой. Несмотря на то, что количество дошедших до нас примеров прозаических произведений поэта небольшое, в этой области продолжаются новые исследования. В результате этих изысканий были обнаружены два письма, написанные поэтом на арабском языке, содержащиеся в рукописи с шифром 1173/4 из Коллекции «Дамад Ибрагим Паша» библиотеки письменных памятников Сулеймания. Следует отметить, что из прозаических произведений, написанных поэтом на арабском языке, до настоящего времени нам были известны только предисловия к двум касыдам. Первое из писем было адресовано Гутб ад-Дину Абхари, второе – Ухуд ад-Дину аль-Газнави. Наряду с прозаическими произведениями Хагани, эти письма, которые считаются новым историческим источником при изучении политической ситуации в Азербайджане в XII веке, представляют большую научную ценность.

Ключевые слова: Хагани Ширвани, Муншеат, проза, Гутб ад-Дин Абхари, Ухуд ад-Дин аль-Газнави

Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı

İmadəddin Nəsiminin “Məndə sığar iki cahan” qəzəlinin şərh

Hürnisə Bəşirova

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: besirova.hurnise@bk.ru

<https://orcid.org/0000-0003-4432-2522>

Annotasiya. Məqalədə dahi Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsiminin “Məndə sığar iki cahan” qəzəli ilk dəfə olaraq orijinaldakı kimi şərh olunmuşdur. Uzun illər Sovet hakimiyyəti altında yaşamağımız, klassik şairlərimizin elmini unutmağımıza səbəb olmuşdur. Sözügedən qəzəl, kamil insan haqqındakı qədim türk fəlsəfəsinin bir nümunəsidir. Bu qəzəlin şərh dahi şairin 650 illik yubileyinə həsr olunmuşdur.

Açar sözlər: İmadəddin Nəsimi, eşq fəlsəfəsi, iki cahan, əbədiyyət qazanmış şair

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.179>

Məqaləyə istinad: Bəşirova H. (2020) *İmadəddin Nəsiminin “Məndə sığar iki cahan” qəzəlinin şərh*. “Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı”, № 1, səh. 38-43

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 11.05.2020; qəbul edilib – 15.06.2020

**Interpretation on Imadaddin Nasimi’s ghazal
“Both worlds can fit within me”**

Hurnisa Bashirova

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: besirova.hurnise@bk.ru

<https://orcid.org/0000-0003-4432-2522>

Abstract. In the article is investigated poem of the great Azerbaijani poet Imadaddin Nasimi “Both worlds can fit within me”. The poem was interpreted for the first time as in the original. We had lived for many years under the Soviet rule and we have forgotten the science of classical poets. This ghazal is an example of the ancient Turkic Philosophy about an intellectual man. The interpretation on the poem is dedicated to the 650th anniversary of the great poet.

Keywords: Imadaddin Nasimi, philosophy of love, two worlds, the eternal poet

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.179>

To cite this article: Bashirova H. (2020) *Interpretation on Imadaddin Nasimi’s ghazal “Both worlds can fit within me.* “Azerbaijan Literature Studies”, Issue I, pp. 38-43

Article history: received – 11.05.2020; accepted – 15.06.2020

Giriş / Introduction

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının dünya mədəniyyətinə bəxş etdiyi sönməz əbədiyyət ulduzu İmadəddin Nəsiminin şeirləri İlahi Eşq yolunda deyilmiş ən qiymətli sənət əsərləridir. Özü-özlüyündə bütün həqiqətin səbəbini əks etdirən Nəsimi yaradıcılığı, İlk Həqiqət haqqında elmdir. Şair bütün yaradıcılığı boyu, özündə itmiş şəxsiyyətini axtaran insanları vəsf etmişdir. Dahi şairin düşüncələri, həqiqəti dərk etmiş filosofun dünyagörüşüdür. Onun xəyal etdiyi insan şəxsiyyəti Eşqdən doğan harmoniyaya tabedir. Şairin fikrincə, ümumkainatın yaranmasının səbəbi, yalnız Eşqdır. Sonsuzluqda harmoniyayı yaradan da Eşqdır. Kainatda mövcud olan həyatın yaranma səbəbi harmoniya olduğu halda, şairin-ıfrat nəfsin hakim olduğu yerdə hər şey məhvə məhkum olduğunu göstərən alim-şair İmadəddin Nəsimi İlahi Eşqin insan simasındakı təcəllasıdır.

Əsas hissə / Main Part

Bu qəbildən olan “Məndə sığar iki cahan” qəzəlində, şair vahid varlığın insan cismində necə var olduğunu nümayiş etdirmişdir:

منده صغر ايکي جهان من بو جهانہ صغزم
کوهر لامکان منم کون و مکانہ صغوزم

[1, s.552]

1-ci misra: Bu misrada “məndə sığar iki cahan” deyərəkən şair, harmoniyaya mənsub olan insanın daxili aləmini nəzərdə tutur. Yəni kamil insanın gözündə “iki cahan” – gecə və gündüz bir-birinə bərabərdir. Burada “gecə” nəfsin, “gündüz” isə elmin, təlimin simvoludur. “Nasir Xosrov “Came əl- Hikməteyn”də iki görməni misal gətirir. Bunlardan biri zahiri görəndir ki, “bəsər” adlanır, batini görən ikincisi “bəsirət”dir. Belə ki, o nur ki, bəsər onunla görünənləri görür o, Günəşdir” [3, s.73]. Bu misrada şair deyir ki, mən insan övladı elmin, təlimin köməyi ilə özümü dərk etmişəm. Kim olduğunu dərk edən insan öz Varlığına sığmaz. O yaradandır. Yəni, (2-ci misra) hər yerdə mövcud olan Kamil Varlıq mənəm, mən öz varlığıma da sığmazam.

عرشله فرش و کاف و نون منده بولوندى جمله چون
کس سوزنکی و اپسم اول شرح بیانه صغزم

3-cü misra: “Əl-Fərabî qeyd edir ki, panteist naturalizmində Eşq yerlə göy, insan və təbiətlə tanrı arasındakı təbii cazibə qüvvəsi kimi izah edilmiş, göy məşuq, yer isə aşiq sanılmışdır” [3, s.98]. Yəni, yer də, göy də məndən içəridir, deyir şair.

“Kaf” və “nun” sözlərinin gizli mənasını isə belə izah edə bilərik ki, kiçik əbcəd hesabında “Kaf” sözündəki hərflərin cəmi böyük əbcəd hesabında 101-ə bərabərdir. “نون” sözündəki hərflərin cəmi isə 106-ya bərabərdir. Quranın 101-ci surəsi “Qariə” surəsidir – qorxuya salam olsun deməkdir. Surədə insanlara tövsiyə olunur ki, cəhənnəm odunda yanmaqdan qorxsunlar və günah etməsinlər. Quranın 106-cı surəsi isə “Qureyş” surəsidir. Bu surədə müsəlmanlara tövsiyə olunur ki, Qureyş tayfası xatirinə (Qureyşilər Məhəmməd peyğəmbərin məxsus olduğu tayfadır) Məkkəni ziyarət etsinlər. Bu misrada Nəsimi deyir ki, Yerlə Göy, Cənnətlə Cəhənnəm də məndə olduğu üçün, (4-cü misra) kəs sözünü, sus ey bixəbər insan, mən sənəin şərhinə sığmazam.

کون و مکاندر آیتم ذاته کيدر بدایتم
سن بو نشانله بیل منی بیلکه نشانه صغزم

5-ci misra: Mənim Varlığım mənim işarəmdir, başlanğıcım dürrəndir.

6-cı misra: Sən bu nişanla məni tanı ki, mən bu nişana da sığmazam. Yəni, mənim ruhumun qopduğu yer dürr kimi safdır. Siz bu işarədən məni tanıyın. Mən dürrdən də safam.

کیمسه کمان و ظنله اولمدی حقله بیلش
حقی بیلن بیلور که من ظن و کمانه صغمز

7-ci misra: Kimsə güman və zənn ilə Allaha çata bilmədi.

8-ci misra: Özünü tanımış insan bilir ki, mənim eşqim zənnə, gümana sığmaz. O mütləqdir. Bu həqiqət yolunu şübhə ilə qət etmək mümkün deyil. Tutduğumuz yolda güman səni aldadar. Allahın Eşqi mütləqdir və o, zənnə, gümana sığmaz.

صورتیه باخ و معنی یی صورت ایچنده طانی کیم
جسمله جان منم ولی جسمله جانیه صغمز

9-cu, 10-cu misralar: Kim məni surətimdən tanısa bilər ki, Cisimlə Can məndədir, amma mən Cisimlə Cana sığmazam.

“İrfançılara görə “üz” “kitabdır”, ümməl-kitabdır. Yəni “Ana kitabə”dir. Üzdəki hər bir üzv (göz, qulaq, qaş-kiprik, ağız-ləb-dodaq, dil-diş, yanaq, burun, alın və sairə hər biri bir ayə-cümlədir ki, onları təfsir və şərhə başa düşmək mübtədillər (yəni şagirdlər) üçün çətinindir” [3, s.108]. Nəsimi məxsus olduğu elmin şərh olunmadığına işarə edir. Hər bir arif sözsüz, şərhətsiz Kamil insanı üzündən tanımalıdır. Bu beytdə “Cisim” insanın, “Can” Eşqin rəmzidir. Yəni mən Kamil insanam, amma öz kamilliyim də məni ovutmur.

هم صدفم هم انجویم حشر و صراط اسنجیم
بونجه قماش و رختله من بو دکانه صغمز

11-ci və 12-ci misralar: Həm sədəfəm, həm inciyəm, hərş (öldükdən sonra dirilmə yığıncağı) və siratın (dirildikdən sonra insanın getdiyi yol) sahibiyəm. Bu qədər rəngarəng aləmə – gecə və gündüzə sığmazam: Mütləq Varlıq haqqındakı qədim türk fəlsəfəsinə əsasən, Kamil insanın varlığında gecə və gündüz bir-birinə bərabər olmalıdır. Bu gün müasir Şərqi xalqları təbiətdə bu bərabərliyin meydana gəldiyi günü “Novruz” adlandıraraq, qeyd edirlər. Mart ayının iyirmi birinə təsadüf edən bu günü bizim qədim əcdadlarımız, təbiətdə harmoniyanın mövcud olduğunun sübutu kimi qəbul etmiş və yaradıcı insanların da bu kamilliyin bir parçası olduğuna inanmışlar. Müxtəlif dövrlərdə bu insanlar müxtəlif cür adlandırılısalar da, (Xodavənd, Hu, Ra, Sufi, Pir, Xacə, Xoda və s.) yeganə məqsəd insan cəmiyyətində ideal, başqa insanlara nümunə ola biləcək insan tipi əldə etmək olmuşdur. Uzun və ağır sınaqlardan keçərək formalaşan bu insan tipləri həm dövrlərinin, həm də bu günümüzün ideallarına çevrilmişlər.

کنج نهان منم من اوش عین عیان منم من اوش
کوهر کان منم من اوش بحر و کانه صغمز

13-cü misra: Gizli xəzinə mənəm. Mən oyam – haqq məndədir. Haqqın görəni gözü mənəm-Günəş məndədir.

14-cü misra: Kainatın gövhəri mənəm – Günəş mənəm, o, məndədir. Mən Kainata da sığmazam. Yəni elmin, təlimin gücüylə daxili gözü (Günəş) oyanmış insan mənəm və mən öz dahiliyimə də sığmazam.

کر چه محیط اعظم آدم آدمدر آدمم
طوریله کن فکان منم من بو مکانه صغمز

15-ci misra: Hər yanda olan Ulu Varlıq mənəm, adım Adəmdir, insan övladiyam (Hər yerdə mövcud olan insan övladı Mütləq Varlıq mənəm).

16-cı misra: Tur dağı (Bu dağ Bibliyada Musa peyğəmbərin çıxdığı Sınay dağıdır.) ilə Yarıdan mənəm, mən bu məkana sığmazam – Kainatda bütün varlığın başlanğıcı hesab olunan Mütləq Varlıq mənəm. Mən bu dünyaya da sığmazam.

جانله هم جهان منم دهرله هم زمان منم
کور بولطیفه یی که من دهر و زمانه صغزم

17-ci misra: Can ilə Cahən mənəm, Varlıqla həməzəman mənəm.

18-ci misra: Gör bu lətifəni ki, mən əbədiyyətə də sığmazam.

انجمله فلک منم وحی له هم ملک منم
چک دلنکی و اپسم اول من بو لسانه صغزم

19-cu misra: Ulduzlarla Fələk mənəm, vəhlə mələk mənəm – ulduzlar da kainat da mənim qəlbimdədir, ilham da məndədir.

20-ci misra: Çək dilini və lal ol, cahil insan. Mən bu təlimə də sığmazam – mənsub olduğum elmi tək təlimlə dərk etmək mümkün deyil.

دزه منم کونش منم چارله پنج و شش منم
صورتی کور بیانله چونکه بیانله صغزم

21-ci və 22-ci misralar: Vahid Varlıqdan ayrılan zərrə mənəm, Günəş mənəm (“bəsər” gözü mənəm), Bütün Varlıq mənəm:

“Naturalist fəlsəfəsinə əsasən insan “materiya” və “ruhun” vəhdətidir. İnsan materiyadır, dörd ünsür uzun sürən həyatın son təkamülü prosesidir. Dörd ünsür (od, yer, su, hava) canlı və dirdir” [3, s.47]. “Ər-Razinin təliminə əsasən, vahid varlıq real mövcudatın zəruri şərti olan və birbirindən asılı olmayan beş müstəqil başlanğıcdan ibarətdir: yaradan, qəlb, ilkin başlanğıc, məkan və zaman” [4, s.67].

“Fərabiyə görə, bütün yer və səmavi cisimlər materiyadan ibarətdir. O, bütün maddələri altı hissəyə bölür: 1) səmavi cisimlər; 2) ağıllı heyvan (insan); 3) ağılsız heyvan; 4) bitkilər; 5) minerallar; 6) dörd element-od, hava, yer və su” [4, s.116]. Şair bu misrada demək istəyir ki, maddi varlığıyla ölməz cismilə can mənəm. Məni surətimdən tanı, çünki mənim misilsiz gözəlliyim bəyana sığmaz. Daha geniş şərh etsək: Şair sufinin çox çətin təlimlərin sonunda görməyə çalışdığı İlahi varlıq mənəm deyir. Onu görə özünə qovuşur, amma bunu bəyan etməyə qüdrəti çatmır.

ذاتله ام صفاتله کل شکر م نباتله
قدرله ام براتله بسته دهانه صغزم

23-cü və 24-cü misralar: Təbiətim mütləqdir, Günəşəm şəfəqlərlə, bəratla qədr mənəm, mən ramazana da sığmazam.

(Ramazandan əvvəl şaban ayının 15-ci gecəsi bərat, yəni günahlardan təmizlənmə gecəsidir. Ramazan ayının 27-si Quranı-Kərimin nazil olduğu üçün Qədr gecəsi sayılır)

ناره یانن شجر منم چرخه چیقان حجر منم
کور بو اودونک زبانه سین من بو زبانه صغزم

25-ci misra: Nara yanan ağac mənəm, göyə çıxan Həcər mənəm.

Dahi Nizami Gəncəvi “Leyli və Məcnun” dastanında “nar”ı bütövlük, Kamillik simvolu kimi təqdim etmişdir:

دلرا بدو نیم کرد چون نار تا دل بدو نیمه خواندش یار

[2, s.144,b]

- Nar kimi ürəyi iki yerə böldü, bölünmüş ürəyin ikidə birinə yar dedi.

“Ağac” simvolu isə, qədim türklərin inanclarında diriliyin rəmzidir, yaradandır. “Qaba ağac” “Oğuznamə”də olduğu kimi, Qorqud kitabında da anadır” [3, s.81].

“Təbiətçi filosoflar, bu sırada Nasir Xosrov (“Afaqnamə”), Əzizəddin Nəsəfi, Mahmud Şəbüstəri (“Gülşəni-raz”, “Mirat ul-mühəqqiqin” insan vücudundan həyat sürən dörd nəfsdən birini “təbii nəfs”, ya təbiət nəfsi, başqa birisinin isə bitki nəfsi olduğunu izah etmişlər. Tanrının bu işdə ağıl və bilik sahibləri üçün hikməti budur ki, ağacın toxumu torpağın qalın qaranlığında ilahi nurun təcəllasilə, başqa sözlə, dörd zidd təbiətlərin (xasiyyətlərin) barişığı və eşqilə (təbii, ya kosmik eşqdən söhbət gedir) dirilərək dirçələ-dirçələ zülmət aləmdən işıqlı aləmə, məhəbbət aləminə daxil olur. Ağacın müqəddəsliyi və insana nümunə ola biləcəyi odur ki, o, qaranlıq torpaqdan baş qaldıran kimi öz tanrısını axtarır və ona sarı ucalır, öz ölməz əslinə doğru yönəlir” [3, s.106].

Bu gün biz, təqribən beş min ildən artıq yaşı olan Kamil İnsan haqqındakı qədim Türk xalqları fəlsəfəsinin simvollarına bir çox müasir elmlərdə, dinlərdə və həyatımızın müxtəlif sahələrində rast gəlirik. Bunlardan ən məşhurlarından biri – yəhudi dininin simvollarından biri hesab olunan yeddi qollu şamdan, əslində Nəsiminin adını çəkdiyi “ağac”ın simvoludur. Yəni yerin qaranlıq qatlarında meydana gələn həyat, ülvə hissələrin köməyilə elmə, təlimə doğru can atır – Günəşə doğru. Çünki onu əbədi yaşadacaq Varlıq daxilini görənlər gözü Günəşdir. Eşq isə sadəcə olaraq, Günəşə yetməyin yollarından biridir.

Şair bu misrada demək istəyir ki, “nar”a qovuşmaq istəyən “ağac” mənəm, yəni maddi cismi kamilliyə qovuşmaq üçün, yanan məşuq mənəm. Göyə qalxan daş (şair İsa peyğəmbəri nəzərdə tutur) mənəm.

26-cı misra: Mənim eşqimin dilini gör – yəni mənim eşqimin odundan yaranan şeirimi gör ki, mən bu şeirimə də sığmazam. Mən bu qəzələm, amma bu qəzələ də sığmazam.

شهد له هم شكر منم شمس منم قمر منم
روح رون باغشلم روح روانه صغزم

27-ci misra: Bal ilə şəkər mənəm, Günəşlə Ay mənəm

28-ci misra: Harmoniya bağışlayan Eşq mənəm, mən Eşqə də sığmazam. Həyatın şirinlik yaradan eşqi mənəm, bal kimi şirinəm. Bal kimi eşqdən doğan ruhun səfası da mənə ovutmaz.

تير منم کمان منم پير منم جوان منم
دولت جاودان منم آينه دانه صغزم

29-cu misra: Ox mənəm, kaman mənəm. Bu misrada “ox” sufinin, “kaman” isə Mütləq Varlığın simvoludur. Yəni təlimə başlayan sufi aşiq olacağı günü gözləyir: at oxunu yarala qəlbimi deyir, məşuqluq yolunu tutan sufi.

“Pir” mənəm, “cavan” mənəm deyərkən isə şair mürid və mürşidin eyni simada cəm olduğuna işarə edir. Məndədir Kamil Eşq, mən Kamilliyin özüyəm deyir, Nəsimi. 30-cu misra: Əbədiyyət qazanmış ruhum bu Dünyaya sığmaz.

کر چه بو کون نسیمیم هاشمی یم قوریشیم
مندن اولودر آیتم آیته شانہ صغزم

31-ci misra: Əgər bu gün Nəsimiyəm, Haşimiyəm, Qureyşiyəm.

32-ci misra: Məndən Uludur yaradan, mən bu yaradana da sığmazam. Dünyanı yaradan Kamil İdrak əbədidir, mən bu əbədiyyətə də sığmazam.

Ağıllı Kainat insan və onun ətrafındakı harmoniyanı məhəbbətdən yaratmışdır. “Qədim Yunan filosofu Empedoklun fərziyyəsinə görə, dörd ünsürü bir-biri ilə birləşdirən və ayıran iki səbəb

var. Bu səbəblər “məhəbbət” və “nifrətdir”. Məhəbbət birləşdirici, nifrət ayırıcıdır. Onun fikrincə, dərk edilən kosmosu yaradan səbəb məhəbbətdir” [3, s.38-39].

Nəticə / Conclusion

Kainatda əbədi və sonsuz Varlıq Eşqdir, yalançı aşiq öləndi. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı dahiləri də bu sonsuz məhəbbətin bülbülləridir. Vəsf etdikləri aləm isə nurdur, ziyadır. Gecənin qaranlığı – nəfslərini qıran bu insanlar, ən gözəl qatil – Eşqin əliylə öldürülərək ölümsüzlüyə qovuşmuşlar. Bu gün ədəbiyyət belə, onların irsi qarşısında acizdir.

Ədəbiyyat / References

1. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Respublika Əlyazmaları Fondu. İmadəddin Nəsimi. Əsərləri. Birinci cild. Bakı, “Elm”, 1973.
2. Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”si. H-750. Yazılma tarixi: 1377. Saxlanıldığı yer: Türkiyə, İstanbul, Topqarı-Saray muzeyi.
3. Sasani Ç. Orta əsrlər Azərbaycan poeziyasında naturalist ədəbi-fəlsəfi fikir. Bakı, “Elm”, 2007.
4. Akademiya Nauk Uzbekskey SSR Institut Filosofii i Prava. Iz filosofskogo naslediya narodov Blijnego i Srednego Vostoka. Izdatelstvo “Fan” Uzbekskey SSR. Tashkent-1972.

Комментарий к газали Имадеддина Насими “Во мне вместятся оба мира”

Хурниса Баширова

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: besirova.hurnise@bk.ru

Резюме. В статье стихотворение великого азербайджанского поэта Имададдина Насими прокомментировано по оригиналу. Много лет при советской власти заставили нас забыть науку классических поэтов. Это стихотворение является примером древнетюркской философии совершенного человека. Комментарий посвящен торжеству по случаю 650-летия великого поэта.

Ключевые слова: Имадеддин Насими, философия любви, два мира, вечный поэт

Erkən yeni dövr

Fəthəli bəy Hali Gəncəvinin həyat və yaradıcılığı barədə

Paşa Kərimov

Filologiya elmləri doktoru, AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu.
Azərbaycan.

E-mail: pasha_kerimov@list.ru
<https://orcid.org/0000-0001-6813-9373>

Annotasiya. Fəthəli bəy Ziyadoğlu Hali Gəncəvinin həyat və yaradıcılığı haqqında məlumatımız azdır. Abbasqulu ağa Bakıxanov “Gülüstanı-İrəm” əsərində bölgənin tanınmış ədibləri arasında onun adını çəkir. Hüseyn Əfəndi Qayıbov “Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir”, Həsən Əlqədari “Asari-Dağıstan” əsərlərində onun irsindən kiçik nümunələr vermişlər. Əbdürrəzzaq Dünbülü “Nigaristani-Dara” adlı təzkirəsinin əlyazma variantında Fəthəli bəyin Gəncə xanlığının siyasi həyatında fəal iştirak etdiyi, Gəncənin çar Rusiyasının qoşunları tərəfindən işğalından sonra Abbas Mirzənin başçılıq etdiyi İran ordusunun tərkibində ruslara qarşı döyüşdüyü, sonralar Təbrizdə yaşadığı, 1825-ci ildə burada vəfat etdiyi barədə məlumat verir. Təbrizdə o, Naibüssəltənə Abbas Mirzə, yerli ziyalılar və yüksək rütbəli şəxslərlə dostluq münasibətlərində olmuşdur. Halinin şeirlər toplusunun əlyazmaları AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda və İrəvandakı Matenadaran Qədim Əlyazmalar İnstitutunda saxlanmaqdadır. Şairin Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda cümlərdən birində saxlanan şeirlər toplusu 37 qəzəl, 1 qəsidə, 11 məsnəvi, 17 qitə, 20 nəzm və 5 rübaidən ibarətdir. Bunlardan 1 qəzəl, 2 məsnəvi, 5 qitə və 1 nəzm fars dilindədir. Digər şeirlər Azərbaycan türkcəsindədir. Bu şeirlərin bir hissəsi şairin yaşadığı dövrün hadisələrinə və şəxsiyyətlərinə həsr olunmuşdur. Halinin lirik-aşıqanə, satirik, didaktik-nəsihətəməz mövzulu şeirləri də vardır.

Açar sözlər: Fəthəli bəy Hali Gəncəvi, Cavad xan, Abbas Mirzə, qəzəl, qitə

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.181>

Məqaləyə istinad: Kərimov P. (2020) *Fəthəli bəy Hali Gəncəvinin həyat və yaradıcılığı barədə*. “Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı”, № 1, səh. 44-53

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 02.04.2020; qəbul edilib – 15.04.2020

About the life and work of Fatali bey Hali Ganjavi

Pasha Karimov

Doctor of Philological Sciences, Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: pasha_kerimov@list.ru
<https://orcid.org/0000-0001-6813-9373>

Abstract. We have very little information about the life and work of the brother of Khan Ganja Javad Khan Fatali bey Ziyadoglu Khali Ganjavi. Abbasgulu aga Bakikhanov in his work “Gulistani-irem” among the famous writers of his time called the poet’s name. Huseyn Efendi Gaibov in his anthology “Collection of works of famous poets in Azerbaijan”, Hasan

Algodari in “Asari-Dagestan” gave small examples from the poems of the poet. In his “Nigaristan-Dara” tazkira, Abdurazzag Dunbuli talks about the participation of Fatali bey in the political life of the Ganja Khanate, after the capture of the city by Russians in military operations against tsarist Russia as part of the Iranian army led by Abbas Mirza, subsequently about his life and death in 1841 in Tabriz. In Tabriz, he was on friendly terms with Abbas Mirza, the local intelligents, with highly respected persons. Manuscripts of collections of verses of Hali are stored in the Institute of Manuscripts of ANAS named after Muhammad Fuzuli in Azerbaijan and Yerevan at the Institute of Ancient Manuscripts Matenadaran. In one of the anthologies stored at the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli are collected 37 ghazals, a kasida, 11 masnavia, 17 kitas and 20 verses of the poet. 1 ghazal, 2 masnavis, 5 kitas and 1 verse are written in Persian. All other verses are written in Azerbaijani. Some of these verses are devoted to the events and personalities of that time. Hali still has poems on lyrical love, satirical, didactic themes.

Keywords: Fatali bey Khali Ganjavi, Djavad khan, Abbas Mirza, ghazal, kita

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.181>

To cite this article: Karimov P. (2020) *About the life and work of Fatali bey Hali Ganjavi*. “Azerbaijan Literature Studies”, Issue I, pp. 44-53

Article history: received – 02.04.2020; accepted – 15.04.2020

Giriş / Introduction

Gəncəli Cavad xanın qardaşı Fəthəli bəy Ziyadoğlu Hali Gəncəvi haqqında əlimizdə çox az məlumat vardır. Bəzi müasirləri, həmin dövrün görkəmli şəxsiyyətləri əsərlərində Fəthəli bəyin adını hörmətlə yad etmişlər. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Abbasqulu ağa Bakıxanov “Gülüstani-İrəm” əsərində Şirvan və ətraf bölgələrdən çıxmış ədib və şairlər sırasında Nişat Şirvani, Ağa Məsih Şirvani Molla Pənah Vaqiflə yanaşı Fəthəli bəy Hali Gəncəvinin də adını çəkmişdir [8, s.205].

Hüseyn Əfəndi Qayıbov “Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir” adlı toplusuna Fəthəli bəyin bir beytini və ona İbrahim xan, Məhəmmədqasım bəy, Axund Molla Əli Həkim, Axund Molla Əli bin Vaqifin (Molla Pənah Vaqifin oğlu – P.K.) cavablarını daxil etmişdir. H.Qayıbov Fəthəli bəyin beytinə “Qəzəl min kəlami-Fəthəli bəy Gəncəvi” başlığını vermişdir. Görünür, bu beyt şairin qəzəlindən götürülmüş örnəkdir:

*Həbbi-tiryak yeyən kimsə kəşamiş yeyər,
Gəh fənadiqü qozü gəh məşamiş yeyər [2, s.38].*

Adlarını çəkdiyimiz müəlliflərin bu şeirə yazdıqları cavablar belədir:

İbrahim xan:

*Bulunur keçi, həməl, ah, neçün ölkə müdam,
Kəlləyi-sivrisinin ləhmi-cəvamiş yeyər.*

*Nuşı-rahət əsəri-zəhmət ilə hasil olur,
Arizuyi-əsəli-tab edən niş yeyər.*

Məhəmmədqasım bəy:

*Kimsədən minnəti-ruzi dəxi çəkməz ol kim,
Qutteyi-kuhə uyub meyi-səri-riş yeyər.*

Axund Molla Əli həkim:

*Təməi-xami-məzəllət gətirir Molla Əli
Oturub məhkəmədə, çirki bunu diş yeyər.*

*Eybi-ibram degil, hiç filan kimsəyə eyb,
Ki neçün zəhmət ilə yay yığar, qış yeyər.*

Axund Molla Əli bin Vaqif:

*İştəha kamil olan yerdə nədir diqqəti-əql,
Şişə axund çəkər ət, çiyü bişmiş yeyər [2, s.38].*

Buradan görünür ki, Şimali Azərbaycan Qarabağda Fəthəli bəyin şairliyindən xəbərdar olmuş, hətta onun şeirlərinə cavablar da yazmışlar.

Əsas hissə / Main part

XIX əsr müəllifi Əbdürrəzzaq Dünbülünin “Nigaristani-Dara” təzkirəsində Halinin həyat və fəaliyyəti barədə maraqlı məlumatlar vardır. Qeyd edək ki, bu məlumat “Nigaristani-Dara”nın Tehran nəşrində deyil, həmin təzkirəni Tehran Universiteti Kitabxanasında saxlanan əlyazma nüsxəsində (nömrəsi: 6151) mövcuddur. Burada bildirilir ki, Qacarların Ziyadoğlu sülaləsindən olan Şahverdi xanın oğlu, XVIII əsrin sonları, XIX əsrin əvvəllərində Gəncə xanı olmuş Cavad xanın qardaşı Fəthəli bəy Gəncəvi həmin dövrün bir sıra siyasi, hərbi hadisələrində iştirak etmiş, Gəncə 1804-cü ilin 3 yanvarında çar Rusiyası ordusu tərəfindən işğal edildikdən sonra Cavad xanın ailəsi ilə birlikdə İrana köçmüş, “Hali” təxəllüsü ilə Azərbaycan türkcəsində və farsca şeirlər yazmışdır. Təzkirədə oxuyuruq: “Fəthəli bəy Şahverdi xan oğlu Gəncə hakimi Cavad xanın qardaşındır. Əcdadları Səfəvilər hökmdarları dövründən rus işğalına qədər Gəncədə hakimiyyəti əldə saxlamışlar. Onların gözəl tarixçələri vardır... O sərhədlərdə ki, bir səmti gürcülərə, digəri isə osmanlılara bağlıdır, həmişə şüələrin hörmətini qorumuş, ölkənin mənafeyini himfz etmişlər. Ali dayaqlı dövlət də (Qacarlar dövləti nəzərdə tutulur – P.K.) öz növbəsində bu qövmə böyük minnətlər əta etmişdir.

Məğfur xaqan Gəncənin hakimiyyətini Cavad xana tapşırırmışdı. Şəhid xaqanın başına Şuşa qalasında o gözlənilməz hadisə gəldikdən [Ağa Məhəmməd şah Qacarın (hakimiyyəti illəri: 1794-1797) öldürülməsi nəzərdə tutulur –P.K.] sonra taxt və bəxt xosrovların xacəsinin, zamanın sultanlarının sərvərinin (Allah onun mülkünü və səltənətini əbədi etsin!) əlinə keçdi. [Fəthəli şah Qacar (hakimiyyəti illəri: 1797-1837) nəzərdə tutulur – P.K.]. Onun düzlüyü və haqq tanımağı hər kəsə məlumdur. Hali qardaşı tərəfindən humayun cülus münasibəti ilə (Fəthəli şahın hakimiyyətə gəlməsi münasibəti ilə-P.K.) təbrik məktubu və peşkəşlərlə darül-xilafətə göndərilmişdi. O, şahın hüsurunda iştirak etmək şərəfinə nail olmuşdur. Bundan sonra Farsda və Xorasanda, eləcə də İraq-la Azərbaycanın bəzi vilayətlərinin hüdudunda iğtişaşlar baş verdi, qələbə çalan Qaan (Fəthəli şah – P.K.) diqqətini bu nizamsızlıqların aradan götürülməsinə yönəltməyə məcbur oldu. Bu vaxt Gürcüstan valisi fürsətdən istifadə edib Rusiyanın ayağını o yerlərə gətirdi. Hali yenidən şahənşahın dərgahına göndərildi. Hələ mənzilə çatmamış rusların Gəncə qalasını istila etmələri və Cavad xanın şəhid olması xəbəri gəlib çatdı. Dünyanın pənah gətirdiyi şahənşah (Fəthəli şah – P.K.) Cavad xanın qəhrəmanlığını davam etdirmək və müsəlmanların mövqeyini möhkəmləndirmək məq-

sədi ilə Nəvvab Naibüssəltənəni [Fəthəli şahın oğlu, Azərbaycan vilayətinin valisi, ordu komandanı Abbas Mirzə (1789-1833) nəzərdə tutulur – P.K.], onun igidlər ordusunu və dağ kimi güclü əmirələri o hüdudlara göndərdi. Nəvvab Naibüssəltənə dəfələrlə Qarabağ və Gəncəyə qoşun yeritmiş, işpektora [işğalçı rus ordusunun komandanı P.D.Sisyanov (1754-1806) nəzərdə tutulur – P.K.] və Rusiyanın digər sərdarlarına qarşı nümunəvi döyüşlərə başçılıq etmişdi ki, onların hamısı müəllifin “Cahanara” və “Məasiri-sultaniyyə” kitablarında zikr olunub. Nəhayət, Nəvvab Naibüssəltənə Gəncəyə gəlib Cavad xanın ailəsini, övladlarını, qadınlarını, həmçinin bir sıra digər gəncəliləri rusların zərbələrindən və zülmündən çıxartdı... Həli də əvvəldən axıra kimi dünya şahənşahnının rikabında və onun hakimiyyəti altında döyüşmüş, vəliəhdin sarayına gəlmişdi. Həzrət vəliəhd də onu layiqincə dəyərləndirib ona maaş təyin etmişdi. O, həmişə kərəmətli əmirlərin sırasında yer almışdı. Bütün böyüklər və sədrələr, xüsusilə məğfur sədr (şah – P.K.) və Möhrüddövlə Hacı Məhəmməd Həsən xan Mərvəzi Qacar, qaimməqam və seyyidül-vüzərə həmişə ona ehtiramla yanaşırdılar. Əmiri-kəbir Əbülfəth xanla, əmiri-nizamlarla, əmiri-cuyuşlarla lütf və dostluq şəraitində olmuşdur. Şeyrləri türk dilindədir. Heç bir yeni məzmunundan xali deyil. Az danışan yoldaş, xoşxasiyyət və mehriban olmuşdur. Darüssəltənə Təbrizdə h.1241-ci ildə (m.1825) xəstələnib vəfat etdi” [4, v.158b-159b]. Əbdürrəzzaq Dünbülünin bu qeydlərindən görünür ki, 1804-cü ilin 3 yanvarında baş vermiş Gəncə hadisələrindən sonra Qacarlar ordusunun komandanı Abbas Mirzə şəhid Cavad xanın ailəsini, qohumlarını İrana aparmışdır. Fəthəli bəy çar Rusiyası qoşunları ilə döyüşlərdə Qacarlar dövləti tərəfində iştirak etmiş, Təbrizdə, İranda hörmətlə qarşılanmış, ana dilində yazdığı şeyrləri ilə tanınmış, 1825-ci ilə qədər Təbrizdə yaşamışdır.

Fəthəli bəy Həli Gəncənin şeyrləri AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunan cümlərdən birində Ağa bəy Dərbəndi, Molla Pənah Vaqif, Qasım bəy Zakir, Divanə, Məhəmməd bəy Qarabaği, Mustafa ibn Əsəd, Cəfərqulu xan Nəva, Süleyman xan Şəki, Fəzləli bəy Qaracadaği, Firdovsi, Hafiz, Hacı xan ibn Səlim xan Şəki və Şeyx Bəhaəddinin şeyrləri bərabər köçürülüb. Əvvəldən naqis olan bu əlyazmaya şairin 37 qəzəl, 1 qəsidə, 11 məsnəvi, 17 qitə, 20 nəzm və 5 rübaisi daxil edilmişdir. Bunlardan 1 qəzəl, 2 məsnəvi, 5 qitə və 1 nəzm fars dilindədir. Digər şeyrlər Azərbaycan türkcəsindədir.

Həsən Əlqədari özünün “Asari-Dağıstan” adlı kitabına Halinin 6 beytdən ibarət qəzəlini daxil etmiş [5, s.126-127], lakin son beytdəki “müştəri” sözünü yanlış olaraq Quba hakimi Fəthəli xanın təxəllüsü hesab edərək şeirin müəllifini səhv göstərmişdir. Firidun bəy Köçərli “Azərbaycan ədəbiyyatı” əsərində həmin səhvi təkrar etmiş [6, s.213-214], həmin kitabı 1978-ci ildə nəşrə hazırlayan Ruqiyyə Qənbər qızı izah və qeydlər hissəsində səhvi göstərərək şeirin əsl müəllifinin Həli olduğunu bildirmişdir [6, s.557]. Həmin qəzəl budur:

*Oldu gözəl ömr sərf heyf ki nadanlığa,
Hər nə qalıb sərf olur indi də peşmanlığa.*

*Zülfü-siyəh zövqünə uyma, xətdir, könül,
Fariğ ikən sən səni salma pərişanlığa.*

*Feyzi-əzəl kafili-tərbiyəti-hal ola,
Muri-mühəqqər urar laf süleymanlığa.*

*Mane'i-ərzi-qənim heyrəti-didar olur,
Mən nə deyim bilməzəm, ah, bu heyranlığa.*

*Nəfxeyi-badi-səba ruhə təravət verir,
Çün güzər etmiş səhər sünbülü reyhanlığa.*

*Müştəriyi-dürri-nəzm kimsə deyil, Həliya,
Dürri-dəhən açma sən kim, gühərəfşanlığa [5, s.126-127].*

Qeyd edək ki, bu qəzəl böyük özbək şairi Əlişir Nəvainin

*Keçti ömrüm nəqdi qəflət birlə nadanlıqda, heyf,
Qalğani sərff oldi əhduhu peşmanlıqda, heyf [9, s.321].*

mətləli doqquz beytlik qəzəlinə nəzirədir.

Halının Əlyazmalar İnstitutunda saxlanan toplusuna onun əsasən İranda, Təbrizdə yazdığı şeirləri daxil edilmişdir. Buradakı şeirlər yalnız lirik-aşıqanə mövzuda yazılmamışdır. Şairin nəzərdən keçirə bildiyimiz az sayda şeirlərinin mövzu dairəsi kifayət qədər genişdir. O, şeirlərində dövründə baş vermiş bəzi hadisələri xatırlamış, ömrün payızından, qocalıqdan danışıb, bir sıra müasirlərinə şeirlər, mənzum məktublar, həcvlər yazmış, didaktik-nəsihətamiz fikirlərini ifadə etmiş, nəhayət, öz həyatından, məişət ehtiyaclarından bəhs etmişdir. Fəthəli bəyin əsərlərində rast gəldiyimiz yer adları (Gəncə, Şirvan, Şəki, Şuşa, Kür, Araz, Dərbənd, İrəvan, Samux, Bərdə, Beyləqan, Təbriz, Urmiya, Mərənd, Xoy, İsfahan və s.) və adam adları (Abbas Mirzə Naibüssəltənə, Seyid Həsən, Fərrux bəy, Axund Molla Yəhya, Səlim xan, Əlimərdan bəy, Ağalar bəy, Hüseyn xan, Kazım, Dövlətabadi, Muradoğlu və s.) onun həyatı, dövrü barədə müəyyən məlumat almağa yardım edir. Təəssüf ki, şairin daha çox Təbriz həyatı ilə bağlı olan bu şəxsiyyətlərin əksəriyyəti haqqında bilgi əldə etmək mümkün olmadı. Məlum olduğu kimi, XIX əsrin əvvəllərində çar Rusiyası bir sıra Şimali Azərbaycan xanlıqlarını işğal etdi, sonra Rus-İran müharibələri nəticəsində Azərbaycan ikiye bölündü. Fəthəli bəy Gəncənin işğalından, qardaşı Cavad xanın qəhrəmanlıqla həlakından sonra Abbas Mirzənin başçılıq etdiyi Qacar qoşununun tərkibində döyüşmüş, sonra Təbrizə köçmüşdür. Burada hörmətlə qarşılanmışdır. Abbas Mirzə Naibüssəltənəyə ünvanladığı şeirlərdə onun İran dövlətinin Fəthəli şahdan sonra ikinci şəxsi ilə yaxın münasibətləri olduğu hiss edilir.

Ölkənin ikiye bölünməsindən sonra Şimali və Cənubi Azərbaycanın siyasi-iqtisadi, ictimai-mədəni həyatında fərqlər get-gedə özünü daha artıq dərəcədə göstərməyə başladı. Lakin müəyyən əlaqələr qalmışdı. Həyatı həm şimal, həm cənubla bağlı şəxsiyyətlərdən biri olan Fəthəli bəy Təbrizdə yerli ictimaiyyət arasında quzeyi təmsil edirdi. Onun əlimizə çatan şeirlər toplusunun Cənubda yazıldığı qənaətinə gəlirik. Bu məcmuənin əsasən çox çətin oxunan şikəstə-nəstəliq xətti ilə köçürülməsi, burada yol verilən bir sıra imla xətalrı şairin ədəbi irsi haqqında mümkün qədər ətraflı fikir söyləməyə imkan vermirdi. Hazırda şairin topludakı türkcə və farsca bütün əsərlərini oxuduqdan sonra onun yaradıcılığı barədə daha çox söz deyə bilərik.

Şəhid Cavad xanın qardaşı, Rus-İran müharibələrinin iştirakçısı, Qacar qoşunlarının komandanı Abbas Mirzənin silahdaşı, özü də Qacar nəslinə mənsub olan Fəthəli bəyə Təbrizdə xüsusi hörmət var idi. Şeirlərindən birində Həli İran qoşunlarının rüslardan müdafiə olunan Səlim xana yardımını üçün Şirvana gəlməsini, Gəncə ətrafında döyüşdüyünü, Körpü savağını xatırladır, Kürəkçay ətrafında olduğundan, “sipahi-şər” (“şər qoşunu”) adlandırdığı rus qoşunları ilə döyüşdüyündən danışıq:

*Ol bənəm Gəncə hüdudunda urub atəşi-qəhr,
Dəmi-tiğimdə axıtdım neçə yol rudi-Kürək.*

*Dəfaət ilə bənəm qala qabağında edən
Nizədarani-sipahi-şər ilə cəngü cəbək [3, v.186].*

Şair Təbrizdə yaşayarkən Şimal həsrəti ilə yaşamış, bu həsrəti şeirlərində ifadə etmişdir. Bir qəzəlinə Qarabağa gedən olsa, ondan moruq gətirməsini xahiş edir:

*Məzaqi-canımı səfrayi-möhnət təlx edib,
Qarabağa gedən olsa, de kim, qədri moruq göndər [3, v.5b].*

Şimali Azərbaycanda yaşayan Haşim adlı şəxsə ünvanladığı şeirində Fəthəli bəy quzeyli dost-tanışlarının, bu diyarın həsrətini çəkdiyini, vətənimizi ikiye ayıran Araz çayına baxarkən gözlərindən Araz qədər yaş axıtdığını deyir. Fikrimizcə, bu şeir həmin dövr azərbaycanlılarının, xüsusilə də ziyalıların əhvali-ruhiyyəsini bariz şəkildə əks etdirməkdədir:

*Bir zaman yari-mehriban, Haşim,
Yad ol əhd, ol zaman, Haşim.*

*Həsrəti-ləli-abdarından,
Bağrım olmuş həməz qan, Haşim.*

*Dərməndəm, dəvayi-dərdi-diləm,
Dürüci-ləlində var güman, Haşim.*

*Seyri-tərəfi-Ərəs sən eylərsən,
Bən Ərəs didədən rəvan, Haşim [3, v.7b].*

Bəzi tədqiqatçılar XIX əsr poeziyamızda Azərbaycanın ikiye bölünməsinə münasibət bildirən əsərlərin az olduğunu qeyd edirlər. Fikrimizcə, ölkəmizdə və xarici kitabxanalarda saxlanan yazılı abidələrimiz, əlyazmalarımız daha ətraflı araşdırıldıqca aşkar edilən bu mövzuda yazılmış şeirlərin sayı artacaqdır.

Klassik irsin ənənələrindən bəhrələnən XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında yeni dövrün, ictimai-siyasi şəraitin tələbi ilə yeni təmayüllər özünü göstərirdi. Poeziyada dünyəvi məhəbbətin tərənnümü, ictimai problemlərin əksi, cəmiyyətdəki haqsızlıqların, hakim təbəqələrin özbaşınalıqlarının tənqidi, zəhmətkeş, yoxsul insanların ağır vəziyyətinin təsviri, satira get-gedə daha artıq dərəcədə özünə yer alırdı. Şairlərin müxtəlif janrlarda yazdıqları əsərlərdə konkret tarixi hadisələrin, gündəlik həyatın, məişətin, insanlar arasındakı şəxsi münasibətlərinin təsviri daha geniş ifadəsini tapırdı. Sayı artmış mənzum məktublarda əhvalpürsənlik, gündəlik ehtiyaclar, adi, sıradan insanların problemləri əksini tapırdı, bu əsərlərdə şair kimdənsə, daha imkanlı şəxsdən pul, məişət əşyası, ərzaq istəyə bilərdi. Bu mövzularda yazılan şeirlər XIX əsr həyatını və məişətini daha dəqiq, düzgün təsvir etməyimizə kömək edir. Sadalanan meyillər Fəthəli bəyin şeirlərində də özünü göstərməkdədir.

Ərəb-fars söz və ifadələrinin çoxluğu Halinin bir sıra şeirlərini müasir oxucular üçün anlaşılmaqda çətin edir. Lakin onun sadə, danışiq dilinə yaxın bir dildə yazdığı şeirləri də vardır. Şairin aşağıda bir hissəsini örnək gətirdiyimiz şeiri Füzulinin məşhur qəzəlinə nəzirdir.

*Urdu atəşi-ələmi-hicr bizim canimizə
Basmadı yar qədəm külbeyi-ehzanimizə,*

*Ey ki, cəmiyyəti-əsbabilə halın xoşdur
Rəhm qıl, rəhm bizim hali-pərişanimizə [3, v.11a].*

Hali şeirlərindən birində göz yaşlarına görə sevgilisindən üzrxahlıq edərək deyir ki, şəh də sudur və o, lalənin, qızılgülün gözəlliyinə zərər yetirməz:

*Gözüm sirişki rüxsarə qarşü mə`n etmə,
Səfayi-laləvü gül kəm olurum jalə ilən [3, v.8b].*

Şair məşuqədən ayrılığı cəhənnəmdən də betər sayır. Ona görə hicran əzabı çəkən üçün cəhənnəm də bir cənnətdir:

*Afəti-hicran görən çəkməz cəhənnəm qorxusun,
Duzəxi cənnət bilür hər fariğ ol həngamədən [3, v.9b].*

Fəthəli bəyin bir sıra məhəbbət şeirlərində aşıq sevgilisinə ürək sözlərini sadə, gündəlik danışiq dilində izhar edir:

*Ey sərvi-rəvan, haçan gəlirsən?
Key qüvvəti-can, haçan gəlirsən?*

*Getdi, getdi təvanü tabım,
Ey tabü təvan haçan gəlirsən? [3, v.9b]*

Halinin lirik qəhrəmanının sevgilisinə üz tutaraq dediyi sözlər səmimiyyəti ilə diqqəti cəlb edir. Gözəl ondan nə üçün bu hala düşdüyünü soruşur. Aşıq isə o qədər halsızdır ki, ona cavab verməyə belə özündə qüvvət tapa bilmir:

*Kim səni eyləmiş şikəstə-dedin,
Qalmıyb qüdrətim cavabımıza...*

*Demə Hali bənə degil bəndə
Taqətü tab yox itabımıza [3, v.11b].*

Başqa bir şeirdə aşıq şikayət edir ki, bir gözəli sevdiyinə görə dəyişmiş, tamam başqa adam olmuşdur. Məşuqənin bunu görməməsi, laqeydliyi, onu tamamilə pərişan etmişdir:

*Nur idim şimdi Süleyman oldum,
Çün gədayi-dəri-sultan oldum.
Oldum əfsaneyi-aləm, ol gül,
Nə üçün bilmədi, nalan oldum [3, 7b].*

XIX əsr şairlərin arasında həcv yazmaq kifayət qədər geniş yayılmışdı. Tədqiqatçılar haqlı olaraq göstərilər ki, dövrün bir sıra həcvləri ictimai tənqid səciyyəsi daşdığına görə satira səviyyəsinə yüksəlmiş halda, bir çoxları da şəxsi münasibətlərə görə yazılırdı, belə şeirlərdə təhqiramiz sözlər də işlədilir [1, s.11]. Maraqlıdır ki, Hali əsrin bəzi şairləri (məsələn, S.Ə.Şirvani) kimi həcv yazmağı bəyənmədiyini bildirdiyi halda, həcv yazmışdır. Şair məsnəvi formasında yazdığı bir şeirində başqalarının eybini söyləməyi, həcv yazmağı məsləhət görmür:

*Tərki-tənz eylə, hərzəgu olma,
Pərdə çək nöqsə, eybacu olma [3, v.24a].*

Buna baxmayaraq, Fəthəli bəyin də həcvləri vardır. Onun Dövlətabadiyə yazdığı həcvdən görünür ki, bu şeir həmin adamın nankorluq edərək başqalarına yazdığı həcvə cavab olaraq yazılmışdır. Müəllif təhqiramiz ifadələr işlətsə də, bu şeiri satira kimi də qəbul etmək olar. Söhbət riyakar adamdan, özünü mötəbər din adamı kimi göstərən yaramaz əməllərlə məşğul olan şəxsəndən gəlir:

*Ey kələmbəş Dövlətabadi,
Köhnə yoldaş Dövlətabadi.*

*Rişinə, qəbzədən ki, artıqdır,
Tüf, bəktaş Dövlətabadi,*

*Olma bədgu, dutar səni bir gün,
Nəməkü aş, Dövlətabadi.
Mövləvi şal başa qoymuş özü
Cüzvi-ovbaş Dövlətabadi [3, 12b].*

Başqa bir şeirində Fəthəli bəy həmişə yalan danışan riyakar bir şəxsi tənqid edir:

*Doğru söz çünki kəsilməş dilinə gəlməz heç,
Dedigin olsa ki, gün çıxdı, yalantək görürəm [3, v.10b].*

Fəthəli bəyin nə qədər yaşadığını bilməsək də, onun 1825-ci ildə Təbrizdə vəfat etdiyi barədə məlumatımız vardır. Göründüyü kimi, doğma şəhəri Gəncədən 1804-cü ildə çıxdıqdan sonra o, 21 il yaşamışdır. Şeirlərindən bəzilərini ixtiyar yaşında yazdığını görürük. Halinin qocalığa həsr etdiyi şeirləri, beytləri diqqəti cəlb edir. Şeirlərindən birində o, həmyaşdılarının dünyanı tərk etdiyini, özünün isə hələ ki, yaşadığını deyir:

*Həmrəhan yetdi mənzilə, qaldım,
Səndə, Hali, necə hünərdir bu [3, v.11a].*

Şair belə hesab edir ki, saçların ağarmağı, bədənin zəifləməyi artıq dünyanı tərk etmək vaxtının gəldiyindən xəbər verir:

*Baş ağarmaq, göz qaralmaq ba qədi-xəm rəmzdir,
Haliya çıxmaq gərək bu təngna dəhlizdən [3, v.9b].*

Beytdəki bu dünya demək olan “təngna dəhliz” ifadəsi ilə istiarə yaradılmışdır. Burada ifadə edilən fikir XVII əsrdə yaşamış böyük şairimiz Saib Təbrizinin (1601-1677) “Ömür keçdi, səfər əsbabını amadə qılın” misrasıyla başlanan qəzəlini xatırladır. Saibin bu şeirdə belə bir beyti var:

*Yaş qılır xəm qocalar qamətini taətsiz,
Əgməmişkən sizi bu çərxi-müqəvvəs, əgilin [7, s.164].*

Qeyd etdiyimiz kimi, Hali yaşadığı mühitdə baş verən hadisələrə, kiminsə doğulmasına və ya ölümünə, səfərdən qayıtmasına şeirlər həsr etmiş, bəzi hadisələrə dair maddeyi-tarixlər yazmışdır. Kərbəla səfəri zamanı vəfat etmiş Əlimərdan bəyə həsr etdiyi qəsidəsində Fəthəli bəy bir tərəfdən onun qürbətdə öldüyünə görə təəssüfləndiyini bildirir, digər tərəfdən günahlarının bağışlandığını, cənnətə düşdüyünü deyərək təsəlli tapır. Burada da o, həmdəmlərinin dünyanı tərk etdiyini, özünün isə hələ də yaşayaraq bu dünyanın əzablarına dözməyə məcbur olduğunu deyir:

*Həzar əfsus, ey nakamü möhnətdidə qardaşım,
Olubdur kövkəvi-dürriyi-ömrün qarət, vafil.*

*Qəribü qürbət içrə nuş etdin cami-mərgi-ari,
Bu tədbirilə oldun sən şəhidan silkinə daxil.*

*Yat asudə, diyari-Kərbəladır mədfəni-pakın,
Olur qüfran sana, olur rəhmət sana şamil.*

*Bən ancaq tənğnayı-dəhrdə bihəmdəmü munis,
Qəmü ənduh hər dəm zaidü dərdü ələmi-kamil [3, 19b].*

Nəticə / Conclusion

Fəthəli bəy Hali Gəncəvinin adı bir sıra XIX əsr mənbələrində çəkilə də, məlumat azlığından çağdaş tədqiqatlarda onun tarixi hadisələrdə iştirakı, ədəbi irsi barədə demək olar ki, danışılmır. Halbuki o, Gəncə xanlığının siyasi həyatında, Rus-İran müharibələrində fəal iştirak etmiş, zamanında şeirləri ilə tanınmışdı.

Şairin AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanan şeirlərinin kifayət qədər geniş mövzu dairəsi vardır. Fəthəli bəyin dünyəvi eşqin tərənnümünə həsr etdiyi bir sıra əsərləri incə lirizmi, axıcılığı ilə seçilir. Hali bəzi şeirlərində Rus-İran müharibəsindəki iştirakını, bu zaman baş verən hadisələri xatırlamış, Azərbaycanın ikiyə bölünməsindən, şimaldakı dost-tanıqlardan, doğma şəhərdən ayrı düşdüyündən kədərləndiyini bildirmişdir. Şairin satirik şeirləri həcvləri, mənzum məktubları, didaktik-nəsihətamiz, qocalığa həsr edilmiş əsərləri, ayrı-ayrı şəxslərin övladlarının dünyaya gəlməsi, ölümü münasibəti ilə yazdığı, müxtəlif məişət məsələlərindən bəhs edən şeirləri də maraq doğurur, dövrün mənzərəsini daha yaxşı təsvir etməyimizə kömək edir. Fəthəli bəy Hali Gəncəvinin ədəbi irsinin nəşri və ətraflı tədqiqi, onun XIX əsr ədəbiyyat tariximizdəki mövqeyinin müəyyənləşdirilməsi tədqiqatçılarımız qarşısında duran vacib məsələlərdəndir.

Ədəbiyyat / References

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Altı cildə. Dördüncü cild. Bakı, "Elm", 2011.
2. Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əş'arına məcmuədir. IV cild. Toplayan və tərtib edən: Hüseyn Əfəndi Qayıbov. Bakı, "Elm və təhsil", 2013.
3. Cüng. Əlyazma. ƏYL. Şifri: Bakı, 1825.
4. Əbdürrəzzaq Dünbülü Məftun. Nigaristane-Dara.Əlyazma. Tehran Universiteti Kitabxanası, № 6151.
5. Əllamə Mirzə Həsən Əfəndi bin əlhac Abdullah Əfəndi Əlqədari Əl-Dağıstani. Kitabiasari-Dağıstan. Peterburq, 1312.
6. Firidun bəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cildə. Birinci cild. Transliterasiya və tərtib edən, müqəddimə, izahlar və qeydlərin müəllifi Ruqiyə Qənbər qızı. Bakı, "Elm", 1978.
7. XVII əsr Azərbaycan lirikası (Antologiya). Bakı, "Nurlan", 2008.
8. Abbas-Kuli aga Bakikhanov. Gyulistan-i iram, Redaksiya, komentarii, primechaniya i ukazateli Z.M.Buniyatova. Baku, "Elm", 1991.
9. Alişer Navoiy. Ğaroyibus-siğar. Toşkent. Uzbekiston SSR Fanlar Akademiyasi Nəşriyeti, 1959.

О жизни и творчестве Фатхали бека Хали Гянджеви

Паша Каримов

Доктор филологических наук, Институт рукописей имени Мухаммеда Физули НАНА.

Азербайджан

E-mail: pasha_kerimov@list.ru

Резюме. У нас очень мало сведений о жизни и творчестве брата хана Гянджи Джавад хана Фатхали бека Зиядоглу Хали Гянджеви. Аббасгулу Ага Бакиханов в своем произведении "Гюлистан-ирем" среди известных писателей своего времени назвал имя поэта. Гусейн эфенди Гаибов в своей антологии "Сборник произведений известных в Азербайджане поэтов", Гасан Алгадари в "Асари-Дагестан" привели маленькие примеры из стихотво-

рений поэта. В своей тазкире “Нигаристане-Дара” Абдураззаг Дунбули говорит об участии Фатхали бека в политической жизни Гянджинского ханства после захвата города русскими в боевых операциях против царской России в составе иранской армии во главе с Аббасом Мирзой, в последующем о его жизни и смерти в 1825 году в Табризе. В Табризе он был в дружеских отношениях с Аббасом Мирзой, местной интеллигенцией, с высокопоставленными лицами. Рукописи сборников стихов Хали хранятся в Институте Рукописей НАНА им. Мухаммеда Физули в Азербайджане и в Ереване, в Институте Древних Рукописей Матенадаран. В одной из антологий, хранящихся в Институте Рукописей им. Мухаммеда Физули, собрано 37 газелей, 1 касыда, 11 маснави, 17 кыта и 20 назмов поэта. Из них одна газель, 2 маснави, 5 кыта и 1 назм написаны на персидском языке. Все остальные стихи написаны на азербайджанском языке. Часть этих стихов посвящена событиям и личностям того времени. У Хали еще есть стихи на лирически-любовную, сатирическую, дидактическо-назидательную темы.

Ключевые слова: Фатхали бек Хали Гянджеви, Джавад хан, Аббас Мирза, газель, кыта

XVIII əsr Azərbaycan lirikası və klassik şeir ənənələri

Fidan Əlizadə

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: piriyeva.fidan@inbox.ru

<https://orcid.org/0000-0002-0428-0762>

Annotasiya. Azərbaycan ədəbiyyatı xalqın milli-mənəvi dəyərlərini, milli varlığını əks etdirən və uzun bir tarixi yol keçmiş zəngin bir ədəbiyyatdır. Azərbaycan ədəbiyyatının çoxəsrlik bədii dühası dövrləşmə konsepsiyası və inkişaf mərhələlərinə bölünərək tədqiq edilir. Ədəbiyyatın dövrləşdirmə konsepsiyasında “Erkən yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı” çərçivəsində tədqiq edilən XVIII əsr realist ədəbiyyatıdır. Lakin XVIII əsr realist ədəbiyyatı tərənnüm etməklə yanaşı, klassik ədəbiyyatın zirvə nöqtəsi də sayılır, hər iki ədəbiyyat arasında körpü rolunu oynayır. Yəni klassik ədəbiyyatın zirvə nöqtəsi olan Füzuli ədəbi məktəbinin varisi olaraq, klassik ənənələri mühafizə edən yeni Vaqif ədəbi məktəbi yaranır. XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı keçid dövrü olduğundan “janr yenidənqurma” prosesi özünü göstərir. Bəzi klassik şeir ənənələrinin istifadə dairəsi daralsa da, digər bir qisminin tətbiq sahələri genişlənilir. Bu dövrdə qoşma, təcnis, gəraylı kimi aşiq şeirinin formaları çoxluq təşkil edir. Buna baxmayaraq, klassik şeir ənənələrinin böyük bir qismi qeyd etdiklərimizə paralel şəkildə öz yaşamını davam etdirir. Məqalədə XVIII əsr lirikasında klassik şeir ənənələri – qəzəl, müxəmməs, təxmis, müəşşər, tərçibənd, müstəzad, müəşirə, məsnəvi və s. haqqında söz açılır və XVIII əsr ədəbiyyatında yeri və istifadə dairəsi tədqiq edilir.

Açar sözlər: klassik poeziya, ənənə, qəzəl, janr, şair

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.182>

Məqaləyə istinad: Əlizadə F. (2020) *XVIII əsr lirikası və klassik şeir ənənələri*.

“Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı”, № 1, səh. 54-61

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 11.04.2020; qəbul edilib – 19.04.2020

Azerbaijani lyrics of the XVIII century and classical poetry traditions

Fidan Alizade

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: piriyeva.fidan@inbox.ru

<https://orcid.org/0000-0002-0428-0762>

Abstract. Azerbaijani literature is a rich literature with a long history reflecting the national and spiritual values and national existence of the people. The centuries-old fiction of Azerbaijani literature was researched and divided into stages and concepts of development. It is the 18th century realist literature examined in the context of the circulation of literature in the context of “Early Modern Azerbaijani Literature”. However it is the culmination of classical literature, as well as the elevation of the 18th century realist literature, and serves as a bridge between both of them. In other words, as the successor of the Fuzuli literary school, being the summit of classical literature, a new Vagif literary school was established, which preserved classical traditions. Since the 18th century was the transition period of Azerbaijani literature, the process of “genre reconstruction” is manifested. While the scope of some classical poetry traditions has limited, others have expanded. In this era, great forms of

poetry such as goshma, tajnis and garayly are majority. However, most of the classical poetic traditions continue to live in line with what we mention about. The article describes the traditions of classical poetry in lyricism in the 18th century-ghazal, mukhammas, takhmys, muashsher, tarjibend, mustezad, muashire, mathnawi and others and the place and scope of usage in 18th century literature is analysed.

Keywords: classic poetry, tradition, ghazal, genre, poet

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.182>

To cite this article: Alizade F. (2020) *Lyrics of the XVIII century and classical poetry traditions*. "Azerbaijan Literature Studies", Issue I, pp. 54-61

Article history: received – 11.04.2020; accepted – 19.04.2020

Giriş / Introduction

XVIII əsr akademik İsa Həbibbəylinin Azərbaycan ədəbiyyatının dövrləşdirmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri baxımından "erkən yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı"na daxil edilir [4, s.114]. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatından fərqli olaraq bu dönm ədəbiyyatı realist ədəbiyyatla klassik ədəbiyyatın qovşağıdır.

Məqalədə XVIII əsr Azərbaycan poeziyasında klassik şeir ənənələrinin işlənmə dairəsindən söhbət açılır. Məqsədimiz klassik şeir şəkillərinin bu ədəbiyyatda istifadə dairəsini müəyyən etməkdir.

XVIII əsr klassik şeir şəkillərinin bütün şairlərin yaradıcılığında davam etdirildiyi yüzillikdir. XVIII əsr Azərbaycan klassik poeziya ənənəsi üzərində davam etmiş, bu dövrə qədər mövcud olan formalardan istifadə edilmişdir. Həmin formalar aşağıdakılardır:

Qəzəl, müxəmməs, taxmis, müəşşər, tərçibənd, müstəzad, müəşirə, məsnəvi və s.

Əsas hissə / Main part

XVIII əsrdə lirikada baş verən bu proseslər nəticəsində Füzuli ədəbi məktəbinə paralel bir ədəbi istiqamət formalaşır: Vəqif ədəbi məktəbi. Bəhs edilən əsrdə lirik növün janrları da bu iki şairin yaradıcılığı zəminində formalaşır və inkişaf edir. XVIII əsr ədəbiyyatı ilə bağlı monoqrafik tədqiqatların müəllifləri Həmid Araslı və Araz Dadaşzadənin əsərlərində o dövrdə lirikanın janr xüsusiyyətləri ilə bağlı məsələlərə diqqət yetirilmişdir. "*Lirika orta əsr Azərbaycan poeziyasının canıdır. Cəsarətlə deyə bilərik ki, bütün Azərbaycan şairləri nədən və nə yazdıqlarından asılı olmayaraq hər şeydən əvvəl lirik idilər.... Bəlkə, məhz bu səbəbdən epik janr nisbətən arxaya çəkilmiş, təcrübə aparmaq, yeni formaya, vəznə yiyələnmək üçün nisbətən asan olan lirik nümunələrə diqqət artmışdı. Eyni zamanda lirik janrların özündə də vahidlər yerini dəyişməyə, əhəmiyyətini itirib artmağa başlayır. Qəsidələr unudulduqca müxəmməs, habelə müstəzad yazmağa həvəs çoxaldı. Müxəmməs bəzi hallarda qəsidəni, habelə məsnəvinə əvəz edirdi. Nisbətən az yayılmış: müəşşər, tərçibənd, tərçibənd, müsəddəs, müsəbbe kimi formalara tez-tez müraciət edilirdi. Aşıqanə məhəbbət lirikasında əsas yeri yenə qəzəl tutsa da, heca vəznində yazılmış qoşmalar getdikcə daha geniş maraq doğururdu. Aşıq şeirinin əsas forması olan qoşmada çox şairlər qələmini sınayırdı. Şairlər indiyədək yalnız folklorda işlənən gəraylı, təniz, bayatı kimi janrlara da həvəs göstərirdilər. Bütün bu proses XVIII əsr lirikasının təkamülü üçün səciyyəvi olub, onun simasının müəyyənləşdirilməsinə təsir göstərən mühüm amillərdən idi"* [1, s.40-41]. Beləliklə, XVIII əsrdə əslində qoşma, təniz, gəraylı kimi aşıq şeirinin formaları çox işlənsə də, klassik şeir şəkilləri öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Bu məqalədə klassik formalar və dil-üslub xüsusiyyətləri haqqında məlumat verilir.

Qəzəl – Anadilli şeirimizdə XIII əsrdən işlək olan qəzəl janrı XVIII əsrdə də bütün şairlərin yaradıcılığında özünüifadənin ən yaxşı formalarından sayılır. Bu dövrdə qəzəl yaradıcılığı davam etsə də, məzmun baxımından, həmçinin dil-üslub cəhətdən xəlqiləşmənin baş verdiyini görürük. Bu baxımdan Nişat Şirvaninin qəzəl yaradıcılığı diqqəti cəlb edir. Füzuli ədəbi məktəbinin davamçılarından hesab edilən Nişat Şirvaninin də qəzəllərinin mövzusu məhəbbətdir:

*Xali-siyah etmiş məni avarə vətəndən,
Bir danə üçün quş kimi eldən-elə düşdüm [10, s.27],*

– deyən şair xalq dilindən gələn deyim və ifadələrdən qəzəllərində geniş şəkildə istifadə edir.

- Toponimlərlə bağlı “yerliləşmə və milliləşmə” XVIII əsr qəzəl yaradıcılığında da özünü büruzə verməkdədir. Nişat Şirvaninin aşağıdakı beytini səciyyəvi nümunə kimi göstərmək mümkündür:

*Şamaxı torpağından ta ki mən qət olmuşam ney tək,
Qəmişdən ev tikib Səlyan mülkün tutmuşam mənə [10, s.24].*

Ümumiyyətlə, XVIII əsr lirikasında, eləcə də qəzəl yaradıcılığında milli etnoqrafik təsvirlərin də yer aldığını görürük. Lütfi Şirvaninin aşağıdakı beyti bu baxımdan örnək ola bilər:

*Çəkib rüxsarə **yapıncı**, edər can qəsdin ol yağı,
Könül, dərbənd bəni çapdı qoyanda başə **qaytağı** [5, s.140].*

Vidadinin də qəzəl yaradıcılığı ənənəvi mövzular üzərində qurulmuşdur:

*Qaşları hilalə bənzər, türresi ənbərfaşan,
Zülfü sünbül, buyi gül, gül xətti reyhan xandadır?*

*Ey fələk, aləmdə düşmüş böylə canandan cüda,
Gör Vidadi xəstə tək sən bir didərgin xandadır? [9, s.49]*

Beləliklə, XVIII əsrdə qəzəl yaradıcılığında həm klassik üslubun davamını, həm də folklor üslubunun güclənən təsirini görürük.

Müxəmməs – XVIII əsrdə ən çox işlək olan, əvvəlki dövrlərə görə say etibarilə artan janr müxəmməsdür. Demək olar ki, bütün şairlərin yaradıcılığında müxəmməslərə rast gəlinir. Həmin müxəmməsləri mövzu etibarilə aşağıdakı qruplara bölmək mümkündür:

1. Məhəbbət mövzusu
2. Tarixi-siyasi məsələlərin bədii həlli
3. Şəhərlər haqqında və s.

XVIII əsr şairlərinin, demək olar ki, hamısının yaradıcılığında müxəmməs janrı xüsusi yer tutur. “Azərbaycan ədəbiyyatında keçid dövrü sayılan bu əsrdə baş verən “janr yenidənqurması” prosesinin bir özəlliyi də vardır: Qəzəlin fəaliyyət dairəsi qoşma fonunda məhdudlaşır, qəsidə, qitə, mərsiyədən istifadə isə xeyli azalır, lakin klassik janr olan müxəmməsin tətbiq sahələri genişlənilir. Əlbəttə ki, bunun obyektiv səbəbləri vardır. Birincisi, XVIII əsrdə folklor janrlarından geniş istifadə fonunda bütün klassik janrlardan imtina qeyri-mümkün idi. Əgər belə olsaydı, ədəbiyyatda sələf-xələflik əlaqələri itər, oxucunun ədəbiyyatı qavraması xeyli çətinləşər, müəllif-oxucu münasibətləri pozulardı. Tədqiq edilən dövrdə folklor janrları klassik janrlarla birlikdə fəaliyyət göstərərək dövrün ədəbiyyat qarşısında qoyduğu məsələləri həll etməyə çalışırdı” [8, s.26]. Həqiqətən də, XVIII yüzillikdə müxəmməsin işləkliyi janr və üslub dəyişmələrində gedən proseslərin nəticəsi idi.

Qeyd etdiyimiz kimi, məhəbbət mövzusu həmin müxəmməslərin əsas mövzusu olaraq qalır. Şair Nabi əfəndinin müxəmməsində də gözəllik vəsf edilməkdədir:

*Mələhət gülşənində sərvi-qəddi nazəninlənmiş,
Müsəlsəl zülfü-meşkin dövri-ruyində rəsənlənmiş,
Düzülmüş vəhci üzrə ləşkəri-hindu vətənlənmiş,
Lətafət qat-qat olmuş arizində nəstərlənmiş,
Açılmış gül, gül olmuş səfheyi-ruyi çəmənələnmiş [5, s.134].*

Dil və üslub baxımından ərəb və fars tərkibləri ilə zəngin olan belə müxəmməslərlə yanaşı, folklor üslubunda olan beşliklər də yazılır:

*Gəl çəkmə cahan qeydini sən, can belə qalmaz,
Qan ağlama çox, didəyi-giryan belə qalmaz.
Gül vaxtı keçər, seyri gülüstan belə qalmaz,
Hər ləhzə, könül, xürrəmü xəndan belə qalmaz,
Bir cam yetir, saqi, bu dövrən belə qalmaz,
Tən bir gün olur xak ilə yeksən, belə qalmaz [9, s.72].*

Vidadi yaradıcılığından nümunə olaraq verdiyimiz örnəkdə əruzun tələbinə uyğun olaraq ərəb və fars sözləri işlədilsə də, lakin say etibarilə azdır. XVIII əsrdə qələmə alınmış müxəmməslərdə tarixi hadisələrin əksi, şəxsiyyətlərin adlarının çəkilməsi səciyyəvidir. Bu barədə tədqiqat işinin daha sonrakı hissəsində geniş məlumat veriləcəkdir. Ümumilikdə XVIII əsr şairləri arasında realizmin və xəlqiliyin aparıcı şəxsiyyəti olan Vaqif müxəmməsləri də dil-üslub cəhətdən sadəliyi ilə seçilir:

*Bu qədər kim, söylərəm, tutmaz mənə qulağını,
Yoluna üz qoymuşam, basmaz gözəl ayağını,
Neylərəm canımın olmaq dəxi sağ qalmağını,
Döndərib üzün, yığıbdır qaşını, qabağını,
Ey könül, gəl olalım bu dilbərə qurban, küsüb [7, s.167].*

Molla Pənah Vaqif müxəmməsləri mövzu baxımından genişləndirmiş, “Kürk”, “Tüfəng”, “Şalvar”, “Saqqal” və s. kimi rədiflərlə beşliklər qələmə almışdır.

XVIII əsrin janrlarını səciyyələndirən görkəmli alim Həmid Araslı həmin dövrdə qəzəlin yerini müxəmməslərin aldığı vurğulayır, eyni zamanda müstəzadın da ayrıca bir janr kimi bu əsrdə işlək olduğunu qeyd edir: “XVIII əsrdə, xüsusən bu əsrin ikinci yarısında Azərbaycan şeiri şəkli cəhətdən son dərəcə zənginləşir. Qəsidə öz əhəmiyyətini demək olar ki, əsasən itirir. Əruz vəznində yazan şairlər qəzəl növünü davam etdirirlər. Müstəzadlara daha çox fikir verilir. Qəzəldən çox müxəmməs yazmağa əhəmiyyət verilir. Tarixi mənzumələr, həcvlər, mədhələr, mərsiyələr də müxəmməs şəklində yazılır” [1, s.210-211].

Təxmis – beşləmə şəklində olan bu janrın XVIII əsrdə az da olsa, nümunələri yaradılır. Ağaməsih Şirvaninin təxmisi bunun bariz nümunələrindəndir:

*... Məsihəm, olsa əgər üzri-günahım bihəd,
Var ümidim kərəmindən ki, xuda qılmıya rədd,
Sirri-əşqin demənəm hər yetənə ta bə əbəd,
Dili-pürqüssə Nişatəm, yüz əgər olsam bəd.
Sən kimi zalimü bimürvətü biiman degiləm [10, s.55].*

XVIII əsr şairlərinin bir-birinin yaradıcılığına müraciəti səciyyəvi hal kimi diqqəti cəlb edir. Bunu həm bu təxmindən, həm də Vaqiflə Vidadinin şeirlərindən görmək mümkündür.

Müşairə – deyişmə, şeirləşmə şəklində açıqlanan bu cür şeirlər iki müəllifin qarşılıqlı dialoqu kimi diqqəti cəlb edir.

Vaqif

*Vaqif, gərçi əzabı var dünyanın,
Sən neçün xoşfini çəkərsən, anın,
Tutubsan ətəyin Şahi-mərdanın,
O gülər – gülərsən, ağlar – ağlarsan.*

Vidadi

*Əhli-sünnət vəl-cəmaət peyvəstə,
Gedərlər cənnətə dəstəbədəstə,
O gündə şad olar Vidadi xəstə,
Səni yanlıq görüb gülər, ağlarsan [7, s.234].*

Tərcibənd – XVIII əsr lirikasında klassik şeir şəkillərindən olan tərcibənd janrında da müəyyən sayda nümunələr yaradılır. Ağaməsih Şirvaninin tərcibəndini bu baxımdan nümunə göstərə bilərik:

*Ey türfə nigar, mahı-rüxsar,
Ey huriliqa, fəriştə girdar,
Bu hüsn ilə olmamışkan izhar,
Oldun məni-dilkəştəyə yar,
Bilmən necə hiylə qıldı əğyar,
Sonra səni məndən etdi bizar.
Bəs indi sözüüm budur ki, təkrar
Bir ad ilə et məni günahkar.
Xalq eyləsə tənə eyləmə ar,
Qanımı həlal qıldım, ey yar!
Al dəstinə tiğ, durma, zinhar,
Öldür məni, olsun əllərin var! [10, s.62]*

Məsnəvi – XVIII əsr ədəbiyyatında davam edən janrlardan biri də məsnəvidir. Bu dövrdə xüsusilə iki məsnəvi müəllifinin adını qeyd etmək mümkündür: Məhcür Şirvani və Hamid.

Məhcür Şirvani “Qisseyi-Şirzad” adlı məsnəvisi ilə XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində yer almışdır. Məsnəvi folklor motivləri əsasında qələmə alınmışdır. Məsnəvinin strukturunda qəzəllər və beytlər də yer alır. Məsnəvi övladsızlıq motivi ilə başlayır:

*Çünki vəzirə dedi ki, ol şah,
Bu dövləti mənə veripdür allah,
Heyf ola ki, olmaya bir övlad,
Məndən sora dünyada qala ad [6, s.8-9].*

Məsnəvidə Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərinin təsiri də hiss olunur.

Həmin dövrün ədəbiyyatı haqqında əlimizə çatan məxəzlərdən biri Mirzə Yusif Qarabağiyyə məxsusdur. “Məcmueyi-Vaqif və müasirini-digər” adlı əsərin müəllifi olan Mirzə Yusif Qarabaği burada sadəcə bədii nümunələri təqdim etməmiş, eyni zamanda onların hansı janra aid olduğunu da müəyyənləşdirməyə çalışmışdır. Lakin Qarabağinin janr adlandırmasına nəzər saldıqda müasir Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında adlandırılmaqla eynilik deyil, müxtəliflik kəsb etdiyi məlum

olur. Məsələn, Vaqifin “*Sən qönçə kimi hər bir edən dəmdə yaşınmaq*” misrası ilə başlayan şeirini M.Y.Qarabaği *müxəmməsi-müstəzadi-tərcibənd* başlığı altında vermiş, beləliklə, üç janrın xüsusiyyətlərini eyni bir mənzumədə əhatə etməyə çalışmışdır [5, s.44]. Halbuki Vaqifin sonrakı dövr nəşrlərində, daha doğrusu, Həmid Araslı tərəfindən hazırlanmış kitabında isə həmin şeir müstəzad janrı adı altında təqdim olunmuşdur. (Molla Pənah Vaqif. Əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2004)

Bundan başqa, aşağıdakı şeir isə Qarabaği tərəfindən *müxəmməsi-müstəzad* adlandırılmışdır:

*Ey zülfü siyäh, sinəsi əbyaz, gözü alə,
Nə türfə cavansan,
Ağzın kimi yox qönçə, yanağın kimi lələ,
Gülzari-cinansan,
Görsə yüzünü məh, yetər, əlbəttə, zəvalə,
Xurşidi-cahansan,
Heç bəndə səndə olmaya, yarəb ki, həvalə,
Sən afəti-cansan,
Söz yox bu zənəxdanü rüxə, bu xəti xalə,
Xubluqda əyansan [5, s.50].*

Təbii ki, buna səbəb müstəzadın beş misra üzərində qurulmasıdır. Ümumiyyətlə, Qarabaği tərəfindən verilmiş müstəzad nümunələrinin müxtəlif formalarının digər janrlarla əlaqəsinə görə adlandırılması bundan qaynaqlanır: müstəzadın formalarına görə müxtəlif şəkilləri mövcuddur. Onlardan biri də qəzəli-müstəzad olaraq qeyd edilir:

*Yarım nə gözəl geyinib, əlvən bəzənibdir,
Balapuşi-yaşıl,
Gülşəndə, sanasan, güli-xəndan bəzənibdir,
Xurşidə müqabil.
Sübh duruban cəlvə verir iki yanağa,
Dünyaya salır nur,
Bir hüsnü-bədi-tələti-taban bəzənibdir,
Xoş rəvnəqi-kamil.
Fitnə gözünə sürmə çəkib, qaşına vəsmə,
Can almağa durmuş,
Hər qəmzəsi bir afəti-dövrən bəzənibdir,
Bir qəmzəsi qatil.....
Vaqif, nə təməşə, nə əcayib, nə qiyamət,
Ərər xəcil oldu,
Ta gördü ki, ol sərvü-xuraman bəzənibdir,
Aləm ona mayil [5, s.52].*

Bu şeir isə qəzəl kimi qafiyələnmişdir. Qarabaği Vaqifdən başqa Aşıq Əlinin də qəzəli-müstəzadını təqdim etmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, XVIII əsrdə lirikada ənənəvi mövzu və motivlərə müraciət davam edir. Eyni zamanda nəzirə yaradıcılığı XVIII əsrdə də özünü göstərir. Bu baxımdan XVIII əsrin iki şairi Nəbi və Saleh anadilli şeirimizin ilk müəllifi – İzzəddin Həsənoğlunun “Apardı könlümü” qəzəlinə nəzirələr yazmışlar. Füzuli ədəbi məktəbinin deyil, anadilli şeirin ilk nümayəndəsinin qəzəlinə nəzirələr yazılması XVIII əsr lirikasında xəlqiliyin artması zərurətindən irəli gəlirdi:

*Apardı könlümü bir xoş qəmər üz, canfəza dilbər
Nə dilbər, dilbəri-şahid, nə şahid, şahidi-sərvər.
Mən ölsəm, sən büti-şəngül! Sürəhi eyləmə qülqül,
Nə qül-qül, qül-qülü badə, nə badə, badeyi-əhmər... [3, s.71-72]*

Şair Nəbi həmin qəzələ cavab yazarkən –dır şəkilçisinin XVIII əsr variantının yerinə Həsənəoğlu üslubuna sadıq qalaraq, “durur” formasından istifadə edir:

*Ləbi-ləlin sənin günçə, nə günçə, günçəyi-xəndan,
Siyah çeşmin durur nərgiz, nə nərgiz, nərgizi-məstan [3, s.71].*

Şirvanlı Salehin nəzirə qəzəli isə aşağıdakı şəkildədir:

*Səni çün gördüm, müşkül dedim siminbəri mürsəl,
Nə mürsəl, mürsəli-Əhmədi, nə Əhməd, Əhmədi-mürsəl.
... Əzəldən hüsnünə valeh olubdur binəva Saleh,
Nə Saleh, Salehi-bidil, nə bidil, bidili-bimar [3, s.71].*

Beləliklə, XVIII əsrdə aparıcı janrlardan olan qəzəl həm nəzirələr şəklində, həm də sərbəst yaradıcılıq nümunələri kimi yaradılır. Amma Vaqif də daxil olmaqla, həmin yüzillikdən etibarən şairlərin yaradıcılığında qəzəllərlə qoşmaların say nisbəti dəyişir. Qoşma yaradıcılığı daha üstünlük təşkil edir.

XVIII əsr lirikasında mövcud olan janrlardan biri də **müəşşər**dir. On misradan ibarət şeirlər kimi diqqəti cəlb edən bu janr klassik şəkillər arasında çox işlək olmasa da, qeyd olunan əsrdə də bu ənənə davam etdirilir. Nəzər saldıığımız müəşşərlərin dili ərəb və fars sözləri ilə zəngindir:

*Türfə verib gülşənə əncam gül,
Doldurubdur mey ilə gülfam gül,
Bəxş eləyib əndəlibə kam gül,
Sanki qurub inad ilə dam gül,
Eysi-ləbin dutubdu bir cam gül,
Dutubdu hər guşədə aram gül,
Yəni basıb təşrif-i-ıqdam gül,
Şükufəyə yetişdi peyğam gül,
Müxtəsər, Bağır gələ əyyami-gül,
Qalmaya həsrət dili-üşşaqda [5, s.84].*

Şair Bağıra məxsus bu müəşşərdə təbiət gözəllikləri ənənədən qaynaqlanan təsvirlərlə verilir.

Beləliklə, poeziyada əruzla heca vəzninin nisbəti dəyişir, anadilli lirikanın ilkin dövrlərində olduğu kimi canlı xalq dili şeirdə aparıcı olur: “Əruz vəznində yazan şairlərin mühüm hissəsi bu vəzni canlı dilin xüsusiyyətlərinə daha çox uyğunlaşdırır, ərəb-fars tərkibləri, canlı xalq dilinə keçməmiş olan ərəb-fars sözləri yavaş-yavaş şeir dilindən çıxarılır, bunların əvəzində şifahi xalq ədəbiyyatından gələn obrazlı ifadələr işlənir” [1, s.210].

Nizami Cəfərovun qeyd etdiyinə görə XVIII əsr lirikasında klassik üslubla folklor üslubunun regionallığı müşahidə edilir: “XVIII əsrin birinci yarısında klassik üslubu əsasən Şirvan şairləri – Nişat Şirvani, Şakir Şirvani və Məhcür Şirvani davam etdirirlər. Onların dilində bu və ya digər şəkildə klassik üslub standartları fətləşir” [2, s.145]. Şəhərləşmənin və saray ədəbiyyatının daha güclü şəkildə qorunduğu bu bölgədə klassik üsluba sadıqlıq təbii bir hal idi.

Nəticə / Conclusion

Azərbaycan ədəbiyyatında keçid dövrü sayılan bu əsrdə klassik ədəbiyyatla “janr yenidənqurma” prosesi bir tablo olaraq elm müstəvisinə çıxarılmışdır. Məqalədə XVIII əsrdə folklor janrlarından geniş istifadə fonunda klassik janrların da yerinin mühümlüyü vurğulanır. Əks təqdirdə ədəbiyyatdakı sələf-xələflik əlaqələri öz əhəmiyyətini itirər.

Ədəbiyyat / References

1. Araslı Həmid. XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (ali məktəblər üçün dərslik). Bakı, Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, 1956.
2. Cəfərov Nizami. Molla Pənah Vaqif. Bakı, “Renessans-A” nəşr evi, 2017.
3. Dadaşzadə Araz, Cahani Qasım. Həsənoğlu qəzəlinə iki bənzətmə. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Məruzələri, cild XXIII, 1967, № 11.
4. Həbibbəyli İsa. Azərbaycan ədəbiyyatı: dövrləşdirmə konsepsiyası və inkişafı mərhələləri. Bakı, “Elm”, 2019.
5. Qarabaği Mirzə Yusif. Məcmueyi-Vaqif və müasirini-digər. Bakı, “Şuşa”, 1999.
6. Məhcür Şirvani, Həmid. Qisseyi-Şirzad, Seyfəlmülk. Bakı, “Gənclik”, 1985.
7. Molla Pənah Vaqif. Əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2004.
8. Mustafayeva Nailə. XVIII əsr Azərbaycan müxəmməsçiliyinin səciyyəvi xüsusiyyətləri. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Elmi Əsərlər, 2018, №1(6).
9. Molla Vəli Vidadi. Əsərləri. Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2004.
10. Şirvanın üç şairi. Top. Əzizə Cəfərzadə. Bakı, “Gənclik”, 1976.

Лирика Азербайджана XVIII века и традиции классической поэзии

Фидан Ализаде

Институт литературы имени Низами Гянджеви, НАНА. Азербайджан.

E-mail: piriyeva.fidan@inbox.ru

Резюме. Азербайджанская литература является богатым наследием, содержащим в себе национально-духовные ценности и самобытность народа, и она прошла длительный исторический путь. Многовековое художественное наследие азербайджанской литературы изучается на основе концепции периодизации и классификации по отдельным этапам развития. При исследовании литературы XVIII века в рамках концепции периодизации “Азербайджанской литературы раннего периода нового времени” она считается реалистической литературой. Однако XVIII век, хотя и воспекает реалистические настроения, но и считается кульминационной точкой классической литературы и играет связующую роль между двумя литературами. Иными словами, на основе данной литературы в качестве наследника литературной школы Физули, который считается вершиной классической литературы, рождается новая литературная школа Вагифа. В азербайджанской литературе XVIII века, будучи переходным периодом, наблюдается процесс жанровой перестройки. Когда круг использования ряда традиций классической поэзии сужается, в другом случае диапазон подобных традиций расширяется. В этом периоде формы ашугской поэзии – гошма, теджнис, гарайлы становятся более распространенными. Несмотря на это, параллельно с указанными, большая часть традиций классической литературы продолжает существовать. В статье речь идет о традициях классической литературы, которые используются в лирике XVIII века – газель, мухаммас, тахмис, муашшар, мустазад, тарджибанд, муашира, маснави, исследуется их место в литературе XVIII века.

Ключевые слова: классическая поэзия, традиция, газель, жанр, поэт

Fətəli şah Qacarın dövründə qəznəvilər və səlcuqilərin saray ədəbiyyatı ənənələrinin təcəssümü

Gülzar Əqiq-Cəfərzadə

AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı muzeyi. Azərbaycan.

E-mail: gulnarjafarzade2002@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-3907-8027>

Annotasiya. XVIII əsrin sonlarında Qacarlar sülaləsinin siyasi səhnəyə qədəm basması həm Azərbaycan, həm də İran tarixində mühüm siyasi-ictimai hadisələrlə yadda qalmışdır. Bu sülalənin 140 ilədək davam edən hakimiyyəti dövründə mədəniyyət sahəsində İranda, xüsusilə farsdilli poeziyanın inkişafında dirçəliş prosesinin şahidi oluruq. Qacar sülaləsinin ikinci şahı, “Xaqan” təxəllüsü ilə şeirlər yazan Fətəli şah şeir və sənətin himayədarı olaraq saraya böyük şairlər və ədiblər ordusu toplamışdı. Qacar şahı böyük türk sultanları Sultan Mahmud Qəznəvi və Sultan Səncər Səlcuqinin dəbdəbəli büsatını öz sarayında qurmağa çalışaraq, o dövrün poeziya ənənələrini yeni dövrə gətirməyə çalışmışdır. Qəznəvilər və Səlcuqilər sarayındakı kimi tez-tez təntənəli şeir məclisləri təşkil edən Fətəli şah bura qüdrətli söz ustalarını toplayır, şeirlər oxunur, şairlərə klassik şeir üslublarına müraciət etmək tövsiyə olunurdu. Fətəli şahın təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə təşkil olunan “Əncüməni-Xaqan” bu dövrün ən mühüm ədəbi olaylarından idi. Fətəli şahdan sonra hakimiyyətə gələn Nasirəddin şah və digər qacar hökmdarları da onun qoyduğu ənənəni davam etdirərək şair və ədiblərdən qayğı və diqqəti əsirgəmərdilər. Bu dövrdə mədəni-ədəbi inkişaf prosesini saray mühitindən kənarında təsəvvür etmək mümkün deyil. XIX yüzillik farsdilli poeziyanın inkişafında tərəqqi və yüksəliş dövrü kimi səciyyələnir. Bu dövrdə Fətəli şah Qacarın poeziya ocağına toplaşan Səba Kaşani, Mirzə Əbdülvahab Mötəməddövlə Nişat, Məcmər İsfahani, Vüsal Şirazi və onlarla şair yeni yaranmış ədəbi məktəbin fəal üzvlərindən olmuşlar.

Açar sözlər: Fətəli şah Qacar, qacarlar, ədəbi məclislər, qəznəvilər, səlcuqilər

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.184>

Məqaləyə istinad: Cəfərzadə G.Ə. (2020) *Fətəli şah Qacarın dövründə qəznəvilər və səlcuqilərin saray ədəbiyyatı ənənələrinin təcəssümü*. “Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı”, № 1, səh. 62-68

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 02.06.2020; qəbul edilib – 18.06.2020

Embodiment of the Ghaznavids' and Saljuqids' court poetic traditions in the period of Fathali shah Gajar's reign

Gulnar Agig-Jafarzade

National Museum of Azerbaijan Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS.
Azerbaijan.

E-mail: gulnarjafarzade2002@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-3907-8027>

Abstract. As a result, it is important to remind that at the end of the XVIII century the entrance of the Gajar dynasty to the political scene was remembered by significant political and social events in the history of Azerbaijan and Iran. During the reign of 140 years of this dynasty, we witness the revival process in the field of culture in Iran, especially in the

development of Persian poetry. Flourishing of Persian language-poetry is significantly occurred by coming to the throne of Fathali Shah – the second Shah of the Gajar dynasty. Fathali Shah, who wrote his poems under the pseudonym “Khagan”, as a great patron of art and poetry he invited the great number of poets and writers to the palace. The outstanding representative of the Gajars dynasty Fathali Shah tried to recreate magnificent poetic traditions and customs of great Turkish Sultans – Sultan Mahmud Gaznavi and Sultan Sanjar Saljuqi in his palace according to his time. As in the palaces of Gaznavies and Saljugies Fathali Shah gathered prominent masters of word in the poetic assembly of the palace where they read wonderful examples of classical poetic style. The poetic assembly “Enjuman-Khagan” which was organised and led by Fathali Shah Gajar was one of the important literary events of this epoch. Nasraddin Shah and other kings of the Gajar dynasty who came to the throne after Fathali Shah continued his poetic traditions and never denied their assistance and care to poets and writers. It is impossible to imagine the process of cultural-literary development beyond the palace atmosphere. The XIX century is characterized as a time of progress and development of the Persian-language poetry. The talented representatives of Fathali Shah Gajar’s poetic hearth as Saba Kashani, Mirza Abdulvhab Motamaddoule Nishat, Majmar Isfahani, Mirza Abdulbagi Tabib Isfahani, Vusal Shirazi and the ten of poets became the active members of new – formed literary school.

Key words: Fathali shah Gajar, Gajars, poetic assembly, Gaznevids, Saljuqids

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.184>

To cite this article: Jafarzade G.A. (2020). *Embodiment of the ghaznavids’ and saljuqids’ court poetic traditions in the period of Fathali shah Gajar’s reign*. “Azerbaijan Literature Studies”, Issue I, pp. 62-68

Article history: received – 02.06.2020; accepted – 18.06.2020

Giriş / Introduction

Yaxın və Orta Şərq tarixinə nəzər salsaq, səfəvilərin (1501-1736) süqutundan sonra bu ərazilərin bir hərbi meydanına çevrildiyinin şahidi oluruq. XVIII yüzilliyin birinci yarısında hakimiyyətə gələn əfşarlar, ikinci yarısında isə zəndlər və qacarlar tayfaları arasında gedən mübarizə bu dövrün ədəbi mühitinə də öz təsirini göstərmişdi. Fars poeziyasının “qızıl dövrü” adlandırılan orta əsrlər, xüsusilə qəznəvilər və səlcuqilər dövrü, bu dövrə xas olan dəbdəbəli saray ədəbiyyatı artıq səfəvilər zamanından başlayaraq, öz parlaqlığını itirməyə doğru getmişdi. Səfəvilər sülaləsinin süqutundan başlayan, təxminən bir əsr yarımliq bu dövrün ədəbi mühiti son dərəcə ziddiyyətli tarixi şəraitin və mürəkkəb ictimai-siyasi hadisələrin təzahürü idi.

Qacarlar sülaləsinin hökmdarları, bu sülalənin banisi Ağ Məhəmməd şahı (1742-1797) çıxmaq şərtilə, fars ədəbiyyatının təzədən canlanmasına və yeni istiqamətdə inkişaf etməsinə zəmin yaratdılar. Xüsusilə, qacar soyundan olan və bir-birinin ardınca taxta çıxan üç qüdrətli şahın – Fətəli şah (1797-1834), Məhəmməd şah (1834-1848) və Nəsirəddin şahın (1848-1896) özlərinin də yüksək təb və incə zövq sahibləri olması həm nəzm, həm də nəsrə gözəçarpan dirçəlişin baş verməsinə səbəb oldu.

Əsas hissə / Main part

Müxtəlif dövrlərdə ədəbiyyatın inkişafına müsbət təsir göstərən amillərdən biri də ədəbi məclislərin meydana gəlməsi olmuşdur. Dövrün elm və kamal sahiblərinin toplaşdıqları bu məclislər XIX yüzillikdə poeziyanın zənginləşməsində mühüm rol oynamışdır. Bu dövrdə təkəcə İranda deyil, Şimali Azərbaycanda da ədəbi məclislər yaranır, təb və zövq sahiblərini bir araya gətirirdi.

Müxtəlif şəhərlərdə şeir həvəskarları dövrün tanınmış şairlərinin ətrafına toplaşaraq ədəbi məclislər adlanan sənət ocaqları yaradırdılar. “XIX yüzillikdə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində onlarla ədəbi əncümən fəaliyyət göstərirdi. Bunların sırasında Gəncə və Tiflisdə “Divani-hikmət”, Qubada “Gülüstan”, Şamaxıda “Beytüs-Səfa”, Şuşada “Məclisi-üns” və “Məclisi-fəramuşan”, Ordubadda “Əncümənüş-şüəra”, Bakıda “Məcməüş-şüəra” və s. məclislərin adlarını çəkmək olar” [2, s.17].

Qacarlar sülaləsinin hakimiyyət illərində məmləkətdə Nadir şahın ölümündən sonra tükənmək bilməyən aramsız savaqların nəhayət, bitməsi ilə yaranmış nisbi əmin-amanlıq, ictimai və iqtisadi həyatda gözə çarpan sıçrayış, elm, mədəniyyət və ədəbiyyat sahəsində də tərəqqiyə səbəb oldu. Məhz Fətəli şah Qacarin (1796-1834) səltənət taxtına əyləşməsi ilə İran şahlarının əvvəlki şan-şöhrəti, cah-calalı sanki yenidən qayıtdı və sarayda köhnə ənənələrə əsaslanan yeni bir ədəbi mühit formalaşdı. Cavan hökmdarın özünün də rəvan şeir təbi olduğundan sarayda şeirə və şairlərə qarşı xüsusi rəğbət yarandı. Şahın iradəsi ilə təmtəraqlı saray mühitində şeir-sənət ocağı təşkil olundu və bu, poeziyanın inkişafına güclü təkan verdi. Sarayda yaranmış bu qaynar ədəbi mühitdə neçə-neçə şairlər söz meydanına qədəm qoydular. Fətəli xan Səba Kaşani (1765-1859) qacar sarayının məlikəşşüərası kimi böyük bir şairlər ordusuna rəhbərlik edirdi. Onun arxasınca Nişat İsfahani, Mücmər İsfahani, Səhab, Qaani, Süruş İsfahani, Fətulla xan Şeybani, Lisanülmülk, Sepehr, Rzaqulu xan Hidayət, Mahmud xan Məlikəşşüəra və onlarla digər şairlər saraya gəlib bu ədəbi təkamül prosesini daha böyük vüsətlə davam etdirdilər.

Qəznəvilər və səlcuqilərin cah-calalı qəsrlərində yaranmış ədəbi ənənələr qacarların onlardan geri qalmayan dəbdəbəli saraylarında yenidən bərpa olundu. Fətəli şahın öz sarayında yaratdığı ədəbi mühit, təşkil etdiyi şeir məclisləri və s. onu Sultan Mahmud Qəznəvi (971-1030) və Sultan Səncər Səlcuqi (1118-1157) kimi hökmdarlarla müqayisə etməyə imkan verir. Qacar şah da öz sələfləri kimi şair və ədiblərə qayğı göstərir, onlara ənam və mükafat verməkdə xəsislik etmir, hətta səxavətlikdə qəznəvi şahlarını da üstələyirdi. Bunu şahın əliaçıqlığı haqqında təzkirələrdə nəql edilən aşağıdakı rəvayət də təsdiq edir. Fətəli şahın göstərişi ilə Səba Kaşani Firdovsinin “Şahnamə”si üslubunda “Şahənşahnamə” adlı poema yazmışdır. O, qırx min beytdə və “Şahnamə” kimi mütəqarib bəhrində (مقتارب مثنى محذوف – فعولن فعولن فعولن فعل) qələmə aldığı bu əsəri şaha təqdim edərkən böyük izzət və ehtiramla qarşılanmış, Fətəli şah tərəfindən mükafatlandırılmışdır. Şah poemanın hər beytinə bir misqal qızıl ənam vermiş və Səba qırx min beytlik əsərin müqabilində qırx min misqal qızıl almışdır. Əslində hər zaman Sultan Mahmud və Sultan Səncər sarayının ənənələrini öz sarayında yaşatmağa çalışan qacar şahı qəznəvi sultanının Firdovsiyə verdiyi, lakin yerinə yetirmədiyi vədini təqlid etmiş və belə demişdir: “Sultan Mahmud Firdovsiyə vədə verdi, lakin əməl etmədi, biz isə vədə verməmiş Sultan Mahmudun vədini yerinə yetirdik” [3, s.22].

Samani əmirlərinin şair və ədiblərə göstərdikləri diqqət və qayğı nəticəsində saraya Rudəki Səmərqəndi, Şəhid Bəlxı, Əbülhəsən Muradi, Dəqiqi, Kəsayi Mərvəzi və başqa bir çox şairlər toplaşdılar. Bu qüdrətli nəzm ustalarının irsi sonrakı dövrlərdəki şairlərin yaradıcılıq meyarlarına çevrildi. Qəznəvilər sarayının Ünsürü Bəlxı, Suzəni Səmərqəndi, Mənuçehr Damğani, Fərruxi Sistani, Əmir Müizzı, Əscədi Mərvəzi, Mənşuri Səmərqəndi kimi şairləri özlərindən əvvəlki bu sənətkarların yaradıcılığından təsirlənərək saray ədəbiyyatının meydana gəlməsində mühüm rol oynamışlar. Sultan Mahmud Qəznəvi sarayının məlikəşşüərası Ünsürinin (970-1039) aşağıdakı qəsidəsində onun xüsusilə Rudəkinin yaradıcılığından bəhrələndiyini görürük:

غزل های من رودکی وار نیست
بدین پرده اندر مرا بار نیست

غزل رودکی وار نیکو بود
اگر چه بکوشم به باریک وهم

[4, s.303]

*Rudəkisayağı qəzəl yaxşıdır
Mənim qəzəllərim Rudəki kimi deyil.
Nə qədər çalışsam da zərif xəyallar (qurmağa)
Bu pərdədə mənim bir yüküm yoxdur.*

Ünsüri adlarını şəkdiyimiz şairlər içərisində ən çox şöhrətə çatmış və hökmdarların hüsn-rəğbətini qazanmış şair olmuşdur. Məhəmməd Ovfi onu “öz dövrünün üç ən xoşiqbal şairlərindən – samanilər dövründə Rudəki, qəznəvilər dövründə Ünsüri və səlcuqilər dövründə Əmir Müizzü” kimi hesab edir [5, s.14].

Samanilər sarayındakı mövcud ədəbi tərəqqi prosesindən doğan qədim ənənələrin ehyası qəznəvilər və səlcuqilər sarayında daha böyük vüsətlə cərəyan etmiş və orta əsr Şərq ədəbiyyatına intibah dövrü yaşatmışdır. Bu ədəbi ənənələrin əsasında saraylarda hökmdarların qayğı və dəstəyi ilə elm və mədəniyyət ocaqlarının yaranması, poeziya ilə yanaşı, elmin də inkişafına öz təsirini göstərirdi. Əgər qəznəvilər dövrünün Firdovsi, Ünsüri, Mənuçehri, Fərruxi kimi poeziya ustaları var idisə, bu dövrdə fəlsəfə, hikmət, tibb, tarix, riyaziyyat və s. elm sahələrində böyük nailiyyətlər əldə etmiş Əbu Reyhan Biruni, İbn Sina, Əbülhəsən Bəhmənyar, İbn Miskəveyh, Əbülfəzl Beyhəqi kimi alimləri görürük.

Sultan Mahmud Qəznəvinin (971-1030) zamanında sarayın dəbdəbəli mühiti haqqında bir çox təzkirəçilər və həmin dövrün saray tarixçisi Əbülfəzl Beyhəqi özünün məşhur “Tarixi-Beyhəqi” kitabında məlumat verir. O, sarayda keçirilən müxtəlif mərasimlərdən, o cümlədən şeir məclislərindən bəhs edir. Bu məclislərdə böyük söz ustalarının yaradıcılığından nümunələr oxunur, seçilmiş qəsidə və ya qəzələ məclis iştirakçıları tərəfindən nəzirələr söylənilir, müzakirələr aparılırdı. Bu ədəbi məclislərdən yadigar qalmış poeziya ənənələri XIX yüzillikdə Fətəli şah Qacarın sarayında da həyata keçirilir və ədəbi mühitin tərəqqisində böyük əhəmiyyət daşıyırdı. Bu ədəbi ənənələrdən biri də vaxtaşırı təşkil olunan şeir məclislərində ürəyəyatan qəzəl və qəsidələrin “ravi” adlandırılan xüsusi şəxslər tərəfindən musiqi sədaları altında xoş avazla oxunmaları idi. Hətta Rudəki özünün də musiqi alətlərində ifa etmək bacarığı olmasına baxmayaraq, şeirlərinin “Mac” adlı ravi tərəfindən səsləndirildiyinə divanında işarə etmişdir [6, s.19].

Fətəli şahın baş saray şairi olan Səba da öz şeirində bu mətləbə işarə edir:

شاه آفتاب راستان گاه آسمان راستین
[7, s.357]

راوی برسم باستان بر لب ز خسرو داستان

*Ravi qədim adətlərə görə şah haqqında dastan deyir,
Şah həqiqi günəş kimi düz göydədir.*

Bu dövrün ən önəmli ədəbi hadisəsi həm nəzm, həm də nəsr sahəsində sadəliyə əsaslanan yeni üslubun yaranması idi. Yeni üslubun ilk tərəfdarları Mir Seyid Əli Müştəq İsfahani və ardıcılıqları olan Seyid Məhəmməd Şölə İsfahani, Lütfəli bəy Azər Bigdeli, Təbib İsfahani, Səbahi Bidqoli, Hatif İsfahani, Mirzə Nəsir İsfahani, Şəhab Təşizi, Aşiq İsfahani, Rəfiq İsfahani və başqa bu kimi şairlər idilər. Böyük əksəriyyəti İranın İsfahan şəhərindən olan bu söz xiridarları bir araya gələrək Müştəq İsfahaninin başçılığı altında “Əncüməni-Müştəq” ədəbi məclisini yaratdılar və onlara qədər aparıcı poeziya üslubu olan hind üslubunun tərəfdarlarına qarşı açıq mübarizəyə girişdilər. Lakin o dövrdə İsfahanda ictimai-siyasi sabitliyin olmaması və Kərim xan Zəndin iqamətgahının Şirazda yerləşməsi səbəbindən kənardan heç bir maddi və mənəvi dəstək görməyən “Əncüməni-Müştəq” ədəbi məclisi uzun müddət fəaliyyət göstərə bilmədi və tezliklə dağılmağa məruz qaldı. M. Baharın fikrincə, bu şairlər çiyinlərində yüz ildən artıq sürən “inhitat” dövrünü devirmək kimi ağır məsuliyyət daşıyırdılar və ən pisi isə bu dövrdə onlara öz lütf və mərhəməti ilə dəstək olan şahlar və sultanlar yox idi. Onların ədəbi fəaliyyəti gözəçarpacaq qədər səmərəli olmasa da, bu şairlər və ədiblər məclisi qacarlar dövründə baş verəcək ədəbi renessansın ilk qıyılımlarını alışdırmağı bacardılar. Ədəbiyyatdakı uzunmüddətli durğunluqdan sonra ilk dəfə məhz bu əncümənin şairləri özlərindən əvvəlki sənətkarların yaradıcılığına müraciət etdilər və poeziyada klassik fars şeirinin Xorasan və İraq üslublarına xas olan ənənələrini yenidən canlandırıdılar.

Bu dövrün Müştəq İsfahani və onun davamçıları olan digər şairlərinin qarşısında konkret tərif və təsvir obyektini olmadan, hədəfsiz yazmaq və dili hind üslubuna xas olan yad ünsürlərdən, qarma-qarışıq və mübhəm ifadələrdən təmizləmək kimi çətin vəzifə dururdu. Dövrün ictimai-siyasi şəraitinin necə mürəkkəb və ziddiyyətli olduğunu da təsəvvür etsək, bu çətinlik ikiqat artmış

olurdu. “Belə bir şəraitdə, öz müştərək əqidə və amalları ilə ilhama qol-qanad verən şairlər və onların yaratdıqları yeni ədəbi məktəblər bais oldu ki, təkcə 18-19-cu yüzilliklərdə iki yüzdən artıq təzkirə kitabı qələmə alınmışdır” [8, s.22].

“Əncümən-Müştaq” məclisinin dağılmasından çox keçməmiş İsfahan şəhərinin kələntəri (mühafizə rəisi) Mötəmədüddövlə Nişat İsfahani Mir Seyidəli Müştəqin təkidi ilə yeni “Əncümən-Nişat” adlı ədəbi məclis təşkil etdi və İsfahan şairlərini bir araya topladı. Müştəq İsfahani başda olmaqla əksəriyyəti İsfahandan olan onlarla şair və ədibi bu məclisin ətrafında birləşdirdi.

“Əncümən-Nişat” ədəbi məclisi öz fəaliyyətini 1803- cü ildə Mötəmədüddövlə Nişatın Fətəli şah Qacarın dəvətini qəbul edərək Tehrana getməsi ilə dayandırdı. Onun arxasınca bir çox şair və ədiblər də Tehrana qacarlara sarayına üz tutdular.

Ağa Məhəmməd xanın ölkədə nisbi sabitliyi və əmin-amanlığı bərqərar etməsi ilə tədricən meydana gələn ədəbi dərnəklər və şeir ocaqları sarayda Fətəli şahın rəhbərliyi altında mərkəzləşdi. Qacar sarayında yaranmış qaynar mühit məmləkətin hər guşəsindən şair və ədiblərin bu ədəbi məkanə cəzb olunmasına bais oldu. Fətəli şahın ətrafına toplaşmış şairlər ordusu öz yaratdıqları poeziya nümunələri ilə yeni ədəbi cərəyanın təşəkkül tapmasını sürətləndirdilər. Monqol istilasından bəri başlayıb səfəvilərin sonunadək davam edən ədəbi durğunluq dövrü artıq yeni nəfəslə canlanmış ədəbi dirçəliş prosesi ilə əvəzləndi.

“Xaqan” təxəllüsü ilə qəlbəyatan şeirlər yazan Fətəli şah Qacar hakimiyyətdə olduğu otuz səkkiz ilə yaxın bir dövrdə həm bir şair, həm də şeir və sənət hamisi olan bir hökmdar kimi farsdilli poeziyanın tərəqqisinə xidmət etmişdir. Onun vasitəsilə poeziyada yaranmış yeni istiqamət sonrakı dövrlərdə ədəbi mühitdə “təcəddüd” (yenilikçilik) adlanan prosesin ilk rüşeymlərini formalaşdırdı.

Bu ədəbi oyanışın ilk qığılcımları hələ Fətəli şahın hakimiyyətindən öncə XVIII yüzilliyin ikinci yarısında İsfahanda təşkil edilmiş “Əncümən-Müştaq” və “Əncümən-Nişat” ədəbi məclislərinin meydana gəlməsi ilə yarandı. İlk sənət addımlarını bu ədəbi məclislərdə atan Müştəq, Səba Kaşani, Nişat İsfahani, Hatif, Səbahi, Aşiq kimi şairlər sonralar Qacar sarayının ədəbi mühitini canlandırdılar. “Poeziyada monqol istilasından Qacarlara dövrünədək təqribən 400 il davam edən durğunluq (inhiat) dövrü XVIII yüzillikdə ədəbi-mədəni dirçəliş mərhələsinə qədəm qoydu. Bu dövr ədəbi yüksəlişin əsas meyarlarından biri yenilikçilik idi” [9, s.22]. Ədəbi mühitdə baş verən yeniləşmə prosesi bir çox mədəni sahələrdə özünü göstərirdi, yeni tipli mətbəənin yaradılması, qəzet-jurnal, kitab çapı, tərcümə sahəsində nailiyyətlər, yeni üsullu məktəblərin yaradılması və s. bu dövrün əlamətdar hadisələridir.

Bu dövrün söz və qələmə əhlinin toplaşdığı “Əncümən-Müştaq” və “Əncümən-Nişat” şeir məclisləri İsfahanda təşəkkül tapmışdı. Qacarlara dövrünün İsfahanlı şairlərinin sayı inanılmaz dərəcədə çoxdur, onlardan ən məşhurları Nişat İsfahani, Təbib İsfahani, Rəfuq İsfahani, Aşiq İsfahani, Safi İsfahani, Sürüş İsfahani və b. adlarını sadalamaq olar.

Fətəli şah Qacarın yüksək şeir təbinin olması, şair və ədiblərə göstərdiyi qayğı nəticəsində tənəzzülə uğramış fars şeiri yenidən canlandı. Bu dövrün poeziyasının əsas xarakterik cəhəti uzun zamandan bəri ədəbi dilə daha çox mücərrəd mənalı söz və ifadələri daxil edən hind üslubunun aradan sıxışdırılıb çıxarılması və klassik poeziya ənənələrinin yenidən bərpası idi. “Poeziyada baş vermiş yeni məzmunlu dəyişiklikləri və fars şeirinin yeni inkişaf mərhələsini tədqiqatçılar “bazgəştə-ədəbi” (ədəbi qayıdış) adlandırmışlar. Bu ifadəni İran ədəbiyyatşünaslığında ilk dəfə ədəbi istilah kimi işlədən Məlikəşşüəra Bahar olmuş və ondan sonra da fars poeziyasının bu dövrünü araşdıran alimlər bu termindən birmənalı şəkildə istifadə etmişlər” [10, s.184]. “Bazgəştə-ədəbi” cərəyanının ilk rüşeymləri hələ əfşarlar və zəndiyyə dövründə yaransa da, onun inkişafının əsas mərhələsi qacarlara sülaləsi, xüsusilə də Fətəli şah Qacarın hakimiyyət illəri ilə əlaqədardır.

Bu dövrün tanınmış ədiblərindən Rzaqulu xan Hidayət fars ədəbiyyatı tarixində son mükəmməl təzkirə hesab edilən “Məcmül-füsəha” əsərində Fətəli şahın XIX yüzillik fars poeziyasının çiçəklənib inkişaf etməsində misilsiz rolu olduğunu qeyd edir və göstərir ki, şahın “Divani-Xaqan” adlı şeir külliyyatı dəyərli poeziya nümunələrindən ibarətdir [11, s.133].

“Xaqan” təxəllüsü ilə şeirlər yazan Fətəli şah çox keçmədən saraya böyük ədiblər və şairlər ordusu topladı. Onun sarayda təşkil etdiyi “Əncüməni-Xaqan” şeir məclisi XIX yüzilliyin ən mühüm ədəbi hadisəsi idi. Bu məclisdə tez-tez dövrün görkəmli alimləri və şairləri toplaşır, şeirlər oxunur, klassik şeir ənənələri müzakirə edilirdi. Səba, Nişat, Səhab, Mücmər və digər böyük söz xiridarlarının iştirak etdiyi şeir məclislərində qacar şahı öz qəzəl, qəsidə və rübailərini də oxuyar və onların fikrini öyrənərdi. Fətəli şahın yaradıcılığına nəzər saldıqda onun Şərqi poeziyasının sirlərinə dərinlən yiyələndiyinin şahidi oluruq. Fətəli şah həm bir hökmdar, həm də şair kimi XIX əsrin ədəbi mühitinin inkişafında böyük rol oynamışdır. O, klassik fars poeziyasını daim yüksək qiymətləndirmişdir. Fərruxi, Xaqani, Sədi, Hafiz kimi söz ustalarının sonrakı nəsillərə yadigar qoyub getdiyi poeziya ənənələrindən bəhrələnən qacar şahının yaradıcılığında klassik şeirə məxsus məzmun və forma vəhdəti özünü büruzə verir. “Əncüməni-Xaqan” ədəbi məclisi Fətəli şahın dövründə qacarlar sarayının mülkiyyəti olan Fətəli xan Səba Kaşanınin rəhbərliyi ilə fəaliyyət göstərirdi. Mirzə Əbdülvahab Nişat İsfahani, Mücmər İsfahani, Vüsal Şirazi, Mirzə Əbdülbaqi Təbib İsfahani kimi istedadlı və təcrübəli ustalar öz yaradıcılıqları ilə cavan şair və ədiblərə örnək oldular. Çox keçmədən yüzdən artıq şair İsfahan, Kaşan, Şiraz, Kirman və digər şəhərlərdən bu sənət ocağına yığılaraq böyük bir şairlər ordusu yaratdılar. Bu şairlər çox zaman şahın özünün də iştirak etdiyi poeziya məclislərinə toplaşır, burada əvvəlcə Firdovsinin “Şahnamə”sindən və Nizaminin “Xəmsə”sindən parçalar oxunur, Sədi, Hafiz və digər ustad şairlərin qəzəl və qəsidələri ilə müqayisələr aparılırdı.

Bu ədəbi məclislərin səciyyəvi cəhətlərindən biri də tək-cə Ünsüri, Ənvəri, Sədi, Hafiz, Cami, Saib Təbrizi kimi böyük ustaların deyil, məclis üzvlərinin şeirlərinə nəzirələr yazılması idi. Nəzirələr yazmaqla şairlər özlərinin sənətkarlıq, zövq və bəyan qüdrətini nümayiş etdirirdilər. Akademik H.Arashlı ədəbi məclislərdə dəb olan nəzirəçilik haqqında deyirdi: “Belə ədəbi məclislərdə qədim mərifətli şairlərdən nümunələr seçilir və bütün məclis əhli tərəfindən nəzirələr yazılırdı. Eyni zamanda bu yazılan nəzirələr məclisdə müzakirə edilib, hansının daha müvəffəqiyyətli olduğu müəyyənləşdirilirdi. Bu cəhətdən məclisin işi bir növ ədəbi müzakirə səciyyəsi alırdı. Lakin bu müzakirələr əsasən əsərin üzərində deyil, şəkil xüsusiyyətləri ətrafında gedirdi” [1, s.95].

Nəticə / Conclusion

XVIII əsrin sonlarında Qacarlar sülaləsinin siyasi səhnəyə qədəm basması həm Azərbaycan, həm də İran tarixində mühüm siyasi-ictimai hadisələrlə yadda qalmışdır. Bu sülalənin 140 ilədək davam edən hakimiyyəti dövründə mədəniyyət sahəsində İranda, xüsusilə farsdillə poeziyanın inkişafında dirçəliş prosesinin şahidi oluruq. Qacar sülaləsinin ikinci şahı, “Xaqan” təxəllüsü ilə şeirlər yazan Fətəli şah şeir və sənətin himayədarı olaraq saraya böyük şairlər və ədiblər ordusu toplamışdı. Qəznəvilər və Səlcuqilər sarayındakı kimi tez-tez təntənəli şeir məclisləri təşkil edən Fətəli şah bura qüdrətli söz ustalarını toplayır, şeirlər oxunur, şairlərə klassik şeir üslublarına müraciət etmək tövsiyə olunurdu. Fətəli şahın təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə təşkil olunan “Əncüməni-Xaqan” bu dövrün ən mühüm ədəbi olaylarından idi.

Ədəbiyyat / References

1. Arashlı Həmid. XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1956.
2. Qarayev Nurəddin. XIX əsr Azərbaycan ədəbi məclisləri. Red. Vüsalə Musalı. Bakı, “Nurlan”, 2012.
3. آرین پور، یحیی. از صبا تا نیما. جلد اول. تهران. انتشارات زوار. 1372.
4. دیوان عنصری بلخی. بتصحیح دبیر سیاقی. تهران، انتشارات سنایی. 1363.
5. دیوان عنصری بلخی. بتصحیح دبیر سیاقی. تهران، انتشارات سنایی. 1363.
6. دیوان رودکی سمرقندی، به تصحیح سعید نفیسی. تهران، نشر نگاه. 1393.
7. دیوان اشعار ملک الشعرای فتحعلیخان صبا. به تصحیح محمد علی نجاتی. تهران، اقبال. 1341.
8. خاتمی، احمد. پژوهشی در نظم و نثر دوران بازگشت ادبی تهران. پایا سینا. 1374.

9. صفایی، ابراهیم. نهضت ادبی ایران در عصر قاجار. تهران، انتشارات ابن سینا.
10. بهار، محمد تقی ملک الشعراء. سبک شناسی و یا تطور شعر فارسی. به کوشش سید ابو طالب میر عابدینی. ج 1. تهران، انتشارات طوس. 1385
11. هدایت، رضا قلی خان. مجمع الفصحا. جلد اول. تهران. انتشارات امیر کبیر. 1369.

Воплощение традиций дворцовой поэзии газневидов и сельджуков в период правления Фатали шаха Гаджара

Гульнар Агик-Джафарзаде

Национальный музей азербайджанской литературы имени Низами Гянджеви, НАНА. Азербайджан.

E-mail: gulnarjafarzade2002@gmail.com

Резюме. В статье отмечается, что в конце XVIII века с выходом династии Гаджаров на политическую арену произошли важные общественно-политические события как в Азербайджане, так и в Иране. За 140 лет правления этой династии в культурной жизни Ирана мы можем наблюдать процесс возрождения, особенно в области развития персоязычной поэзии. Вторым шахом династии Гаджаров, сам писавший стихи под псевдонимом “Хаган”, – Фатали шах был покровителем поэзии и искусств и собрал у себя во дворце плеяду великих поэтов и литераторов. Как и великие тюркские султаны Махмуд Газневи и Санджар Сельджук, Фатали шах пытался применить поэтический дух и традиции тех времён в своём дворце. Подражая Газневидам и Сельджукам, Фатали шах непрерывно проводил во дворце поэтические меджлисы, где собирались талантливые мастера слова, читались стихи и предпочитался классический стиль поэзии. Организованный по инициативе и под руководством Фатали шаха меджлис “Энджумани-Хаган” был одним из важнейших событий этого периода. После Фатали шаха, пришедшие к власти Насиреддин шах и другие правители династии Гаджаров продолжали его традиции и уделяли огромное внимание и заботу поэтам и писателям. Процесс культурно-литературного развития этого периода невозможно представить вне дворцовой среды. XIX век характеризуется как период прогресса и высшего развития персоязычной поэзии. В этот период Саба Кашани, Мирза Абдулвахаб, Мотемедовле Нишат, Меджмар Исфакхани, Вусал Ширази и десятки поэтов, сплотившиеся вокруг Фатали шаха Гаджара, были активными членами литературной школы.

Ключевые слова: Фатали шах Гаджар, Гаджары, поэтические меджлисы, Газневиды, Сельджуки

Maarifçi realizm dövrü

**Azərbaycan uşaq dramaturgiyasının inkişafında
Abdulla Şaiqin rolu**

Sevinc Rəsulova

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. Bakı Şəhəri üzrə Təhsil İdarəsi.
Azərbaycan.

E-mail: rasulova.s@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-1070-6069>

Annotasiya. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkül və ilkin inkişaf mərhələsi XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Həmin dövr həm də uşaq ədəbiyyatımızın maarifçi-realist mərhələsidir. Bu dövrdə mütərəqqi fikirli milli ziyalılarımız, yazıçı, şair və pedaqoqlarımız uşaq ədəbiyyatının yaradılması və yüksəlişi uğrunda fədakar mübarizə aparmışlar. Uşaqlar üçün müxtəlif mövzularda və janrlarda bir sıra dəyərli bədii nümunələr yaratmışlar. XX əsrin onuncu illərinin lap başlanğıcından Azərbaycan uşaq dramaturgiyası yaranmağa başlayır. Poeziya və nəsr kimi uşaq pyesləri də maarifçi-realist düşüncənin təsiri altında yüksəliş tapır. Məqalədə uşaq dramaturgiyamızın ilk nümunələrindən danışılır. Bu nümunələr çoxistiqamətli mövzu, ideya və obrazlar aləminə malikdir. Həmin nümunələrin müəllifləri A.Şaiq, A.Səhhət, M.Hacıbababəyov, R.Əfəndizadə, A.İsrafilbəyov və A.Mirzəzadədir. Məqalədə, əsasən uşaq dramaturgiyası nümunələri üzərində dayanmışıq. Daha dəqiq, müsbət mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri təbliğ edən A.Şaiqin uşaq pyeslərindən söz açmış və həmin əsərləri təhlilə cəlb etməyə çalışmışıq. Təhlil zamanı mümkün qədər ümumiləşdirmələr aparmağa, ideya-məzmun və sənətkarlıq cəhətdən daha əhəmiyyətli görünən əsərləri diqqət mərkəzində saxlamağa səy göstərmişik.

Açar sözlər: uşaq ədəbiyyatı, maarifçi-realizm, uşaq pyesləri, alleqoriya

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.187>

Məqaləyə istinad: Rəsulova S. (2020) *Azərbaycan uşaq dramaturgiyasının inkişafında Abdulla Şaiqin rolu*. "Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı", № 1, səh. 69-75

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 08.05.2020; qəbul edilib – 30.05.2020

**The role of Abdullah Shaig in the development
of the Azerbaijani children's dramaturgy**

Sevinj Rasulova

Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan.
Baku City Education Department. Azerbaijan.

E-mail: rasulova.s@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-1070-6069>

Abstract. The stage of education and early development of Azerbaijani children's literature coincides with the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century. This period is also a stage in the enlightenment – realism of Azerbaijani children's literature. During this period, our progressive national intellectuals, writers, poets and teachers fought

selflessly for the creation and development of children's literature. They created a number of valuable literary works for children on various topics and genres. From the beginning of the twentieth century, the first examples of children's drama began to appear. Like poetry and prose, children's plays also flourished under the influence of enlightening realistic ideology and thinking. The article describes the first examples of Azerbaijani children's drama. These examples are multifaceted in terms of themes, ideas and the world of images. The authors of these examples are A.Shaig, A.Sahhat, M.Hajibababeyov, R.Afendizade, A.Israfilbeyov and A.Mirzazade. In the article, we mainly focus on examples of children's drama. More precisely, we focused on A.Shaig's children's plays promoting positive moral qualities and tried to analyze these works. In the course of the analysis, we sought to make as many generalizations as possible and keep in the spotlight those works that are important in terms of ideas, content and craftsmanship.

Keywords: children's literature, enlightenment-realism, children's plays, allegory

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.187>

To cite this article: Rasulova S. (2020) *The role of Abdullah Shaig in the development of the Azerbaijani children's dramaturgy*. "Azerbaijan Literature Studies", Issue I, pp. 69-75

Article history: received – 08.05.2020; accepted – 30.05.2020

Giriş / Introduction

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı XIX əsrin II yarısı və XX əsrin əvvəlləri hər üç ədəbi növə – lirik, epik və dramatik növlərlə təmsil olunur. Həmin ədəbi növlər içərisində ilkin olaraq pərvəriş tapanı poeziya, yəni lirik növdür. Çox keçmədən “kiçiklər üçün” nəsrin ilk örnəkləri meydana çıxır, tədricən kəmiyyət və keyfiyyət baxımından daha da zənginləşir. Bir bədii təfəkkür xəzinəsi kimi özünü təsdiq edir. Nəhayət, XX əsrin onuncu illərinin başlanğıcından uşaq dramaturgiyası cücərib boy atır. Poeziya və nəsr kimi uşaq pyesləri də maarifçi-realist məfkurə və düşüncə tərzinin təsiri altında yüksəliş tapır.

Əsas hissə / Main part

XX əsrin onuncu illərində uşaq dramaturgiyamızın bir neçə nümunəsi yaranır. Etiraf etməliyə ki, XIX-XX əsrlərin hüduqlarında, yəni Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkül və ilkin inkişaf mərhələsində “kiçiklər üçün” yazılan dramatik əsərlər istər kəmiyyət, istərsə də keyfiyyət baxımından poeziya və nəsr qədər uğur qazana bilməmişdir. Başqa sözlə, bu dövrdə ərsəyə gələn uşaq pyeslərinin sayı heç də çox deyil. Həmin azsaylı örnəklər içərisində də bədii siqlət və keyfiyyət baxımından daha səviyyəli olanları A.Şaiq və A.Səhhətin “balacalar üçün” pyesləridir.

Uşaq ədəbiyyatımızın qüdrətli və məhsuldar qələm sahiblərindən olan pədaqoq-sənətkar A.Şaiq “kiçiklərdən ötrü” beş dram əsəri qələmə almışdır: “Gözəl bahar” (1910); “İntiqamçı xoruz” (1912); “Ürək tikmək, yaxud qurban bayramı” (1911-1912); “Çoban” (1913); “Danışan kukla” (1916). Bu beş pyesdən əlavə A.Şaiq 1919-cu ildə yeniyetmələr və gənclər üçün “Tələbə həyatı” adlı bir səhnə əsəri də yazmışdır. Azərbaycan Dövlət Universitetinin yaradılması münasibətilə qələmə alınmış bu əsər, təəssüf ki, natamamdır. Müəllif onu sonralar genişləndirmək və tamamlamaq istəmiş, hətta onun planını da cızmışdır. Pyesin adını isə dəyişdirib “Siqətlər” (“Şikəstlər”) qoymaq niyyətində olmuşdur. Ancaq nə üçünsə həmin niyyətini başa çatdırmamışdır.

A.Şaiqın “Gözəl bahar” pyesinin ilk variantı 1910-cu ildə yazılmışdır. Bununla da yazıçı Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində uşaq dramaturgiyasının bünövrə daşını qoymuşdur. Pyesin ilk variantı bir pərdədən ibarət idi. Müəllif 1912-ci ildə əsər üzərində yenidən işləyərək ona bir pərdə də əlavə etmiş və elə həmin ildə pyesi “Cocuqlara və xanım qızlara iki pərdədə mənzum teatro” qey-

di ilə ayrıca kitabça halında çap etdirmişdir. “Sonralar ədib əsər üzərində yenidən işləmiş və son üçüncü pərdəni pyesə əlavə etmişdir”. “Ədəbi tamaşa” adı altında 1913-cü ildə (№ 57) “Kaspi” qəzetində nəşr edilmiş resenziyadan bəlli olur ki, “əsərin ilk variantı ilə sonrakı variantlar arasında fərq olmuşdur” [2, s.645].

F.Köçərli “Gözəl bahar”ın ilk variantını əlyazmasından oxumuş və əsəri bəyənmişdir. O, A.Şaiqə ünvanladığı 14 iyun 1911-ci il tarixli məktubunda pyesi təqdir etmiş və hətta ondan gözəl operetta çıxma biləcəyini söyləmişdi. Firidun bəy bu münasibətlə öz məktubunda yazırdı: “Qızlara bir pərdədə “Bahar xanım” ünvanında yazdığınız mənzumə bəd deyil. Ondən yaxşı operetto əmələ gələr. Keçən sənə mən Tiflisdə padşahlıq teatrında bunun mislini gördüm... Sizin yazdığınız hekayə dəxi də gözəldir və belə zənn edirəm ki, ondan gözəl operetto çıxar. Bu barədə Üzeyir Hacıbəyov ilə məsləhət ediniz” [3, s.406-407].

Sənətkar bu mənzum pyesin mətni əsasında uşaq operasının liberettosunu da yazmışdır. Musiqi mədəniyyətimizin tarixində balalar üçün ilk opera liberettosu olan həmin mətn hal-hazırda A.Şaiqin arxivində saxlanılır. Yazıldığı illərdə “Gözəl bahar” məktəb şagirdləri tərəfindən dəfələrlə tamaşaya qoyulmuşdur. Uğurla keçən belə tamaşalardan birini H.Zərdabinin həyat yoldaşı, Bakıdakı qız məktəbinin müdiri Hənifə xanım Məlikova – Abayeva hazırlamışdı. Tamaşa son dərəcə müvəffəqiyyətlə keçmişdi.

Cabbar Məmməd zadə də A.Şaiqə yazdığı 8 fevral 1912-ci il tarixli məktubunda kitab halında çap olunan “Gözəl bahar” əsərinin meydana gəlməsindən hədsiz dərəcədə məmnun qaldığını bildirmişdi: “Gözəl bahar”ı oxuyandan sonra nə qədər şad oldum desəm, inanmayacaqsınız. Heç bilirmisiniz bu xırdaca kitabçanız ilə mil-lət balalarını nə qədər sevindirəcəksiniz!” [3, s.428]. Müəllifə əsərə bəzi lazımı əlavələr etməklə bağlı müəyyən məsləhətlər də verən C.Məmməd zadə bu cür bədii örnəklər ərsəyə gətirməyi millətə və millət balalarına xidmət kimi dəyərləndirir.

“Gözəl bahar” üç pərdədən ibarət mənzum alleqorik pyesdir. Əsərin fabulası qış və bahar arasındakı mübarizəyə həsr olunmuşdur. Pyes ilk baxışda milli dildə balalarımız üçün qələmə alınmış gözəl bir söz sənəti abidəsidir. Lakin buradakı mətləb və qayə yalnız təbiət hadisələri ilə məhdudlaşmır. Belə ki, zahirən əsərdəki bütün hadisə və obrazlar təbiətlə əlaqədardır. Amma arxa planda müəllif ciddi ictimai məsələlərə də toxunur. Həm də həmin ictimai mətləbi təbiət hadisələri və obrazları ilə elə ustalıqla qovuşdurur ki, kiçik yaşlı tamaşaçı və oxucu müəllifin alt qatda nə demək istədiyini çətinlik çəkmədən başa düşür. Deyilən sosial mətləb zülmə ədalətin, qaranlıqla işığın, çirkinliklə gözəlliyin, bədxahlıqla xeyirxahlığın toqquşmasıdır. Əsərdə mənfi yükün və xarakterin daşıyıcıları Qış və onun tərəfdarları, müsbət amalın, səciyyənin təmsilçiləri isə Bahar və onun həmməsləkləridir. Pyesdə Dursun, Aslan, Pəri, Nazlı kimi bir neçə uşaq surəti iştirak etsə də, onların mövqeyi epizodikdir. Əsas obrazlar isə alleqorik səciyyə daşıyır. Qışın tərəfdarları Boran, Külək və Bulud, Baharın tərəfdarları isə Günəş, Su, Torpaq, Qaranquş, Bülbül, habelə müxtəlif güllər (Qızılgül, Qərənfil, Sünbül və s.) və heyvanlardır (Kəpənək, Durna, Qırqovul, Turac, Arı, Kəklik və s.). Əsərin birinci pərdəsində Külək və Bulud Qışın əsgərləri rolunda çıxış etsə də, sonradan həqiqəti dərk edir və Baharın tərəfinə keçirlər. Göründüyü kimi, pyesdə Baharın, yəni gözəlliyin, xeyrin, ədalətin tərəfdarları daha çoxdur. Sonda məğlub Qışın yanında yalnız onun övladı Boranı görürük. Deməli, pisliyin, bədxahlığın, şər in tərəfini tutanlar daha azdır. Müəllif zikr olunan mənşərə ilə kiçik oxucu və tamaşaçılarına məhz bu həqiqəti sadə, aydın, maraqlı, cazibədar, uşaqlardan ötrü anlaşılqı hadisələrin fonunda verir.

Əsərdəki konflikt Qışla Bahar arasındadır. Süjetin və hadisələrin gedişatı bu iki əks varlığın mübarizəsinə həsr olunmuşdur. Birinci səhnə Qışın – zülmün fəxarətlə öyünməsi ilə başlayır.

*Qışam, mənim böyük adım, sanım var;
Qardan, buzdan iliyim var, qanım var... [2, s.317-318]*

Boran, Ayaz, Bulud, Külək kimi təbiət varlıqları Qışa kömək edib, onun qulluğunda dursalar da, Qış daimi duruş gətirə bilmir. Qaranquş Yazın öz əsgərləri ilə (Su, Torpaq və Günəşlə) döyüş üçün yaxınlaşdığını xəbər verir. Çox keçmədən döyüş baş verir və Qış məğlub olub qaçır.

Əsərin ikinci pərdəsi şən, şux, əməyə, işə-gücə çağırış motivli oynaq bir nəğmə ilə başlayır:

*Oyan, oyan, ey insan!
Dəyişdi artıq zaman...
Yox oldu Qış, Boran, Qar;
Parıldayır xoş Bahar... [2, s.322].*

Göründüyü kimi, şeirdə həm nikbin bir əhvali-ruhiyyə, şən ovqat, həm də insana, onun zəhmət və bacarığına böyük bir inam vardır. Müəllif nümunə verdiyimiz bu nəğmədə belə bir ideya ifadə edir: insan əzəmətli və şərəflidir, yer üzündəki hər şey onun üçündür, insan yer üzünün hökəmranıdır.

Biz əvvəlcə Qışın dili ilə verilən şeirlə bu nəğmənin heca və ritminə də diqqət yetirək. Qışın dilindən deyilən şeir 11 hecalı, bu nəğmə isə 7 hecalı misralardan ibarətdir. Birinci şeir ləngərli, ahəngcə daha ciddi, ikinci şeir isə daha oynaq, yüngül və melodikdir. Bu, o deməkdir ki, sənətkar hər bir məqama uyğun şeir və nəğmədən məharətlə yararlanmağı bacarır. Bu, pyesin daha təsirli və yadda qalan olmasını şərtləndirən mühüm sənətkarlıq amili kimi diqqəti cəlb edir.

İkinci pərdədə Qaranquşun, Bülbülün, uşaqların şən, şux nəğmələri, sözləri eşidilir. Külək və Bulud Baharın daha gözəl, xeyirli olduğunu anlayıb onun tərəfinə keçirlər. İstər bu pərdədə, istərsə də əsər boyu müəllif xalq ədəbiyyatı elementlərindən-sanamalardan, qodu-qodudan ustalıqla faydalanır. Əlbəttə, folklordan yerli-yerində bəhrələnmə “Gözəl bahar”a bir uşaq əsəri kimi uğur və mükəmməllik aşılayır. Pyesdə maraqlı, yumorla müşayiət olunan Günəşlə Boranın döyüş səhnələri də vardır.

İkinci pərdənin sonunda bütün iştirakçıların bir yerdə oxuduqları “Can, gülüm, can, can!” şeiri həm Baharın qələbə müjdəsini, həm əsərin ideyasını, həm də pyesdəki hadisələrin nikbin ovqatını dolğun şəkildə ifadə edir.

“Gözəl bahar”ın üçüncü pərdəsində bütün müsbət obrazlar bir məkana yığışırlar. Qaranquş münsif rolunda çıxış edərək bir-bir Bülbülə, Günəşə, Küləyə, Torpağa, Suya söz verir. Bunlar Bahar haqqında tərənnüm nitqi söyləyirlər. Sonra isə onlar Bahar və onun gözəlliyi ilə bağlı “Adı gözəl” adlanan maraqlı, əyləncəli bir oyun qururlar.

Ümumiyyətlə, “Gözəl bahar”da həm hadisələrin gedişatı, həm obrazların əhvali-ruhiyyəsi, həm də final şən, fərəhli, könülaçan və nikbindir. Bu əlamət əsərin dil-üslub sistemində, poetik ahəngində də özünü aşkar şəkildə büruzə verir. Pyesin finalı da nikbin bir ovqatla başa çatır. Belə bir sonluq xeyirin şər, azadlığın irtica, ədalətin zülm üzərində qələbəsini şərtləndirir. Əsərin sonunda hamının dilindən vətənpərvərlik, doğma yurda məhəbbət duyğulu misralar verilir.

“Gözəl bahar” ideya-məzmun və personajların daşdığı rəmzi funksiyaya görə simvolik bir əsərdir.

A.Şaiqin 1912-ci ildə qələmə aldığı “Çoban” adlı uşaq pyesi nəsrilə yazılmış və ilk dəfə 1913-cü ildə (№ 9, 10) “Məktəb” jurnalında dərc edilmişdir. İki pərdədən ibarət pyes ruscadan iqtibasdır. Əlyazmasında müəllif onu “Xəbərçi kağız” adlandırmışdır. Yumoristik məzmunlu “Çoban”da süjet savadsızlığın və avamlığın gülməli nəticəsi əsasında qurulmuşdur.

Müəllifin əsas məqsədi çoban Dursunun timsalında savadsızlığın, avamlığın və cahilliyin mahiyyətini gülməli hadisələr fonunda oxucuya göstərməkdir. Ədib balacalar üçün qələmə aldığı bu əsərdə yumoristik vasitədən uğurla istifadə etmişdir. Belə ki, avam Dursun onun əməllərini kağızın Pəri xanıma çatdırmasını əsl cadu, sehr hesab edir və deyir: “Bu kağızın da dili varmış!.. Görünür ki, bizim xanımlar, ağalar da azca aşın duzu deyildir. Bir parça kağız ilə danışırlar...” [2, s.344].

Pyesin əsas qayəsi əsərin sonunda Pəri xanımın Dursuna dediyi bu sözlərdə öz təcəssümünü tapır: “Yazı, pozu bilmək çox gözəl şeydir. İnsanın əqlini, kamalını, biliyini artırır, insanı xoşbəxt edir...” [2, s.344]. Bu sözlərdə yazıçının maarifçilik idealı aydın şəkildə özünü büruzə verir.

A.Şaiqin “İntiqamçı xoruz” pyesi 1912-ci ildə qələmə alınmış, lakin uzun illər çap olunmamış, ədibin arxivində əlyazması və makina yazısı şəkildə saxlanılmışdır. Əsər ilk dəfə 1972-ci il-

də sənətkarın əsərlərinin beş cildlik külliyyatının III cildinə daxil edilmişdir. Pyesin avtoqraf nüsxəsinin ilk səhifəsində belə bir qeyd vardır: “Yazanı: Abdulla Şaiq. İncilabçı xoruz. Ruscadan iqtibas. İki pərdəli cocuq dramı” [2, s.645]. Bu qeyddən aydın olur ki, iki pərdədən ibarət bu “cocuq dramını” müəllif ruscadan iqtibas etmişdir. Pyes nəsrə yazılmışdır, lakin mətnin içərisində iki yerdə mətləblə bağlı şeir parçaları da verilir. Yuxarıdakı qeyddə ədib əvvəlcə əsərin adını “İncilabçı xoruz” kimi göstərmiş, sonra onun üzərindən xətt çəkib üstündən “İntiqamçı xoruz” yazmışdır.

“İntiqamçı xoruz” ictimai-inqilabi mövzulu əsərdir. Bununla ilk dəfə ədib belə bir mövzunu uşaq dramaturgiyamıza gətirir. Məlumdur ki, pyesin yazıldığı dövr, daha doğrusu, 1905-1907-ci illərdə baş verən Birinci rus inqilabından sonrakı illər imperiya daxilində azadlıq, hürrüyyət və istiqlalçılıq ideyalarının coşqun şəkildə aldığı tarixi dövrdür. Belə bir mövzu və ideyaya A.Şaiq “Gözəl bahar”da müəyyən qədər, yəni simvolik şəkildə toxunmuşdu. “İntiqamçı xoruz”da isə mövzu və ideya aşkar surətdə, birbaşa sosial ədalətsizliyə, zülmə, “ictimai yuxarılar”ın hakimiyyətinə qarşı inqilabi etiraz və çıxış şəklində qoyulur. Buradakı intiqamçı xoruz zülmə məruz qalan “ictimai aşağılar”ın hakim sinfə qarşı inqilabi münasibət və mübarizəsinin rəmzidir. Həm də bu mübarizə məzlum sinfin hakim, ixtiyarlı zümrə üzərində qələbəsi ilə başa çatır. Məzlum mübarizə yolunda zalıma qələbə çalır, zəfər qazanır. Müəllif bu ideyanı məktəblilərin dili ilə deyilən şərqiədə ifadə edir. İstər bu şərqiədə, istərsə də pyesdəki hadisələrin diktə etdiyi məntiqlə sənətkar böyüməkdə olan nəslə inqilabi fikir, zülmə və ədalətsizliyə qarşı mübarizə əzmi aşılayır. Ümumiyyətlə, “İntiqamçı xoruz” bəy-mülkədar, burjua-sahibkar ağılığına və istismarına qarşı yazılmış maraqlı bir uşaq pyesidir.

A.Şaiqin digər bir uşaq dramı “Ürək tikmək, yaxud qurban bayramı” adlı birpərdəli mənzum pyesidir. Müəllif 1912-ci ildə nəşr etdirdiyi “Gözəl bahar” adlı pyesinin sonunda o vaxta qədər yazdığı dərslük və bədii əsərlərinin siyahısını verir. Bu əsərlərin bir qismi onun çap olunmayan əsərləridir. Həmin siyahıda “Ürək tikmək, yaxud qurban bayramı” mənzum dramının da adı vardır. Bu o deməkdir ki, 1912-ci ildə artıq əsər yazılmışdı. Ədib onu 1913-cü ildə ayrıca kitabça halında nəşr etdirmişdir. Sonradan onun üzərində yenidən işləmiş, bəzi dəyişikliklər etmiş və əsəri ikinci dəfə çap etdirmək istəmiş, lakin bu məqsədə nail ola bilməmişdir.

Mövzusu məişətdən götürülmüş əsərin süjeti xeyirxahlıq, kəramət və onun doğurduğu sevinc motivi üzərində qurulmuşdur. Hadisələr bir günün çərçivəsində-Qurban bayramında cərəyan edir. Əhvalatlar mövzu obyektini kimi götürülmüş çoban Kərimin yoxsul və kiçik bir ailəsi ilə bağlı verilir. Maddi cəhətdən imkanlı adamlar qurban kəsir, ailə üzvlərinə təzə paltarlar alırlar. Lakin Kərim kişi yoxsul olduğundan buna imkanı yoxdur. Onun və arvadı Nazlının da ürəyindən keçir ki, Allahın bu xoş günündə qurban kəssinlər, övladları – on yaşlı oğlu Aslan və səkkiz yaşlı qızı Fatıya təzə paltarlar alıb onları sevindirsinlər. Amma bunun mümkün olmadığını görüb dərdə-qəmə batır, mənəvi sıxıntı keçirirlər. Onların övladları bəy uşaqları Dursun və Zeynəbin təzə paltarlar geydiyini görüb xiffət, həsəd çəkirlər. Analarından bunun səbəbini soruşurlar. Nazlı isə onlara izah edir ki, Dursunla Zeynəbin atası varlıdır. Kərimin isə buna imkanı yoxdur. Övladlarının nisgil, həsrət içərisində olduğunu görən çarəsiz Nazlı Allaha yalvarır, ondan kömək istəyir.

Çox keçmədən Allah bu ailəni mənəvi sıxıntıdan qurtarır. Kərimin varlı qardaşı Rüstəm həm kəsmək üçün onlara qurbanlıq heyvan gətirir, həm də aldığı təzə libasları Aslana və Fatıya verir. Mənzərə tamamilə dəyişir, ailə üzvlərinin əhvali-ruhiyyəsi yüksəlir. İztirab və kədərin yerini sevinc, şənlik əvəz edir. Beləliklə, əsər nikbin bir ovqatla yekunlaşır. Yazıçı Rüstəmin xeyirxahlığını, səxavətini şərəfli bir insanlıq əməli kimi təqdir edir. Onu Allah-təalanın əziz bayramında əsl “ürək tikmək”, qəlbləri sevindirmək nümunəsi kimi dəyərləndirir.

A.Şaiqin tədqiqatçısı Y.İsmayılov yazır: “Əsərin məhdud cəhəti bundan ibarətdir ki, varlı qardaş uşaqlara paltar, bir qoyun gətirib onların sınıq ürəyini tikir, bununla sanki hər şey həll olunub qurtarır. Ailə üzvlərinin dərdi unudulur, çöhrəsi gülür, qırışıqı açılır...” [1, s.176]. Əlbəttə, həyatın reallığında belə bir ailənin sıxıntısı göstərilən mənzərədə ancaq müvəqqəti olaraq aradan qalxır. Arxa planda bu sıxıntının davam edəcəyi bəllidir. Ancaq burada müəllifin məqsədi nikbin fənalı kiçik oxucu və tamaşaçıların qəlbini, ruhunu şadlandırmaqdır.

A.Şaiqın uşaq dramlarından biri də “Danışan kukla”dır. 1913-cü ildə ruscadan təbdil edilmiş bu pyes nəsrədir. Müəllif əsərin üzərində sonrakı illərdə yenidən işləmiş, ona bəzi dəyişikliklər etmiş və 1916-cı ildə (№1, 2, 3) “Məktəb” jurnalında çap etdirmişdir.

“Danışan kukla”da cəmiyyətin fəvqünə qalxmış hökmdar ailəsi, onun rəiyyətə münasibəti və bu münasibətin qeyri-insani müstəvidə qararlaşması ucbatından şah qızının məhkum olduğu faciəli vəziyyət problemi qoyulmuşdur. Həcmcə yığcam olan pyesdə əsas hadisələr kiçik yaşlı Şahzadə xanımın ətrafında cərəyan edir. Ailənin tək övladı olan Şahzadə xanımın ətrafında ata-anasından, dayə və xidmətçidən başqa heç kəs yoxdur. Şah qızı olduğundan valideynləri qızın kiminləsə oynamasına icazə vermirlər. Nəticədə kiçik Şahzadə qız darıxır, özünə yoldaş axtarır. Əvvəl padşah və onun zövcəsi qızlarının ağlayaraq “danışan kukla” istəmə-sinin səbəbini anlaya bilmirlər. Xidmətçi ilə padşah arvadı arasında ideyanın, açılmasına xidmət edən bir dialoq baş verir. Şahzadə qızı sakitləşdirməkdən ötrü onun yanına bir rəiyyət qızı – “danışan kukla” gətirirlər. Şahzadə qızın xoşbəxt dəqiqələri çox az çəkir. Şahzadənin tərbiyəsinə pis təsir göstərəcəyi düşüncəsilə rəiyyət qızını ondan uzaqladırlar. Şahzadə qız nə qədər əzizlənsə, naz-nemət içərisində böyüsə də, mə-nən xoşbəxt deyil. Sənətkar demək istəyir ki, fərdin xoşbəxtliyi cəmiyyətə, ictimai mühitə bağlıdır.

A.Şaiq 1948-ci ildə S.S.Axundovun “Qaraca qız” hekayəsinin süjeti əsasında eyni adlı bir uşaq dramı yazmışdır. Təəssüf ki, sənətkarın uşaq pyesləri tədqiqatçıların diqqətindən kənar qalmışdır. “A.Şaiq və uşaq ədəbiyyatı” mövzusunda toxunan tədqiqatçılar bir qayda olaraq onun “kiçiklər üçün” poeziya və nəsrindən söhbət açmış, uşaq pyeslərinə isə ya toxunmamış, ya da bir-iki abzas həcmində mülahizələrlə kifayətlənmişlər.

Nəticə / Conclusion

XX əsrin əvvəllərində uşaqlar üçün qələmə alınan bir neçə pyes uşaq dramaturgiyamızın bünövrə daşı kimi qiymətlidir. Mövzu, ideya, obrazlar aləmi və sənətkarlıq baxımından həmin əsərlər içərisində bu gün üçün də əhəmiyyətini itirməyən dəyərli örnəklər vardır.

Ədəbiyyat / References

1. İsmayılov Y.M. Abdulla Şaiqin həyat və yaradıcılığı. Y.M.İsmayılov. Bakı, Azərneşr, 1962.
2. Şaiq A.T. Əsərləri: (5 cildə). A.T. Şaiq. Bakı, Azərneşr, c.3. 1972.
3. Şaiq A.T. Əsərləri: (5 cildə). A.T.Şaiq. Bakı, Yazıçı, c.5. 1978.

Роль Абдуллы Шаига в развитии азербайджанской детской драматургии

Севиндж Расулова

Министерство Образования Азербайджанской Республики.

Департамент образования города Баку. Азербайджан.

E-mail: rasulova.s@mail.ru

Резюме. Стадия образования и раннее развитие азербайджанской детской литературы совпадает со второй половиной XIX века и началом XX века. Этот период также является этапом просветительского реализма нашей детской литературы. В этот период наши прогрессивные национальные интеллектуалы, писатели, поэты и педагоги самоотверженно боролись за создание и развитие детской литературы. Они создали ряд ценных литературных произведений для детей на различные темы и жанры. В начале XX века стали

появляться первые примеры детской драмы. Подобно поэзии и прозе, детские пьесы также процветали под влиянием просветительской реалистической идеологии и мышления. В статье рассказывается о первых примерах азербайджанской детской драматургии. Эти образцы являются многогранными с точки зрения темы, идеи и мира образов. Авторами этих примеров являются А.Шаиг, А.Саххат, М.Гаджибабабеков, Р.Эфендизаде, А.Исрафилюбеков и А.Мирзазаде. Статья в основном сосредоточена на примерах детской драмы. Точнее, на детских пьесах А.Шаига, пропагандирующих положительные нравственные качества, на попытке проанализировать эти произведения. В ходе анализа было стремление сделать как можно больше обобщений и держать в центре внимания те произведения, которые имеют важное значение с точки зрения идей, содержания и мастерства.

Ключевые слова: детская литература, просветительский реализм, детские пьесы, аллегория

Tənqidi realizm epoxası

**Mirzə Ələkbər Sabir yaradıcılığında
təsəvvüf fəlsəfəsinin təzahürü**

Fariz Qasımbəyli

Azərbaycan Universiteti. Azərbaycan.

E-mail: fariz.qasimbeyli@yandex.com

<https://orcid.org/0000-0002-4514-3377>

Annotasiya. Məqalədə Azərbaycanın dahi satirik şairi Mirzə Ələkbər Sabirin sufizmə münasibəti və yaradıcılığında təsəvvüf fəlsəfəsinin təzahürü məsələsi araşdırılmışdır. Göstərilmişdir ki, Sabiri “ateist”, “dinə qarşı mübarizə aparmış” bir şair kimi qələmə verməyə çalışmış, onun dini yaradıcılığı üzərindən sükutla keçmiş sovet sabirşünasları tərəfindən bu mövzu da əsaslı və obyektiv tədqiqata cəlb olunmamışdır. Araşdırmada təsəvvüf fəlsəfəsinə, tarixinə qısa nəzər salınaraq bu təlimin əsas məqamlarından bəhs edilmiş, onun islam dini ilə bağlılığına, həmçinin ziddiyyətlərinə diqqət çəkilmişdir. Təsəvvüfdə islam fəlsəfəsinin əks olunması Qurani-Kərimdən ayələr işığında Sabirin bir-birindən dəyərli əsərləri əsasında təhlil olunmuşdur. Şair Şərqi qədim və zəngin ənənələri, ustası Seyid Əzim Şirvaninin təsiri altında müxtəlif təsəvvüf-təriqət rəmz, ifadə və ibarələrindən məharətlə istifadə etmişdir. “Ruh və bədən”, “ruhun başqa bədənərdə yenidən bu aləmə gəlməsinə inam”, “ürfani eşq”, “nuri-həqqin təcəllası”, “dərdi-eşq” və s. təsəvvüfi məsələlər və bunların Sabir yaradıcılığında təzahürü, buradakı zahiri və batini mənə ətraflı təhlilə cəlb edilmişdir. Qeyd olunmuşdur ki, quru, göstəriş xatirinə olan ibadəti rədd edərək təsəvvüfdəki saf, səmimi və sonsuz ürfani eşqi tərənnüm etmiş Sabir təsəvvüf fəlsəfəsinə, sufiliyə böyük rəğbət bəsləmiş, hətta özünü “sufi” adlandırmışdır. Lakin ortodoksal islamla kəskin ziddiyyət təşkil etmiş sufi təriqətlərinə mənfi münasibət də, islam ayin və prinsiplərinə daim hörmətlə yanaşmış Sabirin əsərlərindən aydın duyulmaqdadır.

Açar sözlər: Sabir, təsəvvüf, islam, sufizm, qəzəl

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.189>

Məqaləyə istinad: Qasımbəyli F. (2020) *Mirzə Ələkbər Sabir yaradıcılığında təsəvvüf fəlsəfəsinin təzahürü*. “Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı”, № 1, səh. 76-84

Məqalə tarixəsi: göndərilib – 11.06.2020; qəbul edilib – 18.06.2020

**The manifestation of philosophy of Sufism
in the creativity of Mirza Alekper Sabir**

Fariz Gasimbeyli

Azerbaijan University. Azerbaijan.

E-mail: fariz.qasimbeyli@yandex.com

<https://orcid.org/0000-0002-4514-3377>

Abstract. In the article the attitude of Mirza Alekper Sabir, the great satirical poet of Azerbaijan to Sufism and the problem of the manifestation of philosophy of Sufism in his creativity are investigated. It has been shown that, this theme wasn't involved to the

investigation substantial and objectively by the former Soviet Union Sabir researchers who tried to present Sabir as “an atheist”, and “a poet who fought against religion” and passed through his creativity in silence. The study provides a brief overview of the philosophy and history of Sufism, focusing on its relevance to Islam, as well as its contradictions. The reflection of Islamic philosophy in Sufism has been analyzed in light of verses from the Kuran based on Sabir's valuable works. The poet skillfully used various Sufism symbols, phrases and expressions of the ancient and rich traditions of the East under the influence of his master Seyid Azim Shirvani. “Spirit and body”, “the belief that the soul re-enters the world”, “superficial love”, “the light of truth”, “love” and so on. Sufism issues and their manifestation in Sabir's creativity, external and inner meaning are involved to the investigation. It is noted that Sabir, who rejected the worship which is for the sake of instruction, praised the pure, sincere, and endlessly superficial love of Sufism and even admired the Sufi philosophy and called himself “Sufi”. However, the negative attitude towards Sufi sects, which is in sharp conflict with orthodox Islam is also can be seen in the works of Sabir, who has always respected Islamic rituals and principles.

Keywords: Sabir, Sufism, Islam, ghazal

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.189>

To cite this article: Gasimbeyli F. (2020) *The manifestation of philosophy of Sufism in the creativity of Mirza Alekper Sabir*. “Azerbaijan Literature Studies”, Issue I, pp. 76-84

Article history: received – 11.06.2020; accepted – 18.06.2020

Giriş / Introduction

Azərbaycan türklərinin yetişdirdiyi ən böyük satirik şairlərdən biri olan Mirzə Ələkbər Sabir ədəbiyyat tariximizə süjetli satirik şeirin yaradıcısı, milli satirik şeirimizə ilk dəfə olaraq qırmanc, taziyanə, satirik bəhri-təvil, sual-cavab, satirik marş və s. kimi janrlar gətirmiş bir novator kimi daxil olmuşdur. O, ilk şeirlərinin çap olunması ilə, özünü, fikirlərini, arzularını, tənqidlərini daha yaxşı ifadə edə bildiyi əsl xalq jurnalı – “Molla Nəsrəddin” jurnalının ən sevimli şairinə, redaktoru böyük ədib Cəlil Məmmədquluzadənin və molla-nəsrəddinçilərin isə xalqın oyanması, maariflənməsi və tərəqqisi yolunda yaxın dostuna, silahdaşına çevrilmişdi.

Sabir “istər əsas tənqid hədəflərindən olan zəmanəsinin riyakar mollaları, “din xadimləri” tərəfindən “bidin”, “kafir” elan olunduğu kimi, sovet dövrü sabirşünaslarımız tərəfindən də “ateist”, “dinə qarşı mübarizə aparın” bir şair kimi qələmə verilmiş, ateist bədii ədəbiyyat topluslarının ön səhifələri onun ateizmlə qətiyyənlə əlaqəsi olmayan, mövhumat və xürafatın, islama xələl gətirən ünsürlərin tənqid olunduğu bir-birindən gözəl satiraları ilə bəzənmişdir” [1].

Əsas hissə / Main part

Lakin, şəxsiyyət etibarilə dindar bir müsəlman olan Sabir kiçik yaşlarından ömrünün sönünadək, islam dininin zəruri şərtlərini səmimiyyətlə icra etmiş – namaz qılmış, oruc tutmuş, islam dinində haram buyurulduğu üçün əsla şərab və spirtli içkilər içməmişdir. Yaradıcılığında islam dini əleyhinə bir misra belə yazmamış, islami dəyərlərə, o cümlədən, Allaha və Məhəmməd peyğəmbərə, şübhəli xüsusi ehtiram bəslənilən imam Hüseyinə məhəbbəti əsərlərində dəfələrlə tərənnüm olunmuş Sabir Azərbaycan müsəlmanları arasındakı məzhəb ixtilaflarının aradan qaldırılması, bütöv, qardaş islam toplumu uğrunda da ardıcıl və qətiyyətli mübarizə aparmışdır [6; 5].

Məlum olduğu üzrə, Mirzə Ələkbər Sabirin yaradıcılığı təkcə satirik, realist üslubda yazılmış misilsiz şeirlərdən ibarət olmamış, o, dini, mərsiyə və təsəvvüf-təriqət ədəbiyyatımıza bir-birindən gözəl əsərlər də bəxş etmişdir. Şairin “Hophopnamə”yə daxil edilən, elm aləminə məlum

əsərlərinin əksəriyyəti, bilindiyi kimi, onun 1903-1911-ci illər arasında qələmə aldığı yaradıcılıq nümunələridir. Lakin onun təxminən 30 illik yaradıcılıq dövrü məhsullarının taleyi isə qaranlıqdır. Sabirin həyatı və ədəbi irsinin bir sıra tədqiqatçıları tərəfindən də göstəriləndiyi kimi, şair həmin “30 illik yaradıcılığında”, əsasən qəzəl, qəsidə və mərsiyələr qələmə almışdır.

Sovet dövründə Sabirin dini ruhlu əsərlərinin üzərindən sükutla keçən sabirşünaslar onun lirik əsərlərini də realist əsərlər kimi təqdim etməyə cəhd göstərmişlər. Klassik Azərbaycan poeziyasında əsas ideya istiqamətlərindən birini təşkil etmiş təsəvvüf-təriqət fəlsəfəsi, çox az bir hissəsinin məlum olmasına baxmayaraq, Sabir yaradıcılığında da öz əksini bariz şəkildə tapmışdır.

Təsəvvüf insanın ruhunu nəfsin təlqinlərindən, günahlardan təmizləməklə, mənəvi arınma, saflaşma ilə özünü dərk etmə, ilahi bilgilərlə kamillik mərhələsinə yüksəlib insanı, varlığı, həyatı anlama, Allaha tanıma, ilahi eşq nurunda nəhayətdə Allaha qovuşmaq yoludur.

“Təsəvvüf”, həmçinin “sufi” adının hansı kökdən gəlməsi ilə bağlı [saflaşma, paklanma mənalarını ifadə edən “saf”, yun geyimlərinə işarə olaraq “suf”, “hikmət” mənasını ifadə edən yunan sözü olan “sophia” və s.] fikir müxtəlifliyi olduğu kimi, onun tərfi, hansı din və inanca mənsubiyyəti məsələsi də ixtilaf doğurmaqdadır. Təsəvvüf təlim, təriqətlər, o cümlədən sufizm isə təsəvvüf qurumudur. Təsəvvüflə islamın münasibətlərinə gəlinə, bir sıra tədqiqatçılar təsəvvüfün, sufizmin təməlində islam fəlsəfəsinin – Quran və hədislərin dayandığını irəli sürərək onu islam təriqəti, müsəlman mistisizmi adlandırarkən, bəziləri isə onu, əksinə islama zidd, bir sıra hallarda, hətta ona zərər vurmuş bir fəlsəfə, təlim kimi qiymətləndirmişlər. Şəriət qaydalarına etinasız, bəzən də kinayəli və iynələyici yanaşma, bu qaydaların təriqət, mərifət mərhələlərində, hətta “manə” kimi görülməsi, islamda olmayan ritualların, zikr formalarının olması, tərki-dünyalıq, Allaha sevgidə ifrata varmaq, Onun təcəllasını bir insanda, yaxud bir nəsnədə görmək və tapınmaq, vəhdəti-vücut fəlsəfəsinin əsas götürülməsi və s. kimi xüsusiyyətlər ortodoksal islamla ziddiyyət təşkil etməkdədir. Təsəvvüf fəlsəfəsində digər səmavi dinlərlə yanaşı, yunan fəlsəfəsinin, buddizmin, hinduizmin, şamanizmin təsirlərinin olması da bu fəlsəfənin bəzi tədqiqatçıları tərəfindən qəbul edilməkdədir. Bu mənada, təsəvvüfə özündə bir sıra din, inanc və fəlsəfi baxışlar sistemindən xüsusiyyətlər cəmləşdirmiş bir sintez təlim kimi yanaşmaq, bircə daha doğru olardı. Onu sırf hansısa dinə aid edib məhdud dairəyə salmaq mümkün deyil. Lakin onu önəmlə vurğulamaq lazımdır ki, təsəvvüfün ən yaxın olduğu din – sonuncu və ən mükəmməl din olan islam dini, əsas qaynağı isə 114 surə və 6236 ayədən ibarət ilahi hikmət və nəsihətlər toplusu, mükəmməl və möhtəşəm kitab Qurani-Kərimdir.

Məhəmməd peyğəmbərin [570-632] zamanından sufi həyatı yaşayan – dünya həyatından əl çəkib asket həyatı keçirənlərin olması məlum olsa da, VIII əsrdə yaşamış Əbu Həşim əs-Sufi və Cabir ibn Həyyan ilk sufilər kimi tanınmaqdadırlar.

Təsəvvüfün təkamül prosesində ortaya çıxan təriqətlər arasında bir sıra ciddi fərqlər meydana çıxmış, nəticədə sufilik iki əsas qola ayrılmışdır. Birinci qola mənsub olan sufilərin təlimi, əsas etibarilə, islam dini prinsipləri üzərində qurulmuş, bu prinsiplərlə ciddi ziddiyyət təşkil etməməkdədir. Bu qola mənsub məşhur təsəvvüf təriqətlərindən Qadiriyyə, Yəsəviyyə, Bəktəşiyə, Mövləviyyə, Nəqşbəndiyyə və başqalarını göstərmək olar ki, bunlar ortodoksal islam tərəfindən məqbul sayılanlardır.

İkinci qola mənsub sufilərin təlimlərində isə islama zidd prinsiplər mövcud olduğundan ortodoksal islam xadimləri tərəfindən qəbul edilməmiş, daim təqib və təzyiqlərə məruz qalmış, hətta edam olunmuşlar. Bunlardan reinkarnasiyaya yaxın anlam ifadə etməkdə olub ruhun, ilahi sifətlərin bir bədənə digərinə “hülul etməsi” – keçməsi təlimini əsas götürən Hülulilik və təsəvvüfdə ilk dəfə “ənəlhəq” [“mən Həqqəm”, “mən Allaham”] şüarı və ortodoksal islama zidd fikirləri səbəbindən faciəli şəkildə edam edilməsi ilə məşhur olan, özündən sonra təsəvvüf-təriqət poeziyasında ilahi eşqin mübariz fədaisi kimi böyük heyranlıq və ehtiramla tərənnüm edilən Həllac Mənsurun [858-922] Həllacilik təriqətini göstərmək olar.

Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, sovet dövründə təsəvvüf-təriqət ədəbiyyatının geniş tədqiqinə şərait yaradılması, zənnimizcə, sovet tədqiqatçıları tərəfindən təsəvvüf, təriqət şairlərinin

islama qarşı ideoloji mübarizə tərəfi kimi qələmə verilməyə, bu fəlsəfinin isə materializm və ateizmə calanmasına çalışılması məqsədi ilə bağlı olmuşdur.

Orta əsrlərdə Şərqdə, o cümlədən türk xalqları arasında geniş yayılmış təriqətçiliyin əsas tərənnüm və təbliğat vasitəsi poeziya idisə, ilahi eşq fəlsəfəsini, sufilik, hürufilik, mövləvilik və s. kimi təriqətlərin ideyalarını özündə əks etdirən xüsusi rəmz, təşbeh və məcazlarla yığrılmış qəzəl də bu sahədə ən çox istifadə olunan şeir janrlarından biri idi. Sovet dövrünə qədər Azərbaycan ədəbiyyatında təsəvvüf-təriqət ruhunda əsər qələmə almamış şair tapmaq, demək olar ki, mümkün deyil.

Şərqi qədim və çox zəngin qəzəlçilik ənənələri olmuş, Sədi, Hafiz, Cami, Nəvai, o cümlədən Azərbaycan türklərinin Nizami, Nəsimi, Füzuli, Saib Təbrizi, Seyid Əzim Şirvani kimi onlarla dahi qəzəl ustaları bu şeir janrının təsəvvüf-təriqət fəlsəfəsinin əks olunduğu misilsiz və rəngarəng nümunələrini yaratmışlar. Azərbaycan türkcəsində yazılmış ilk qəzəl nümunələrinin banisi Həsənoğlu, aşiqanə-fəlsəfi məzmunlu qəzəlin banisi Nəsimi, sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə görə ən mahir qəzəl ustası isə Füzuli hesab olunmaqdadır.

Bu qədim və zəngin qəzəlçilik ənənələrimizin, həmçinin müəllimi, ustadı Seyid Əzim Şirvaninin təsiri altında Sabirdə təsəvvüf fəlsəfəsinin əks olunduğu, sufi-təriqət rəmzlərindən məharətlə istifadə edilmiş gözəl sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə malik, dəyərli qəzəl nümunələri qələmə almışdır.

Bir məsələni yeri gəlmişkən vurğulamağı lazım bilirəm ki, Sabirin dünyagörüşündə Allaha münasibətdə həm islami, həm də təsəvvüfi yanaşmanın şahidi oluruq. Özünün “sahibi-iman” olduğunu vurğulayaraq “*Əshədü billahi əliyyül əzim*” [4, s.35] – “Allahın böyüklüyünə, əzəmətinə şəhadət edirəm” deyən şairin yaradıcılığında böyük Yaradana dərin məhəbbət, Onun mərhəmət, hikmət və qürdətini səmimi vəsf olunması dəfələrlə öz əksini tapmışdır. Müəllimlik etdiyi dövrdə şagirdlərinə daim milli, mənəvi-əxlaqi dəyərlərlə bərabər, islami dəyərləri də aşılamağa çalışan Sabir, “Ona inananların dostu”, “cümlənin dərdinin dəvası”, güclünün, gücsüzün Xudası olan tək Allaha əl açmağı, ehtiyacı yalnız Ondan diləməyi nəsihət edərək “İskəndər və fəqir” şeirinin sonunda uşaqlara müraciətlə yazırdı:

*Ey oğul, hacəti Xudaya dilə,
Dərdini zati-kibriyaya dilə.
Cümlənin dərdinin dəvası Odur,
Acizin, qadirin Xudası Odur* [4, s.126].

Buradakı düşüncə dindar bir müsəlman şairə xas olub islam dünyagörüşünü əks etdirməkdədir. Təsəvvüf fəlsəfəsində Allah – insan münasibətinə yanaşma isə bir qədər fərlidir. Məlum olduğu üzrə, təsəvvüf-təriqət yoluna çıxanlar talib, mürid, salik və vasil olmaq üzrə dörd dərəcəyə ayrılır, əsas və son hədəf isə Allaha qovuşmaqdır. Sabir bir qəzəlində bunu belə ifadə edir:

*Cənabi-həq o bəhri-bigirani-mərhəmətdir kim,
Ona mülhəq olan insan şərəfyabi-səadətdir* [4, s.79].

“Cənabi-həqqi” “sonsuz mərhəmət dənizi” adlandırılan şair, xeyirxahlığı, saf ibadəti, günahlardan arınması nəticəsində Ona “mülhəq olan” – qovuşan zərrəni – insan ruhunu səadətə şərfələnmiş, xoşbəxtliyə çatmış kəs kimi qiymətləndirməkdədir.

Allahın yaradıb surət verdiyi ilk insana – Adəm peyğəmbərə öz ruhundan “üfürməsi”, insanın ruhunun Allahdan bir zərrə olması mülahizəsi təsəvvüf fəlsəfəsində geniş istifadə olunan məsələlərdən biridir. Qurani-Kərimin “ər-Hicr” surəsində həmin məsələ belə təsvir edilməkdədir: “[Ya Rəsulum!] Xatırla ki, bir zaman Rəbbin mələklərə belə demişdi: “Mən quru və qoxumuş [dəyişib başqa şəkllə düşmüş] qara palçıqdan insan yaradacağam! Mən ona surət verib ruhumdan üfürdüyüm zaman siz ona [ibadət yox, təzim məqsədilə] səcdə edin! Bundan sonra mələklər ona

[*təzim məqsədilə*] *səcdə etdilər. Təkcə İblisdən başqa! O, səcdə edənlərlə birlikdə olmaqdan imtina etdi*” [2, ər-Hicr, 15/28-31].

Təsəvvüf-təriqət fəlsəfəsində önəmli anlam daşıyan, hörmətlə yanaşılan həmin ayə bu fəlsəfəsinin əsas təcəssüm və təbliğat vasitəsi olan poeziyada müxtəlif cür bir-birindən maraqlı təsvir və ifadələrlə nəqş edilmişdir ki, Mirzə Ələkbər Sabir lirikasında da bunun şahidi oluruq. Şairin “Eylərəm” rədifli qəzəli təsəvvüf dünyagörüşünün əksi baxımından xüsusilə diqqətəlayiqdir:

*Sabira, torpağa saldı sayə rəna dilbərim,
Gər mələk olsam da, labüdə səcdəyi-xak eylərəm* [4, s.99].

“Gözəl dilbərim torpağa “kölgə saldı”, mələk də olsam, məcburən torpağa səcdə etməliyəm” – deyən Sabir yuxarıdakı ayədə əks olunmuş hadisəyə işarə etməkdədir.

Ruhun mövcudluğu, insanın ruh və bədəndən ibarət olması, bədənin fani [ölümlü], ruhun isə bədənin ölümündən sonra başqa bir aləmdə yaşamağa davam etməsinə inam o və ya bu şəkildə bütün din və inanclarda, o cümlədən təsəvvüfdə mövcuddur. Mirzə Ələkbər Sabir də bu fəlsəfəyə sarsılmaz inamını əsərlərində əks etdirmişdir:

*Ruhum, ey şahbazi-ülviyyət,
Himmətim tək fəzadə pərvaz et!
Uç! Uç! Övci-səmadə pərvaz et!
Təngnəyi-bədəndə var xiffət* [4, s.83].

Ömrünün sonlarında haqsız hücumlar və xəstəliyi üzündən çəkdiyi əziyyətlərin təsiri altında Sabirin qələmə aldığı “Ruhum!..” adlı bu şeirində şair ruhuna müraciətlə:

*Boşla bu cismi, cism mən deyiləm;
Sana müşkül olursa hicranım –
Mən sənin, sən mənə dilü canım,
Mən sənə kəndinəm, bədən deyiləm!*

*Bir səfa bulmadıq bu aləmdə,
Başqa bir aləmə varıb gedəlim;
Bir ovuc xaki xakə tərək edəlim
Mədfəni-şumi-ali adəmdə!* [4, s.83].

– deyərək, insanda əsas olanın, özün ruh olduğu, cismin torpaqdan yarandığı və sonda yenə torpağa tərək ediləcəyinə dair islam və təsəvvüf fəlsəfəsini əks etdirməkdədir. Böyük şairin digər bir şeirində isə həmin məsələ belə ifadə olunmuşdur:

*Doğuşda ayrılırkən müxtəlif surətlərə insan,
Məmatında onu yeksan qılan xaki-nədamətdir* [4, s.79].

Təsəvvüfdə aldadıcı, günahlara sövq edici olmasına inanılan maddi dünya Haqqa qovuşmaq yolunda olan sufi üçün əhəmiyyət daşıymamaqdadır. Şair “Eylərəm” rədifli qəzəlində bu barədəki fikirlərini aşağıdakı kimi ifadə edir:

*Vəslə ümmid olsa, hicrində bu çari ünsürü,
Əşki-çəşmim seylinin mövcündə xaşak eylərəm* [4, s.99].

Sabirin bu beyti də yenə təsəvvüf fəlsəfəsinin təzahürü olub “Allaha qovuşmağa ümidim olsa bu “çari ünsürü” [dörd ünsür – od, su, torpaq və hava] – maddi aləmi, dünyanı, bədəni göz

yaşlarımın selinin ləpələrində çör-çöp kimi kənara atmağa, tərک etməyə hazırım” anlamı daşımaqdadır. Digər bir beytdə şair yenə özünəməxsus maraqlı rəmz və ifadələrdən istifadə etməkdədir:

*Ta ki, gördüm sağəri-səhbadə əksi-surətin,
Ömrlərdir kim, cəhanda xidməti-tak eylərəm [4, s.99].*

Beytin zahiri mənası belədir: “Badə ilə dolu qədəhdə surətinin əksini görəndən, ömrlərdir ki, cəhanda tənəyə [üzüm tənəyinə] xidmət eylərəm”. Lakin buradakı məna, məlum olduğu üzrə, tamamilə rəmzidir. Təsəvvüf-təriqət ədəbiyyatında olduğu kimi, Sabirin bu beytində də şərab, mey haqqa qovuşmaq yolunda olan şəxs – sufinin bütün mənəvi nurlardan xəbərdar olması, kamilləşməsi üçün bir vasitə, elm, buradakı “tak” – “üzüm tənəyi” ifadəsində isə meyi əmələ gətirən amil, səbəb, irfani elmə, nura qovuşmaq yolu nəzərdə tutulmaqdadır.

Həmin beytdəki “ömrlərdir” ifadəsi də təsadüfi istifadə olunmayıb, təsəvvüfdə ruhun dəfələrlə müxtəlif insan bədənlərində dünyaya yenidən gəlməsi inancına Sabirin incə bir işarəsidir. Şairin sevimli ustası, Füzuli məktəbinin ən layiqli davamçısı Seyid Əzim Şirvaninin “Gəldim” rədifli qəzəlinin məqtə beytində həmin inanc aşağıdakı kimi ifadə olunmaqdadır:

*Seyyid, neçə yol gəlmiş idim mülki-cəhanə,
Səd şükr tapıb surəti-insan, genə gəldim [7, s.366].*

Qurani-Kərimin “Taha” surəsində [2, Taha, 20/120-121] əks olunmuş bir hadisəyə – Adəmin cənnətdə şeytan tərəfindən aldadılaraq qadağan olunmuş meyvədən – “buğdadan” yeməsi və nəticədə, cənnətdən qovulması hadisəsinə işarə edilməsinə də şairin başqa bir qəzəlinə rast gəlirik:

*Sabir o cənnətrüxün gəndümi-xalın görüb,
Az qalıb Adəm kimi aldana bir danəyə [4, s.95].*

“Yarın gəndümi – buğdayı xalını görüb aldanmağına az qaldığını” ifadə edən şair bu beytində həmin hadisəyə işarə vurmaqdadır. Lakin Sabirin təsəvvüf fəlsəfəsini əks etdirən qəzəllərindən biri kimi xarakterik olan bu şeirində “xal” təsəvvüfi mənada Allahın mütləq qeyb aləminin rəmzi simvoludur. Klassik ədəbiyyatda tez-tez müraciət edilən bu mövzu Seyid Əzim Şirvani yaradıcılığında da yer almış və aşağıdakı şəkildə ifadə olunmuşdur:

*Gəndümi-xalın görüb aldanma yarın, ey könül,
Bu, bəlayi-Adəmə bais olan bir danədir [7, s.184].*

Təsəvvüfdə olduğu kimi, Sabir yaradıcılığında da, mənasına varmadan “xüşk ibadətlə”, “quru zöhdlə” məşğul olmağa tənqidi yanaşılmaqdadır. “İbrətlə bütün aləmə baxmayan”, Allahın “nuri-təcəllasını” görməyən, “zöhdü öyüb eşqi inkar edən” “zahidlərə” müraciətlə yazdığı eyni adlı şeirində, “şəxs Mövlasını eşqlə tapa bilər” deyən şairin Tanrıya qarşı olan saf, səmimi və sonsuz ürfani eşqi tərənnüm etməsi açıq ifadə olunmuşdur:

*Aç dilini, yum gözünü, zahida,
Vird oxu, heç anlama mənasını!
Baxma bir ibrətlə bütün aləmə,
Görmə həqin nuri-təcəllasını!
Xüşk ibadətlə, quru zöhdlə,
Anlama sən eşq müəmmasını.
Zöhdü oyub, eyləmə inkari-eşq,
Şəxs bulur eşqlə mövlasını [3, s.321].*

Qurani-Kərimin “ən-Nur” surəsinin 35-ci ayəsində belə deyilir: “Allah göylərin və yerin nurudur... Allah dilədiyini öz nuruna qovuşdurur...” [2, ən-Nur, 24/35]. Başlanğıcı İstanbulda Ayasofya məscidinin [hal-hazırda muzey] günbəzinə həkk olunmuş bu ayənin sufilər arasında çox böyük hörməti vardır. Yuxarıdakı şeirində həmin ayəyə işarə etməkdə olan Sabir “ibrətlə bütün aləmə baxan, Allahın – Həqqin nurunun təcəllasını görə bilər” deməkdədir.

Ortodoksal islamın mühafizəkar nümayəndəsi, quru, qeyri-səmimi, bəzən də riyakar ibadət əhlinin simvolu kimi xarakterizə edilən “zahid” obrazı təsəvvüf-təriqət ədəbiyyatında ən çox müraciət və tənqid olunan obrazlardan biridir. Sabir yaradıcılığında da təsəvvüf-təriqət dünya-görüşünə qarşı olan “həmin zahid” tənqid olunan tiplərdən biri kimi diqqət çəkməkdədir. Məsələn:

*Qoyma gələ, saqiya, zahidi meyxanəyə,
Dönməyə meyxanəmiz məscidi-viranəyə* [4, s.95].

Müsəlmanlar arasında “Allahın evi” adlandırılan məscidləri əməlləri, riyakarlıqları ilə “viranə qoyan” zahidin “meyxanəyə” – təkkəyə, dərgaha gəlməsindən narahatlığını ifadə edən şair, onun buranı da “viranə” qoya biləcəyindən ehtiyatlanır. Başqa bir şeirində isə “bütün əşyadə həqiqətin nurunu görmək üçün pak bir gözlə seyr edən lazımdır, zahidin xudbin gözləri onsuz da əksimdə “nuri-həq”i zülmət görəcək” deyir:

*Əlhəzər, qoyma baxa əksimə zahid ki, onun
Nuri-həq didəyi-xudbininə zülmət görünür,
Qoy bu ayinəyə ol paknəzər baxsın ki,
Bütün əşyadə ona nuri-həqiqət görünür* [4, s.294].

Mütəsəvvüflər – sufilər Qurani-Kərimi təsəvvüfi baxımdan şərh edir, öz təlimlərini bu şərhələrə görə əsaslandırmağa çalışırdılar. Qurani-Kərimin “əl-Bəqərə” surəsinin: “...*Hansı tərəfə yönəlsəniz [üz tutsanız] Allah oradadır*” [2, əl-Bəqərə, 2/115] ayəsi bu baxımdan təsəvvüf üçün ciddi bir istinad nöqtəsi olmuşdur. Belə ayələrə əsaslanan təsəvvüfə görə Sabirin dediyi kimi, “paknəzər” olan sufi “bütün əşyadə” “nuri-həqiqəti” – Allahın nurunu, təcəllasını görə bilər.

Təsəvvüf Allaha qovuşmaq yolunda olanların din, inac müxtəlifliyini, həmçinin mahiyyət etibarilə eyniyyət təşkil etməkdə olan Kəbə və bütxanəni də fərqləndirmir. Bu cür yanaşmaya Sabir yaradıcılığında da rast gəlməkdəyik:

*Zahid edərsə eşqdə təkfir Sabiri,
Zahir gözilə Kəbəni bütxanə bilməsin!* [4, s.102].

Təsəvvüf-təriqət ədəbiyyatında “dərdi-eşqə” mübtəla olan aşiqin ona dərman axtaran təbibə xitab etməsi geniş yayılmış epizodlardan biri olub, Sabir poeziyasında da öz əksini tapmaqdadır:

*İstəsən könlüm kimi zülfün pərişan olmasın, –
Ol qədər cövr et mənə ah etmək imkan olmasın!
Dərdi-eşqin qəsd-i-can etdisə, mən həm şakirəm,
İstərəm cismimdə dərd olsun, dəxi can olmasın!
Mübtəlayi-dərdi-eşqəm, əl götür məndən, təbib!
Eylə bir tədbir kim, bu dərdə dərman olmasın!* [4, s.101]

Şairin təsvir etdiyi aşiq burada dərдинə dərman deyil, əksinə təbibdən elə bir tədbir arzulamaqdadır ki, “dərdi-eşqinə” daha dərman tapılsın. Çünki təsəvvüfdə “dərd” möminə, sufiyə, aşiqə onun arınması, paklanması, kamilləşməsi üçün Allah tərəfindən “bəxş edilmiş” bir vasitədir. Bu mənada təsəvvüf-təriqət ədəbiyyatında “dərd bəxş edilmiş” şairlər dərddən qurtulmağı istəməmiş, əksinə hər dəm dərdli olub ruhlarının günahlardan arınmasını, kamilləşməyi,

nəticədə “Yara” – Allaha pak və kamil şəkildə qovuşmağı arzulamışlar. Yardan gələn “dərdi-eşqə”, vüsəl ümidi ilə “qəmi-hicranə” dözmək üçün aşıqə iradə və səbr lazımdır ki, Sabir “Olmasın!” rədifli qəzəlinin məqtə beytində buna işarə ilə yazır:

*Sabira, ümmidi-vəsl ilə qəmi-hicranə döz,
Hansı bir müşküldi kim, səbr ilə asan olmasın?! [4, s.101].*

Sabir başqa bir şeirində sükut içində özünü eşq alovuna vurub yandıran aşıq pərvanəni nümunə gətirərək, eşqə tutulub “səhni-gülzardə” əfğan etməsini bülbülə irad tutur:

*Suzi-binaleyi-pərvanəni gör, ey bülbül,
Səhni-gülzardə ancaq sənin əfğanın var [4, s. 96].*

Sabirin istər avtobiografik xarakter daşıyan “Meydana çıxıyor” hekayəsindən, istərsə də bu məlum lirik qəzəllərindən görüldüyü kimi, şair təsəvvüfə, sufiliyə böyük rəğbət bəsləmişdir. Bu, “A şirvanlılar” rədifli şeirindən gətirilmiş aşağıdakı bənddə əks olunmuş “sufiyəm” ifadəsi ilə də bir daha təsdiqini tapmaqdadır:

*Şiəyəm, əmma nə bu aşkaldən,
Sünniyəm, əmma nə bu əmsaldən,
Sufiyəm, əmma nə bu əbdaldən
Həqq sevən insanam a şirvanlılar [4, s.35].*

Lakin burada bir nüans diqqəti xüsusilə cəlb etməkdədir. Belə ki, özünü “sufi” adlandırmaqda olan şair buradakı “nə bu əbdaldən” ifadəsini təsadüfi seçməmişdir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, sufilik özü vahid bir təriqət olmaqdan çıxıb aralarında ciddi fərqliliklər meydana gəlmiş bir sıra təriqətlərə bölünmüşdür. Ortodoksal islamın qeyri-məqbul hesab etdiyi sufiliyin bəzi mistik nümayəndələri islam rituallarına etinasızlıqları, dünya həyatından əl çəkmələri, dərviş həyatı yaşamaları nəticəsində özləri və ya başqaları tərəfindən “laübalı”, “əbdal” yaxud “əbdal” kimi adlarla adlandırılmışlar. “Həqq sevən insan olan”, islam ayin və prinsiplərinə daim hörmətlə yanaşan böyük şair yuxarıda sitat gətirdiyimiz şeirində bu cür sufiliyə öz mənfi münasibətini ifadə etmişdir.

Nəticə / Conclusion

Məqalədə “Mirzə Ələkbər Sabir yaradıcılığında təsəvvüf fəlsəfəsinin təzahürü” məsələsi ilk dəfə olaraq geniş şəkildə araşdırılmış və göstərilmişdir ki, görkəmli satirik şairimiz Sabir dövrünün parlaq bir ayinəsi olan “Hophopnamə”sində misilsiz satiraları ilə bərabər, Azərbaycanın qədim və zəngin təriqət ədəbiyyatına dərin hörmət bəslədiyi təsəvvüf fəlsəfəsinə təzahür etdirən, təsəvvüfi rəmz, ifadə və ibarələrlə məharətlə yoğrulmuş bir-birindən dəyərli əsərlər də bəxş etmişdir.

Ədəbiyyat / References

1. Qasımbəyli Fariz. Şəriət müəllimi Sabir Tahirzadə. Azərbaycan Ədəbiyyatşünaslığı. AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun əsərləri. Bakı, Elm və Təhsil, 2019, №1.
2. Qurani-Kərimin Azərbaycan dilinə mənaca tərcüməsi. Ərəb dilindən tərcümə edənlər: Z.M.Bünyadov, V.M.Məmmədəliyev. Bakı, “Şərq-Qərb” Nəşriyyat evi, 2012. 5
3. Sabir. Hophopnamə. 2 cildə. I cild. Tərtib edən Məmməd Məmmədov. Bakı, Şərq-Qərb, 2004, 478 s.7

4. Sabir. Nopnopnamə. 2 cilddə. II cild. Tərtib edəni Məmməd Məmmədov. Bakı, Şərq-Qərb, 2004. 4
5. Süleymanoğlu Fariz. “Öz dinimizin başına əngəl-kələfiz biz” (Mirzə Ələkbər Sabirin İslamın bütövlüyü uğrunda fikirlərinə dair). “Azərbaycan” jurnalı, 2004, №3. 3
6. Süleymanoğlu Fariz. Mənbələr Sabirin İslam dininə münasibəti haqqında. “İpək yolu” Azərbaycan Universitetinin Elmi Jurnalı. 2015, №1. 2
7. Şirvani S.Ə. Qəzəllər. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1960, 660 s. 6

Отражение суфийской философии в творчестве Мирзы Алекпера Сабира

Фариз Гасымбейли

Азербайджанский Университет. Азербайджан.

E-mail: fariz.qasimbeyli@yandex.com

Резюме. В статье исследуется отношение к суфизму великого сатирического поэта Азербайджана Мирзы Алекпера Сабира и вопрос отражения суфийской философии в его творчестве. Указано на то, что пытавшимися показать Сабира как «атеиста», «борющегося против религии», молча миновавшими его религиозное творчество советскими сабироведами эта тема не была привлечена к исследованию обоснованно и объективно. В исследовании, рассматривая суфийскую философию, историю рассказывается об основных моментах этого учения, его связи с исламом, а также привлекается внимание на его противоречия. Отражение исламской философии в суфизме было проанализировано в свете стихов Корана на основе ценных произведений Сабира. Поэт искусно использовал древние и богатые традиции Востока, различные суфийско-общинные символы, выражения и фразы под влиянием своего учителя Сейид Азима Ширвани. Здесь привлечены к подробному анализу «дух и тело», «вера в повторное возвращение духа в этот мир в других телах», «просвещенная любовь», «отражение света правды», «печаль любви» и др. суфийские вопросы и их отражение в творчестве Сабира, внешний и внутренний смысл. Отмечено, что Сабир, который, отвергая сухое, показное поклонение, повествовал чистую, искреннюю и бесконечную просвещенную любовь в суфизме, симпатизировал суфийской философии, суфизму, даже называл себя «суфи». Однако, негативное отношение к суфийским общинам, которое находится в резком противоречии с ортодоксальным исламом, также очевидно в произведениях постоянно уважающего исламские обряды и принципы Сабира.

Ключевые слова: Сабир, мистика, ислам, суфизм, газель (стихотворная форма)

Tənqidi-realist şeir üslubunun ifadə vasitələri

Şərqiyyə Məmmədli

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu.
Azərbaycan.

E-mail: maarifci_qadinlar@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-6630>

Annotasiya. Məqalədə XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan poeziyasında tənqidi-realist şeir üslubunda bədii ifadə vasitələri təhlil obyektinə çevrilmişdir. Burada ötən əsrin əvvəllərində milli poeziyadan gətirilən bədii örnəklər fonunda müqayisəli təhlillər aparılmışdır. XX yüzilin əvvəllərində Azərbaycan poeziyasında tənqidi-realist üslubun Mirzə Ələkbər Sabir, Abbas Səhhət, Əli Nəzmi, Mirzə Əli Möcüz kimi qüdrətli yaradıcıları olmuş, həmçinin dövrün digər üslubda yazmış şairlərinin əsərlərində də satira bu və ya digər şəkildə öz əksini tapmışdır. Araşdırma prosesində əsas etibarilə adıçəkilən şairlərin yaradıcılığı fonunda ənənə və novatorluq məsələlərinə diqqət yetirilmiş, mövcud bədii əsərlər tənqidi-realist üslubun prinsipləri kontekstində canlandırılmışdır. Məqalədə dövrün poeziyasının müxtəlif problemləri, o cümlədən ənənə və novatorluq barədə yazmış tədqiqatçıların əsərlərindən yeri gəldikcə istifadə olunmuşdur.

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, poeziya, tənqidi-realist üslub, satira, ənənə, novatorluq, bədii ifadə vasitələri

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.190>

Məqaləyə istinad: Məmmədli Ş. (2020) *Tənqidi-realist şeir üslubunun ifadə vasitələri*. "Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı", № 1, səh. 85-91

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 08.03.2020; qəbul edilib – 20.03.2020

Means of expression of critical-realistic poetry

Shargiyya Mammadli

Doctor of Philosophy in Philology, Institute of Literature named
after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: maarifci_qadinlar@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-6630-2488>

Abstract. Means of artistic expression in critical-realistic type of poetry in the Azerbaijani poetry of the XX century are the object of analysis in the article. Here comparative analysis has been done on the basis of artistic samples taken from the national poetry of last century. There were powerful creators of the critical-realistic type as Mirza Alakbar Sabir, Abbas Sahhat, Ali Nazmi, Mirza Ali Mojuz in the Azerbaijani poetry at the beginning of the XX century. At the same time satire has been reflected in the works by poets who wrote in other types of poetry. During the research it has been paid attention to the issues of tradition and innovation on the background of the creativity of the abovementioned poets, and the artistic works have been highlighted in the context of principles of critical-realistic type. In the article the works written by researchers about different problems of poetry of that period, as well as tradition and innovation, have been used.

Keywords: Azerbaijani literature, poetry, critical-realist style, satire, tradition, innovation, means of artistic expression

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.190>

To cite this article: Mammadli Sh.(2020) *Means of expression of critical-realistic poetry.*

“Azerbaijan Literature Studies”, Issue I, pp. 85-91

Article history: received – 08.03.2020; accepted – 20.03.2020

Giriş / Introduction

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan şeirində satirik üslubun ifadə vasitələri fərqli poetik müstəvidə gerçəkləşmişdir. Ümumiyyətlə, bu illərdə satira tənqidi realist üslubda yazan şairlərin bədii arsenalında ən münasib vasitələrdən biri olmuşdur.

Şübhəsiz ki, bəhs olunan dövrdə poeziyada tənqidi-realist üslubun formalaşması, inkişafı və müstəqil istiqamət almasında “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin və Mirzə Ələkbər Sabirin aparıcı rolu inkarolunmazdır. Məhz bu böyük sənətkarın sərrast müşahidədən, dərin ümumiləşdirmə vüsətindən və qeyri-adi poetik istedadından doğan əsərləri həmin dövrdə satirik ədəbi məktəbin və zəmində satirik üslubun vətəndaşlıq hüququ qazanmasını şərtləndirmişdir.

Türkiyə ədəbiyyatşünası, professor Əli Yavuz Akpınarın fikrincə, “Azərbaycanda modern şeirin yollarını açanlardan biri də Sabirdir. Sadəcə Quzey Azərbaycan ədəbiyyatında deyil, Güney Azərbaycan, İran və Özbəkistan ədəbiyyatlarında da təsiri olmuşdur” [17, s.473]. Şübhəsiz ki, M.Ə.Sabir şeirinin qısa bir zamanda yalnız Azərbaycanda deyil, qonşu ölkələrdə də yayılması şairin bənzərsiz üslubu ilə bağlıdır.

Əsas hissə / Main part

Belə ki, şair təxminən qırx dörd yaşına qədər ənənəvi qəzəl və qəsidə üslubunda, divan ədəbiyyatı tərzində, Şərq və Azərbaycan klassiklərinin yazıları səpkisində əsərlər yazmışdır. Lakin yaradıcılığının ilk dövrlərində qələmə aldığı əsərlər bədii cəhətdən nə qədər kamil olsa belə bir şair kimi onun ictimai ideallarına cavab vermirdi. “Yalnız dil, ifadə tərz, surətlərin köhnə, çeynənmiş olması deyil, həm də mövzu, məzmun, fikrin məhdudluğu şairi həvəsdən salırdı. O nə isə yeni bir söz demək, yeni bir fikir söyləmək həvəsində idi. Belə bir yenilik üçün divan ədəbiyyatı üslubu, bədii sənəti yaramırdı” [10, s.136-137]. Bütün bunları düşündüyü üçündür ki, şair dövrün sosial-siyasi tələblərinə, cəmiyyətin ideallarına uyğun gələn, xalqın arzuları ilə səsleşən, geniş oxucu auditoriyasının ruhunu oxşayan, qəlbə hakimi kəsilən novator bir üslub, yeni forma və yazı tərzini axtarırdı.

Bu mənada M.Ə.Sabir Azərbaycan poeziyası tarixində “yeni bir məktəbin, realist satira üslubunun binasını qoydu” [10, s.150]. Bəllidir ki, ənənəvi divan ədəbiyyatı Azərbaycan ədəbiyyatının qüdrətli qələm sahibləri olan Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli və başqa sənətkarların orijinal poetik əsərləri ilə yanaşı, onların yaradıcılıq irsinə söykənən, nəzirçilik, təqlidçilik və epiqonçuluq tərzində yazılan bir çox sənətkarların ədəbi-bədii mirasını da özündə ehtiva etməkdədir. Bu mənada “öz əsərlərində yeniliklə köhnəlik arasındakı mübarizənin bütün tarixi məqamlarını incəliklərinə qədər əks etdirən” [7, s.28] M.Ə.Sabirin gülü-bülbülü vəsf edən, ənənəvi poetik fiqurlara söykənən, zamanı keçmiş qəzəl, qəsidə ədəbiyyatına qarşı çıxması, realist səpkili satirik şeir üslubunu yaratması milli ədəbiyyat tarixində əsaslı dəyişikliklərin təməlini qoydu. Tədqiqatçıların qənaətinə, əgər S.Ə.Şirvani divan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, “klassisizm məktəbinin son böyük şairi idisə”, M.Ə.Sabir “ictimai-siyasi satira məktəbinin bayraqdarı” kimi mühüm mövqə tutmuş [10, s.150], milli ədəbiyyat tarixini bu kontekstdə zənginləşdirmişdir.

Yaradıcılığının ilk dövrlərinə təsadüf edən “Bir məclisdə on iki kişinin söhbəti” şeirində son dərəcə ciddi problemlərə toxunan M.Ə.Sabir, eyni zamanda “bülbülə, gülə, eşqə dair yalan fırla-

dan” şairləri də tənqid hədəfi seçmiş, ədəbiyyatın, o cümlədən poeziyanın cəmiyyətin sosial mənzərəsində eyni mövqedə dayandığını göstərməyə çalışmışdır. Şair bununla “sənətin ictimai həyata müdaxiləsini, ictimai təsir gücünü və fəallığını ön plana çəkmək” [1, s.15] məramı izləmişdir. Ədibin fikrincə, milli düşüncədən qaynaqlanmayan, ictimai məfkurədən məhrum olan əsərlərin sənət kimi dəyəri yoxdur.

Məhz bədii sənətkarlığa son dərəcə böyük dəyər verdiyi üçündür ki, M.Ə.Sabir söz sənətinin qarşısına ciddi məna-məzmun, ictimai dəyərlərlə yanaşı, “üslubi gözəllik, dil sadəliyi və aydınlığı, poetik pafosun və ifadənin yüksəkliyi tələbini qoyurdu” [3, s.81].

Maraqlıdır ki, M.Ə.Sabirin satirik şeir üslubuna qədəm qoyduğu ilk dövrlərdə onun yazılarında lirik (daha çox ictimai lirika) və satirik üslub paralel inkişaf etmişdir [10, s.152]. Sonralar isə şair satirik üslubda tərcih etmiş və ən mühüm əsərlərini məhz bu üslubda yazmışdır. Lakin onun yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan satirik üslubdur.

Yaradıcılığı “əsrin milli-mədəni, mənəvi-əxlaqi, sosial-iqtisadi, etno-kulturoloji aynası” [2, s.140] olan M.Ə.Sabirin poetik üslubunu şərtləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri də sadəlikdir. Lakin bir çox sənətkarların yaradıcılığında müşahidə olunduğu kimi, onun əsərlərində sadəlik fikrin primitiv, publisistik, dayaz şəkildə ifadəsi kimi anlaşılmamalıdır. Çünki ədibin zahirən sadə görünən əsərlərinin arxasında dərin ictimai-siyasi həqiqətlərin gizləndiyi sirr deyildir. Öz xalqını oyatmağı, maarifləndirməyi yaradıcılığının başlıca məfkurəsi hesab edən M.Ə.Sabirin satiralarında sadəlik və aydınlıqla yanaşı, insanı düşüncələrə çəkən dərin fikirlər vardır. Məhz dərin fikirlərin sadə şəkildə ifadə olunmasını ədibin yaradıcılıq üslubunu şərtləndirməkdədir.

*Ax!.. Necə kef çəkməli əyyam idi,
Onda ki övladi-vətən xam idi! [14, s.188].*

Yaxud:

*Neyləyim, ey vay! Bu urus başdılar,
Bilməyirəm hardan aşıb-daşdılar?!
Ölkədə gündən-günə çoxlaşdılar,
Hər əmələ, hər iş çulğaşdılar,
Qoymayın, ay köhnələr, ay yaşdılar!
Heyvərlər hər yerə dırmaşdılar! [14, s.211].*

Bu və bu kimi şeirlər ədibin yaradıcılığında aparıcı yer tutmaqdadır. Əlbəttə, müəllifin bəzi şeirlərinin dilində anlaşılmaz ərəb-fars tərkiblərinə, qəliz söz və ifadələrə də təsadüf olunmaqdadır. Lakin bu hal ümumi xarakter daşımır və şairin satirik üslubu üçün səciyyəvi deyildir.

Mirzə Ələkbər Sabir bir şair kimi bədii portret yaratmaqda metaforanın zəngin və özünə-məxsus çalarlarından böyük ustalıqla bəhrələnmişdir. Şairin işlətdiyi ən adi bir söz, detal, cizgi və obraz dərin məzmun ifadə etməkdə, oxucunu düşüncələrə çəkməkdədir. Şübhəsiz ki, bunun bir səbəbi şairin dərin poetik istedadından qaynaqlanırsa, digər mühüm səbəbi isə onun söz yaradıcılığına ciddi münasibətindən irəli gəlir.

Mirzə Ələkbər Sabirin bədii üslubunu səciyyələndirərkən onun qafiyə yaradıcılığı baxımından da Azərbaycanın ən böyük şairi kimi dəyərləndiriləndiyi də nəzərdən qaçırılmamalıdır [4, s.20]. Dərin, düşündürücü məzmunla yanaşı, əsərlərinin sənətkarlıq məsələlərinə ciddi əhəmiyyət verən ədibin müxtəlif səpkili şeirləri göstərir ki, o, qafiyə yaradıcılığını sənətin mühüm estetik amillərindən biri kimi dərk etmişdir.

Bütövlükdə “köhnə şeirin bütün əsaslarını uçuran” [9, s.340] Mirzə Ələkbər Sabir dərin məzmunla və böyük sosial siqlətə malik olan poeziyasında doğma xalqına məxsus olan dərd, ağrı və problemləri təcəssüm etdirən əsərlər yaratmışdır. O, ana dilinin tükənməz imkanlarını nümayiş etdirmiş, şeiri kəskin ictimai-siyasi fikirlər, parlaq görüntülər və təkrarsız obrazlarla zənginləşdirərək ədəbi məktəb yaratmışdır.

Mirzə Ələkbər Sabirin yaxın dostu və məsləkdaşı Abbas Səhhət onun ədəbiyyat tarixindəki xidmətlərini belə səciyyələndirir: “Sabir əfəndi müqəllid deyil, bəlkə elə mücəddiddir ki, köhnə

şeyrlərlə yeni şeyrlər arasında bir əsrlik qədər uçurum açdı ki, bir daha geri dönüb də o uçurumu atlanmağa kimsədə cürət və cəsəret qalmadı” [15, s.247].

M.Ə.Sabir ədəbi məktəbinin uğurlu davamçılarından olan Əli Nəzminin yaradıcılığı XX əsrin əvvəllərində və sonrakı onilliklərdə (şair sovet siyasi rejimi dönəmində özünəməxsus yaradıcılıq yolu keçmişdir) satirik üslubun inkişafında mühüm rol oynamışdır. “Əli Nəzmi molla-nəsrəddinçi şairlər sırasında üslubca Sabirə ən yaxın olan satiriklərdən biri, bəlkə də birincisi idi. İstər seçib işlədikləri mövzu, təbliğ və tərənnüm etdikləri mütərəqqi ictimai ideya, istərsə də satirik dil və üslub xüsusiyyətləri cəhətdən bu iki şairin yaradıcılığı arasında üzvi bir əlaqə və yaxınlıq vardır” [8, s.11].

Ustadı M.Ə.Sabir kimi Əli Nəzmi də poetik yaradıcılığa klassik divan üslubunda qələmə aldığı əsərlərlə başlamış, ilk öncə qezəllər yazmışdır. “Molla Nəsrəddin” dərgisinin nəşrinə qədər onun şeyrlərində ictimai motivlər zəngin olsa da, o illərdə qələmə alınmış “Şikayət”, “Fələkdən giley”, “Fəsilələr və kəndlilər”, “Təəsür”, “Atanın oğluna vəsiyyəti”, “Təraneyi-milli”, “İstibdad”, “Son xatirat” kimi əsərləri şairin hələ satirik üsluba yetərinə yiyələnmədiyi dövrün məhsulu kimi dəyərləndirilə bilər. Lakin bu şeyrlərdə də müəllifin toxunduğu problemlərin aktuallığını duymamaq mümkün deyildir. Bu mənada, şairin “ilk əsərlərində bəzi forma qüsurlarına təsadüf olunsada” [10, s.232], həmin şeyrlərin dərin ictimai məzmunu, vətənin və xalqın problemlərinə son dərəcə həssaslıqla yanaşılması aşkar sezilməkdədir. Şairin yaradıcılığının ilk dövrü üçün səciyyəvi cəhətlərdən biri də əsərlərinin “əsasən sadə, xalq danışığı tərzinə yaxın” [10, s.232] olması, aydın, anlaşılıqlı bir dildə qələmə alınmasıdır. Düzdür, kifayət qədər ədəbi təcrübəyə malik olmaması müəllifin bədii təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə edərkən zamanı keçmiş təşbeh və bənzətmələrdən bəhrələnməsinə gətirib çıxarır. Ancaq bu səpkili yazı tərzinin onun yaradıcılığının ilk dövrlərində qələmə aldığı bütün şeyrlərinə aid olduğunu söyləmək doğru deyildir. Öz əsərləri üzərində sistemli şəkildə işləməsi, mütaliə ilə ardıcıl məşğul olması, şeirdən-şeirə təkmilləşməsi şairin yaradıcılıq təkamülünün yüksələn xətlə inkişafını şərtləndirən amillərdəndir.

1906-cı ildə “Molla Nəsrəddin” dərgisinin nəşrindən sonra Əli Nəzminin yaradıcılığında yeni bir mərhələ başlayır və bu mərhələ 1920-ci ilə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bolşevik Rusiyası tərəfindən işğalına qədər davam edir. Bu illər şairin fəaliyyətinin ən zəngin və məhsuldar dövrü olmaqla yanaşı, həmçinin onun yaradıcılıq üslubunun formalaşması ilə şərtlənir. Məhz satirik üsluba yiyələnəsi Əli Nəzminin yaradıcılığında əhəmiyyətli rol oynayır və şair ən gözəl əsərlərini məhz bu dövrdə qələmə alır. Şairin bu illərdə qələmə aldığı əsərləri bütövlükdə “dildə sadəlik və xəlqiliyin aydın nümunələri” [10, s.254] kimi dəyərləndirilə bilər.

Ümumiyyətlə, “gözəl dili, obrazlar silsiləsi, işıqlı fikirləri” [9, s.386] ilə dövrün poeziyasında xüsusi yer tutan Əli Nəzmi bir tərəfdən “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin ənənələrinə bağlı olmuş, digər tərəfdən folklordan, xalq ədəbiyyatından qaynaqlanmışdır. Bu cəhət onun bir sənətkar kimi fərdi poetik üslubunun formalaşmasını təmin etmişdir. Sadəlik, xəlqilik, aydınlıq, şifahi xalq ədəbiyyatı örnəklərindən yerli-yerində bəhrələnmə, dərin və incə yumor onun üslubu üçün xarakterik olan keyfiyyətlərdəndir.

Qeyd edək ki, Əli Nəzmi “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinə mənsub olan böyük satirik M.Ə.Sabirin yolu ilə getmiş, onun “ifşa üsulunu davam etdirərək, çox zaman mənfi surət və tipləri öz “etirafnamə”si yolu ilə ifşa edir. Onun satiralarında hakim təbəqənin nümayəndələri öz mənfur əməllərini bir-bir sayır, ədalətsiz hərəkətlərini bürüzə verir, gücsüzlərin başına gətirdikləri müsibətləri öz dilləri ilə nağıl edirlər” [10, s.237].

Əli Nəzminin “Məsləhət” şeiri onun satirik üslubunun səciyyələndirilməsində mühüm rol oynayan poetik örnəklərdən biridir. Burada şair yaşadığı dövrün ciddi problemlərindən olan Azərbaycan qadınının ağır, dözülməz həyatını satirik müstəvidə şeirə gətirmiş, cəhalətin hökm sürdüüyü cəmiyyətdə baş verən rəzalətlərin canlı mənzərəsini yaratmışdır.

*Molla, sənə eyləyirəm məsləhət,
Söylə görüm, evlənim, evlənməyim?
Altmışı sinnim eləyibdir güzəşt,
Bir qız alım, evlənim, evlənməyim? [13, s.43].*

Qeyd edək ki, Əli Nəzminin qadın azadlığı probleminin özünəməxsus poetik şəkildə canlandırıldığı “Məsləhət” şeiri mövzusunun orijinallığı, qaldırılan problemin aktuallığı, bütövlükdə ideya-estetik səviyyəsi ilə dərhal geniş oxucu auditoriyasının qəlbinə yol tapmış, bu əsərin təsiri ilə xeyli yeni şeirlər yaranmışdır. Əli Nəzminin “Məsləhət” şeirinə M.Ə.Sabir də cavab yazmış, bu isə əsərin daha da populyarlıq qazanmasına səbəb olmuşdur [14, s.158-161].

Əli Nəzminin yaradıcılıq üslubu qadın azadlığı mövzusunda qələmə aldığı “Kişilərimiz”, “Evlənməz idim”, “Qızlarımız”, “Bir qızın Molla Nəsrəddin ərzi-halı”, “Arvadlarımız”, “Nisgil”, “Evlənmərəm” və başqa şeirlərində də kamil bədii səviyyədə özünü büruzə verməkdədir. Adıçəkilən şeirlərdə də “Məsləhət” adlı satiranın üslub çalarları bu və ya digər şəkildə duyulur.

Əli Nəzminin qadın azadlığı məsələsinə həssas münasibəti, ayrı-ayrı satiralarında dəfələrlə problemin müxtəlif aspektlərinə fərqli yöndən münasibət bildirməsi şairin yüksək vətəndaşlıq missiyasından qaynaqlanır. Digər molla-nəsrəddinçi sənətkarlar kimi, onun bu problemə münasibətinin təsadüfi səciyyə daşmadığı, əksinə ciddi sosial mahiyyət daşıdığı bəllidir. Onu da qeyd edək ki, şairin bədii üslubu daha çox qadın azadlığı məsələsinə həsr olunmuş yazılarında özünəməxsusluq kəsb edir.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Əli Nəzmi əksər müasirləri kimi, M.Ə.Sabir yaradıcılığının güclü təsiri altında olmuş, bir çox satiralarını bu böyük şairin əsərlərindən ilham alaraq yazmışdır. Əlbəttə, bu təbii qarşılmalıdır. Çünki M.Ə.Sabir kimi “əsrin nəbzini tutan dahi bir qələm sahibinin təsiri altına düşməmək, daha doğrusu, ondan faydalanmamaq mümkün deyildi” [16, s.107]. Bu təsir onun yaradıcılığında fərqli çalarları ilə gerçəkləşir. Həmçinin Əli Nəzminin M.Ə.Sabirdən təsirlənməsi və faydalanmasının görünən məqamları ilə yanaşı, görünməyən tərəfləri ilə də maraqlıdır.

Lakin ayrı-ayrı poetik örnəklərə söykənərək bütövlükdə Əli Nəzminin “təqlidçi şair” olduğunu düşünmək doğru deyildir. Çünki o, M.Ə.Sabir satiralarından və ümumən “Molla Nəsrəddin” dərgisinin ümumi ruhundan faydalanaraq “orijinal satiralar yazmış” [16, s.108], ötən əsrin ilk onilliklərində və sovet siyasi rejimi dönəmində Azərbaycan ədəbiyyatının istər məzmun, istərsə də forma-üslub baxımından yeniləşməsində müəyyən rol oynamışdır.

1900-1937-ci illərin Azərbaycan poeziyasında satirik üslubda yazıb-yaradan sənətkarların yaradıcılığını dəyərləndirərkən Mirzə Əli Möcüzün əsərlərinin də ayrıca təhlil olunmasına ehtiyac duyulur. Onun əsərlərinin səciyyələndirilməsi həmçinin Azərbaycanın Güneyində poeziyanın inkişaf səviyyəsinin çözülməsi baxımından aktuallıq kəsb edir.

M.Ə.Sabirin satirik üslubunu özünəməxsus şəkildə davam etdirən şairin yaradıcılıq yolu bənzərsizliyi ilə seçilir. M.Ə.Möcüzün “Seçilmiş əsərləri”nə ön söz yazan Qulam Məmmədlinin fikrincə, onu “bu üsluba bağlayan səbəblərdən biri də hər iki şairin taleyindəki oxşarlıqdır, onların şüuruna, yaradıcılığına təsir edən ideyaların eyni mənbədən qida alması”dır [12, s.6]. M.Ə.Sabirin satirik üslubunu özünəməxsus şəkildə davam etdirən şairin həyatının sonuna qədər eyni məfkurəyə xidmət etməsi Azərbaycanın Güneyində poeziyanın ideya-məzmun və bədii-estetik baxımdan zənginləşməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təkan vermişdir.

Şübhəsiz ki, M.Ə.Möcüzün bədii üslubu klassik Azərbaycan ədəbiyyatının zəngin ədəbi ənənələrinə söykənirdi. Xüsusilə, “özündən əvvəl yaranmış satira ənənələrinə yaxşı bələd olan Möcüz kinayə, istehza, eyham vasitəsilə öldürücü təsiri olan qüvvətli şeirlər yaratmışdır” [11, s.213]. Məhz bu səbəbdən şairin əsərlərində ictimai məzmunlu satira ilə məişət problemlərinin yanaşı şəkildə bədii təcəssümünə təsadüf olunur.

Filologiya elmləri doktoru, professor Teymur Əhmədovun mülahizələrinə görə, M.Ə.Möcüzün ədəbi maneraları orijinallığı ilə diqqəti çəkir. Ədəbiyyatşünas alimin fikrincə, şairin əsərlərində ifşa və tənqid üsulları müxtəlifdir. “Şair tənqid obyektini ittiham, rişxənd, etiraf, bəzən də dolayı, özünü laqeyd göstərmək yolu ilə ifşa edir. Ədəbi təsvir vasitələri (təkrir, təşbeh, təzad, mübaliğə və s.) yeni bədii keyfiyyətlər şairin poetikasında ideyalar aləminin açılmasına xidmət etməklə yanaşı, həm də Möcüzün özünəməxsus sənətkar olduğunu aşkar edir” [5, s.349].

M.Ə.Möcüzün bədii üslubunu şərtləndirən amillərdən biri də onun əsərlərində kəskin satira ilə incə yumorun məharətlə birləşdirilməsi, qovuşuq şəkildə təzahür etməsidir. Xüsusilə, yumor-dan məharətlə istifadə etməsi onun əsərlərinə səmimiyyət və zəriflik aşılamışdır. Şairin şeirlərində “özünəməxsus elə şux zarafat ruhu var ki, bu ruh Seyid Əzimin bəzi şeirlərindən başqa heç bir Azərbaycan şairində bu qədər qüvvətli, bu qədər oynaq deyildir” [11, s.213-214].

Ümumiyyətlə, M.Ə.Möcüzün əsərlərində müxtəlif üslubların paralel, müvazi şəkildə işlənildiyinin şahidi oluruq. Belə ki, şairin bədii irsində klassik şeirlə folklor üslubu, yazılı ədəbi dillə danışq dilinin çalarları birləşməkdədir. Həmçinin ədibin şeirlərində realist və romantik üslubun xüsusiyyətləri də qovuşuq tərzdə gerçəkləşmişdir. Hətta bəzən eyni poetik örnəkdə müxtəlif üslubların sintezini görmək mümkündür. Əlbəttə, müşahidə olunan bütün bu amillər şairin qaynaqlandığı mənbələrin müxtəlifliyindən irəli gəlir.

M.Ə.Möcüzün “Təşbih” şeiri divan ədəbiyyatına xas olan ənənəvi, zamanı keçmiş, bayağı təsvir vasitələrinin işlədilməsinə qarşı yazılmışdır. M.Ə.Sabirin “Ey alnın ay...” satirasına bir növ bənzətmə kimi qələmə alınmış bu əsərdə müəllif özünün bir sənətkar kimi üslub məsələsinə münasibətini obrazlı şəkildə ifadə etmişdir.

Bütövlükdə M.Ə.Möcüzün əsərlərinin üslubu “danışq dilinə yaxın, məcazları xalq müdrikliyindən gəlmə, ifadələri xalq yumoru ilə həmahəngdir” [10, s.283]. Bunun əsas səbəbi şairin öz əsərlərinin oxumaq-yazmaq bilməyən xalq arasında yayılmasını asanlaşdırmaq cəhdindən qaynaqlanır. O anlayırdı ki, belə bir mühitdə dilin sadəliyi, aydınlığı ən mühüm şərtlərdən biridir. Maraqlıdır ki, M.Ə.Möcüzün əsərlərinin dil baxımından sadəliyi və anlaşqılı olması Azərbaycanın Güneyindən olan tədqiqatçılar tərəfindən bədii məziyyət kimi dəyərləndirilmişdir [6, s.327]. Lakin sadəliklə yanaşı, onun əsərlərində bədii təsvir vasitələri olduqca zəngindir.

Qeyd edək ki, öz ustadı Mirzə Ələkbər Sabirdən fərqli olaraq, Mirzə Əli Möcüzün şeirlərində bəzən dəfələrlə işlənmiş bədii təsvir vasitələrinə, vəzn pozuntularına, söz və ifadələrin qrammatik cəhətdən təhrif olunmasına, ritm, ahəng, qafiyə qüsurlarına təsadüf edilməkdədir. Lakin bu kimi qüsurlar onun bütün yaradıcılığı üçün xarakterik deyildir. Bütövlükdə Mirzə Əli Möcüz XX yüzil Azərbaycan poeziyasının üslubca zənginləşməsində mühüm rol olan sənətkarlardan biridir.

Nəticə / Conclusion

Təhlillərdən aşkar şəkildə görüldüyü kimi, XX yüzilin əvvəllərində Azərbaycan poeziyasında tənqidi-realist üslubun Mirzə Ələkbər Sabir, Abbas Səhhət, Əli Nəzmi, Mirzə Əli Möcüz kimi qüdrətli yaradıcıları olmuş, həmçinin dövrün digər üslubda yazmış şairlərinin əsərlərində də satira bu və ya digər şəkildə öz əksini tapmışdır.

Ədəbiyyat / References

1. Bayramoğlu Alxan. M.Ə.Sabir mətbuatda, Bakı: “Nafta press” nəşriyyatı, 2006.
2. Bayramoğlu Alxan. Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi oçerki, Bakı: “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2013.
3. Bayramoğlu Alxan. Şamaxıda maarif və maarifçilik (XIX əsrin ortalarından mart 1918-ci ilə qədərki ədəbi mühit), Bakı: “Maarif” nəşriyyatı, 1997.
4. Cəfər Əkrəm. Sabirin yaradıcılığında tənzil, nəzirə və bənzətmələr, Azərb. SSR EA-nın Xəbərləri, İctimai elmlər seriyası, 1962, № 5.
5. Əhmədov Teymur. Ədəbi-bədii fikir tarixindən, Bakı: “Azərbaycan Milli Ensiklopediyası” nəşriyyatı, 2001.
6. Heyət Cavad. Dilimiz, ədəbiyyatımız və kimliyimiz uğrunda, Bakı: “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2011.
7. Həsənova Mətanət (Saraçlı). Nəzəri fikrin işığında, Bakı: BDU nəşriyyatı, 2019.
8. XX əsr Azərbaycan şeiri antologiyası (1905-1920-ci illər). Tərtib edəni, ön söz və şərhlərin müəllifi M.Məmmədov, Bakı: “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2005.

9. İbrahimov Mirzə. Niyəsiz, necəsiz bir yazısan sən, Bakı: “Yazıçı” nəşriyyatı, 1985.
10. Mir Cəlal. Firidun Hüseynov. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı: “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2018.
11. Mirəhmədov Əziz. Azərbaycan ədəbiyyatına dair tədqiqlər (XIX-XX əsrlər), Bakı: “Maarif” nəşriyyatı, 1983.
12. Möcüz Mirzə Əli. Əsərləri, Bakı: “Yazıçı” nəşriyyatı, 1982.
13. Nəzmi Əli. Seçilmiş əsərləri, Bakı: “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2006.
14. Sabir Mirzə Ələkbər. Nophopnamə, İki cilddə, I cild, Bakı: “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2004.
15. Səhhət Abbas. Seçilmiş əsərləri, Bakı: “Lider” nəşriyyatı, 2005.
16. Zamanov Abbas. Əməl dostları, Bakı: “Yazıçı” nəşriyyatı, 1979.
17. Akrınar Yavuz. Azeri Edebiyatı Araştırmaları, İstanbul, Dergah yayınları, 1994.

Средства выражения критическо-реалистической поэзии

Шаргия Мамедли

Доктор философии по филологии, Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА, Азербайджан.

E-mail: maarifci_qadinlar @ mail.ru

Резюме. В статье анализируются средства художественного выражения в критически-реалистическом типе поэзии в азербайджанской поэзии XX века. Здесь сравнительный анализ был сделан на основе художественных образцов, взятых из национальной поэзии прошлого века. В азербайджанской поэзии в начале XX века были влиятельные создатели критически-реалистического типа, такие как Мирза Алекпер Сабир, Аббас Саххат, Али Назми, Мирза Али Моджуз. В то же время сатира нашла отражение в творчестве поэтов, писавших другие стихи. В ходе исследования было уделено внимание вопросам традиции и новаторства на фоне творчества вышеупомянутых поэтов, а художественные произведения были выделены в контексте принципов критически-реалистического типа. В статье использованы работы, написанные исследователями о различных проблемах поэзии того периода, а также о традициях и инновациях.

Ключевые слова: азербайджанская литература, поэзия, критическо-реалистический стиль, сатира, традиция, инновация, средства художественного самовыражения

Cəlil Məmmədquluzadə və Yusif Vəzir Çəmənşəminli

Vasif Quliyev

AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi. Azərbaycan.

E-mail: vasif5000@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-5372-2328>

Annotasiya. Böyük ədib Cəlil Məmmədquluzadə “Molla Nəsrəddin”i təsis edəndən sonra jurnalın ətrafına xeyli ziyalı topladı. O dövrün ədəbi-bədii aləmində özünəməxsus yer tutan, əqidəsi və ictimai mövqeyi molla-nəsrəddinçilərlə eyni olan, onlarla bir cərgədə addımlayan bəzi ziyalılar belə bir jurnalın nəşr olunmasını alqışlayır, məcmuə haqqında, onun redaktoru Cəlil Məmmədquluzadə və əsərləri barədə dövrü mətbuatda çıxış edərək müsbət fikir və rəy söyləyirdilər. “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşrində və eyniadlı ədəbi məktəbin yaranmasında Nəcəf bəy Vəzirov, Firidun bəy Köçərli, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, ədibin Üzeyir bəy Hacıbəyov kimi şuşalı dostlarının və həmkarlarının da rolu az olmamışdır. Onlardan biri də görkəmli yazıçı və ictimai xadim Yusif Vəzir Çəmənşəminli idi. O, Cəlil Məmmədquluzadəni “ədəbi dövrün başçısı” və “Molla Nəsrəddin” jurnalını “ən şöhrətli, ən nüfuzlu mətbuat orqanı” adlandırır. Məqalədə Yusif Vəzir Çəmənşəminlinin böyük yazıçı ilə tanışlığı, ədəbi əlaqələri, “Molla Nəsrəddin” jurnalında çıxışları öz əksini tapanmışdır.

Açar sözlər: Cəlil Məmmədquluzadə, Yusif Vəzir Çəmənşəminli, “Molla Nəsrəddin” jurnalı, hədələyici məktublar, nüfuzlu mətbuat orqanı

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.192>

Məqaləyə istinad: Quliyev V. (2020) *Cəlil Məmmədquluzadə və Yusif Vəzir Çəmənşəminli*. “Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı”, № 1, səh. 92-97

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 27.02.2020; qəbul edilib – 06.03.2020

Jalil Mammadguluzadeh and Yusif Vazir Chamanzaminli

Vasif Guliyev

National Museum of Azerbaijan Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS.

Azerbaijan.

E-mail: vasif5000@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-5372-2328>

Abstract. After establishing the journal “Molla Nasraddin” by great writer Jalil Mammadguluzadeh, many intellectuals gathered around this journal. Some intellectuals who had a special place in literary-artistic world of that period, whose social position was the same with molla-nasradinists, and stepped with them in the same queue welcomed publishing this journal and said a positive opinions and reviews about the collection and its editor Jalil Mammadguluzadeh and his works in the periodical press. Najaf bey Vazirov, Firidun bey Kocharli, Abdurrahim bey Hagverdiyev and Uzeyir bey Hajibeyov and other friends of the writer from Shusha has a great role in the creation and publication of the journal. One of them was the prominent writer and public figure Yusif Vazir Chamanzaminli. He called Jalil Mammadguluzade as “head of literary period” and the journal “Molla Nasraddin” as a famous and influential press agency. In the article is reflected Yusif Vazir Chamanzaminli’s

acquaintance with great writer, their literary relationships and his writings in the journal “Molla Nasraddin”.

Keywords: Jalil Mammadguluzadeh, Yusif Vazir Chamanzaminli, journal “Molla Nasraddin”, threatening letters, influential press agency

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.192>

To cite this article: Guliyev V. (2020) *Jalil Mammadguluzadeh and Yusif Vazir Chamanzaminli*. “Azerbaijan Literature Studies”, Issue I, pp. 92-97

Article history: received – 27.02.2020; accepted – 06.03.2020

Giriş / Introduction

Cəlil Məmmədquluzadənin təsis etdiyi “Molla Nəsrəddin” jurnalı şuşalı ziyalılar tərəfindən çox müsbət qarşılandı. Tez bir zamanda “Molla Nəsrəddin” jurnalı Şuşada geniş yayılmağa başladı. Hər nömrəsini səbirsizliklə gözləyən ziyalılar Mirzə Cəlilin fəaliyyətini yüksək qiymətləndirdilər. Bunlardan biri də Yusif Vəzir Çəmənəminli idi. Cəlil Məmmədquluzadənin nəşr etdiyi “Molla Nəsrəddin”lə Yusif Vəzir Çəmənəminlinin ilk qiyabi tanışlığı yaxın qohumu, görkəmli ictimai xadim, yazıçı-jurnalist, mühərrir Haşım bəy Vəzirov vasitəsilə olmuşdu. Haşım bəy Vəzirov Yusif Vəzir Çəmənəminli ilə görüşlərinin birində “Molla Nəsrəddin” jurnalını da özü ilə gətirmişdi. Onların söhbəti xeyli çəkdi. Haşım bəy “Molla Nəsrəddin”i başdan-başa oxudu və hər oxuduqca ayrı-ayrı yazılara öz münasibətini gah xoş təbəssümlə, gah da təsdiqedicə mülahizələrlə bildirdi. Axırda jurnalı yenə Yusifə qaytarıb dedi:

- Hə, qoçaq, özün bir də oxuyarsan, mənalı, dərin, düşüncəli jurnaldır. Deyəsən, “Molla Nəsrəddin” biz gedən yolla getməyəcək.

Haşım bəy ayağa qalxar-qalxmaz Yusif “Molla Nəsrəddin”i təzədən aram-aram, həvəslə oxuyub, başa çıxdı. Bir də oxudu, bir də vərəqlədi. Şəkillərinə xüsusi diqqət elədi...” [1].

“Molla Nəsrəddin”də çıxan karikaturalar Yusif Vəzirin çox xoşuna gəlmişdi, bu şəkillərin müəllifinin istedadına o, xüsusi məhəbbətlə vurulmuşdu. Sonrakı nömrələrini də alıb, həvəs və ilhamla oxumuşdu. Oxuduqca da bütün varlığı ilə jurnala bağlanmışdı. Onu ardıcıl və özü də diqqətlə oxumaq Yusif Vəzirin mənəvi tələbatına çevrilmişdi. “Molla Nəsrəddin”in təsiri ilə o, müxtəlif məzmunlu, cəsarətli, yumorla dolu karikaturalar çəkib, jurnalın redaksiyasına göndərmişdi.

Əsas hissə / Main part

... Müzəffərəddin şah dövründə (1896-1907) İrənin xarici ölkələrdən asılılığı daha da artmış, aclıq və narazılıq çoxalmış, inqilabi hərəkətin başlanmasına zəmin yaranmışdı. Xalq kütlələrinin təzyiqi ilə 1906-cı ildə o, İrənin tarixində ilk dəfə olaraq məclis çağırılması haqqında qərar verməyə məcbur olmuşdu. Dövrü mətbuatda bu barədəki yazılardan xəbərdar olan Yusif Vəzir buna öz münasibətini bildirmişdi. Avropa xəritəsinin qarşısında miskin bir halda durub, həyəcanla və həsrətlə “Ah, Avropa, bir də səni nə vaxt görəcəyəm?” – deyən Müzəffərəddin şahın acı gülüslə dolu karikaturasını çəkib, “Molla Nəsrəddin”in ünvanına göndərmişdi. Karikatura jurnalın 15 sentyabr 1906-cı il tarixli, 24-cü nömrəsində çap olunmuşdu [8, s.192]. Amma aydın olmayan səbəblərə görə karikatura məcmuənin rəssamı Oskar Şmerlinqin imzası ilə çıxmışdı. Bu, Yusif Vəziri pərt və dilxor eləsə də, ruhdan salmamışdı.

Gənc rəssam müxtəlif şəkillər çəkib, jurnalın ünvanına göndərməkdə davam edirdi. Bu dəfə isə o, Şuşada erməni-müsəlman davasını daha da qızıqdırən çar generalı Qoloşapovun karikaturasını çəkib, “Molla Nəsrəddin”ə göndərmişdi. Bu da senzura qurbanı olmuşdu. Beləliklə də, Yusif Vəzir jurnalda rəsm əsərləri ilə çıxış etmək arzusu baş tutmamışdı.

Yusif Vəzir “Molla Nəsrəddin”də çap olunmasa da, ondan ayrılı bilmir, əvvəlki kimi jurnalı yenə də eyni şövq, eyni məhəbbətlə oxuyurdu. İlk nömrəsindən “Molla Nəsrəddin”ə səmimi qəlb-dən vurulan gənc Yusif Vəzir onun səhifələrində nə vaxtsa öz imzasını görmək arzusunda idi, buna böyük mənəvi ehtiyac duyurdu. Lakin nədənsə jurnal öz səhifələrində ona hələlik yer vermirdi. Ədib sonralar bu barədə yazırdı: “Karikaturalarla bərabər, kiçik məqalələr də yazmağa başladım. Lakin məqalələrim müvəffəqiyyət qazana bilmədi. İlk təcrübələrin nəticə verməməsi məni işdən soyutmadı” [2].

1906-cı il sentyabr ayının sonlarından etibarən Yusif Vəzir öz təhsilini artıq Bakı Realnı Məktəbində davam etdirirdi. O, Şuşada olduğu kimi, Bakıda da, yay tətillərini keçirdiyi Aşqabadda da, ümumiyyətlə, harda olursa-olsun, “Molla Nəsrəddin”i tapıb oxuyur və jurnalın xalq arasında geniş yayılması üçün əlindən gələni əsirgəməzdi. 1907-ci ilin yayında Aşqabadda xalasıgildə qonaq olarkən Yusif Vəzir başları ticarət işlərinə qarışan, dünyanın gedişatından xəbərləri olmayan adamların da bu jurnalla maraqlandıqlarını və onu aqgözlüklə oxuduqlarını belə xatırlayırdı: “Xalamın əri bir balaca arıfləşib, özünün savadı yoxdursa da, “Molla Nəsrəddin” oxunanda guş və huşla qulaq verir. Tez-tez gülürdü [3].

Nəhayət, “Molla Nəsrəddin” jurnalında Yusif Vəzirin başına bəla gətirən ilk mətbu yazısı - Qarabağ pir və ocaqlarını kəskin surətdə tənqid edən bir məktubu da dərc olundu. “Müdiri-möhtərəm sərlövəsi” və “Bakı realnı şkolasının altıncı sinfinin şagirdi Mir Yusif Vəzirov” imzası ilə çıxan məqalə jurnalın redaktoruna müraciətlə başlayırdı: “Nə qədər sizə kağız yazıram, heç çap eləmirsiniz. Görünür ki, “əlinizdən düşür zənbilə”. Amma nə qədər çap eləməsəniz də, yenə mən sizdən əl çəkməyəcəyəm və hər nə şikayətim olsa, ancaq sizə eləyəcəyəm.

Mən qarabağlı olmağıma görə istəyirəm vətəndəki ocaqlarımız ilə sizi tanış eləyim. Görünür ki, bunlardan sizin xəbəriniz yoxdur, hərgah olsaydı, indiyə kimi sevgili məcmuənizdə görünərdi...” [8].

Hələ Şuşada yaşayarkən anasının məsləhət və tövsiyə xarakterli “bala, qürbət ellərdə din, məzhəb sözləri danışma, başına iş açarlar, yazıgam. Camaat avamdır, səni öldürərlər”, - sözlərini qulaqardına vuran gənc və təcrübəsiz Yusif Vəzirin bu yazısı təkcə Şuşada yox, Bakıda, Tiflisdə, Aşqabadda, Gəncədə... bomba kimi partladı, böyük səs-küyə səbəb oldu. Belə açıq imzalı yazının dərc edilməsi müəllif üçün bir çox arzuolunmayan nəticələr verə bilərdi: onu məktəbdən qova, təhqir eləyə, hətta öldürə də bilərdilər.

“Molla Nəsrəddin”də çıxan məqalədə Yusif Vəzir Şuşada, Aşqabadda və bir çox müsəlman mərkəzlərində yalandan ocaq, pir düzəldib, onlardan qazanc güdənləri, öz savadsızlıqları ilə xalqı bədbəxtliyə düşürən müəllimləri ifşa edir, hamının – kasıbın da, dövlətlinin də son mənzilləri olan qəbiristanlıqda yerlərin insanların ictimai mənşəyinə görə bölünməsinə tənqid atəşinə tuturdu. Üstəlik, o, cavanlıq edərək dövrünün ən nüfuzlu şəxsiyyətlərindən olan musiqişünas, rəssam, şair, alim, ədəbiyyatşünas, müəllim Mir Möhsün Nəvvab Qarabağının adını çəkir, onu adamlara dua yazmaqda təqsirləndirirdi. Məqalə dərc ediləndən sonra müəllifə açıq və gizli imzalarla çoxlu təhqiredici, hədə məktublarının gəlməsi, onun ölümü ilə hədələnməsi məhz böyük bir şəxsiyyətə sataşmasının nəticəsi idi. Xüsusilə, həmyerliləri - qalalılar və Bakıda yaşayan qarabağlılar qan-qan deyirdilər. Uşaqlıq dostu Muxtar Abdullayev Şuşadan göndərdiyi 15 oktyabr 1907-ci il tarixli həyəcan və kədər dolu məktubunda yazırdı: “Əziz Yusif! Sənin “Molla Nəsrəddin” jurnalında çap olunan məqalən yerli müsəlmanlar arasında böyük həyəcana səbəb oldu.

Qaragüruh tərəfindən səni pislik gözləyir. Ona görə də xəbərdarlıq edirəm, ehtiyatlı ol! Bir sözlə, camaat sənə qarşı narazılığını bildirir. Yığıncalqlarda sənin ünvanına xoşagəlməz nalayiq söyüşlər yağdırırlar. Əgər istəyirsənsə, sənin rəhmətliklərinin ruhları əziyyətə düşür olmasın, belə işlərlə məşğul olma.

Bəlkə, sənə elə gəlir ki, bu sözləri yazmaqda mən də özümü avam kütlənin nümayəndəsi hesab edirəm?! Heç bir vaxt! Allaha and olsun ki, mən səni özümdən də çox istəyirəm. Həmişə sənin barəndə düşünürəm, ələlxüsus, məqalən jurnalda çap olunandan sonra...

Məqalənin altında adını və familiyanı yazmaqda böyük səhvə yol vermişən. Allah xatirinə ürəyini sıxma” [4, s.23].

Bir neçə gün keçəndən sonra Yusif Vəzirin ünvanına Aşqabaddan da bir məktub gəldi. Məktubün müəllifi bir tərəfdən nalayiq söyüşlər yağdıraraq onu təhqir edir, o biri tərəfdən isə yazısının dərc edildiyi “Molla Nəsrəddin” jurnalı vasitəsilə müsəlmanlardan üzr istəməsini tələb edirdi. Əgər Yusif Vəzir üzr istəməsə, onun öldürülməyini bildirirdi... Məktublar ara vermirdi. Yusif Vəzirə Aşqabaddan bir neçə dəfə dalbadal gələn məktublarda onu dinsiz, məzhəbsiz, Allahsız hesab edir və yenə də hədə-qorxu gəlirdilər. Günü-gündən artan təzyiqlər gənc Yusif Vəziri artıq tənqə gətirmişdi. O, öldürülməyindən çox, məktəbdən qovulacağından ehtiyat edirdi. Yusif düşdüyü vəziyyətdən çıxmaq üçün Haşım bəy Vəzirova müraciət elədi. Onun məsləhəti ilə Haşım bəyin redaktoru olduğu “Tazə həyat” qəzetində [5] “İzahat” adlı yazı ilə çıxış edərək “Molla Nəsrəddin”də dərc olunan məqalənin nə üçün qələmə alındığını, məqsədinin isə pirləri və ocaqları tənqid etmək deyil, yalnız və yalnız kiminsə hiyləgər hərəkətlərini ifşa etməkdən ibarət olduğunu bildirirdi. Bu izahatdan sonra qaragüruhçular Yusif Vəzirdən əl çəkildilər.

... Yusif Vəzir həmin vaxtdan bədii yaradıcılıqla məşğul olmağa başladı, 1907-ci ilin sonunda “Şahqulunun xeyir işi” adlı ilk hekayəsini yazdı. Bu əsərin yazılması iki böyük yazıçının adıyla bağlı idi. Müəllif etiraf edir ki, bu əsərini Cəlil Məmmədquluzadənin “Qurbanəli bəy” hekayəsinin təsiri ilə yazmış və oxuyub fikrini bildirmək üçün əlyazmasını Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevə təqdim etmişdi. Böyük ədib hekayəni oxuyub-bəyənmiş və bəzi düzəlişlər edəndən sonra demişdi ki, bu günlərdə Tiflisə gedəcək, hekayəni aparsın, “Molla Nəsrəddin” jurnalında çap ələsinlər. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev hekayəni Tiflisdə “Molla Nəsrəddin”in redaksiyasına verir. Lakin günlər, aylar keçir, amma bundan bir xəbər-ətər çıxmır ki, çıxmır. Yusif Vəzir hekayəsinin taleyi ilə maraqlanır, “Molla Nəsrəddin”ə bir neçə dəfə məktub yazır, lakin yenə də cavab ala bilmir. Tədqiqatçı-alim, filologiya elmləri doktoru Kamran Məmmədov yazır: “Ola bilər ki, “Tazə həyat” qəzetində izahat yazan Yusifin hərəkəti Cəlil Məmmədquluzadənin xoşuna gəlməmişdir” [1, s.47].

Həmin vaxtdan Yusif Vəzir “Molla Nəsrəddin”lə əlaqəsini tamamilə kəssə də, ondan müəyyən dərəcədə incisə də, əvvəlki kimi məcmuəni yenə də müntəzəm oxuyur, ondan gen-bol bəhrələnirdi. Hətta jurnalda verilən elanlara və çağırışlara da biganə qalmır, onun səsinə səs verirdi. 1911-ci ildə “Molla Nəsrəddin” Azərbaycan xalqına müraciət edərək belə bir elan vermişdi: “Böyük satirik şairimiz Mirzə Ələkbər Sabir ağır xəstəliyə tutulmuşdur. Maddi cəhətdən köməyə ehtiyacı var” [7, s.7]. Bu müraciətlə əlaqədar olaraq Yusif Vəzir oxuduğu Kiyev universitetinin azərbaycanlı tələbələrindən 10 manat ianə toplamış və “Molla Nəsrəddin”in redaksiyasına göndərmişdi [6, s.161].

“Molla Nəsrəddin” jurnalının 1908-ci il tarixli 3-cü nömrəsinin üz qabığında İrənin Nəcəf şəhərinin müctəhidlərinin və həmin ilin 3 fevral tarixli 5-ci nömrəsində isə Bakıdakı Hacı Cavad məscidində molla Məhəmmədəminin sağ əlində Quran, sol əlinin iki barmağı ilə “Molla Nəsrəddin”in ucundan tutmuş karikaturalarının verilməsi ruhaniləri və ümumiyyətlə, əhalinin dindar təbəqəsini bərk hiddətləndirmişdi. Onlar məcmuəni lənətləyir, xalqı intiqama çağırırdılar. Sonra bəkililər 30000 adamın imzası ilə Qafqaz canişininə teleqraf vuraraq dini təhqir edən Cəlil Məmmədquluzadəni cəzalandırmağı və jurnalı bağlamağı tələb edirdilər. Lakin mütərəqqi ziyalılar “Molla Nəsrəddin”i müdafiəyə qalxdılar və dindarların bu qəti tələblərinin qarşısını aldılar. Bakı Realnı Məktəbinin bir qrup tələbəsi, o cümlədən, Yusif Vəzirov, Mirhəsən Vəzirov, Qəzənfər Musesabəyov, Mirəsədulla Mirqasimov başda olmaqla 22 nəfər tələbə “Molla Nəsrəddin” jurnalının çapının əleyhinə olanlara layiqli cavab verdilər. “Baku” qəzetində dərc olunan cavab məktubunda deyilirdi: “Molla”nın əhəmiyyətini gözdən salmaq bütün Yer kürəsində yaşayan müsəlmanlar üçün insafsızlıqdır. “Molla”nın fəaliyyətinin təbii nəticəsi bu oldu ki, “ağalar”, “varlılar hakimiyyəti” “zərərli molla”nın nəşrini necə olursa-olsun dayandırmağı öz qarşılıqlarına bir məqsəd kimi qoyurlar. Bu yeganə jurnalı həmişəlik məhv etmək istəyirlər. Budur, son günlərdə Bakıda belə bir şeyə davam edir ki, guya, başibəlalı “Molla” haqqında olan fitnəkarlıq davam edir.

Onu bağlamaq istəyirlər.

... Bu şayiələri nəzərə alaraq “Molla”nın işığını söndürmək istəyən düşmənlərə qarşı öz nifrətimizi bildirməklə, “Molla” ilə həmrəy olduğumuzu bildirir və müsəlman demokratiyasına namusla xidmət edən “Molla Nəsrəddin” jurnalına uzun ömür arzulayıraq” [9].

Yusif Vəzir Saratov şəhərində yaşayarkən (1916-1917) Azərbaycan xalqının mənəvi və maddi ehtiyaclarına, digər həlli vacib olan məsələlərə aid məqalələr yazır və Bakıda çıxan mətbuat orqanlarında dərc etdirirdi. Ədibin “Bizə ciddi mətbuat çoxdan lazım idi” məqaləsi milli mətbuatımızın vəziyyəti haqqında o dövrdə yazılmış ən yaxşı əsərlərdən biridir. Bu məqaləsində Yusif Vəzir mətbuat tariximizin, xüsusilə, 1905-1916-cı illərdəki ümumi vəziyyətini səciyyələndirir, Azərbaycan dövrü mətbuatının qarşısında duran vəzifələrdən qısa şəkildə danışır, “Molla Nəsrəddin” barədə isə həm ayrıca, həm də məhəbbətlə söz açır: “Əsrlərcə məzhəkə ilə tərbiyə tapan millətimiz aşkardır ki, “Molla Nəsrəddin” jurnalının zühuruna artıqlığına sevindi. “Molla Nəsrəddin” də əvvəl illər, doğrudan, gözəl və cazibəli idi, məsləki sabit və salamat, yazıları kamil və şirin, dili asan və xalqa yavıq. Özü də mahir rəssamlar qələmindən çıxmış şəkillərlə müzəyyən idi. Həqiqətdə, “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə biz fəxr edə bilərdik.

Ciddi qəzet və jurnallarımız çətin dilləri, duzsuz yazıları və məsləksizliyi ilə oxucuları zara gətirdiyi zaman “Molla Nəsrəddin” şöhrət tapıb, vətənimizin hər bir guşəsində oxunurdu. Tüccar, əsnaf, əyan, əşrəf, avam, xas – hər bir sinifdə rəğbət qazanırdı. Kəmsavad baqqallarımız, çörəkçilərimiz höccələyə-höccələyə oxuyur, “Molla Nəsrəddin”dən ləzzət apardıqları kimi, studentlərimiz, doktorlarımız, laqeyd bəy və hökumət məmurluğunda olanlarımız ondan həzz alırdılar. Çox ailələrdə arvadlar toplanıb, balaca uşaqlara oxutdurub, qulaq asardılar” [3, s.179-180].

Məqalənin sonunda Yusif Vəzir qəzet və jurnal redaktorlarını qeyri-ciddi hadisələrə az aludə olmağa, böyük məsələlərdən yapışmağa, xalqın ayılmasına, mədəniləşməsinə kömək edən əhəmiyyətli yazılar çap etməyə çağırır, xalqın istək və arzularını, müsbət cəhətlərini, gözəl ənənələrini əks etdirən “Molla Nəsrəddin” kimi təzə mətbuat orqanlarının yaradılmasını vacib sayırdı. Qeyd edirdi ki, Azərbaycanda nəşr olunan qəzet və jurnallar arasında “Molla Nəsrəddin” qədər nüfuzlusu olmamışdır. Bunun bir çox səbəbləri vardı. Ən əsası isə “Molla Nəsrəddin” geniş kütlənin anlayacağı bir dildə yazırdı...

1926-cı ilin aprel ayında Fransadan həmişəlik vətənə dönməyə Yusif Vəzir Çəmənəzəminli artıq şöhrəti Azərbaycanın sərhədlərindən çox-çox uzaqlara yayılmış Cəlil Məmmədquluzadə ilə şəxsən tanış olmağı qərara aldı və tezliklə böyük ədiblə görüşüb, tanış oldu. Yusif Vəzir 1934-cü ildə “Ədəbi dövrün başçısı” adlı məqaləsində yazırdı: “1926-cı ilə qədər Mirzə Cəlili bizzat tanımadım. Mən onu qaibənə tanıyan kimi onun da məni artıq bir ədəbi sima kimi tanıdığını bilirdim. Hələ inqilabdan əvvəl “Cənnətin qəbzisi”ni oxuyub, təqdirkar mülahizələr yürütdüyünü eşitmişdim. 1926-cı ildə telefon edib, onu ziyarət edəcəyimi bildirdim. Evdə görüşməkdən çəkinərək “Bakı İşçi Nəşriyyatı” idarəsinə gələcəyini və orda görüşəcəyini vəd etdi. O biri gün ortaboylu, iri bıqlı, narın çopur burnunun üzəri tükklü, iri əsalı bir adam masama yanaşdı. Qalxıb, çoxdan həsrətində olduğum Mirzə Cəlilin əlini sıxdım. Gülə-gülə:

- Yazılarınızdan sizi çox yaşlı zənn edirdim, cavanmışsınız, – dedi.

İş əsnasında gəlişi ətraflı görüşümüzmə mane oldu. Məni evinə çağırırdı. Bir axşam getdim, oturdum, axşamı Mirzə Cəlillə yaxından tanış oldum. Böyük ədəbi dövr yaradan, ictimai həyatımızda inqilablar törədən, 25 il populyar məcmuəyə rəhbərlik edən bu böyük sima mənə sıxıntılı göründü.

Sonralar küçədə tez-tez ona rast gəlirdim. Mehriban görüşər, halımı xəbər alardı. Artıq xəstə idi, yavaş addımlarla yürürdü.

Bu gün o, aramızda yoxdur. Lakin əsərləri yaşayır. Onları təkrar-təkrar oxuyuram. Həm mövzu və tipləri, lətifələri bu əsərlərin böyük bir qələmə mənsub olduqlarını aydıncasına ifadə edir.

Molla böyükdür və orijinaldır” [2].

Nəticə / Conclusion

Yusif Vəzir Çəmənəminli Cəlil Məmmədquluzadəni “Ədəbi dövrün başçısı” və “Molla Nəsrəddin” jurnalını “ən şöhrətli, ən nüfuzlu mətbuat orqanı” adlandırırdı. “Molla böyükdür və orijinaldır” – deyəndə isə “Molla Nəsrəddin” jurnalını nəzərdə tuturdu...

Ədəbiyyat / References

1. Kamran Məmmədov. “Yusif Vəzir Çəmənəminli”. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1987.
2. Y.V.Çəmənəminli. “Ədəbi dövrün başçısı” məqaləsi. “Ədəbiyyat” qəzeti, 30 yanvar 1934-cü il, №-3.
3. Y.V.Çəmənəminli. Bir cavanın dəftəri. Əsərləri, 3 cildə, III cild. Bakı, “Elm”, 1977.
4. Orxan Vəzirov. Atam Yusif Vəzir Çəmənəminli haqqında. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1977.
5. Yusif Vəzirov. “İzahat” məqaləsi. “Tazə həyat” qəzeti, 5 noyabr 1907-ci il, №-304.
6. “Molla Nəsrəddin”. Xəstə şairimiz üçün ianə göndərən möhtərəm əşxasın adları və ianələrin qədəri. Bakı, “Çinar-Çap”, 2008.
7. “Molla Nəsrəddin” jurnalı. Oxucularımıza. 1 may 1911-ci il, №-16, səhifə 7.
8. “Molla Nəsrəddin”. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1996.
9. “Baku” qəzeti, 27 fevral 1908-ci il, №-11.

Джалил Мамедкулизаде и Юсиф Везир Чеменземинли

Васиф Гулиев

Национальный музей азербайджанской литературы имени Низами Гянджеви НАНА.

Азербайджан.

E-mail: vasif5000@mail.ru

Резюме. После того, как великий писатель Джалил Мамедкулизаде учредил журнал “Молла Насреддин”, вокруг этого издания собралось немало интеллигентов. Некоторые представители интеллигенции, занимавшие в литературно-художественной среде того времени своеобразное место, схожие по духу и общественной позиции с молланасреддиновцами и шагавшие с ними в одном ряду, приветствовали издание этого журнала. Выступая в периодической печати, они высказывали положительное мнение о журнале, его редакторе Джалиле Мамедкулизаде и его произведениях. В печатании журнала “Молла Насреддин” и создании одноимённой литературной школы немалую роль сыграли шушинские друзья и коллеги писателя – Наджаф бек Везиров, Фиридун бек Кёчарли, Абдуррагим бек Ахвердиев, Узеир бек Гаджибеков и другие. Одним из них был видный писатель и общественный деятель Юсиф Везир Чеменземинли. Он называл Джалила Мамедкулизаде “главой литературной эпохи”, а журнал “Молла Насреддин” “самым славным, самым авторитетным печатным органом”. В статье отражены высказывания Юсифа Везира Чеменземинли о знакомстве и литературных связях с великим писателем, а также его публикации в журнале “Молла Насреддин”.

Ключевые слова: Джалил Мамедкулизаде, Юсиф Везир Чеменземинли, журнал “Молла Насреддин”, угрожающие письма, авторитетный орган печати

Romantizm mərhələsi

**Məhəmməd Hadi romantizmində
ədəbi-fəlsəfi cərəyanların izlərinə dair**

Əlizadə Əsgərli

Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Filologiya elmləri doktoru. Azərbaycan.

E-mail: alizade.asgerli@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-5792-3741>

Annotasiya. Məhəmməd Hadi, Hüseyn Cavid, Abdulla Şaiq və Abbas Səhhət XX əsr Azərbaycan romantizminin görkəmli nümayəndələridir. Romantizm ədəbi cərəyanının elmi-nəzəri və ədəbi-estetik əsasları görkəmli alimlərimiz tərəfindən tədqiq olunmuşdur. Sovet ədəbiyyatşünaslığında Məhəmməd Hadi poeziyasının ədəbi-nəzəri əsaslarına da toxunulmuşdur. Lakin milli müstəqillik dövrünün araşdırmalarında Məhəmməd Hadi irsinin obyektiv təhlillərində, habelə, XX əsr Azərbaycan şeirinin ədəbi-fəlsəfi qaynaqlarının öyrənilməsi prosesində ədəbi cərəyanların təzahürü məsələsi əhatəli tədqiq olunmamışdır. Biz isə tərəfimizdən, etiraf edim ki, konkret mövzu ilə bağlı az iş görmüşük. Problemə dissertasiya səviyyəsində yanaşma lazımdır. Əslində problemin tədqiqinə ciddi ehtiyac vardır. Ümumiyyətlə, ədəbi cərəyanların nəzəri səviyyədə öyrənilməsi çağımızda aktual məsələ olaraq qalır. Təsədüfi deyil ki, belə bir ehtiyacı görən akademik İsa Həbibbəyli boşluğun aradan qaldırılması məqsədilə AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda “Ədəbi cərəyanlar” sektorunun yaradılması və təşkilini təmin etmişdir...

Məqalədə müəllif Məhəmməd Hadi yaradıcılığında təzahür edən problemə diqqət yönəlmişdir. Bu faktoloji yazı problem-mövzunun öyrənilməsi üçün bir təşəbbüsdür.

Açar sözlər: Məhəmməd Hadi, XX əsr Azərbaycan romantizmi, Məhəmməd Cəfər Cəfərov, ədəbi-fəlsəfi cərəyanlar

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.235>

Məqaləyə istinad: Əsgərli Ə. (2020) *Məhəmməd Hadi romantizmində ədəbi-fəlsəfi cərəyanların izlərinə dair*. «Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı», № 1, səh. 98-104

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 02.05.2020; qəbul edilib – 19.05.2020

**On traces of literary-philosophical traces
in Mahammad Hadi's romanticism**

Alizade Asgarli

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi. Doctor of Philological Sciences.

Azerbaijan.

Email: alizade.asgerli@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-5792-3741>

Abstract. Mahammad Hadi, Husein Javid, Abdulla Shaig and Abbas Sehhet are outstanding representatives of the Azerbaijani romanticism of the 20th century. Scientific-theoretical and literary aesthetic basics of romanticism literary movement have been studied by our prominent scientists. In the Soviet literary studies, it is approached to literary-theoretical

basics of Mahammad Hadi's romanticism as well. Issue of reflection of literary movements has not been researched comprehensively in investigations of national independence period, objective analysis of Mahammad Hadi's heritage, as well as in process of studying literary-philosophical sources of the Azerbaijani poetry of the 20th century. I admit that we have done little about the existing subject. It should be approached to the issue in the level of dissertation. In fact, there is need for studying the problem. In general, theoretically studying literary movements is typical in our time. It is not accidental that academician Isa Habibbayli in order to solving this issue provided organizing and creating the sector "Literary movements" in the Institute of Literature named after Nizami Ganjavi, ANAS. The author of article strives to pay attention to this problem in Mahammad Hadi's creativity. This factual article is a contribution for studying the problem-subject.

Keywords: Mahammad Hadi, Azerbaijani romanticism of the XX century, Mammad Jafar Jafarov, literary and philosophical movements

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.235>

To cite this article: Asgarli A. (2020) *On traces of literary-philosophical traces in Mahammad Hadi's romanticism*. «Azerbaijan Literature Studies», Issue I, pp. 98-104

Article history: Received – 02.05.2020; Accepted – 19.05.2020

Giriş / Introduction

XIX əsrin 80-90, XX əsrin 20-30-cu illərində neopozitivizm, ekzistensializm, strukturalizm, komparativizm, modernizm, sürrealizm, destruktivizm deyilən ədəbi-fəlsəfi cərəyanlar mövcud olmuşdu. Azərbaycanın ictimai-siyasi və ədəbi mühiti Rusiya və Avropa ilə əlaqədə olduğundan milli mədəniyyətlərdə müəyyən dəyişmələr, "rekonstruksiyalar" (Əli Nazim) getmişdi.

Birinci Dünya müharibəsindən sonra Avropa və Şərqdə, habelə, Rusiya və Azərbaycanda ictimai mühitlə bağlı ədəbi təsir geniş əks-səda vermişdi. M.Hadi, Ə.Hüseynzadə, H.Cavid, A.Şaiq, A.Səhhət, S.Mənsur, Ə.Cavad, Almaz İldırım, habelə, M.Müşfiq, S.Vurğun, S.Rüstəm kimi 1920-30-cu illərin ilk kitab müəlliflərinin yaradıcılığında bu təsir aşkar duyulmuşdu. 1920-30-cu illərdə burjuva cərəyanları hesab edilən ədəbi-fəlsəfi axınlar poeziyaya təsir göstərmişdi. Nə qədər ki klassik ədəbi irs inkar olunmuş, ona nihilist münasibət bəslənilmiş, ədəbi cərəyan təsirləri o qədər "iş-lək" qalmışdır.

Əsasında *simvolizm*, *kubizm*, *sürrealizm* və *abstraksionizmin* əlamətləri dayanmış *dekadentizm* (dekadent – tənəzzül, düşkünlük) ədəbi cərəyanı XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində ədəbiyyatda işlənmiş, burjuva antirealist cərəyan hesab edilmişdir. Onun səciyyəvi xüsusiyyətləri xalis sənət ideyasını təbliğ etmək, ifrat fərdiyyətçilik və pessimizm olmuşdur. Antihumanist, antidemokratik ideyalar aşılaraq dekadentizm ictimai həyata etinasız qalmış, şəxsiyyətin görüş və əhvali-ruhiyyəsidəki düşkünlüyü, onun antisosial qavrayışını ifadə etmişdir.

Əsas hissə / Main Part

Nəzəri əsasında subyektiv idealizm (həyat fəlsəfəsi, ekzistensializm) dayanmış dekadentizm ilk dəfə dünya ədəbiyyatında fransız simvolist şairləri P.Berlen, A.Rembo, S.Mallarme, sonralar P.Valeri, P.Klodel, A.Jid və başqalarının yaradıcılığında görünmüşdür. Rusiyada simvolist şairlərdən N.Minski, D.Merejkovski, Z.Gippiue, habelə, V.Bryusov, K.Balmont və L.N.Andreyevin əsərlərində özünü təzahür etdirmişdir. Bu ədəbi cərəyan 1905-1907-ci illərdən sonra güclənmiş, sosialist realizmi ona qarşı mübarizə aparmışdır. Dekadentizmin Azərbaycan ədəbiyyatında, xüsusilə, Məhəmməd Hadi və Hüseyn Cavid yaradıcılığında izləri olmuşdur. Akademik Məmmədcəfər Cəfərov, AMEA-nın müxbir üzvü Əziz Mirəhmədov *Məhəmməd Hadinin, Hüseyn Cavidin* şeir

fəlsəfəsinin dini-sxolastik köklərini, onun Şərq panteizmi, idealist Qərb fəlsəfəsi, modernizm (dekadentizm), skeptisizm, Kant və Nitsşe ilə bağlarını göstərmişlər. Akademik M.C.Cəfərov yazmışdır: “Bu fəlsəfi çaşqınlıq (*skeptisizm, şübhəçilik, dərkedilməzlik, aqnoksizm – Ə.Ə.*) bəzən şairlərin lirikasında, bir çox romantiklərdə olduğu kimi ifrat bir fərdiyyətçilik qüruru, şəxsiyyəti cəmiyyətə qarşı qoymaq meyl, bir növ *Şərq dekadentizmi (Ə.Ə.)* ruhu və fəlsəfi eklektizm gətirirdi” [4, s.64-65].

Məhəmməd Hadi də *subyektiv idealist* olduğundan, “Sənət sənət üçündür” nəzəriyyəsinə üstünlük vermiş, Türkiyə mətbuatı vasitəsilə Avropa ədəbi-fəlsəfi cərəyanlarının ideoloji-nəzəri istiqamətləri, habelə, daha çox XX əsrin əvvəllərindən başlayan ədəbi-fəlsəfi cərəyanların səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə tanış olmuş, bəzən *intuitiv*, bəzən isə *məntiqi-şüuri* olaraq *ədəbi cərəyanların təsiri (Ə.Ə.)* olan nümunələr yaratmışdır. Hüseyin Cavid, Məhəmməd Hadi tərəddüdləri, romantik həqiqət axtarırları ilə Avropa ədəbi-fəlsəfi və estetik fikrinin qaynaqlarını öyrənməyə vadar olmuşdu. Müharibə və inqilabların şüurlara göstərdiyi təsir onları güclü poetik axtarırlara sövq etmişdi. Akademik Məmməd Cəfər yazmışdır: “Yeni şəraitdə Qərbin modernizə edilmiş skeptisizmi, şübhəçilik fəlsəfəsi müasir həyatın suallarına cavab vermirdi və həqiqətən şairin dediyi kimi “tatlı xəyalat” olaraq qalırdı. Şərq fəlsəfinə, Qoca Şərq panteizminə gəlincə Şərqdə burjua-demokratik inqilabların alovlandığı, müstəmləkə zülmünə qarşı milli azadlıq hərəkatının başlandığı və bu tarixi həqiqətin imperialist dövlətlər tərəfindən amansızcasına boğulduğu dövrdə əsasən *insan, Allah, təbiət və mücərrəd əxlaq problemləri ilə məşğul olan bir fəlsəfə (Ə.Ə.)* – hətta, onun ən qüvvətli cəhətlərindən biri olan *dini şübhəçilik (Ə.Ə.)* də yeni inqilablar, çarpışmalar dövrünün ictimai problemlərini həll etməkdə çox aciz idi... Odur ki, Cavidin bu fəlsəfi sistemlərdən üz döndərməsi qəti inkarçılıq şəklində olsa da, yeni fəlsəfi axtarış yolunu tutmuş, romantik şərqli bir şair üçün çox təbiidi” [4, s.64]. Belə vəziyyət Məhəmməd Hadi yaradıcılığına da eyni dərəcədə aid idi.

AMEA-nın müxbir üzvü Əziz Mirəhmədov Əhməd Kamal yaradıcılığı haqqında yazmışdı: “Türkiyədən gəlmiş siyasi fırıldaqçı, dekadent şair Əhməd Kamal da bütün bu məsələlərdə Əli bəy Hüseyinzadə ilə bir mövqedə dayanırdı” [2, s.32]. Görünür, Əziz Mirəhmədov Ə.Kamal və Ə.Hüseyinzadənin *subyektiv idealizmini*, onların *dekadentizmə meyilliklərini, Hüseyin Cavid və Məhəmməd Hadi dekadentizmini* də inkar etməyə məcbur olmuşdu. Çünki Məhəmməd Hadi, Əli bəy Hüseyinzadə, Hüseyin Cavid həm də türk-müsəlman və Avropa ədəbi-fəlsəfi fikri üzərində yetişmiş və romantizmə yiyələnmişdilər. Midhət Ağamirov “Məhəmməd Hadinin fəlsəfəsi”ndən yazdığı halda [6], bu barədə qeydlər etməyə lüzum görməmişdir. “Səbəblərdən birincisi, metodologiya ilə bağlıdır. Orta əsrlərin romantik-fəlsəfi ədəbiyyatının ənənələrinə söykənən, təkrarsız, fərdi, məxsusi yaradıcılıq prinsipləri olan bir irsə indiyədək keçmiş sovet ideologiyasının, məlum “sosialist realizminin” ölçü və tələbləri ilə yanaşılmasıdır. Nəzəri-estetik təhlillərdə də romantizmə realizmin mövqeyindən qiymət verilmişdir. Romantik şairin yaradıcılığında romantika yox, “siyasi lirika” axtarılmışdır” [7, s.3].

V.Osmanlı ikinci səbəbi romantizm sənəti, eləcə də Məhəmməd Hadi yaradıcılığının dünya-görüşü və fəlsəfəsinin düzgün müəyyənləşdirilməməsində görmüşdür. Müəllif yazır: “Romantizm sənəti *idealist fəlsəfəyə (Ə.Ə.)* əsaslanan bir sənətdir. Məhəmməd Hadinin də yaradıcılığı həmçinin. Lakin Məhəmməd Hadinin yaradıcılığı barədəki tədqiqatlarda bir qayda olaraq, şairdən materialist olmaq tələb edilir və o, idealizmdə təqsirləndirilir. Ümid etmək olardı ki, “Məhəmməd Hadinin fəlsəfəsi” tədqiqatında şairin yaradıcılıqda əsaslandığı fəlsəfə müəyyənləşəcək, bu sahədə yol verilmiş nöqsanlar aradan qaldırılacaq. Təəssüf ki, belə olmadı. Filosof tədqiqatçının kitabında da Hadinin “idealist mövqe tutması” materializm cəbhəsindən tənqid olunurdu” [7, s.3].

“Bizim romantizm ədəbiyyatında filosofun dünyagörüşü ilə səsleşən motivlər vardır. Bunu həm *ümumi ədəbi cərəyanın (kursiv bizimdir – Ə.Ə.)* timsalında, həm də ayrı-ayrı romantiklərin yaradıcılığında müşahidə etmək mümkündür” – deyən alim nədənsə monoqrafiyasında bu barədə yazmağa lüzum görməmişdir. Halbuki, ölkə müstəqilliyi şəraitində buna imkan yaranmışdı.

Tənqidçi Məsud Əlioğlu romantiklərin xəyal və həqiqət, şübhə və inam, skeptisizm fəlsəfəsindən bəhs etdiyi halda, onların *dekadentizmini* inkar etməyə çalışmışdır [5, s.52, 53].

AMEA Ədəbiyyat İnstitutunun Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsinin müdiri, professor İslam Qəribli sənətkarın publisistikası və poetik tərcümələri haqqında bakalavr və magistrələr üçün yazdığı dərslər vəsaitində həmin məsələyə toxunmağa ehtiyac duymamışdır [3].

XX əsrin əvvəllərində, Birinci Dünya müharibəsi illərində Fransada, Almaniyada *dadaizm* deyilən (dada – mənasız ahəngdarlıq) bir cərəyan da meydana çıxmışdı. *Dadaistlər* alogizmi, fikir və forma pərakəndəliyini əsas saymış, ideyalılığı, obrazlılığı bu və ya digər şəkildə inkar etmiş, 1920-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq *dekadentizm*ə qoşulmuşdular. M.Hadi də həqiqət axtarışında olarkən *maxizmi*, *dadaizmi* həm fəhmən, həm də ədəbi-nəzəri nümunələr əsasında dərkə çalışmış, onların spesifik xüsusiyyətlərini mənimsəmişdi: “M.Hadi maxist aqnoksizmini tənqid etmişdir” [6, s.181]. Bu da onu göstərir ki, Məhəmməd Hadi *maxizmlə* məşğul olmuşdur. Yeri gəlmişkən, maxizm XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində meydana gəlmişdir. E.Max və R.Avenariusun yaratdıqları *subyektiv idealist* (Ə.Ə.) cərəyanıdır. Avropanın bir çox ölkəsində ziyalılar arasında geniş yayılmışdı. Rusiyada da tərəfdarları olmuşdur. Maxizm materiya, hərəkət, zaman və səbəbiyyətin obyektiv reallığını inkar etmişdir.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində ədəbiyyat və incəsənətdə özünü göstərmiş dekadentizm *simvolizmin*, *kubizmin*, *sürrealizmin*, *abstraksionizmin* səciyyəvi xüsusiyyətlərini özündə daşımış, *ifrat fərdiyyətçilik*, *pessimizm* ifadə olunmuşdur. Dekadentlər “xalis sənət” ideyası olaraq həm də *şəxsiyyətin görüşlərindəki*, *əhvali-ruhiyyəsinə* *düşkünlüyü*, onun *antisosial qavrayışını* təzahür etdirmişlər. Belə fəlsəfi, ekzistensial düşüncə 1905-1907-ci illərdən sonra daha geniş yayılmışdı. AMEA-nın müxbir üzvü Əziz Mirəhmədov bu səbəbdən Məhəmməd Hadinin “Eşqimöhtəşəm”(1914) kitabındakı “Mülhəməyi-əşar”, “Alehati-ilhamat” və “Həyat pərəstidələri”, habelə “Mən ağlayıram. Sən gülməyirsən” kimi şeirlərini zəif, *mövzu təkrarı*, *məzmun dayazlığı*, *ibaraçılıq*, *sözlə formalistcəsinə rəftar* baxımından *ideya və forma cəhətdən nöqsanlı hesab etmişdir* [2, s.40]. Halbuki...

Məhəmməd Hadi mənəvi təkamül – insan əxlaqı və əxlaqın fəlsəfəsini *liberalizmin*, *subyektiv idealizmin təsiri* altında ifadə etmiş, həqiqət axtarışında bu cür olmuşdur. Təbii ki, şairin *Avropa ədəbi fikrindən sərif-nəzər olduğunu düşünmək və onu Şərq təfəkkürü, Şərq panteizmi zəminindən izah etmək* təbii ki, elmi-metodoloji cəhətdən bir tərəfli yanaşma olardı.

Məhəmməd Hadi əsrin əvvəllərindən Birinci Dünya müharibəsinə qədər elmi-publisistik məqalələr də yazmışdır. Tədqiqatçısı Əziz Mirəhmədov bu barədə də aydın fikir ifadə etmişdir: “1908-1910-cu illərdə Hadi “*Şərq və Qərbi Avropa tarixinə, fəlsəfə və dinə, pedaqogika və sosiologiyaya* (Ə.Ə.) aid dolğun məzmunlu məqalələr, oçerklər yazır; kitablar, qəzet və jurnallar haqqında resenziyalar çap etdirir; ədəbiyyat və bədii dil məsələləri ətrafında gedən mübahisələrə qoşulur” [2, s.52]. Alim onun fəlsəfi baxışlarının genişliyini də ifadə etmişdir: “Bu vaxta qədər Hadini maraqlandıran əsasən Şərq mədəniyyəti idisə, indi öz əsərlərində tez-tez Russo və Hüqodan, Volter və Daniel Defodan, Katull Mendes və A.Şopenhauerdən də söhbət açması onun mütaliə dairəsinin, ədəbi-elmi məşğələlərinin xeyli genişliyini sübut edirdi” [2, s.52]. R.Vaqnerə, E.Fonhartmana, F.Nitsşeyə, T.Manna təsir etmiş Şopenhauer mövcud dünyanı “ən pis”, öz təlimini isə “ən bədbin” adlandırmışdır. O, *iztirab hissini əxlaqın əsil bünövrəsi* saymışdır. Ona görə aləm subyektin “təsəvvürü” şəklindədir və təsadüflərə, əsassız “həyat iradəsinə” əsaslanır. Bu barədə professor V.Osmanlı da məlumat vermişdir: “XX əsrin başlanğıcında Azərbaycan romantizmində hiss-ideya nisbəti onlardan birincisinin xeyrinə dəyişməyə başlayır. Həmin prosesdə Avropa bədii modelinin təsiri də öz aşkar nəticəsini göstərir. Məsələn, Nitsşenin fəlsəfəsi ilə H.Cavidin, G.Brandesin Avropa romantizminə həsr olunan tədqiqatları ilə A.Şaiqin tanışlığı, A.Səhhətin fransız ədibi Müsse yaradıcılığına bələdliyi barədə faktlar vardır” [7, s.3].

Məhəmməd Hadi, əsasən, *Fransa və Almaniyada mövcud ədəbi-fəlsəfi fikir cərəyanlarının təsiri altında* olmuş, həmin cərəyanların elmi-nəzəri fikirlərini ərəb və fars dillərinin köməyi ilə Türkiyənin qəzet və jurnalları vasitəsilə oxuyub mənimsəmişdir. Məlumdur ki, “hələ XIX əsrdə Türkiyə ədəbi və elmi ictimaiyyətində Qərb mədəniyyətinə qüvvətli bir meyil, maraq əmələ gəlmişdi. Bu maraq həm Türkiyə maarifçiliyində, həyat və şəraitində, həm elmi-fəlsəfi cərəyanlarda, həm də mətbuat və ədəbiyyatda aşkar hiss olunurdu” [2, s.53].

XIX əsrlə XX əsrin ayrıcında *Qərbi Avropa ədəbiyyatının milli ədəbiyyatlara təsiri* əvvəlki kimi böyük olmuşdur. “Poeziyada *romantik və simvolist şairlər*, nəsrdə *naturalist yazıçılar* fransızların güclü təsiri altında yazıb yaratmışlar. Bu işdə “Sərvəti-fünun” jurnalı xüsusilə fəal idi”. (2, s.53). Əbdülhaqq Hamid, Mahmud Əkrəm Rəcəzadə kimi görkəmli sənətkarlar *fransız romantik şeiri* ilə sıx bağlı olmuşlar. Ümumiyyətlə, *Türkiyədəki “qərbləşmək, avropalaşmaq” təmayülü*, hətta, *XX əsrin əvvəllərində də çox qüvvətli (Ə.Ə.) idi*” [2, s.54]. Bu səbəbdən Məhəmməd Hadidə də *Avropa ədəbi-fəlsəfi cərəyanlarının təsiri* təbii qəbul edilməlidir.

Görkəmli romantiklərdən Əli bəy Hüseynzadə Məhəmməd Hadi və Hüseyn Cavidin ideoloqu olmuşdur. Məhəmməd Hadi onun “Füyuzat”ında əməkdaşlıq etmiş, ədəbi-fəlsəfi fikri məsləkdaşı vasitəsilə izləmişdir. Məhəmməd Hadi öz fərdiyyətçiliyində fransız romantiki Viktor Hüqodan, onun “Həyat həqiqətlə, mövcudiyət də xəyal və ümidlə qaimdir” – fəlsəfi fikrindən qidalanmışdır:

*Mən solmalıyam, ta ki açılısın da baharım,
Mən sönməliyəm, şəşə ələnsin də naharım,
Mən ölmədən əvvəl Vətənim oldu məzarım,
Ərbabi-zəka düşmənidir indi diyarım,
Söndükdə zəka əhli-vətən ağlayacaqdır,
Göz incisi yaşlar o zaman parlayacaqdır.
(“Ümid səhneyi-tamaşayi-həyatın ruhudur”)*

Ekspressionistlər, sürrealistlər, kubistlər və maxistlər (Ə.Ə.) insan, Allah, təbiət və mücərrəd əxlaq amilini əsas götürmüşlər. Məhəmməd Hadinin “Tövsiyyəyi-mürğ” rədifli məsnəvisi də eyni ab-havaya köklənmişdir:

*Nasıl razı olur səfki-dimayə hissi-ixvani?
Bu felə qarşı lənətxandır heyvanlar, insanlar!
Sevərimi həzrəti-bari bu zülmi-xanimansuzi,
Fəramuş oldumu həqdən gələn fərmanlar, insanlar?!
Baxın çeşmi-həqiqətlə, cahan bir qətlgah olmuş,
Cəhalət eydinə kəsməkdəsiz qurbanlar, insanlar!*

Dekadentlərin, habelə, Nitsşe və Şopenhauerin, ümumən, *fəlsəfi fikrində iztirab hissi əxlaqın bünövrəsində* dayanmışdı. Bu zəmindən çıxış edəndə Məhəmməd Hadi daha çox başa düşülən olur. Onun fərdiyyətçi eqosunda “hər bir dərk edən fərd özünü həyat iradəsi şəklində başa düşür: Şair “Hərərətli şeir və yaxud qızdırmalı halımda saçmalarım” (1919) şeirində *Səməd Mənsura* xitabən yazmışdır:

*Bəşər göz yaşlıdır matəmgəhi-dünyaya gəldikdən,
Bunu tədqiq qıldım hali-novzadı görən gündən.
Nolaydı payi-bəndi-cəhl olaydım, qanmayaydım, ah!
Əsiri-dəsti-hüznəm fikri-azadı görən gündən.
Həyatım təlxidir, ey dilbəri-Şirini-hüriyyət,
Qənim dağlar qədərdir eşqi-fərhadı görən gündən.*

Məhəmməd Hadi “Xoşbəxtliyin qeyri-həqiqətini, iztirabın qarşısı alınmazlığını təbii bilmiş”, “ən bədbin” fəlsəfəsini, bəşəri iztirab hissini “əxlaqın” bünövrəsində görüb dərk etmişdir:

*Gülüslər həp binasızdır, fəqət qəmlər təbiidir,
Fərəhlərdə təməl yoxdur, o matəmlə təbiidir.
Könüldə hüznə odu, gözlərdəki nəmlər təbiidir,
Həmişə qəlbi məhzun eyləyən dəmlər təbiidir,*

*Yerin üstündə hər gündə axan dəmlər təbiidir,
Demək, islahı müşkül qanlı adəmlər təbiidir.
Pak olmayan bu kirli aləmlər təbiidir,
Demək, dünyadə məzlum ilə əzləmlər təbiidir,
Təbiət aləmində qəmli görkəmlər təbiidir,
Baxışlar kölgəli, üzlər bütün naşad şəkliədə,
Bu matəmgahı kim görmüş sürurabad şəkliədə?*

(“İnsanların tarixi faciələri, yaxud “Əlvahi-intibah”dan)

Məhəmməd Hadinin 1905-1919-cu illərdə yazdığı şeirləri ifrat fərdiyyətçiliyin, dekadent-fəlsəfi düşüncələrin bariz nümunəsidir (“Faciəyi həyatımızdan bir pərdə”, “Təxəttürimazi”, “Dad istibdaddan”, “Dilənçi”, “Ey zavallı bəşər” və s). Bu məntiqlə Əli bəy Hüseynzadə, Səməd Mənsur, Məhəmməd Hadi, Hüseyn Cavid, Abdulla Şaiq, Abbas Səhhət, Əhməd Cavad... poeziyası arasında oxşar bağlar, subyektiv idealist dəyərləndirmə və fərdiyyətçi poetik düşüncə halları görmək mümkündür. Onların dünyagörüşü Şərq və Qərb fəlsəfi fikri müstəvisində (tərcümə, ədəbi görüş və düşüncə ümumiliyi) olduğundan onları həm də ədəbi-fəlsəfi qaynaqlar qovuşağında təqdim etmək elmi-metodoloji cəhətdən düzgün olardı.

Əli Nazim, Mustafa Quliyev, Hənəfi Zeynallı, İsmayıl Hikmət, Bəkir Çobanzadə, Məmmədkazım Ələkbərli Rusiya və Avropada mövcud olmuş bəzi cərəyanların Azərbaycan ədəbi mühitinə təsirlərini göstərmişlər. Bunlar bizim ədəbiyyatımızda müəyyən xüsusiyyətləri ilə təzahür etmişdir [1]. Oktyabr inqilabından sonra Azərbaycan partiya təşkilatı və marksist tənqidi, sosialist realizmi yaradıcılıq metoduna qədərki ədəbi mübahisə və cəmiyyətlər, yeni qurulan ədəbi-bədii təşkilatlar həmin cərəyan təsirlərini sıxışdırmağa başlamışdır. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərindən 1930-cu illərə qədərki poeziyamızda Avropa, Rusiya ədəbi-fəlsəfi cərəyanlarının təsirləri isə demək olar ki, öyrənilməmiş, bu baxımdan Məhəmməd Hadi yaradıcılığına münasibət bildirilməmişdir. Halbuki XX əsr Azərbaycan poeziyasının ədəbi-fəlsəfi qaynaqlar baxımından tədqiqinə ehtiyac yaranmışdır.

Nəticə / Conclusion

Nəticə etibarilə biz Məhəmməd Hadi romantizmindəki ədəbi-fəlsəfi cərəyan izlərini fədakar alimlərimizin köməyi ilə xatırlatdıq. Bu da Azərbaycan Respublikasının prezidenti, cənab İlham Əliyevin Məhəmməd Hadinin 140 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında 5 dekabr 2019-cu il tarixli dövlət Sərəncamı. Hünərvər elmi gəncliyin XX əsr Azərbaycan poeziyası, habelə Məhəmməd Hadi romantizminin ədəbi-fəlsəfi qaynaqları haqqında fəlsəfə doktorluğu dissertasiyasının yazılışı üçün real şərait də yaranmışdır. Fərsət və istək hazırda çağdaş elmi gəncliyindir. Uğurlar arzulayırıq. Görkəmli romantik sənətkarın ruhu şad olsun!

Ədəbiyyat / References

1. Əlizadə Əsgərli. XX əsr Azərbaycan şeirinin poetikası. Bakı, “Apastrof”, 2014.
2. Əziz Mirəhmədov. Məhəmməd Hadi. Bakı, “Yazıçı”, 1985.
3. İslam Qəribli. Məhəmməd Hadinin publisistikası və poetik tərcümələri. Bakı, “Elm və təhsil”, 2018.
4. Məmmədcəfər Cəfərov. Hüseyn Cavid. Bakı, Azərnəşr, 1960.
5. Məsud Əlioğlu. Hüseyn Cavidin romantizmi. Bakı, “Azərnəşr”, 1975.
6. Midhət Ağamirov. Məhəmməd Hadinin fəlsəfəsi. Bakı, Azərnəşr, 1987.
7. Vəli Osmanlı. Məhəmməd Hadinin romantizmi. Bakı, “Elm”, 2006.
8. İsa Həbibbəyli. Romantik lirikanın imkanları. Bakı, “Yazıçı”, 1984.

К вопросу о литературно-философском направлении романтизма Мохаммеда Хади

Ализаде Аскерли

Доктор филологических наук. Институт литературы имени Низами Гянджеви, НАНА. Азербайджан.

E-mail: alizade.asgerli@gmail.com

Резюме. Мохаммед Хади, Гусейн Джавид, Абдулла Шаиг, Аббас Саххат это выдающиеся представители азербайджанского романтизма XX века. Научно-теоретические и литературно-эстетические основы литературного течения романтизм были изучены нашими выдающимися учёными. В статье также было затронуто изучение литературно-теоретических основ поэзии Мохаммеда Хади советским литературоведением. Однако в период нашей национальной независимости в объективных исследованиях о наследии Мохаммеда Хади, а также в процессе изучения литературно-философских истоков азербайджанской поэзии XX века обширно не исследован вопрос явления литературных течений. Автор признаёт, что с нашей стороны эта конкретная тема мало проработана. К данной проблеме требуется подход на уровне диссертации, поскольку назрела серьёзная необходимость в её решении. В общем вопрос изучения в наши дни литературных течений на теоретическом уровне остаётся актуальным. И не удивительно, что академик Иса Габиббейли, предвидя такую необходимость, с целью исправления положения, организовал в Институте литературы им. Низами Гянджеви НАНА сектор «Литературные течения».

Автор статьи постарался привлечь внимание к проявленной в творчестве Мохаммеда Хади проблеме. Эта фактологическая статья предпринятая попытка изучения проблемной темы. Остаётся лишь её решение. Автор статьи желает успеха каждому исследователю на этом пути.

Ключевые слова: Мохаммед Хади, азербайджанский романтизм XX века, Мамед Джафар Джафаров, литературно-философские течения

Məhəmməd Hadinin ədəbiyyatda bədii obrazı

Salidə Şərifova

Filologiya elmləri doktoru, AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu.
Azərbaycan.

E-mail: salidasharifova@yahoo.com
<https://orcid.org/0000-0001-8788-6366>

Annotasiya. Məhəmməd Hadinin bədii obrazının Azərbaycan ədəbiyyatında yaradılması özünü üç istiqamətdə göstərmişdir. Birinci istiqamət M.Hadi qələminə məxsus publisist və nəzm parçalarında əksini tapmış şairin öz obrazı ilə əlaqəlidir. İkinci istiqamət – Azərbaycan ədəbiyyatı XX əsrin klassiklərindən olan M.Hadinin obrazının digər müəlliflər tərəfindən qələmə alınmış nəzm və nəsr nümunələrində xatirələr və bioqrafik elementlərin, ədibin mə-nəvi cəhətlərinin təsvir edilməsilə əlaqəlidir. Maraqlıdır ki, şairin bədii obrazının yaradılma-sı zamanı bioqrafik elementlərinin, həmçinin onun mə-nəvi cəhətlərinin poetik işıqlandırıl-masının bir-birinə qarışmasına baxmayaraq, onlar arasında şərti olsa da müəyyən sərhəd iz-ləmək mümkündür. Üçüncü istiqamət isə M.Hadi obrazının gənc yazarlar tərəfindən ironik təsviri ilə əlaqəlidir. Azərbaycan ədəbiyyatında Məhəmməd Hadi obrazının əks etdirilməsi ədibin şəxsiyyət kimi tanınması və dərk edilməsi prosesinə, ədib haqqında təsəvvürlərin, onun zahiri görkəmini, dünyagörüşünü, mə-nəvi keyfiyyətlərini qiymətləndirməyə yardımçı olması, şairin keçmiş, indiki və gələcəklə bağlı zamanda qavranılmasına təkan verir. Mə-həmməd Hadi obrazının bədii ədəbiyyatda müxtəlif aspektlərdən işlənilməsi, ədibin real M.Hadini, ideal M.Hadini, şair M.Hadini, vətənpərvər M.Hadini, hürriyyət axtarışçısı M.Ha-dini görür.

Açar sözlər: Məhəmməd Hadi, Azərbaycan ədəbiyyatı, bədii obraz, şair obrazı, bioqrafik elementlər, tarixi yaddaş

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.194>

Məqaləyə istinad: Şərifova S. (2020) *Məhəmməd Hadinin ədəbiyyatda bədii obrazı.*

“Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı”, № 1, səh. 105-113

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 03.03.2020; qəbul edilib – 13.03.2020

The literary image of Muhammad Hadi in literature

Salida Sharifova

Doctor of Philological Sciences, Institute of Literature
named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

Email: salidasharifova@yahoo.com
<https://orcid.org/0000-0001-8788-6366>

Abstract. Creation of the literary image of Muhammad Hadi in the Azerbaijani literature showed itself in three directions. The first direction relates to the formation by Muhammad Hadi of his own artistic image in his poetic and publicist works. The second direction is related to the description of memories and the biographical elements and the moral values of the writer in the poems and prose examples of M.Hadi's image, one of the classics of the 20th century. It is interesting to note that although the poetic illumination of biographical elements as well as its moral features can be traced in the creation of the poet's artistic

image, it is possible to trace some boundary between them. The third direction relates to the ironic portrayal of M.Hadi by young writers. The reflection of Muhammad Hadi's image in the Azerbaijani literature stimulates the process of the writer's recognition and perception, his perception of the writer, his outward appearance, his outlook, his moral qualities, his perception of the past, present and future. The use of Mohammed Hadi's image in various aspects of fiction, allows to reveal in the literature his image as real M.Hadi, the ideal M.Hadi, the poet M.Hadi, the patriotic M.Hadi and the seeker of freedom.

Keywords: Muhammad Hadi, Azerbaijani literature, artistic image, the image of the poet, biographical elements, historical memory

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.194>

To cite this article: Sharifova S. (2020) *The literary image of Muhammad Hadi in literature*. "Azerbaijan Literature Studies", Issue I, pp. 105-113

Article history: received – 03.03.2020; accepted – 13.03.2020

Giriş / Introduction

*Ey ol vaxtı görən məsud, unutma, bizləri yad et,
Bu yolda həsrət ilə can verən əhbabi tədad et,
Məzarım üzrə gəl, dur, qəmli-qəmli ağla, fəryad et.*

M.Hadi

Məhəmməd Hacı Əbdülsəlimzadə Hadinin yaradıcılığı daim ədəbiyyatşünaslığımızın maraq dairəsindədir. M.Hadinin bədii yaradıcılığı, həmçinin həyatı ona həsr edilmiş tədqiqat əsərlərində əsaslı şəkildə tədqiq edilməsi ilə diqqətdən yayınmır. Onun ədəbi irsi və fəaliyyəti ilə yanaşı, bədii obrazı da müxtəlif əsərlərdə əksini tapa bilmişdir.

Məhəmməd Hadinin bədii obrazının Azərbaycan ədəbiyyatında yaradılması özünü üç istiqamətdə göstərmişdir. Birinci istiqamət Məhəmməd Hadi qələminə məxsus publisist və nəzm parçalarında əksini tapmış şairin öz obrazı ilə əlaqəlidir. İkinci istiqamət Azərbaycan ədəbiyyatı XX əsrin klassiklərindən olan Məhəmməd Hadinin obrazının digər müəlliflər tərəfindən qələmə alınmış nəzm və nəsr nümunələrində xatirələr və bioqrafik elementlərin, ədibin mənəvi cəhətlərinin təsvir edilməsilə əlaqəlidir. Maraqlıdır ki, şairin bədii obrazının yaradılması zamanı bioqrafik elementlərinin, həmçinin onun mənəvi cəhətlərinin poetik işıqlandırılmasının bir-birinə qarışmasına baxmayaraq, onlar arasında şərti olsa da müəyyən sərhəd izləmək mümkündür. Üçüncü istiqamət isə Məhəmməd Hadi obrazının gənc yazarlar tərəfindən ironik təsviri ilə əlaqəlidir.

Əsas hissə / Main Part

Məhəmməd Hadinin bədii obrazı ədibin öz dili ilə

Biz Məhəmməd Hadinin yaradıcılığını dərinlən izləyərkən, həm onun bir ədib kimi yaradıcılığı, həm də özünün qələmə aldığı əsərlərdə yaratdığı obrazı ilə yaxından tanış oluruq. Məsələn, M.Hadi 1908-ci ildə qələmə aldığı "Beşikdən məzara qədər bəşərin əhvalı" adlı fəlsəfi poemasında bəşərin beşikdən məzara gedən yolun zülm və əsarətdən keçməsinə məhz onun keçdiyi həyat yolu ilə eyni olmasını, insan faciəsinin isə xəyanətdən, nəfsdən yaranmasını vurğulamışdır: "Əsərin bir çox parçaları avtobioqrafik mahiyyətdə olub, poema müəllifinin uşaqlıq və gənclik illərini canlandırır (maddi sıxıntı içində böyümə, yardım üçün daşürəkli bir dövlətiyə müraciət, təhsilin yarımçıq qalması və s.). Lakin qüvvətli bədii və fəlsəfi ümumiləşdirmə yolu ilə yazılmış bu poema yarımçıq qalmış olsa da avtobioqrafik əsər çərçivəsindən xeyli kənara çıxmışdır" [4, s.94].

Məhəmməd Hadinin öz qələminə məxsus bədii nümunələrdə şairin parlaq obrazı pərakəndə şəkildə olsa da canlandırılmış, avtobiografik cizgiləri onun qələmə aldığı şeirlərində, həmçinin publisistik yazılarında özünü göstərə bilmişdir. Məhz onun qələmə aldığı şeir, poema və ya publisistik yazılarında yaşadığı dünyanın ziddiyyətli amilləri ilə yanaşı, özünün tar-mar olmuş taleyini izləmək mümkün olur. Biz məhz onun "...əslində real gerçəkliyi də, cəmiyyətin özünü də ictimai cinahlara və silklərə, siniflərə və tayfalara, ümumiyyətlə heç bir sosial-siyasi intriqa qütblərinə, məhdud subyektiv təmənnə və mənafe təbəqələrinə parçalamayan, dövrünün milli azadlıq hərəkatını ümumxalq oyanışı, ümummilliyet intibah kimi tərənnüm edən" [9, s.8] yaradıcılığını izləyərkən, M.Hadinin insan, insanın azadlıq problemlərini nikbin və ya bədbin şəkildə təqdim etməsinə baxmayaraq, azadlıq tərəfdarı olan bir obraz kimi özünü təqdim etməyə nail olduğunu müşahidə edirik.

M.Hadinin "Həyat", "Füyuzat", "İqbal", "Bürhani-tərəqqi" kimi mətbu orqanlarında mühərriqlik fəaliyyəti və qələmə aldığı publisistik yazılarında da ədibin müəllif obrazını görməmək mümkün deyil. Məsələn, M.Hadinin 1 mart 1915-ci ildə Ukraynanın Stanislav şəhərindən dostu, "Yeni füyuzat" jurnalının redaktoru olmuş Əlipaşa Hüseynzadəyə yazdığı "Məhəbbəti-səmimi, Əlipaşa qardaşım, tərək etmədin məni" şeir-məktubunda ədibin müəllif obrazı ilə rastlaşırıq. M.Hadinin şeir-məktubunda şairin çətin günlər yaşaması, ona dost deyənlərin yaman günlərində onu tərək etmələri, lakin Əlipaşanın ondan üz çevirməməsi, şairin dili ilə desək "oldun mənə müşfiq, mənə munis, mənə həmdəm" olması, həmçinin özünün tək qalmasını görmək mümkündür:

*Dost anladığımlar bütün olmuşdu girizan,
Olmaqda idim atəşi-əhzan ilə suzan.
Ol gündə mənə yarı-vəfadar sən oldun,
Həmsöhbəti həmbəzmü həməfkar sən oldun!
Sən atmadın iştə o zamanlar məni, tutdun,
Guya ki, yetim bir cocuq idim də ovutdun.*

Məhəmməd Hadi həyatında baş verən hadisələri qələmə aldığı məktublarında, həmçinin xatirələrində açıqlamışdır. "Təsviri-məhəbbət, yaxud vərəqi-eşqü məvəddət", "Tələbəklik xatiratından", "Dəftəri-həyatımdan bir vərəq, yaxud xatirati-səbavət", "Məsləkim, nədir o?", "Əsri-təcəddüd və iki qüvvə", "Səadəti-zailə" kimi əsərlərində Məhəmməd Hadi öz həyatının müəyyən məqamlarına işıq salmaqla özünün müəllif obrazını oxucusuna çatdırmağa nail ola bilmişdir. Bu şeirlərdə biz M.Hadinin həyatının müəyyən məqamlarını, uşaqlıq illərini, valideyn və müəllimlər haqqında düşüncələrini, uğursuz məhəbbətini duyur, onun keçdiyi həyat yolunu gözümüzün önündə canlandırırıq. Məsələn, uşaq vaxtından doğmalarını itirmiş Məhəmməd Hadinin təhsil almaq istəyini qələmə aldığı poetik nümunədə görmək mümkündür. Belə ki, M.Hadi elmləri öyrənmək məqsədi ilə təhsilini davam etdirmək arzusu, hətta varlı qohumlarından yardım istəyi, lakin heç bir nəticənin olmaması onun şeirlərində öz əksini tapmışdır:

*Oxumaqçın nə qədər dadu fəqan etdimsə,
Olmadı zərrə əsərbəxş şu istimdadım.
Dağa dersən eşidir, sonra verir əksi-səda,
Daşa dönmüşlərə əks eyləmədi fəryadım.*

Məhəmməd Hadinin qələmə aldığı şeirlərində biz ədibin səhhətinin korlanmasının və maddi vəziyyətinin ağırlaşmasının, onun içkiyə qurşanmasının, içkinin məhz onun dərdlərinin unudulmasına yardımçı olmasını izləyirik. M.Hadinin "Bir aşiqi-hürriyyətin ehtisasati-ruhiyyəsini təsvir edən bir lövhədir" şeirində bunun əyani şahidinə çevrilirik:

*Süyuli-qəm ediyor qəlbimi xərab mənim,
Cahanda sanki nəsibimdir iktirab mənim.*

*Xilas olmağa, Hadi, yədi-bəlayadən
Dəvayi-dərdi dilimdir şərabi-nab mənim...*

Azərbaycan yazarlarının qələmə aldığı nəzm və nəsr nümunələrində xatirələr və bioqrafik elementlər

Məhəmməd Hadi obrazının yaradılması zamanı bioqrafik elementlərin işlədilməsinin kamil nümunəsini Abdulla Şaiqin “Xatirələrim”də rast gəlirik. M.Hadi ömrünün son zamanlarında maddi imkansızlıq ucbatından poemasının çap olunduğu kitablara, ayrı-ayrı şeirlərini vərəqlərə yazaraq satmaq məcburiyyətində qalmışdır. M.Hadinin “Bir aşiqi-hürriyyətin ehtisasati-ruhiyyəsini təsvir edən bir lövhədir” şeirində əks etdirdiyi həyat tərzinin Abdulla Şaiqin xatirələrində bir daha təsdiqini tapdığının da şahidi oluruq: “Bir gün küçədə ona rast gəldim. “Hərərətli şeirlərim” adlı mənzuməsini mənə uzadıb “al, beş manat ver!” dedi. Mən cibimdə olan on manatın hamısını ona verdim. O, diqqətlə üzümə baxdıqda mənə tanıdı və pulu ovcuma qoyub mənə qucaqladı. Çox mütəəssir idim. “Şaiqciyim, bağışla, tanımadım”, – dedi. Nə qədər israr etdimsə pulu almayıb getdi... “Tutulmuş olduğu sərxoşluq onun ... göz açıb dünyaya daha aydın münasibət bəsləməsinə imkan vermirdi...”

Xalq şairi Nəriman Həsənzadənin “Nəriman” poemasında əksini tapmış “Hadi və əsgər” əsərində də Məhəmməd Hadi və vətəni uğrunda döyüşən əsgər arasındakı dialoq bizləri şairin bütöv obrazı ilə tanış olmağa imkan yaradır. Belə ki, əsgərin “tanıdım şairim, nədir möhnətin, sən əziz oğlusan bir məmləkətin” [7, s.75] kimi fikirlərində biz şairin millətin sevimli oğlu olmasının təsdiqini tapmasını müşahidə edirik. N.Həsənzadə bu misralarla Hadiyə xalqın məhəbbətini izhar edə bilmişdir. Məhəmməd Hadinin obrazını təsvir edən N.Həsənzadə Hadinin dili ilə onun keçdiyi əzablı həyat yolunu işıqlandıra bilir:

*Hankı məmləkətin, hankı millətin?
varmı elə bir şey...sən nə söylədin?!*
*Saldət, istəyirsə məni məmləkət,
De, neyçin səfillər padşahıyam?*

Nəriman Həsənzadə Hadinin dili ilə qələmə aldığı fikirlərlə məhz şairin səfil, acınacaqlı həyat tərzini sürməsinin acısını oxucusunun gözündə canlandırmağa cəhd edir. “Yollara atılmış qara şahıyam” [7, s.75], – deyən Hadi obrazı cılıpqlığı ilə oxucusuna özünü göstərə bilir. Hadinin dili ilə N.Həsənzadə şairin sağlığında ədibə lazımı dəyərin verilməməsi amilində də toxunaraq yazır:

*Nə şərə, nə sözə hörmət etdilər,
bir şair görəndə nifrət etdilər.
Ölü ürəklərdə həvəs görmədim,
bir isti, bir doğma nəfəs görmədim [7, s.75].*

Xalq şairi Rəsul Rzanın M.Hadiyə həsr etdiyi “Məhəmməd Hadi” başlıqlı şeirində məhz ədibin keçdiyi həyat yolunun acıları qısa da olsa oxucusunun gözündə canlanır:

*Şeir yaza bilmirəm.
Nə ürəyim göynəyir,
nə sözlər yandırır dodaqlarımı.
Ağrısız, göynəksiz
şeir olarmı?! [8, s.156]*

Biz Məhəmməd Hadinin ömrünün sonlarında ağır maddi ehtiyac içində olması faktları haqqında məlumatları ədibin həmkarlarının xatirələri əsasında öyrənirik. Məsələn, Əli Nəzminin xatirələrində biz Məhəmməd Hadinin 1920-ci ilin baharında ağır maddi ehtiyac içində yaşaması, hətta

həmin ilin mayında, təqribən bolşeviklərin əleyhinə baş qaldıran məşhur Gəncə üsyanından bir neçə gün sonra xəstəxanaya yerləşdirilməsi, həmin günlərdə vəfat etməsi barədə məlumatla tanış oluruq.

Manaf Süleymanov “Eşitdiklərim, oxuduqlarım və gördüklərim” kitabında Məhəmməd Hadinin ağır həyat yaşaması faktına nəzər salmışdır: “...Hadi artıq taqətdən düşmüşdü, əynində nirdaş çuxa, qara şalvar, ayaqlarında köhnə çəkmə gəzərdi. On doqquzuncu ildə Nikolayevski (Komunist) küçəsində durmuşduq. Bu vaxt bizdən aralı bir maşın dayandı. Avtomobildən Müsavat hökumətinin baş naziri düşdü, şairə yaxınlaşıb salam verdi və dedi: “Hadi əfəndi, xahiş edirəm, buyurun maşına, bərabər gedək. Siz bizə lazımsız”. Şair onu dərin, mənalı tərzdə süzüb, məğrur bir səslə dedi: “Gedin! Şairinki nazirlə tutmaz!” [5, s.113]

Balayar Sadiqin “Hadinin səsi” şeirində Hadinin keçdiyi həyat yolu, ədibin dili ilə canlandırılaraq oxucuya çatdırılmışdır. Oxucu məhz ədibin dili ilə verilmiş misralardan keçmişə boylana-raq Hadinin obrazını tam görməyə nail ola bilər:

*Sükut beşiyində üşüyər qəbrim,
Üstünə nə oğul, nə qız gələcək.*

Balayar Sadiqin bu misralarında Hadinin övlad sahibi olmaması faktı ağrı ilə vurğulanmasını duymaq mümkün deyil. Balayar Sadiq Məhəmməd Hadinin hürriyyət şairi olması amilini də qabardaraq qələmə ala bilmişdir:

*Dünyanın yeganə şairiyəm mən,
Vətənim-kədərdi, millətim-qəmdi.
Torpağın altında sümük əllərim,
Haqqın qapısına uzalı qalıb.*

Əliməmməd Mustafayevin xatirələrinə əsaslanan M. Süleymanov Hadinin acınacaqlı yaşayışını belə təsvir edir: “...İyirminci il may ayının ilk günlərində “Çanax Qala” kafesində oturub, Hadi ilə bərabər qayğanaq yedik, kofe içdik. Birlikdə çıxıb Nikolaysk küçəsinə tərəf gedəndə xalq ədliyyə komissarı Əliheydər Qarayevə rast gəldik. Ayaq saxlayıb bizimlə görüşdü, Hadidən hal-əhval xəbər aldı. Hadi: “Belə inqilabi kəbirdən sonra mən də hamı kimi xoşbəxt, azad dünyaya qə-dəm qoymuşam, – dedi. – Ağakərim oğlu Əliheydər, tarix bəşərdə baş vermiş bütün qovğa, məğ-lubiyət və qələbələrdə heç bir zaman, heç kəs şərəbi qadağan etməmişdi. Siz bolşeviklər qadağan etdiniz. Bəşəriyyəti bu bələdan da, bu faciədən də xilas edə bilsəniz, alqış sizə. – Azca fikirləşib əlavə etdi. – Heç yerdə şərab tapılmır. Amma – əlini qoltuğuna salıb araqla dolu balaca bir şüşə çıxartdı, – amma mən tapmışam. Mənzilə gedib içəcəyəm, hər şeyi unudacağam. Mənzil dedikdə, güman etmə ki, sizin burjuylardan müsadirə etdiyiniz təmtəraqlı kaşanlardır. Xeyr! Quba meydanında, karvansaranın bir küncündəki “qarıdan” zorla yanakı keçə bildiyim kahadır” [5, s.114].

Əbülqasım Əminzadənin Məhəmməd Hadi haqqında xatirələrini oxuyarkən ədibin həyatında baş verən hadisələrin təsviri, əsasən də uşaqlıq illəri, mühərrirlik fəaliyyəti, mətbuatda mənzum və mənsur əsərlər və məqalələrlə çıxış etməsi, Tiflisə ilk səfəri, 1903-cü ildə Kürdəmirdə məktəb açması və dərs deməsi, Kürdəmir məscidi hücrələrinin birində yaşaması, A.Səhhət, M.Ə.Sabir, S.Ə.Şirvani ilə əlaqələri, İstanbulla səfəri, Salonikiyə sürgün edilməsi, orada yunan polis tərəfindən türk casusu hesab edilərək həbs edilməsi, Odessada keçirdiyi günlər haqqında geniş məlumat, Odessadan keçərək Bakıya gəlməsi və s. ilə yaxından tanış olmaq mümkündür.

Xalq şairi Sabir Rüstəmxanlının səkkiz bölümdən ibarət olan “Şair və şər” romanında M.Hadinin həyatını dəyişmiş zəlzələ haqqında, Kürdəmirdəki müəllimlik fəaliyyəti, Bakı həyatı, ümidlə İstanbulla gətməsi, ümidlərinin puça çıxması, Bakıya dönüşü, həmçinin Balkan, Birinci Dünya savaqlarının ədibin həyatına təsiri açıqlanmışdır.

Ümumiyyətlə, onun ağır həyat tərzini sürməsi öz həmkarları və dostlarının xatirələrində ürəkəğrısı ilə qeyd edilmişdir. Məsələn, Abdulla Şaiqin xatirələrində biz M.Hadinin maddi sıxıntı-

lar içində yaşamasının bir daha şahidi oluruq: “Hadinin gəldiyini bilmirdim. Bir gün küçədən keçərkən üst-başı kirli, halı pərişan bir şəxs əlimdən tutdu. Əvvəlcə tanımadım. Çünki tanılacaq halda deyildi. O, titrək bir səslə: – Şaiq, məni tanımadın? – deyə soruşdu. Səsindən və gözlərinin rəngindən Hadi olduğunu tanıdım. Qucaqlayıb bağrıma basdım.”

Maraqlı məqamdır ki, Məhəmməd Hadinin bioqrafiyasının diqqətlə təhlil edilməsinə baxmayaraq, onun vəfat etməsinə dair sətirlər faktoloji baxımdan mübahisəli xarakter daşıyır. M.Hadinin vəfatı ilə bağlı müxtəlif xarakterli məlumatlar yayılmışdır. Belə ki, Əli Nazim şairin 1920-ci ilin may ayında Gəncədə soyuqdəymədən vəfat etdiyini, Abdulla Şaiqin Hadinin təxminən 1919-cu ilin axırları, 1920-ci illərin əvvəllərində Gəncədə birdən-birə “yox olmasını”, hətta dostlarının, qələm yoldaşlarının onu axtarmaları, lakin tapa bilməmələri, hətta Gəncə üsyanı zamanı “Qırın bu kafirləri, onlar bizim dövlətimizi əlimizdən aldı”, – kimi çağırış edən ədibin üsyan zamanı ələ keçirilməsi və bolşeviklər tərəfindən sorgusuz-sualsız güllələnməsi kimi fikirlər də özünü göstərməkdədir. Bu fakt özünü Məhəmməd Hadinin nə zaman vəfat etməsi və bu günə qədər harada dəfn olunmasının heç kəsə məlum olmaması faktı ilə də bağlıdır.

Eldar Baxışın “Məhəmməd Hadiyə” [3, s.20] şeirində məhz Məhəmməd Hadinin ölümünün bu məqamı, yəni mübahisəli, qaranlıq məqamlara aydınlıq gətirmək cəhdləri oxucuya təqdim edilir:

*Xallandı gül – butasında.
nər qarnında – qartasında.
Bir şairi öldürdülər
Bir ölkənin ortasında, –
ölkə bilmədi-bilmədi.*

Məhəmməd Hadinin öldürülməsi və ictimaiyyətə çatdırılmaması, cəmiyyətdən gizli saxlanması faktı məhz Eldar Baxış tərəfindən şairə həsr edilmiş şeirində əksini tapmışdır.

Eldar Baxış Abdulla Şaiqin M.Hadinin birdən-birə “yox olması” faktını “Qərib birdən yoxa çıxar” sətiri ilə qeyd edərək, məhz bu amili şeirində qabartmağa cəhd etmişdir:

*Kim qəribə arxa çıxar,
Qərib birdən yoxa çıxar,
Dərd əlindən dağa çıxar,
dağda qar olmaz – qar olmaz.*

Azərbaycan yazarlarının qələmə aldığı nəzm və nəsr nümunələrində Məhəmməd Hadinin mənəvi cəhətlərinin poetik işıqlandırılması

Məhəmməd Hadi ağır, lakin layiqli həyat tərzini sürmüş, Azərbaycan və dünya ədibləri ilə müqayisə edilmişdir. Onu da vurğulamaq yerinə düşərdi ki, milli romantizmin ideya-bədii prinsiplərini zəngin yaradıcılıq təcrübəsində və publisistik yazılarında əks etdirən Məhəmməd Hadinin bədii ədəbiyyatdakı obrazı həmçinin digər qələm sahiblərinin müəllif təxəyyülünün məhsulu kimi özünü büruzə vermişdir.

M.Ə.Rəsulzadənin “hürriyyət vurğunu” adlandırdığı şairin əlyazmalarını məcburiyyət qarşısında qalıb satması faktına Eldar Baxış qələmə aldığı “Yox” şeirində toxunmuşdur. Maraqlı məqamlardan biri də ədəbiyyatda Hadinin şair kimi digər Azərbaycan şairləri ilə birgə təqdim edilməsi, onun acınacaqlı və faciəli həyat sürməkdə tək olmaması faktı da ədəbiyyatdan yan keçməmişdir. Bu məqamı Eldar Baxış incəliklə oxucuya çatdırma bilmişdir:

*Rəhmətlik Sabir,
rəhmətlik Məhəmməd Hadi,
rəhmətlik Hüseyn Cavid
küçəyə, bazara çıxardıb*

*sabunlarını satdılar,
tiyanlarını satdılar,
köynəklərini satdılar,
əlyazmalarını satdılar,
ömürlərini satdılar,
günlərini satdılar,
nələri var satdılar,
özlərini,
ruhlarını yox!*

Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin “Təzadlar” poemasının “Üsyan” başlıqlı hissəsində “Hadini Vətəndən qaçaq saldılar” kimi qısa bir sətirdə ədibin ağır həyatı, səfilanə dolanmaq zorunda qalması göz önündə canlandırılmış, ədibin adı dünya şöhrətli Dante, Puşkin, Feyxtvangerlə bir sırada çəkilərək, onlar kimi nakam olmaları faktı qabardılmışdır:

*Gəlin, varaqlayaq keçmiş illəri,
Düşünən başlara qılınc çaldılar.
Danteni,
Puşkini,
Feyxtvangeri,
Hadini Vətəndən qaçaq saldılar [1, s.143].*

Bəxtiyar Vahabzadə “Təzadlar” poemasının “Suallar” hissəsində də ədəbi-tarixi mənbələrdə əksini tapmış faktlara əsaslanaraq, həyata bağlı olan Məhəmməd Hadinin çətin, keşməkeşli həyat sürməsinə canlandırmağa nail ola bilmiş, London, Sveyk, Hem kimi dahilərin eyni acınacaqlı tale yaşaması faktını qabarda bilmişdir:

*Hadi də,
London da,
Sveyk də,
Hem də,
Həyata necə də qəlbən vuruldu.
Elə ki, tapdılar nəşəni qəmdə,
Hər biri özünə bir qatil oldu.
Onlar dedilər ki, – əsəblərimiz
Daha dözə bilmir, gərilib simtək.
Könüllü gəlmədik bu dünyaya biz,
Nə olar, dünyadan könüllü getsək? [1, s.151-152]*

Sabir Rüstəmxanlının dövrünün tarixi yaddaşı ilə yanaşı, milli-mənəvi dəyərlərini oxucuya çatdırmağa nail olmuş “Şair və şər” romanı da keçmişin və bu günün aspektindən təhlil süzgəcindən keçirilərək ictimaiyyətə təqdim edilmişdir. S.Rüstəmxanlı Hadinin parlaq obrazını yaratmağa nail olaraq, hədişünaslıq sahəsində şairin ədəbi irsində əksini tapmış bir çox problemlərə də nəzər sala bilmişdir. Romanda Azərbaycan ədəbiyyatının dahi siması Hadinin real avtobioqrafiyası və yazıçının müəllif təxəyyülü fonunda məsələlərin əksini tapması, məhz ədibin həyatı ilə yanaşı, ədəbi irsi haqqında dolğun təəssürat yaratmışdır. Sabir Rüstəmxanlı tərəfindən mütəfəkkir şəxsiyyət M.Hadinin bədii obraz kimi təqdim edilməsi həm Məhəmməd Hadi obrazının tarixi və bədii səciyyəsi arasındakı münasibətlərinin əks etdirilməsi, həm yaradıcılığının nəzəri aspektdən izlənilməsinə şərait yaradır. Sabir Rüstəmxanlı Hadi haqqında mənbələrdə əksini tapmış faktlara, ədiblə bağlı avtobioqrafik məlumatlara əsaslanmaqla yanaşı, müəllif təxəyyülündən də məharətlə istifadə etmişdir. M.Hadi obrazını incəliklə çatdırmaq göründüyü kimi asan bir məsələ deyil. S.Rüstəm-

xanlı bu işin öhdəsindən gələ bilmiş, Hadinin keşməkeşli və faciəli ömrünü izlənilməsinin öhdəsindən gəlmişdir.

Xalq şairi Ramiz Rövşənin vətən, millət üçün hürriyyət, insan azadlığını yaradıcılığının ali qayəsinə çevirmiş Məhəmməd Hadiyə həsr etdiyi şeir də müəllifin tarixi obraza yaradıcı yanaşması ilə diqqəti cəlb edir:

*Bir dostum, arxam olmadı,
Mənsiz darıxan olmadı,
Ha yandım, baxan olmadı,
İndi yox külümdən əziz.*

Xalq şairi Ramiz Rövşən Məhəmməd Hadinin çətin vaxtlarında ona həyan olmayan insanlara münasibətini əks etdirmişdir. Hətta M.Hadi üçün ölümün yaşamaqdan, yaşamaq üçün mübarizə aparmaqdan əziz olması amili də R. Rövşən tərəfindən ağır ilə oxucuya çatdırılır:

*Bir adayam, qərib ada,
Doğmalarım döndü yada,
Daha mənə bu dünyada
Nə qaldı ölümdən əziz?!*

Məsud Əlioğlunun qeyd etdiyi kimi “M.Hadinin şəxsi həyatı ilə birgə yaradıcılıq taleyi, istedadı da aramsız faciələrə məruz qalmışdır. Mənəvi sıxıntı və ruhi məhrumiyyətlər, həyata atıldığı ilk gündən şairin şəxsiyyətini əzib incidən amillər kimi, onun şeirlərinin ruhuna, yaradıcılıq həyatının fikir-məna qaynaqlarına da, bədbinliyin ağır və boğucu havasını gətirmişdir” [6, s.155].

Zəlimxan Yaqubun Məhəmməd Hadiyə həsr etdiyi “Ucalıq” şeirində də ədibin obrazı əksini tapmışdır. Üsyankar ruhlu əsərlər müəllifi Məhəmməd Hadinin yaradıcılığını dərinədən duyaraq onun millətin milli şüuruna təsirini, məzlumların azadlıq, səadət və hüquq bərabərliyi arzularını nəzərə almış Z.Yaqub bu amili belə tərənnüm etmişdir:

*Hadi söz yazmırdı ki,
qulaqlarda top atırdı,
Hər kəlməsi duyanlara üsyan kimi gəldi.*

Zəlimxan Yaqub M.Hadinin böyüklüyünü, milli oyanış ideyalarını belə vəsf edir:

*Hadi bizim şeirimizə can kimi gəldi,
Namus kimi gəldi, vicdan kimi gəldi.
Yerlərə sığmadı, göyləri qucaqladı eşqi,
Axdı şeirin damarına təzə qan kimi gəldi.*

Nəticə / Conclusion

Sonda qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan ədəbiyyatında Məhəmməd Hadi obrazının əks etdirilməsi ədibin şəxsiyyət kimi tanınması və dərk edilməsi prosesinə, ədib haqqında təsəvvürlərin, onun zahiri görkəmini, dünyagörüşünü, mənəvi keyfiyyətlərini qiymətləndirməyə yardımçı olması, şairin keçmiş, indiki və gələcəklə bağlı zamanda qavranılmasına təkan verir. Məhəmməd Hadi obrazının bədii ədəbiyyatda müxtəlif aspektlərdən işlənilməsi, ədibin real Hadini, ideal Hadini, şair Hadini, vətənpərvər Hadini, hürriyyət çarçısı Hadini görür. Müxtəlif qələm sahibləri tərəfindən yazılmış bədii örnəklərdə M.Hadinin necə şair və insan olması göstərilir, şair olduğu kimi dəyərləndirilir. M.Hadi yaradıcılığının böyüklüyü ondadır ki, “...onun dayaz, fikirsiz, məzmun-

suz, yalnız sənət naminə deyilmiş bir dənə də olsun boş misrasına rast gəlmək olmaz. Onun hər şeirində xalqın bir dərdi, bir arzusu qələmə alınmışdır” [2, s.41].

Ədəbiyyat / References

1. Bəxtiyar Vahabzadə. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, II cild (Poemalar). Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2004.
2. Bəxtiyar Vahabzadə. Sənətkar və zaman. Bakı, “Gənclik”, 1976.
3. Eldar Baxış. Məhəmməd Hədiyə. “Ədalət”, 2010, 13 mart.
4. Əziz Mirəhmədov. Məhəmməd Hədi. Bakı, “Yazıçı”, 1985.
5. Manaf Süleymanov. Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim: Bakı, Azərnəşr, 1987.
6. Məsud Əlioğlu. Darıxan adamlar. I c. Bakı, “Təhsil”, 2009.
7. Nəriman Həsənzadə. Seçilmiş əsərləri. Yeddi cildə, II cild. Bakı, “Prometey”, 2010.
8. Rəsul Rza. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə, I cild. Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2005.
9. Yaşar Qarayev. Ön söz (M.Hədinin “Seçilmiş əsərləri”nə müqəddimə). Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005.

Художественный образ Мухаммеда Хади в литературе

Салида Шарифова

Доктор филологических наук, Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА.
Азербайджан.

E-mail: salidasharifova@yahoo.com

Резюме. Формирование литературного образа Мухаммеда Хади в азербайджанской литературе проявило себя в трех направлениях. Первое направление связано с формированием самим Мухаммедом Хади собственного художественного образа в своих поэтических и публицистических работах. Второе направление связано с воспоминаниями, биографическими заметками о Мухаммеде Хади как одного из классиков азербайджанской литературы XX века, в произведениях других поэтов и писателей. Третье направление связано с сатирическим изображением М.Хади современными молодыми писателями. Отражение образа Мухаммеда Хади в азербайджанской литературе стимулирует процесс признания и восприятия его как писателя, изучения его мировоззрения и нравственных качеств, анализа понимания самим М.Хади прошлого, настоящего и будущего. Обращение к образу Мухаммеда Хади с различных аспектов позволяет раскрыть в литературе его образ как обычного человека с достоинствами и недостатками, М.Хади как идеального образа, М.Хади как поэта, М.Хади как патриота и наконец, как непримиримого борца за идеалы справедливости и свободы. Все эти различные ипостаси личности М.Хади позволяют увидеть его и как талантливого автора, и как простого гражданина.

Ключевые слова: Мухаммед Хади, азербайджанская литература, художественный образ, образ поэта, биографические элементы, историческая память

Yaponiya mövzusunun Əli bəy Hüseynzadə yaradıcılığında əksi

Gülzar Yunusova

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: gulnar1340@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-3372-4422>

Annotasiya. Birinci Çin-yapon (1894–1895) və rus-yapon (1904–1905) müharibələrində qələbə qazanan Yaponiya bütün dünyada maraqlı obyektinə çevrilmişdir. XX əsrin əvvəllərində Yaponiyanın iqtisadi-hərbi şöhrəti Azərbaycan ictimai fikrinin görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığına da nüfuz etmişdir. Bu dövrdə yaradıcılığında Yaponiya mövzusunun geniş şəkildə izləndiyi mütəfəkkirlərdən biri də Əli bəy Hüseynzadədir. Ədib əsərlərində müharibələrdən qalib çıxan gündoğan ölkənin qələbəsini yapon xalqının güclü inkişafı və dərin zəkası ilə əlaqələndirmişdir. Ə.Hüseynzadənin yaradıcılığında Yaponiya ilə bağlı bir çox məqamlara nəzər saldıqda görkəmli ədib və ictimai-siyasi xadimin görüşlərində gündoğan ölkənin yüksək mövqedə dayandığı müşahidə olunur.

Açar sözlər: Ə.Hüseynzadə, Yaponiya, Rusiya, rus-yapon müharibəsi, Asiya, Avropa

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.196>

Məqaləyə istinad: Yunusova G. (2020) *Yaponiya mövzusunun Əli bəy Hüseynzadə yaradıcılığında əksi*. “Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı”, № 1, səh. 114-118

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 19.06.2020; qəbul edilib – 22.06.2020

Reflection of the Japanese theme in Ali bey Huseynzadeh's creation

Gulnar Yunusova

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: gulnar1340@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-3372-4422>

Abstract. Winning the first Chinese-Japanese (1894–1895) and Russian-Japanese (1904–1905) wars, Japan has become an object of interest worldwide. At the beginning of the 20th century, Japan's economic and military reputation also influenced the creativity of prominent representatives of Azerbaijani public opinion. Ali Bey Huseynzade is one of the thinkers of this period, which in his works the Japanese theme is widely traced. In his works the writer coordinated the victory of the sun rising country in the wars with the strong development and broad intelligence of the Japanese people. When looking at many of the issues associated with Japan in the creativity of A.Huseynzadeh, it is seen that the sun rising country stands high position in the outlook of a prominent literary and social-political figure.

Keywords: A.Huseynzadeh, Japan, Russia, Russian-Japanese war, Asia, Europe

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.196>

To cite this article: Yunusova G. (2020) *Reflection of the Japanese theme in Ali bey Huseynzadeh's creation*. "Azerbaijan Literature Studies", Issue I, pp. 114-118

Article history: received – 19.06.2020; accepted – 22.06.2020

Giriş / Introduction

Tarixdən məlumdur ki, Yaponiya 250 ilə yaxın müddətdə dünyadan təcrid olunma siyasətini həyata keçirmişdir. 1868-ci ildə Meyci reformasından sonra qapılarını dünyaya açmasıyla uzun müddət gizliliyini qoruyan Yaponiya bütün dünyada maraq obyektinə çevrilmişdir. Meyci hökumətinin həyata keçirdiyi islahatlarla Yaponiya imperiyası sənaye sahəsində inkişaf edən dünya gücünə çevrilmiş və ölkənin global təsirini artırmaq üçün hərbi potensialından istifadə etməyə vadar olmuşdur. Birinci Çin-yapon (1894–1895) və rus-yapon (1904–1905) müharibələrində qələbə qazandıqdan sonra Yaponiya Koreya, Tayvan və Saxalin adasının cənub hissələrinə nəzarət etməyə başlamışdır.

XX əsrin əvvəllərində Yaponiyanın iqtisadi-hərbi şöhrəti Azərbaycan ictimai fikrinin görkəmli nümayəndələrindən olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Cəlil Məmmədquluzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu kimi qələm sahiblərinin yaradıcılığına da nüfuz etmişdir. Bu dövrdə yaradıcılığında Yaponiya mövzusunun geniş şəkildə izlənilməsi mütəfəkkirlərdən biri də Əli bəy Hüseynzadədir. Ə.Hüseynzadənin yaradıcılığında Yaponiya ilə bağlı bir çox məqamlara nəzər saldıqda görkəmli ədib və ictimai-siyasi xadimin görüşlərində gündoğan ölkənin yüksək mövqedə dayandığı müşahidə olunur.

Əsas hissə / Main Part

Ə.Hüseynzadənin ədəbi irsində mühüm yer tutan "Siyasəti-fürusət" əsərində Mancuriya və Tsuşima məsələlərinə toxunmaqla, 1905-ci ildə rus-yapon müharibəsində Rusiyanın məğlubiyyətinin səbəbinin yaponların güclü inkişafında və geniş zəkasında olduğuna işarə etmişdir. Sözügedən əsərin "Teymurnamə" hissəsində Şərqdə, xüsusilə də İranda müxtəlif yollarla – fala baxmaqla, rüyalardan məna çıxarmaqla, övliyalıqla və digər vasitələrlə gələcəkdən xəbərdar olmaq, bir təşəbbüsün xeyirli olub-olmayacağını anlamaq kimi məsələlərdən bəhs edilmişdir. Bu məqamda silah və texnikanın keyfiyyətinə görə üstünlüyə malik olan Yaponiyanın ruslar üzərindəki qələbə-sindən bəhs etməklə, "bədməst" olanların, nəinki gələcəkdən, heç mövcud vəziyyətlərindən də xəbərsiz olduqları diqqətə çatdırılmışdır: "Şərabda və ələlümüm müsküratda mülki-Daranın əhvalını və əhvali-atıyəsini bildirmək xassəsi bulunmadığı şöylə dursun, hətta onunla bədməst olan şəxslər öz hal və mazilərindən belə bixəbər oluyorlar. Nərədə qaldı ki, gələcəği kəşf edə bilsinlər. Eys və işrətə mübtəla olan Mancuriya generalları yaponların vəziyyətindən xəbərdar ola bildilərmi?" [3, s.273].

Ə.Hüseynzadə yaponların elmi-texniki tərəqqisinin dünya üçün, eləcə də Şərq üçün də əhəmiyyətli örnək olmasına diqqət çəkmişdir.

Ə.Hüseynzadənin 1906-cı ildə "Füyuzat" jurnalının yeddinci sayında işıq üzü görən "Müzəffərəddin" adlı məqaləsində Yaponiyanın bütün dünyanı lərzəyə gətirən yüksəlişinin İranda oyanışa, dirçəlişə səbəb olmasından bəhs edilmişdir. Bundan öncə gələcəyi övliyalıqla öyrənməyə çalışan alimlər elmin məcburiyyətini dərk etməyə başlamışdılar: "İran üləması Avropanın şəşə`eyi-mədəniyyətindən mütəəssir olmadılarsa da, lakin Yaponun vəlvəleyi-tərəqqiyyatından istər-istəməz oyandılar. Bunların arasında Əli Süavilər, Qaponlar bir-bir deyil, yüz-yüz zühur etdi. Bunların çoxu bizim bəzi axundlarımızın rəyinə rəğmənlər elmül-əbdanın lüzumunu dəxi dərk etdilər. Müctəhid Ağa Seyid Məhəmməd kibi zəvati-kiram açıdıqları məktəblərdə fransızcanın dəxi təhsilini məcburi qıldılar" [2, s.267].

Rus-yapon müharibəsi 1904-cü ilin fevralında yaponların Rusiyanın Port-Arturdakı qoşunlarına sürpriz hücumları ilə başlamışdır. İki ölkə arasındakı razılaşmaya əsasən Rusiya qoşunlarını Mancuriyadan çıxarmalı olduğu halda, buna əməl etməkdən boyun qaçırmışdılar. Nəticədə isə ilk dəfə olaraq Asiya dövləti Avropa ölkəsini məğlubiyyətə uğratmışdır.

Bu tarixi hadisələrə diqqət yetirən Ə.Hüseynzadə “Xəyali-xam” məqaləsində Rusiyanın rus-yapon müharibəsindəki məğlubiyyətini rəzillik kimi qəbul etməmiş, Yaponiya kimi Uzaq Şərqdəki qüdrətli dövlətlə Rusiyadan başqa heç bir Avropa dövlətinin müharibə etməyə həddi çatmadığını söyləməklə, gündoğan ölkənin XX əsrin əvvəllərində dünya tarixində tutduğu mövqeyini önə çıxartmışdır. 1905-ci ildə “Həyat” qəzetinin 58-ci nömrəsində yayımlanan məqalədə növbəti sətirlər qələmə alınmışdır: “Bir də İspaniyadan gələn məhud məktubun sahibi bihudə və əbəs yerə seviniyor, çünki Rusiya yaponlarla müharibədən sonra nə xaru zəlil düşdü və nə də Portsmutda imzaladığı sülh müahidənaməsi müxəlli şərəfdir. Rus dövlətindən başqa heç bir Avropa dövlətinin, nə Germaniya, nə Fransa və nə də İngiltərənin bu qədər uzaqlarda on, on iki min verst uzaqlarda, müharibə etmək həddi deyil idi” [2, s.107].

Sözgedən məqalədə ədib “Russkiye-vedomosti” qəzetində İspaniyadan “sərsəranə şəkildə daxil olan”, guya bir osmanlı müsəlmanı tərəfindən rus lisanilə yazılan imzasız məktuba münasibətini bildirmişdir. İspaniyadan rusca imzasız bir məktubun türk müsəlmanı tərəfindən yazılmış olmasını şübhəli olduğunu bildiren Ə.Hüseynzadə məktubun müsəlman tərəfindən yazılmış olsa belə, imzasızlığı səbəbilə etibarsız hesab etmişdir: “Çünki bir məktubun nə dərəcələrdə vase` bir məmləkətin, qoca bir millətin əfkar və hissiyyətinə tərcüman olmaq iddiasında haqlı bulunduğu ancaq imza ilə anlaşıla bilər” [2, s.105]. Müəllif Rusiyanın zəif düşməsinə müsəlmanların əsla sevinməyəcəklərini, hətta belə bir halın müsəlman dünyası üçün xoşagəlməz hallar doğuracağını ifadə etmişdir.

1905-ci il sentyabr ayının 5-də Yaponiya ilə Rusiya arasında “Portsmut” sülh müqaviləsi imzalanmışdır. Bu sülh müqaviləsinin şərtlərinə əsasən Rusiya 1975-ci ildə işğal etdiyi Saxalin adasının yarısını Yaponiyaya vermiş, Mancuriyadan əl çəkmiş, Port-Artur və Laodial yarımadası yaponların əlində qalmışdır. Ə.Hüseynzadə “Portsmut” müqaviləsinin heç də qalib Yaponiya üçün şərəf olmadığını, əksinə müharibənin təsiri ilə islahatlar keçirən Rusiya üçün gələcək nəticələrin min zəfərlərə bədalə olduğunu və cahanda ən yüksək mərtəbələrə yüksələcəyini diqqətə çatdırmışdır: “Vitte həzrətlərinin hikmət və tədbirilə Amerikanın Portsmut nam bələdəsində imzalanan sülh müahidəsinin əsla müxəlli şərəf olmadığına isə bu gün Yaponiyanın paytəxində və sair böyük şəhərlərində baş göstərən şuriş və ixtilallar böyük bir dəlildir!.. Lakin bunların cümləsindən sərfnəzər, Rusiyanın öz daxilində müharibənin təsiri ilə vücuda gətirdiyi təcəddüd və islahat öylə nafe` gələcəkdə nətəyici-həsənəyi-məsudəsi mühəqqəq, öylə əzim bir hadisədir ki, müharibə meydanlarında qazanılan min zəfərlərə bədəldir, müadildir. O zəfərlərlə deyil, bu təcəddüd və islah sayəsindədir ki, Rusiya çox keçmədən ümum chanın düvəli-mütəməddinəsi arasında ən bala mərtəbələrə süud edəcəkdir” [2, s.107].

Kifayət qədər iqtisadi-siyasi gücə malik olan yaponların maddiyyatla kifayətlənməyib hərtərəfli inkişaf üçün mənəviyyat məsələlərinə önəm vermələrinin vacibliyi də Ə.Hüseynzadənin diqqət mərkəzində olmuşdur. Asiyada oyanışın Yaponiyadan başladığını önə çəkən ədib hətta İranda dirçəlişin də yaponların tərəqqisindən irəli gəldiyini söyləmişdir. Ə.Hüseynzadə Yaponiyada islam dininə qarşı meyillərin çoxalması ilə yaponların daha ziyadə bir qüvvətlə Asiyaya hökm edəcəyi qənaətini ifadə etmişdir. 1906-cı ilin sentyabr ayında “Həyat” qəzeti tətillə getdikdən iki ay sonra Ə.Hüseynzadənin baş redaktorluğu ilə yayınlanmağa başlayan “Füyuzat” jurnalının ilk sayında ədibin iki aylıq müddət zərfində həyatı-ələmdə baş verənlərə nöqtəyi-nəzərini özündə cəmləşdirən “İcmal” məqaləsində də “Yaponiya” mövzusu aktuallığını itirməmişdir. Müəllif Rusiyadakı vəziyyətə nəzər saldıqdan sonra üzünü Şərqrə – Yaponiyaya çevirərək yazmışdır: “Şərqi-əqsadə yaponlar Koreya və Mancuriya əndişəsindən xilas olub nəzəri-cahangiranələrini başqa məmalikə əz cümlə Filippin cəzairinə şeviriyorlar, bir az amerikalılar ilə pozuşuyorlar. Bu kimi səbəblərlə bir an boş durmayıb qüvayi-bərriyyə və bəhriyyələrini bir qat daha təzyidə çalışıyorlar. Lakin sadə maddiyyat ilə iktifa etmiyorlar, mənəviyyatlarını dəxi islahə qoyluyorlar, tədqiqi-ədyan ilə məşğul

oluyorlar. Bəzi rus və Avropa qəzetlərinin, hətta bizzat yapon mühərrirlərindən bir neçə zəvatin rəvayətlərinə baxılırsa, yapon cəmaəti arasında dini-islamı qəbula xeyli meyil edənlər bulunuyormuş. Bu sayədə yaponlar daha ziyadə bir qüvvət və şövkət qazanıb bütün Asiya cəmaətinə pişvahlıq edəcəklərini ümid ediyolar” [2, s.229].

Ə.Hüseynzadə ilə yanaşı, eyni dövrlərdə yaradıcılığında Yaponiya mövzusunda müraciət etmiş C.Məmmədquluzadənin “Qəzetlərdən” felyetonunda da Yaponiyada islam məsələsi diqqət mərkəzində olmuşdur. Ə.Hüseynzadənin “İcmal” məqaləsindən bir müddət sonra “Molla Nəsrəddin” jurnalında işıq üzü görən felyetonda C.Məmmədquluzadə Əbdülrəşid İbrahimovun Yaponiyada İslam dinini yaymaq cəhdlərini və yaponların buna qane olmaları haqqında heç bir məntiqə söykənməyən fikirlərini istehza hədəfinə çevirərək yazmışdır: “Bəyanül-həqq” qəzetinin müxbiri molla Əbdülrəşid İbrahimov Yaponiyanın Tokio şəhərindən İstanbulda çıxan “Siratül-müstəqim” məcmuəsinə yazır ki, “mən Yaponiyada hər məclisdə hər gün nitqlər söyləyirəm. Və Yaponiya üləmasına mənim nitqlərim elə təsir bağışlayır ki, gündə bir neçəsi özündən gedir” [1, s.387-388]. Ə.İbrahimovun panislamist görüşləri, islam dinini Yaponiyada yaymaq haqqında məqalələri Məmmədquluzadənin əsas tənqid hədəfi olmuşdur: “Bu xəbəri möhtərəm “Tərcüman” qəzeti yazıb, axırda soruşur ki, aya, görən, molla Əbdülrəşid bu nitqləri ingilis dilində söyləyir, yəni yapon dilində? ...Əbdülrəşid nə ingiliscə bilir, nə yaponca və nə firəngcə... Lakin molla Əbdülrəşidin əhvalatı özgədir: bu cənab nitqlərini türk dilində söyləyir və yaponiyalılara da mollaının nitqinin məzmununu bilmək lazım deyil, onlara molla Əbdülrəşidin məhz uzun saqqalı və ağ əmmaməsi xoş gəlir. Səbəbi də budur ki, Yaponiya camaatı mömin adamlardır və müsəlmançılığa da çox məildirlər” [1, s.388].

Ə.Hüseynzadənin “Dünya qaçan ki, tazələniüb növbəhar olur, Qanlı yaşım la yer yüzü həp lələzar olur” [2, s.325] misraları ilə başlayan, 1907-ci ildə “Füyuzat” jurnalının 19-cu nömrəsində yayımlanan “Əhvali-ələm və diri müstəhasələ” adlı məqalə olduqca diqqətəlayiqdir. “Asiyanın oyanması Yaponiyadan başladı”, – deyən ədib fransız Emil Zolyanın “Roma” adlı əsərinə müraciət edərək, Zolyanın haqlı olaraq mədəniyyətin Şərqdən Qərbə doğru, yəni Çindən başlayaraq Avropaya, ordan da Amerikaya keçdiyini qeyd etmişdir. Lakin mədəniyyət hərəkətinə davam edərək Amerikadan Yaponiyaya keçmiş və yenidən Yaponiyadan bütün Asiyaya yayılmaqla Şərq xalqlarının oyanışına təkan vermişdir.

Uzun illər Avropanın müstəmləkə siyasətinə məruz qalan Şərq xalqları XX əsrin əvvəllərindən etibarən yeniləşmə dövrünə daxil olmuşdur. Rus-yapon müharibəsində Rusiyanın uğursuzluğa düşər olması Avropanın sərmayədarlıq siyasətini sarsıtmış, yeni müstəmləkə yolları bağlanmış, mövcud müstəmləkələri isə təhlükəli hal almış, Asiya və Afrikada insanların öz varlıqlarını dərk edib hərəkətə gəlmələrinə səbəb olmuşdur: “Şimdi yenə kəməkan mədəniyyət Şərqdən Qərbə doğru hərəkətinə davam edərək, Amerikadan Yaponiyaya keçdi. Yaponiyadan yenidən Çinə və bütün Asiyaya keçmək üzrədir. Avropayı “Sarı təhlükə” nam ilə Asiya mədəniyyəti təhdid ediyor. Avropanın üzərinə Şərqdən mühib bir mövc gəliyor. Rusiya-Yapon müsadiməsi bu dalğaya qarşı ilk müdafiə oldusa da, lakin əncamı böyük bir müvəffəqiyyətsizlikdən ibarət qaldı ki, bunun nəticəsində Avropanın sərmayədarlıq mədəniyyəti təməmindən sarsıldı. Avropa üçün müstəmləkə yolları bağlandı və əllərindəki müstəmləkələr də təhlükə təhtinə girdi” [2, s.329].

Ə.Hüseynzadənin müasiri, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucusu Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin 1909-cu ildə oxuculara təqdim olunan “Parlament nə vəziyyətdə açılır?” adlı məqaləsində də eyni şəkildə Yaponiyanın Şərqdə yenilik və təkamülün yarandığı ilk ölkə olaraq, Asiyada oyanışa səbəb olduğu diqqətə çatdırılmışdır: “Şərqdə yenilik və təkamülün ilk yarandığı yer Yaponiya olmuşdur. Şərqi ucqarlarında okeanın ortasında hər yerdən kənar və əsrlərlə adı bilinməmiş qalan bu ölkə öz misilsiz fütuhatları ilə son illərdə Şərqdə insanların oyandığını və mədəniyyətin yüksəldiyini avropalılara sübut etdi. Yaponların ruslar üzərində qələbəsi Asiya və Afrikada ümumi bir hərəkətə bais oldu” [4, s.29].

Ə.Hüseynzadənin yuxarıda qeyd edilən “Əhvali-ələm və diri müstəhasələ” əsərindəki “sarı təhlükə” məsələsi ədibin “Tiflis erməni-müsəlman ictimainə dair bir-iki söz” məqaləsində də izlənilir: “İmdi nə çarə ki, yaponlar basılmadılar... Zorla da basmaq olmazdı! O halda mərazin Tokiyo

nam mehraqından və “sarı təhlükədən” heç bəhs etməyə dəyməz!” [2, s.177]. Bəs nədir bu “sarı təhlükə?”

Tarixdən məlumdur ki, Yaponiya ilə Osmanlı arasında diplomatik münasibətlər XIX əsrin yetmişinci illərində sultan II Əbdülhəmidin dövründə başlamışdır. Bu iki nəhəng dövlətin imperia- listlərə qarşı birləşməsi ilə Yaponiyada islamın təbliğatı da başlanmış və bununla da Qərbə qarşı “təhlükə” yaranmışdır. Ə.Hüseynzadə irsinin tədqiqatçısı Ofeliya Bayramlı “sarı təhlükə”nin iza- hını aydın şəkildə vermişdir: “XIX əsrin ikinci yarısında Rusiya təhlükəsinə Osmanlı ilə Yaponi- yanın birləşməsi bütün Avropa imperialistlərini qorxuya salır. Məlumdur ki, Osmanlı dövləti xari- ci siyasətində panislamizmdən yapışır. Yaponiya da 1905-ci il müharibəsindən sonra Qərb xristi- anlarına qarşı mövqeyini qorumaq üçün “İttihadi Şərq” siyasəti çərçivəsində Osmanlı dövlətilə pa- nislamizm siyasətində birləşir. Yaponiyada islam dininin təbliğatının aparılması o zaman bütün Avropa dövlətlərini qorxuya salır. Çünki bir zamanlar Yaponiya şərq siyasətində buddizmdən ya- pışaraq sarı təhlükə adı ilə Qərbi qorxuya salmışdır” [2, s.405-406].

“Röya”, “Cilvəgahi-hüquq”, “Əhvali-ələm və diri müstəhasələr”, “İntiqad ediyoruz, intiqad olunuyoruz”, “Yazımız, dilimiz, “ikinci il”imiz” və digər məqalələrdə də Yaponiyanın Ə.Hüseyn- zadənin görüşlərində yüksək mövqedə dayandığını müşahidə edirik.

Nəticə / Conclusion

Göründüyü kimi, XX əsrin əvvəllərində iqtisadi-hərbi potensialı ilə dünyanın güc mərkəzinə çevrilmiş Yaponiya həmin dövrdə Azərbaycanda söz sahibi olan görkəmli nümayəndələrin yaradı- cılığında geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Ə.Hüseynzadənin 1905-1909-cu illərdə “Həyat”, “Füyuzat”, “Tərəqqi” kimi dövrü mətbuatda yayımlanmış məqalələrində Yaponiya mövzusu öz ak- tuallığı ilə seçilmişdir. Milli mücadilə tariximizdə mühüm yer tutan Ə.Hüseynzadə yaradıcılığında Yaponiya mövzusunə müraciət etməklə milli məsələlərin həllində bir örnək göstərmişdir.

Ədəbiyyat / References

1. Cəlil Məmmədquluzadə. Əsərləri. Dörd cildə. II cild. Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2004.
2. Əli bəy Hüseynzadə. Seçilmiş əsərləri. İki cildə II cild. Bakı, “Çaşıoğlu”, 2008.
3. Əli bəy Hüseynzadə. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, I cild. Bakı, “Çaşıoğlu”, 2008.
4. Hüseynov Ş. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. II cild (1909-1914). Bakı, “Təhsil”, 2014.

Отражение темы Японии в творчестве Алибека Гусейнзаде

Гюльнар Юнусова

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: gulnar1340@gmail.com

Резюме. Выиграв первые китайско-японскую (1894-1895) и русско-японскую (1904-1905) войны, Япония стала объектом интереса во всем мире. В начале 20-го века экономическая и военная репутация Японии также повлияла на творчество выдающихся представителей азербайджанского общественного мнения. Алибек Гусейнзаде один из мыслителей этого периода, в произведениях которого широко отслеживается японская тема. В произведениях писателя говорится, что победа Страны восходящего солнца в войнах результат сильного развития и широкого интеллекта японского народа. Рассматривая многие вопросы, связан- ные с Японией в творчестве А.Гусейнзаде, видно, что Страна восходящего солнца стоит высоко в мировоззрении выдающегося литературного и общественно-политического деятеля.

Ключевые слова: А.Гусейнзаде, Япония, Россия, русско-японская война, Азия, Европа

Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı

**“Kitabi-Dədə Qorqud” eposu və
Anarın “Dədə Qorqud” povesti**

Yeganə İsmayılova

Filologiya elmləri doktoru, Bakı Dövlət Universiteti. Azərbaycan.

E-mail: yegane-n@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-7858-3339>

Annotasiya. Görkəmli Azərbaycan yazıçısı Anar öz yaradıcılığında dəfələrlə “Kitabi-Dədə Qorqud” eposuna müraciət etmişdir. Yazıçının “Dədə Qorqud” yaradıcılığının əsasında “Dədə Qorqud” povesti durur. Başqa sözlə, “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu onun yaradıcılığında həm uşaqlar üçün bədii-kütləvi formada işlənmiş, müəllif epos əsasında həm povest yazmış, həm də kinossenari (özünün adlandırdığı kimi: “kinodastan”) işləmişdir. Anarın biri-birindən ayrılmaz olub, əslində, bir “bütöv əsəri” (vahid yaradıcılıq hadisəsini) təşkil edən bu yaradıcılığının mərkəzində “Dədə Qorqud” povesti durur. Əslində, vahid bir əsər olub, kinoda, səhnədə müxtəlif versiyaları işlənmiş bu yaradıcılığın çox uğurlu taleyi var. Həmin əsərlər Azərbaycan və rus dillərində Bakıda və Moskvada dəfələrlə nəşr olunmuşdur.

Açar sözlər: “Kitabi-Dədə Qorqud”, epos, dastan, özünütəsdiq, milli ədəbi düşüncə

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.175>

Məqaləyə istinad: İsmayılova Y. (2020) “*Kitabi-Dədə Qorqud*” eposu və Anarın “*Dədə Qorqud*” povesti. “Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı”, № 1, səh. 119-126

Məqalə tarixəsi: göndərilib – 08.06.2020; qəbul edilib – 22.06.2020

**Epos “Kitabi-Dada Gorgud” and Anar’s story
“Dada Gorgud”**

Yegana Ismaylova

Doctor of Philological Sciences, Baku State University. Azerbaijan.

E-mail: yegane-n@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-7858-3339>

Abstract. Famous writer of Azerbaijan, Anar addressed a lot of times to the epos “Kitabi Dede Gorgud”. The writer has created his story “Dede Gorgud” on the base of literary works dedicated to “Dede Gorgud” topic. Otherwise, story of “Dede Gorgud” was used in the form of mass culture, story and filmscript. In the creativity of Anar central place is taken by story “Dede Gorgud”. In fact, this work was developed in different versions or the cinema and stage, and has a very successful fate. These works many times were published in Azerbaijani and Russian languages in Baku and Moscow.

Keywords: “Kitabi-Dede Gorgud”, epos, saga, self-affirmation, national literary thought

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.175>

To cite this article: Ismayilova Y. (2020) *Epos “Kitabi-Dada Qorqud” and Anar’s story “Dada Qorqud”*. “Azerbaijan Literature Studies”, Issue I, pp. 119-126

Article history: received – 08.06.2020; accepted – 22.06.2020

Giriş / Introduction

“Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycan ictimaiyyəti, kütlə, xalq üçün tanınmalıdır. Mən bu baxımdan Anarın xidmətlərini xüsusi qeyd etmək istəyirəm. Mənə belə gəlir ki, biz bu gün müəyyən zaman keçəndən sonra Anarın bu sahədəki axtarışlarına, xidmətlərinə daha da yüksək qiymət verməliyik”.

Ümummilli lider Heydər Əliyev

“Hər hansı xalq – ədəbi irsi nə qədər zəngin olsa da bir, ya iki əsas kitaba, təməl kitaba, Ana kitaba malikdir. Belə baş kitab xalqın varlığını ən dolğun və bitkin şəkildə əks etdirir... Xalqımızın şah əsəri, Ana kitabı Dədə Qorqud dastanıdır”.

Anar

Anarın 1969-1972-ci illərdə yazdığı “Dədə Qorqud” povesti ilə “Kitabi-Dədə Qorqud” milli ədəbi düşüncədə milli özünütəsdiq, milli oyanış və dirçəliş qaynağı kimi tərənnüm olunur. Anarın yaradıcılığı milli ədəbiyyatımızın xüsusi səhifəsi olduğu kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu da Anar yaradıcılığının xüsusi səhifəsidir. XX əsrin 70-ci illərindən Azərbaycan nəsrində “Dədə Qorqud” motivləri əsasında yeni bir tendensiya da özünü göstərməyə başlayır. Bu, eposun obraz və ideyalarından milli özünütəsdiq vasitəsi kimi istifadə edilməsi idi. Həmin istiqamətin əsası görkəmli Azərbaycan yazıçısı Anarın yaradıcılığında qoyulur. Anar “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarına bağlanmasının bir səbəbini də belə açıqlayır: “Dastanı ilk oxuduğumda 13-14 yaşım olardı. Mən bu əsəri bir film kimi qavradım. O zamanlar kino ilə maraqlanacağımı, bu yöndə təhsil alacağımı, film çəkəcəyimi ağıma belə gətirə bilməzdim. O ucsuz-bucaqsız çölləri, bozqırları, atları, çadırları bir film kimi gözlərim önündə canlandırırdım”.

Əsas hissə / Main part

Eposu “Azərbaycan xalqının şah əsəri, Ana kitabı” adlandıran yazıçı üçün “Dədə Qorqud” dastanı, əslində, sirli-sehrli bir dünyadır. Anarın “Kitabi-Dədə Qorqud” eposuna elmi marağı ilə bədii marağı məzmun və ideya baxımından qovuşuqdur. Eposa başdan-başa milli ideyalarla süslənmiş möhtəşəm abidə kimi yanaşan Anar onu öz bədii yaradıcılığına gətirməklə, əslində, dastandan milli düşüncələrinin ifadə vasitəsi kimi istifadə etmişdir.

Mühiti ilk növbədə silkələyən əsərə qoyulmuş epigrafi idi: “Öz eli olan xalq idim, elim indi hanı? Öz xaqanı olan xalq idim, xaqanım hanı? Orxon yazıları. “Gültəkin abidəsi”. Türk tarixinin ulu həqiqətini ifadə edən bu epigrafi bir tərəfdən Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyinin əlindən alınmasının açıq-aşkar bəyanı idisə, o biri tərəfdən əsərin məzmunununun xalqımızın tapdanan, təhrif edilən ulu tarixi həqiqətləri ilə bağlı olduğunu bildirirdi.

Anar yazır: “Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycan ədəbiyyatının, xalqımızın yaradıcı dühasının ən böyük və ilkin ifadəsidir. “Kitabi-Dədə Qorqud” xalq həyatının ən erkən dövrlərini saysız-hesabsız təfərrüatı, ayrıntıları, çalarları ilə əks etdirən bilgilər toplusudur, bütöv bir dövrün heyranedicili zənginliyə malik ensiklopediyasıdır. Ən çılğın ehtirasların və incə hisslərin, ən xəlif duyğularının, ziddiyyətli insan münasibətlərinin və zərif təbiət təsvirlərinin, igidliyin və cömərliyin, xəya-

nətin və satqınlığın, məhəbbətin və ölümün, qəzəbin və gülüşün, şadlığın və ələmin qaynayıb-qarıdığı bir dünyadır, Dədə Qorqud dünyası”.

Artıq ömrünün müdriklik dövrünə qədəm qoymuş Anarın “Dədə Qorqud” yaradıcılığı, əslində, onun “Dədə Qorqud” düşüncələrindən başlanır. Bu düşüncələr isə bir möhtəşəm “an”la bağlıdır. Həmin “an” yazıçı Anarın “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu ilə ilk tanışlıq anıdır: “Xanım hey. Bu ilk sözləri oxuyan gündən Dədə Qorqud dünyasına daxil oldum. O uzaq illərdən bəri Dədə Qorqud məni ovsunlayıb və heç vaxt bu əfsundan, sehdən, tilsimdən çıxma bilməyəcəm. Hər beş-altı ildən bir dastanın Azərbaycan, türk nəşrlərini oxuyuram və hər dəfə o mənimlə mənim yaşımda olan adam kimi danışır, hər dəfə ondan indiyənəcən eşitmədiyim sözləri eşidirəm, hər dəfə “Kitab”da bunacan görmədiyim, duymadığım gözəlliklər, dərinliklər, dəyərlər tapıram.”.

Anarın “Dədə Qorqud dünyası” əsərində Azərbaycan xalqının minillər boyu yaşadığı dogma torpağında “yad”, “gəlmə” olduğunu əsaslandıran “rəsmi tarixi” məhz “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının milli həqiqətləri ilə ifşa və inkar olunur. “Kitabi-Dədə Qorqud” tariximizin təməl məsələsi – Azərbaycan xalqının mənşəyi və məskəni məsələsiylə birbaşa bağlıdır, daha doğrusu, bu məsələlərin tam dəqiqliyi ilə açılması üçün ən etibarlı mənbə və məxəzdir” – deyər bəyan edən müəllif eposun Azərbaycan tarixi üçün iki mühüm və tələyüklü əhəmiyyətini göstərir:

1. “Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycan oğuzlarının əsəridir və Dədə Qorqud oğuzları Azərbaycan ərazisində məskun olan azərbaycanlılardır. “Kitabi-Dədə Qorqud”un Azərbaycan tarixi üçün ən böyük, ən əsas və ən birinci xidməti bundan ibarətdir.

2. “Kitab”ın ikinci xidməti isə ondan ibarətdir ki, Dədə Qorqud oğuzlarının, yəni Azərbaycan ərazisində yaşayan oğuzların qədimliyi, başqa sözlə desək, “Kitabi-Dədə Qorqud”un qədimliyi” – bu torpaqda yaşayan azərbaycanlıların bu torpaqda yaşamalarının çox uzaq tarixinə ən tutarlı dəlildir”. *Alim Anarın* sonralar (1985-ci ildə) “Dədə Qorqud dünyası” adlı elmi əsərində tarixi dəlillərlə ortaya qoyulan milli özünü təsdiq həqiqətləri ondan daha öncə (1970-1973-cü illər) *yazıçı Anarın* “Dədə Qorqud” povestinin bədii ruhunu təşkil edirdi.

Dastanda Dədə Qorqud – müəllif-obrazdır. Eposun obrazlar sistemi **“Bütün obrazlar + Müəllif-obraz Dədə Qorqud”** kimi *ikiqatlı prinsiplə* qurulmuşdursa, povestin obrazlar sistemi isə *üçqatlı quruluşa* malikdir: **“Bütün obrazlar + Müəllif-obraz Dədə Qorqud + Müəllif-obraz Anar”**. Anar “müəllif-obraz” Dədə Qorqudun eposdakı funksional strukturunu povestdə olduğu kimi saxlamışdır. Dədə Qorqud həm süjetin içində, həm də fəvqündədir. Anar özü də povestin mətnində iştirak edir. Lakin onun iştirakı mətnin quruluşunun süjet qatında deyil, ümumi mətn səviyyəsindədir: Dədə Qorqud həm süjetin içində, həm də fəvqündə olduğu kimi, Anar da həm mətnin içində, həm də fəvqündədir. Onun mətnin quruluşunu təşkil edən elementlərin hamısı kimi öz “məna yükü” var. *Başqa sözlə, yazıçı Anarın ilk baxışda “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun sadəcə bədiiləşdirilməsi təsirini bağışlayan povestinin ən əsas və başlıca özəlliyi ondan ibarətdir ki, burada “mətnin müəllifi” Anar eyni zamanda mətnin poetik qurumunun struktur elementi – obrazdır.*

Anarın “Dədə Qorqud” yaradıcılığının əsasında “Dədə Qorqud” povesti durur. Başqa sözlə, “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu onun yaradıcılığında həm uşaqlar üçün bədii-kütləvi formada işlənmiş, müəllif epos əsasında həm povest yazmış, həm də kinossenari (özünün adlandırdığı kimi: “kinodastan”) işləmişdir. Anarın biri-birindən ayrılmaz olub, əslində, bir “bütöv əsəri” (vahid yaradıcılıq hadisəsini) təşkil edən bu yaradıcılığının mərkəzində “Dədə Qorqud” povesti durur. Əslində, vahid bir əsər olub, kinoda, səhnədə müxtəlif versiyaları işlənmiş bu yaradıcılığın çox uğurlu taleyi var. Həmin əsərlər Azərbaycan və rus dillərində Bakıda və Moskvada dəfələrlə nəşr olunmuşdur [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9].

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının süjet-kompozisiya quruluşunu əks etdirən elementləri əsərə üzvi ünsürlər kimi daxil edən Anar povestin əsas süjetini eposun ilk boyu olan “Dirsə xan oğlu Buğac” boyunda olduğu kimi Bayandır xanın məclisi ilə başlayır. Üç çadır qurulub: ağ, qırmızı və qara. Ağ – oğlu olanlar, qırmızı qızı olanlar, qara – övladsızlar üçündür. Biz burada müəllif düşüncəsində modelləşdirilmiş ilk yaradıcı əməliyyatla qarşılaşırıq: eposdan fərqli olaraq Bayandır xanın vəziri var və bu, bizim eposda Daş Oğuzun başçısı kimi tanıdığımız Alp Aruzdur.

Bəybura və Bəybecan da qonaqlığa gəlirlər. Alp Aruz Bəyburanı qara çadıra ötürür. Bəybura küsür, inciyr, əmr (buyruq) Bayandır xandan olsa da, onunla Alp Aruzun arasında konfliktin əsası qoyulur. Eposda biz bu konflikti övladsız Dirsə xanla Bayandır xanın arasında görürük. Lakin Anar əsərdə Dirsə xanı Bəybura ilə əvəz etməklə gələcəkdə doğulacaq Beyrəyin obraz fəallığının və əsərin konfliktoloji dinamikasındakı rolunun əsaslarını qoyur.

Bəybura evinə qayıdıb, arvadı Ayna Mələyin məsləhəti ilə fəqir-füqəraya ehsanat edir ki, Tanrı ona övlad versin. Bəybura ilə Bəybecan ovda olarkən Ayna Mələyin oğlan doğması xəbəri gəlir və bəylər öz övladlarını beşiklətmə nişanlayırlar.

Anar Dirsə xanı Bəybura ilə əvəz etdiyi kimi, onun oğlu Buğacı da Qazanla əvəz edir. Qazan Bəyburanın qurduğu məclisdə zəncirini qırıb qaçmış buğanı öldürür və Dədə Qorqud ona ad (Qazan) qoyur. Bayandır xanın qızı Burla ilə Qazan evlənilir. Eposda onların oğlunun adı Uruzdur, povestdə isə Tural. Bütün bu addəyişmələr müəllifin düşündüyü poetik sistem daxilindədir. Eposda on iki boyda cərəyan edən və bir çox hallarda biri-birini təsdiq etməyərək ziddiyyətlər – anaxronizmlər yaradan süjet və obrazları Anar müasir nəsr təhkiyəsinin vahid süjet xətti içərisinə salır. Bu baxımdan, eposda ovçu Bəkilin oğlu Əmrandırsa, povestdə – Qaraca Çobandır.

Bu obrazların hər biri ona müəllif tərəfindən verilmiş xarakterə malikdir. Məsələn, Qaraca Çoban eposda çoban zümərəsinə mənsubdur. Onunla Qazan xan arasında ictimai bərabərsizlik var: onlar sosial iyerarxiya nərdivanının fərqli pillələrində dururlar. Dastanda Qazan xan təkbaşına evini qurtarmağa gedərkən Qaraca Çobanın ona kömək etməsini məhz bu sosial bərabərsizlik (bəyrəyyət) modeli baxımından özü üçün əskiklik sayır. Anar isə povestdə sosial iyerarxiya modelindən tamamilə imtina etmişdir. Burada Qaraca Çoban tamamilə nüfuzlu bir adamın – Oğuz elinin keşikçisi Bəkilin oğludur. Povestdə də Qazan xan təkbaşına evini qurtarmağa gedərkən Qaraca Çobanın ona kömək etməsini istəmir. Lakin yazıçı bu imtinanı sosial bərabərsizliklə yox, o dövrün cəngavərlik kodeksi ilə motivləndirir. Qazan xan “Artıq-əskik danışma, Çoban, – dedi, – özümə nə gəlib ki, mənim evimi sən qurtarasan” [4, s.61]. Burada Qaraca Çobana qarşı heç bir yuxarıdan aşağı baxmaq, bəyənmemək prinsipi yoxdur, sadəcə olaraq, müəllifin gerçəkləşdirdiyi bədii konsepsiyaya görə, hər igid öz savaşına birinci özü getməlidir, sonra el köməyə gəlməlidir.

Əsərdəki hər bir obrazdəyişmə beləcə müəllif bədii konsepsiyasının yükünü daşıyır. Məsələn, eposda Alp Aruzun Basat adlı oğlu varsa, povestdə o, övladsızdır. Anar, beləliklə, Basatı məndən çıxarmış, lakin onun dastandakı əsas funksiyasını Beyrəyə vermişdir. Eposda Təpəgözü Basat öldürürsə, povestdə Təpəgöz Bəyburanın oğlu tərəfindən öldürülür və bu qəhrəmanlıq onun Beyrək adını almasının motivini təşkil edir.

Mətnaltı düşüncədə öz povestini milli həqiqətlərin özünütəsdiq vasitəsi kimi düşünən Anar öz əsərində “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda olmayan tamamilə orijinal bir süjet işləmişdir: Bayandır xanın ölümü və Qazanın xan seçilməsi. Anar burada iki siyasi prinsipi qovuşdurur: vəsiyyətlər və seçki. Bayandır xan öz yerinə Salur Qazanı vəsiyyətlər edir, lakin onun hakimiyyətlə gəlişi seçki ilə – “xan seçmə” mərasimi ilə olur. Yazıçı bununla qədim oğuz-türk siyasi mədəniyyətini müasir oxucunun düşüncəsinə gətirməklə onun yaddaşına oğuz-türk babalarının möhtəşəm siyasi mədəniyyət daşıyıcıları olması haqqında milli özünütəsdiq impulsları verir.

Povestdə çoxlu məna qatları var. İkisinə diqqət edək. **Birincisi**, burada yazıçı dili – bədii dil müəllif-mətn-oxucu üçbucağının qovuşdurucu səviyyəsi kimi çıxış edir. Anar əsərdə Azərbaycan dilinin tarixi məna arsenalını müasir təhkiyənin funksional sisteminə daxil etməklə zamanları, məkanları biri-birinə qovuşdurur. Biri-birindən minillərlə ayrılan məkan-zaman sistemləri arasındakı “fəsilə” aradan qalxır: yazıçı dilin gözəlliyindən onun daşıyıcılarını birləşdirən ünsür kimi istifadə etməklə milli dili milli tarixin birləşdirici, vəhdətyaradıcı sistemi səviyyəsinə qədər yüksəltdi. Bu baxımdan, povestin dili xüsusi hadisədir. Əsərin bu xüsusiyyəti tədqiqatçılar, o cümlədən xarici ölkə alimləri tərəfindən qeyd olunmuşdur. Məsələn, Anarın “Dədə Qorqud” povestinin Türkiyə nəşrinə [9] ön söz yazmış məşhur türk dilçisi prof. O.F.Sərtqaya göstərir ki, “Azərbaycan dilinin bütün özəlliklərini özündə cəmləşdirən “Dədə Qorqud” povesti “üslub xarüqəsi” sayıla və Türkiyədə Azərbaycan dilini öyrənənlər üçün dərs vəsaiti kimi istifadə edilə bilər” [6].

İkincisi, Anarın təsvirlərində, o cümlədən nümunə verdiyimiz təsvirində bədii baxımdan çox qüvvətli semantikaya malik obraz-elementlər var. Yuxarıda nümunə verdiyimiz parçada bu semantik element **yovşandır**. Anar qaynağı dastan süjetindən gələn bu bitkini əsərdə vətənə, yurda, el-obaya bağlılığın simvolu səviyyəsinə qaldırılmışdır.

Əsərdə yovşan obrazı çox qüvvətli məna yükünə malikdir. Yovşan ilk öncə Beyrək və Banıçiçəyin arasındakı məhəbbətin saflığını, müqəddəsliyini simvolizə edir. Hər ikisi biri-birinin iyini yovşandan alır. Yovşan bu halda vətən övladlarının biri-birinə can bağlılığını, qan bağlılığını, ruh bağlılığını rəmzləndirir. Lakin onun funksiyası daha böyükdür. Zindanın əzabları və Selcanın şəhvani gözəlliyi qarşısında duruş gətirə bilməyən Beyrək öz namusunu – kişilik bəkarətini qurban verir. Bu, onu mənəvi cəhətdən öldürür, atasının göndərdiyi tacirlərə “Beyrək yoxdu, Beyrək ölüb” xəbərini buna görə deyir. Çünki o, özünü Oğuz eli üçün ölmüş sayırdı. Onu həyata, mənəvi diriliyinə yovşan qaytarır. Yovşanı iyləyən Beyrəyin beyninə yurdun, sevgilisinin ətri çatınca o, mənəvi ölümdən qurtulur, qüruru, diriliyi özünə qaydır: yovşan Oğuz eli üçün ölmüş Beyrəyi məhv olmağa qoymur, onu vətənə, yurda, el-obaya qaytarır. Fikrimizcə, Anarın toy gecəsi öz çadırlarında Beyrəyə və Banıçiçəyə “yovşan iylətdirməsinin” və bu təsvirləri bədii dilin milli incisi səviyyəsinə qaldırmasının səbəbi budur.

Oğuzlarda ana müqəddəsdir. “Ana haqqı – Tanrı haqqı” deyimi oğuz şüurunun müqəddəs hökmlərindən biridir. Türk folklorunda mifik süd simvolunun kosmoloji semantikasi məsələsini araşdırmış folklorşünas Ə.Kərimbəyli eposdakı “ana südü, dağ çiçəyi” ilə bağlı yazır ki, “mifopoetik Ana südü bir sıra mifik funksiyalarla yüklüdür:

1. Ana südü – şəfa simvoldur;
2. Ana südü – mistik simvoldur;
3. Ana südü – mifik auralı simvoldur;
4. Ana südü – hərəkətli (transferli) simvoldur;
5. Ana südü – super simvoldur” [8, s.198].

Göründüyü kimi, ana südü müqəddəsdir və bu süd hər şeydən öncə ana başlanğıcını ifadə edir. Tural ölümcül vəziyyətdədir. Qam-şaman görüşlərinə görə, onun ruhu bədəindən çıxmış, yəni ölmüşdür. Dədə Qorqud onu həyata qaytarır, yəni dirildir. Bu, ölüb-dirilmədir. Folklorşünas alim R.Əliyev bu epizodu məhz ölüb-dirilmə (totem əcdadların ölmüş qəhrəmana yenidən həyat verməsi) kimi şərh etmişdir [7, s.44]. Bu cəhətdən, Turalın həyata qayıtması onun yenidən dünyaya gəlməsi – doğulması deməkdir. Doğum ata-ana ilə mümkün olur. Bu halda, bizim fikrimizcə, “ana südü və dağ çiçəyi” ana və atanı (ana və ata başlanğıclarını) simvollaşdırır. Ana südü – ana başlanğıcının rəmzidir, dağ çiçəyi də – ata başlanğıcının rəmzidir. Türk mifologiyasının dərin qatlarını yazıçı fəhmi ilə dərinlən duyan Anar dağ obrazını povestdə açıq-aşkar şəkildə ata başlanğıcı kimi təqdim etmişdir. Əsərdə Turalla sevgilisi Günəlin arasındakı dialoqa diqqət edək:

“Tural dedi:

– Günəl, sən niyə dağlara baxanda həmişə yaşmaqqlanırsan, üzünü gizlədirsən?

Günəl xəfifcə gülümsündü:

– Bunu bizə anamız öyrədib, – dedi, ona da nənəmiz öyüd verib. Deyirlər ki, Qazılıq dağı bizim – Oğuz qızlarının, gəlinlərinin qayınatasıdır. Bu dağı görəndə gərək sifətimizi örtək” [4, s.51].

Göründüyü kimi, Qazılıq dağı Günəlin qayınatası, yəni Turalın dağ atasıdır. Ölümcül yaralanaq dağın yamacına düşüb qalmış Tural, əslində, dağ atası, yəni totem atası (totem əcdadı) Qazılıq dağının qucağındadır. Onu ana südü ilə dağ çiçəyinin sağaltması Turalla bu simvollarda bir mifik qüvvə kimi mövcud olan ana əcdadın ruhu ilə ata əcdadın ruhunun (ana və ata başlanğıclarının) yenidən həyat verməsidir.

Bu simvollar nə eposda, nə də povestdə təsadüfi işlənməyib, xalqımızın dağın əcdad olması haqqında qədim mifik təsəvvürləri ilə bağlıdır. Bu cəhətdən, M.Rzaquluzadənin öz əsərində Xızırı Dədə Qorqudla əvəzləməsi dövrün siyasi-ideoloji iqlimi ilə bağlı idisə, Anarda bu əvəzlənmə dəqiq mifoloji-epik, bədii-estetik məntiqə tabedir.

Əsərin sonunda göstərilir ki, “Dədə Qorqud, Burla Xatun və Tural harasa gedirdilər. Onlar gəlib haman döyüş meydanına çıxdılar. Bura tamam dəyişmişdi. Qaraca Çoban yəndəmsiz daş qalıqlarını dığırdayıb kənara atırdı. Daşlardan boşalmış meydana öküzlər cüt sürür, adamlar holavar çağıra-çağıra torpağı xışlayırdı. Qaraca Çoban qan-tər içində torpağı daşdan, kəsəkdən təmizləyirdi. Beyrəyin 14 yaşlı oğlu ona kömək edirdi” [4, s.91].

Burada Dədə Qorqudla Qaraca Çoban arasında əsərin bütün sətiraltı mənə yükünü özündə daşıyan dialoq olur:

“Dədə Qorqud:

– Çoban, oğul, nə edirsən belə? – dedi.

Qaraca Çoban:

– Torpağı təmizləyirəm, Dədə, – dedi. – İstəyirəm şumlayaq, əkək, biçək, yeyək, dolanaq. – Məsləhətdirmi, Dədə?

Dədə Qorqud:

– Çoban, sözün haqdır, – dedi, – yurdumuzun başına çox qəzalar gəldi, ərlərimiz, igidlərimiz çox qırıldı. Amma tamam qırılıb qurtarmadıq. Hələ varıq, hələ olacayıq, qalacayıq” [3, s.91].

Bu dialoq ikili mənə sisteminə malikdir: mətnüstu və mətnaltı mənə sıraları. Mətnüstündə hər şey aydındır: elin igidləri qırılıb, əkib-biçmək, dolanmaq, artıb-çoxalmaq, el-obanı dirçəltmək lazımdır. Lakin Anar mətnaltına çox dərin mənə yükü yerləşdirib. Bunun üçün dialoqun mənə aləminə, onu təşkil edən obraz-ünsülərin mənə yükünə və poetik məkanın mənasına diqqət yetirmək lazımdır.

Əvvəla, dialoqda söhbət əkib-biçməkdən gedir. Mətnüstündə bu, elin yaşaması, çörək əldə etmək üçün taxıl əkilməsi deməkdir. Bu halda Dədə Qorqudun Qaraca Çobanın bu məqsədinə xeyir-dua verməsi onun Oğuz cəmiyyətindəki ağsaqqallıq funksiyası baxımından tamamilə normaldır.

Lakin taxıl əkmək istəyənin kim olduğuna diqqət verdikdə müəllif ideyası əsas konturları ilə boy verir. Anar povestdə Qaraca Çobanı bir çoban və döyüşçü kimi təsvir etmişdir. Çoban əkinçi deyil və onun işi mal-qaradır. Bu halda Qaraca Çobanın əkin əkməsi onun funksiyası baxımından özünü doğrultmur. İkincisi, o, həm də döyüşçüdür. Döyüşçülər isə əkin əkmirlər. Üçüncüsü və başlıcası, Qaraca Çobanın əkin əkmək istədiyi yer bu məqsədin reallaşdırılmasından ötrü məqsəddə uyğun yer deyil. Bu yer qardaş qırğınının acı xatirəsini özündə saxlayan daş məzarlıqdır. Yada salaq ki, Anar bu məzarlığı əsərin əvvəlində oğuzların daş kitabəsi, xalqın daşla yazılmış tarixi kimi təsvir etmişdir. Bu halda Qaraca Çobanın məhz bu məzarlıqda əkin əkmək istəməsi onun Oğuz xalqının tarixinə, müqəddəs abidəsinə – qardaşlıq məzarına qəsd etməsi deməkdir. O isə heç bir halda Oğuzun müqəddəs dəyərlərinə qarşı çıxmazdı. Əksinə, bu dəyərlərdən ötrü hər an özünü ölümə atan igid idi. ***Bəs onda Qaraca Çobanın bu “anormal” hərəkətinin mənası nədir?***

Bu sualın cavabı Anarın “Dədə Qorqud” povestinin bütün həqiqi mənasını, gizlində qalan, yazıçının mətnaltına yerləşdirdiyi gizli ideyanı izah edir. Məsələn burasındadır ki, Qaraca Çobanın əkin əkdüyü yer döyüş meydanıdır. Döyüş meydanını əkmirlər, orada vuruşurlar. Döyüş meydanında ***yalnız məcazi mənada*** əkin əkmək olar. Qaraca Çobanın da əkin əkməsinin məcazi mənası var. Bir çoban və döyüşçü olan Qaraca Çobanın döyüş meydanında əkin əkməsi onun Oğuz xalqının döyüş, vuruş ənənələrini qoruması, davam etdirməsi mənasındadır. Yerə toxum əkirlər, toxum isə ənənə deməkdir: hər hansı bir bitkinin toxumu həmin bitkinin tarix boyunca dəyişməyən bütün ənənəvi əlamətlərini özündə yaşadır. Burada yazıçı fəlsəfi ideyanı inkar və təsdiq üzərində qurub. Belə ki, Qaraca Çobanın döyüş meydanını təmizləməsi xalq tərəfindən qardaş qırğınının inkar olunması deməkdir. Çobanın döyüş meydanında əkin əkməsi isə sonrakı nəsillərin oğuzların yağılara, elin, yurdun düşmənlərinə qarşı birləşmə, döyüşmə ənənəsini qəbul edərək yaşatması, milli ideya kimi təsdiq etməsi deməkdir. Əsərdə Dədə Qorqudun da buna xeyir-dua verməsi rəmzi xarakter daşıyır. Unutmaq olmaz ki, son döyüşdə oğuzlar məğlubiyyətə uğrayıb, məhv olublar. İndi yeni nəsil oğuz dövlətçiliyini bərpa etməlidir. Yazıçı Dədə Qorqudun xeyir-duası ilə demək istəyir ki, Azərbaycan xalqının öz milli varlığını qoruması, dövlətçiliyini yenidən bərpa etməsi xalqın əl-

ələ verib birləşməsindən, elin dar günündə yağılara qarşı, şad günündə isə biri-birlərinə qarşı mehriban olmasından keçir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları həmişə Türklüyə və Türkçülüyə meyil olaraq dəyərləndirilmişdir. Anar “Dədə Qorqud” povestini, ssenarini – özünün də adlandırdığı kimi kino-dastanı yaratdı. Anar “Dədə Qorqud” filmini 1975-ci ildə çəkmişdi. Bu o zaman idi ki, Sovetlər Birliyi özünün möhtəşəm, xoşbəxt çağlarını yaşayırdı. Bu film çəkilənə qədər “Kitabi-Dədə Qorqud”u sadəcə alimlər bilirdi. Anara bu filmin çəkilməsində əngəl yaradan qüvvələr var idi. Dastanı akademik H.Araslı 1939-cu ildə nəşr etdirmişdi. Sonra “Kitabi-Dədə Qorqud”a mürtəcə abidə kimi qadağa qoyulmuşdu. Böyük insan, böyük alim, Dədə Qorqudla bağlı böyük işlər görən H.Araslı Anarın yazdığı ssenariyə müsbət rəy verdikdən sonra Anar “Dədə Qorqud” filmini çəkə bilmişdi. Dədə Qorqudla bağlı böyük işlər görmüş bütün alimlərimizi: Əmin Abid, H.Araslı, Ə.Dəmirçizadə, M.Təhmasib, Samət Əlizadə, Fərhad Zeynalov, Şamil Cəmşidov, Tofiq Hacıyev və adını çəkmədiyim digər alimlərimizi hörmətlə yada salmaq istəyirəm. Moskvada yaşayan türkoloq Xəliq Koroğlu da Anarın kitabına gözəl bir ön söz yazmışdı.

Anar bütün yaradıcılığı boyu bir prinsipə sadıq qalıb. Əsla başqalarını təkrar etməmək. Hətta öz yazdıqları nə qədər məşhurlaşsın belə o əsərləri də bir daha təkrar etməyib. “Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi” böyük oxucu kütləsi tərəfindən sevilib, məşhurlaşib, dəfələrlə nəşr olunub. Amma Anar o əsərin davamı olacaq belə bir əsər yazmayıb. Anar özünü belə təkrar etməyib. Daima yeni mövzularla oxucularının qarşısına çıxıb. Məncə, bir oxucu deyə bilməz ki, Anarın əvvəlki əsəri bundan daha yaxşı, daha maraqlı idi. Anar “oxucum az olsun, amma səviyyəli, məni anlayacaq olsun” düşüncəsində olan bir yazardır. Anarın bu düşüncəsini mən də çox bəyənirəm. Gerçəklik çox geniş bir anlayışdır. Anarın əsərlərində 1-ci hər gün gördüyümüz gerçəklik var, 2-ci Anarın xəyallarının yaratdığı gerçəklik var. Anar klassiklərimizi gənc nəsllə tanışmaq üçün misilsiz xidmətlər göstərmişdir. Mirzə Cəlillə bağlı “Anlamaq dərdi” əsəri, “Qəm pəncərəsi” filmi, “Nigarançılıq” pyesi, Ü.Hacıbəyli dühasını, şəxsiyyətini, sənətkarlığını, dahiliyini əks etdirən “Üzeyir ömrü” və ya “Uzun ömrün son akkordları”, dahi H.Cavidə həsr olunmuş “Cavid ömrü” filmlərinin müəllifidir.

Anar publisistik yazıları ilə hər zaman diqqət mərkəzindədir. Məs.: “Dilimizi yaşadanlar”, “Üç Leyli, üç Məcnun”, “Türkçülüynün banisi M.Kaşğarlı haqqında, Yusif Balasaqunlunun “Kutadqu Bilik” əsəri ilə bağlı “Xoşbəxtliyin açarı” məqalələri ilə ədəbiyyata töhfələrini verir.

SSRİ dağıldıqdan sonra Türkiyə də daxil olmaqla Türk dünyasının hər yerində qürur duyacağımız aydınlar içində Anarın adı xüsusi minnətdarlıqla çəkilir. Anar Türk dünyası yazarları, şairləri və elm adamları arasında birləşdirici bir missiya daşıyır. Anar 1500 ilin “Oğuz şeiri” antologiyasını hazırladıqdan sonra Türk sairisi Atilla İlhan təqdim edəndə Atilla İlhan Anara “Siz bizdən daha fazla türksünüz”, – demişdi.

Anar Dədə Qorqudla bağlı yazdıqlarına görə, türkcənin, həm də Türk dünyası problemlərini zaman-zaman qaldırdığına görə, Türk dünyasına böyük xidmətlərinə görə, “Yaşayan Dədə Qorqud” ödülünə layiq görülmüşdür. Bu ödəm Türk dünyasında ilk olaraq Anara təqdim edilmişdir. Bu, Azərbaycan ədəbiyyatına, mədəniyyətinə verilən böyük ödəmdir.

Nəticə / Conclusion

Anar povestdə milli tale yükünün 3 qatını müəyyənləşdirmişdir:

1. “Kitabi-Dədə Qorqud” eposundan gələn Oğuz milli tarixi;
2. Oğuz tarixinin də onun içərisinə bütövlükdə daxil olduğu ümumtürk milli tarixi;
3. Oğuz-Türk taleinin içində olan Azərbaycan milli tarixi.

Ədəbiyyat / References

1. Anar. Dədə Qorqud (kinodastan) “Azərbaycan” jur., 1974, № 1.
2. Anar. Dədə Qorqud (kinodastan) Anar. Adamın Adamı. Bakı, Azərənəşr, 1977.

3. Anar. Dədə Qorqud (kinodastan) Anar. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı, Azərneşr, 1988.
4. Anar. Dədə Qorqud (povest və pyes). Bakı, “Gənclik”, 1983.
5. Anar. Dədə Qorqud. Bakı, “Yurd”, 1999.
6. Anarın “Dədə Qorqud” povesti Türkiyədə nəşr edilmişdir. “Ədəbiyyat qəzeti”, 1999, 19 fevral.
7. Əliyev R. Azərbaycan nağıllarında ölüb-dirilmə motivinin tipləri və tipikləşdirilməsi haqqında. “Dədə Qorqud” jur., 2005, № 3.
8. Kərimbəyli Ə. Türk folklorunda mifik süd simvolunun kosmoloji semantikasi. “Ortaq türk keçmişindən – ortaq türk gələcəyinə” V uluslararası folklor konfransının materialları (17-19 oktyabr 2007). Bakı, “Səda”, 2007.
9. Anar. Dede Korkut. Türk Diline Aktaran Ehed Eşqriz. Sunuş Osman Fikri Sertkaya. İstanbul, 1999.
10. Anar. Dede Korkud (kinoepos). Pervod G.Vezirovoy i V.Portnova. Journ. “Literaturniy Azerbaijan”, 1974, № 10-11.
11. Anar. Dede Korkud. Pervod G.Vezirovoy i V.Portnova. Baku, Yurd, 1999.
12. Anar. Dede Korkud: povest po motivam azerbajjanskogo eposa. Baku, “Gyandjlik”, 1988.
13. Anar. Dede Korkud: povest po motivam azerbajjanskogo eposa. Moskva, “Detskaya literatura”, 1980.

Эпос “Китаби-Деде Коркуд” и повесть Анара “Деде Коркуд”

Егана Исмаилова

Доктор филологических наук, Бакинский Государственный Университет. Азербайджан.
E-mail: yegane-n@mail.ru

Резюме. Известный писатель Азербайджана Анар в своем творчестве многократно обращался к эпосу “Китаби-Деде Коркуд”. Писатель создал повесть “Деде Коркуд” на основе эпоса “Китаби-Деде Коркуд”. Иначе говоря сюжет “Деде Коркуд” был использован и в форме, массовой культуры, и в форме повести, и в виде киносценария (кинодастана). В творчестве Анара центральное место занимает повесть “Деде Коркуд”. Это произведение, отраженное и в кино и на сцене театра, имеет успешную судьбу. Это произведение многократно публиковалось в Баку и в Москве как на азербайджанском, так и русском языках.

Ключевые слова: “Китаби-Деде Коркуд”, эпос, дастан, самоутверждение, национально-художественное мышление

Əbədi mövzu: Əşrəf Hacıyevin bədii əsərlərində “qayıdış”

Arzu Hacıyeva

Filologiya elmləri doktoru, Fəlsəfə İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: arzuhaciyeva@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-9078-0327>

Annotasiya. Qayıdış dünya mədəniyyətinin əbədi, ontoloji qisminə aid mövzularındandır. Məqalədə qayıdış ruhunun müxtəlif təzahürlərində təcəssümü nasir, dramaturq, publisist Əşrəf Hacıyevin (1932-2001) 60-80-ci illərə aid bədii əsərlərində öz əksini tapıb. Varlıq fenomeni kimi qayıdışın fərqli aspektləri, motivlərinin versiyaları Ə.Hacıyevin hermenevtik üslubunda, əsərlərinin ideyası və obrazlarının taleyində aşkara çıxarılarq təhlil edilir. Müəllif yazıçının təxəyyülündə yaratdığı mühit, bədii obrazlar vasitəsilə əslində gerçək insan ömrünün təkrar olunmaz anlarını canlandırmasını əbədi qayıdış hadisəsi kimi səciyyələndirir. **Açar sözlər:** əbədi mövzu, qayıdış, Əşrəf Hacıyev, ev-vətən, müharibə, xəyal, bumeranq effekti, hermenevtik dairə

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.200>

Məqaləyə istinad: Hacıyeva A. (2020). *Əbədi mövzu: Əşrəf Hacıyevin bədii əsərlərində “qayıdış”*. “Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı”, № 1, səh. 127-133

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 09.07.2020; qəbul edilib – 16.07.2020

Eternal theme: “return” in Ashraf Hajiyev’s works of fiction

Arzu Hajiyeva

Doctor of Philological Sciences. Institute of Philosophy. Azerbaijan.

E-mail: arzuhaciyeva@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-9078-0327>

Abstract. Return is one of the eternal and ontological themes of world culture. In the article the personification of the spirit of return in its various manifestations traced in prose writer, playwright, publicist Ashraf Hajiyev’s (1932-2001) works of fiction, dating from the 60-80s. Various aspects, versions of the motives for returning as an existential phenomenon are revealed in the framework of the analysis of the hermeneutic style of A.Hajiyev, the ideas of his works and the fate of their images. The author characterizes the realization of the unique moments of real human life through environment and artistic images created by the author in his imagination as an eternal return.

Keywords: eternal theme, return, Ashraf Hajiyev, homeland, war, imagination, boomerang effect, hermeneutic circle

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.200>

To cite this article: Hajiyeva A. (2020) *Eternal theme: “return” in Ashraf Hajiyev’s works of fiction*. “Azerbaijan Literature Studies“, Issue I, pp. 127-133

Article history: received – 09.07.2020; accepted – 16.07.2020

Giriş / Introduction

“Əhvalatların sayı cəmi dördür” – Xorxe Luis Borxes belə düşünürdü. “Dörd dövrə” essəsində [6, s.425-427] o, ədəbiyyat və incəsənətin bütün janrlarını nəzərdə tutaraq, iddia edirdi ki, nə ki əhvalat, hekayə var, hamısı dörd dövrdə, yəni dörd mövzu, ya süjet ətrafında fırlanır və ədiblər həmin dörd əhvalatı sonsuz olaraq bu ya başqa şəkildə danışmağa məhkumdurlar. Bunlardan birincisi qəhrəmanların hücum və müdafiə etdikləri möhkəmlənmiş şəhər-qala haqqında, ikincisi qayıdış, üçüncüsü axtarış, dördüncü Allahın intiharı (Frigiyalı Attis, Odin, Xrist barədə miflərdəki kimi) haqqındadır. Ən maraqlısı odur ki, yığcam təsnifatında Borxes qayıdış süjet-mövzusunun o biriləri özündə ehtiva etdiyini də qeyd edir. Belə ki, birinci “əhvalat”ın qayıdış mövzusu ilə əlaqəsini vurğulayır, üçüncünü isə onun bir variantı kimi təqdim edir. Dördüncüyə qalınca, ölən allahların dirildiyini nəzərə alsaq, onu da qayıdış dövrəsinə salmaq çətin olmaz. Bir sözlə, qayıdış dünya mədəniyyətinin əbədi və dəyişməz mövzularından biridir. Bu, onun arxetipik təbiəti, arxaik dünyagörüşü, mifoloji təfəkkürə bağlılığı ilə şərtlənir. Digər tərəfdən, özündə məkan-zaman dairəsini ehtiva edən qayıdış ontoloji mənası ilə həyat haqqında fəlsəfi söhbətə çevrilir.

Qayıdış kəlməsinin doğurduğu bütün assosiasiyalar tərki edilən bir yerin, məkanın, mənbənin olması ideyasına istinad edir. Bu, Ev, yaxud Vətən mifologemidir. Mütləq, mücərrəd Ev-Vətənin konkret təzahürləri vardır, o, doğma ev, doğma torpaq, kənd, şəhər, ölkə də ola bilər, ailə, insan, millət də, yaddaş, insanın mənəvi iç dünyası (daxili nurlanma, yaxud özünüseyr zamanı), Allah (dini, mistik fəlsəfi təlimlərdə), məbəd də. Həm də maraqlıdır ki, Evə qayıdanda həmişə geriye dönürsən, keçmişə qayıdırsan, lakin gələcəyə düşürsən. Başqa sözlə, həm qayıdan, həm onun qayıtdığı Ev dəyişmiş olur. Buna insan hazırkıdır, bəlkə geriye boylanmadan irəli getmək, hətta yerində qalmaq daha məqbuldur?! Bəs onda qayıdış nədir? Yolun sonuna çatmaqdır, yoxsa yeni başlanğıca qədəm basmaq, nostaljidir, yoxsa merkantil, yaxud keçici, ani maraq, ümid, gələcəyə inamdır, ya üzücü məyusluq, qələbədir, yoxsa məğlubiyyət, taleyin üzə gülməsidir, yoxsa kinayəsi, sevinçdir, yoxsa kədər, həyata dəvətdir, yoxsa ölümlə görüş, şərdir, ya xeyir?...

Əsas hissə / Main Part

Varlıq fenomeni kimi qayıdış zəngin daxili məzmunu malikdir. Burada mən qayıdış ruhunun müxtəlif təzahürlərindəki təcəssümünü özündən sonra böyük ədəbi-bədii, publisistik, elmi irs qoymuş Əşrəf Hacıyevin 60-80-ci illərə aid bədii əsərlərində izləməyə çalışacağam. Yazıcının yaradıcılığında qayıdışın fərqli aspekt və motivlərinin versiyalarını şərti olaraq iki qismə ayırmaq olar. Birinci halda, o, dövrünün problemlərinə cavab axtararkən ya hansısa fikrini əsaslandırmaq üçün keçmişə fikrən səyahət edib, yaddaşındakı xatirələri, görüb-əşitdiklərini dirçəldir. Bu xüsusiyyət əslində onun bütün əsərlərinə, o cümlədən sosioloji əsərlərinə, publisistikasına da xasdır. İkinci halda qayıdışın çeşidli formaları bədii obrazların həyatında baş verir.

Əşrəf Hacıyev, özü dediyi kimi, hamını “olmazın məhrumiyyətlərə düşər etmiş alman faşizminə qarşı müharibə şəraitində və müharibədən sonrakı ac-yalavac illərdə” böyümüşdü [4, s.52]. Böyük Vətən müharibəsi başlayanda doqquz yaşı vardı. Əsərlərində, hafizəsinə detalları ilə həkk olunmuş məhz o ağır məşəqqətli illərin hadisələrinə, duyğu və assosiasiyalarına dönə-dönə qayıdır. O zamanı sanki iki cür görür: biri, elə həmin müharibə illərində qalan uşağın gördüyü kimi canlı, parlaq boyalarda, o biri – keçmişin tablosunu əhatəedici baxışı ilə bütövləşdirib indidən gördüyü kimi. “İtkin atanın oğlu” povestində (1961) bu uşaq atası müharibədə itkin düşmüş məktəbli İrşaddır. Əşrəf Hacıyev kiçik qəhrəmanının taleyi timsalında müharibə dövründə öz doğma yurdunu, kəndini real hadisələri, gözəl təbiəti – Keçəldağı, Komurad dağı, Yuxarı Sərgəndan meşəsi, Qaraçayı, Qaynarbulağı, Alı bulağı ilə, gözəl və fədakar insanların iztirab-acıları, rəşadəti ilə təsvir etmiş və burada həyatından avtobioqrafik epizodlar bədii əksini tapmışdır.

Povestdə hadisələr cəbhədən uzaqda, kənddə, arxa cəbhədə cərəyan etsə də, müharibə öz ağır, sarsıdıcı zərbəsinin ağrısını hər bir ailəyə daddırmış, onlara ələm-kədər gətirmişdir. Kişilər

cəbhəyə getmiş, kəndin dərd-sərinin bütün yükü qoca, qadın və uşaqların çiyinlərinə düşmüşdür. İrşad məktəbli olmasına baxmayaraq, ailənin hər bir dərdinə qatlaşır, anasının ölümündən sonra, nənəsini və kiçikyaşlı bacılarını dolandırmalı olur. Həm məktəbdə oxuyur, həm evdə, həyat-bacada işləyir, həm kolxozda çalışır. Vətən xainini ifşa edib, qəhrəmanlıq göstərir, medalla təltif olunur. Ekstremal vəziyyət məşəqqətləri, kədəri ilə onu sındıra bilməmiş, əksinə vaxtından tez yetişdirmiş, ağıllı, qətiyyətli, fədakar və nəcib xarakter kimi formalaşdırmışdır. Təəccüblü deyil ki, müharibə bizdə kədər, göz yaşları, qan selləri, günahsız qurbanlar, ölümlə yanaşı, igidlik, rəşadət, xilaskarlıq, insanlıq kimi müsbət təsəvvürlər də oyadır. Qayıdış müharibənin oyatdığı daha bir əsas assosiasiyadır. Zira milyonlarla insanın həlak olduğu müharibədən sağ qalıb evinə dönməsi həm əsgərin, həm də yolunu gözləyənlərin ən böyük istəyi, xəyalıdır.

İrşad da uşaq xəyallarında dönə-dönə atası ilə görüşür, onu qaytarmağa çalışırdı. O, xəritədə Qərbi Dvina çayını taparaq, saatlarla baxıb atasının burada necə itə biləcəyini təsəvvürünə gətirmək istəyir, "...xəyalı axtarışlara çıxır, min cür bəhanələr, təsadüflər düşünüb taparaq, atasını qoruyur, meşənin xəlvət yerində onunla görüşüb, söhbətləşirdi...", sonra haradansa uçub gələn gümüş rəngli təyyarəyə minib evlərinə qayıdırdılar. Bəzənsə gələcək günlər İrşada "gözəl və işıqlı görünürdü. O, bir vaxt atasının qayıdacağına ümid bəsləyir, anasının diriləcəyinə belə əminləşirdi" [5, s.95]. Günlər ötüb keçdikcə isə xəyalında atası səfil bir səyyah kimi canlanırdı. "Bu cəfəkeş səyyahın paltarları cır-cındır içərisindədir, üzünü saqqal basmış, saçları dağılmış, gözləri çuxura düşmüşdür. O taqətsizdir. Amma bir yerdə qərar tutmur. Göz işlədikcə uzanan boş və kimsəsiz yolla gəlir, hey gəlir. Yol isə qurtarmır" [5, s.86]. İrşad bilir ki, o, son nəfəsinədək dayanmayacaqdır... Povestin sonunda İrşad nəhayət atasından məktub alır. Öyrənir ki, o, əsir düşüb, qaçıb partizanlara qoşulub, indi yenə ordudadır. Müharibə hələ bitməsə də, qələbə yaxındadır. Bu məktub İrşada olduğu kimi, oxucuya da atanın qayıdacağına sanki bir ümid verir.

Əsrəf Hacıyevin nisgilli müharibə illərindən bəhs edən "Yol kənarında ağac" hekayəsi də romantik uşaq qəhrəmanının – atası cəbhədə döyüşən Səhrabın həyatından bir lövhədir: Səhrab gecələməli olduğu stansiyada yaralandığına görə ordudan tərxis edilib həmişəlik evinə buraxılan bir gənc əsgərlə rastlaşır. Əsgər stansiyadakıların məsləhətini dinləyib, səhərin açılmasını gözləmir, anasını tez görüb, sevindirmək üçün gecə qar-çovğunda dəmiryolunun yaxınlığındakı kəndlərinə yollanır. Səhər məlum olur ki, o, görünür, tələsdiyindən kəsə yolla gedib, çəpəri adlanmış və nə vaxtsa qazılmış quyuya düşüb ölmüşdür. Qayıdış sevinci, xoşbəxtliyi məşum təsadüf üzündən bir andaca yasa, faciəyə çevrilir. Yaşa dolmuş Səhrab illər sonra həmin yerə gəlib, nisgilli günlərin şahidi, qocalmış qarağacına baş çəkir, onun dinc səma altında boy atan cavan pöhrələrini görüb təskinlik tapır ki, ağac o günlərin dərini tək çəkmir.

"Yetim segah" hekayəsi sonu ölüm-itimlə olmasa da, yenə ayrılıqla bitən qayıdışın nisgillindən danışır. Hekayənin qəhrəmanı Mirzəli müharibə zamanı almanlara əsir düşdüyünə görə cəzalanacağından qorxaraq vətənə dönə bilməyən soydaşlarımızın ümumiləşdirilmiş obrazıdır. Həyatın "döyücləyib sıxıb suyunu çıxardığı", sərgərdan ömrü vətən və doğmalarının həsrəti ilə keçmiş bu tənha, kimsəsiz qoca Federal Almaniyada yaşayır. Yalnız qırx ildən sonra nəhayət bir yol tapıb, doğma kəndinə turist kimi qayıdır, üç günlüyə. İllər öz işini görmüşdür. Kənddə hər şey dəyişmişdir. Arvadı Səlimə bu müddətdə olmanın məşəqqətlərə, məhrumiyyətlərə qatlaşaraq, "beş övlad böyütmüş, boya-başa çatdırmış, üç qız köçürmüş, iki oğlan evləndirmişdi", ərinin xatirəsini yaşatmaq üçün adını nəvəsinə vermişdi. Mirzəlinin gəlişi hamını sevindirirsə də, eyni zamanda ruhən sarsıdır. Səlimənin qəlbində giley, narazılıq baş qaldırır, "Tənhalıq, həsrət qəlbimi deşəndə hardaydı axı o?! Gəlincən dullaq damğasını daşıyanda hardaydı?! Hardaydı atasızlıq uşaqlarını məngənəyə salıb sıxanda?!" deyərək hey fikirləşir [3, s.177]. Amma axırda o da anlayır ki, günahkar axtarmaq əbəsdir, çünki müqəssir yoxdur. Hekayənin sonunda böyük ailə aynabənddə Mirzəli kişinin başına yığışır, toydan (Mirzəlinin öz evinə onun adını daşıyan nəvəsinin toy günü qədəm basmasında da rəmzi bir məna vardır) sonra qalan musiqiçilərin ifasında "Yetim segah"ı dinləyirlər, dinlədikcə də, xatirələr qucağında həyatın kəcliyindən, talesizlikdən sinələrini göynədən ağrı-acı, kədər göz yaşlarına çevrilir, qəlblərini təmizləyib duruldu, yüngülləşdirir.

“Yetim segah” xüsusi növ muğamdır. Hesab edilir ki, bu ad ona ətrafında digər şöbə və guşələrin olmadığı üçün, yəni bir növ təkliyinə görə verilib. Estetik-psixoloji cəhətinə gəlincə, o, həyatdan narazılıq, taledən şikayət, nakam məhəbbət, vətən həsrəti, qərblilik, tənhalıq əhvalını ifadə edib insanda bədbin, ələmlə, kədərli duyğular oyadır. Eynən “Yetim segah” muğamı üstündə köklənmiş bu hekayədəki kimi. Əfrasiyab Bədəlbəyliyə görə, “Yetim segah”ın yanıqlı səslənməsinin bir səbəbi də “onun üçün seçilən qəzəllər mətninin son dərəcə bədbin mənalı sözlərdən ibarət olması və xanəndənin də bu muğamı həzin oxuması”dır [2, s.65]. Belə isə, zənnimcə, hekayənin məzmununu qəzələ, yazıçını xanəndəyə bənzətmək olar. Bununla belə, Mirzəlinin doğmaları ilə bu dəfəki ayrılığında artıq zəif də olsa ümid işartısı görünür, bədbinliyində çox pəstdən də olsa ümid notları eşidilir.

Göründüyü kimi, doğma yerlərə, öz vətəninə, ailəsinə qayıtmaq, hətta bu qayıdışa azacıq ümid belə xoşbəxtlik bəxş edir, əksi isə bədbəxtlik, acı gətirir. Lakin elə də olur ki, “Ürəkdə səs” povesti, “Məktub”, “Əntiqə” novellalarındakı kimi, insan nəyə görə doğma diyarını, evini tərk edib, bir də buraya dönməyəcəyinə qərar verir, necə deyərlər, özü özünə ağır ayrılıq hökmünü oxuyur. Yazıçının çap edilməmiş əsərlərindən olan “Ürəkdə səs” povestinin qəhrəmanı Pərviz otuz beş yaşlı istedadlı, tanınmış jurnalistdir, hörmət sahibidir. Bununla belə, qəlbində keçmişin acı xatirələrindən dolayı ötüb keçməyən bir narahatlıq var. Uşaqlığı kənddə – Qarağaclıda keçən Pərviz müharibə və müharibədən sonrakı illərin iztirablarını unuda bilmir. Atasını müharibədən qayıtmamış, anasını nisgilə, intizara tab gətirməyib dünyadan köçmüş, evləri boş və kimsəsiz qalmışdır. Harınlamış vətəngə müdiri Səfərin yeganə dostu Lətafətə bəslədiyi incə, kövrək duyğuları təhqir etməsi, balıqçı babasını incitməsi qəlbinə ağır yara vurmuşdur. Lakin nədənsə o, bütün bədbəxtliklərinin günahını doğma kənddə görür. Babası öləndən sonra onu tərk edir və bir də “bu nisgilli, rəhmsiz torpağa” ayaq basmayacağına and içir. Sözüə əməl etsə də, kənddən çıxdığı günü tez-tez xatırlayır və kədərlənir, çünki “bir daha Qarağaclının üst tərəfindən əyilib axan Kürün sahilində, balıqçı qayığında oturmayaq, suların şırıltısını və həzin nəğməsini dinləməyəcəkdi”. Aradabir malxulyaya tutulur, onda yadlıq əmələ gəlir, inadla susur, hər şey ona mənasız görünür, incik, kədərli olurdu. Bundan ən çox ailəsi, arvadı və qızı əzab çəkir. Səbəbsə onun öz kökləri ilə bağları qırması, qəlbindəki dədə-baba yurduna qayıtmaq, tanış, dostları ilə yenidən görüşmək istəyini boğması idi. Lakin təsadüfən rastına çıxardığı sadə, xeyirxah insanlar özləri də bilmədən onun öz halını, nə istədiyini, nə axtardığını anlamasına, qəlbində susdurduğu səsi, vicdanının səsinə eşitməsinə kömək edirlər. Bu getdikcə güclənən səs onun qarşısında qayıdış yolunu açır. Artıq Pərviz həyatının ona mənəvi rahatlıq, barış gətirəcək yeni mərhələsinə qədəm basır.

“Konfet” hekayəsindəki (1968) [3, s.76-84] qayıdış motivi bir qədər fərqlidir. O, sənət dili ilə desək, əvvəllər mühüm və konkret bir rol oynadığın doğma bir yerə başqa amplituda qayıtmağın əzabından bəhs edir. Əslində söhbət elə teatrdan gedir. Hekayənin qəhrəmanı uzun illər teatrın priması olmuş Züleyxa xanım artıq təqaüdə çıxmışdır. Aktrisa kimi səhnədə ahıl qadın, qarış rollarını oynamışdısa da, həqiqi qocalığı yaşamağın bu dərəcədə ağır olacağını heç düşünməmişdi. Yazıçı onun psixoloji yaşantılarını, daxili həyəcan və təlaşlarını, küskünlüyünü təsvir edir. Sevimli işindən məhrum olması bir yana qalsın, peşəsinə xas atributlar da bilmərrə yox olub: şöhrət azalıb (satıcı onu tanımır!), bir vaxtlar tamaşalarına çiçək dəstələri, hədiyyələrlə gələn pərəstişkarları onu unudub. Ən çox acı verənsə teatr həsrətidir. Doğrudur, teatrdan qapıçıdan tutmuş aktyorlara qədər hamı onu sevinclə qarşılayır, hörmət edir, bütün premyeralara dəvət edirlər. Lakin, heç kəsə deməsə də, teatra qonaq qismində getmək, həmişə səhnə arxasından seyr etdiyi tamaşaya zaldan baxmaq ona ağır gəlir. Xalq teatrından dəvət edilmiş istedadlı gənc aktrisa – yeni prima haqqında təriflər onun da qulağına çatmış, qısqanclıq qarışıq maraqla oyatmışdır. Bu dəfə premyeraya dəvətə etiraz etmir, qızı və kürəkəni ilə teatra gedir. Əzbər bildiyi tamaşanı əvvəlcə sanki iki gözle seyr edir: mən bu yeri belə oynayırdım, o belə. Bir qədər sonra özü də hiss etmədən müqayisədən əl çəkir, ona elə gəlir ki, tamaşada oynayan elə o özüdür. Fasilədə səhnə arxasına, gənc aktrisanı təbrik etməyə tələsir. Məlum olur ki, Züleyxa xanım kimi o da “Əyri-pəncə ayı” konfetini sevir. Beləliklə, qayıdış spiralın yeni həlqəsində baş verir: teatrdan köhnə nəsil

gedir, onların işini davam etdirən yeni nəsillər gəlir. Təzələnən aktyor nəsilləri teatrı əbədi yaşadır. Teatr ölməzdir. Əsas da budur. Əsərin qəhrəmanı bunu, görünür, başa düşür.

Qayıdışın daha bir növü də vardır ki, insanın yaxşı, ya pis əməllərinin, xeyirxah ya şər, qəbih işlərinin əvvəl-axır ona qayıdacağına inama, başqa sözlə, bədəl, mükafat, ya cəza haqqında baxışa əsaslanır. Dilimizdə bu özünəməxsus mənəvi bumeranq effektini ifadə edən söz və məsələlər az deyil. “Nə əkərsən, onu da biçərsən”, “Nə tökərsən aşına o da çıxar qaşığına”, yaxud “Can deyər, can eşidər”, “Özgəyə qazdığı quyuya özün düşərsən” kimi atalar sözləri əsassız olmayıb, əsrlərin təcrübəsinə arxalanır. Bəzi frazeologizmlər “bumeranq effekti”nin fəvqəltəbii mahiyyətinə istinad edir. Məsələn, kimdənsə xeyirxahlıq, şəfqət görəndə ona “Allah qabağına çıxarsın”, yaxud “Balalarından görəsən” deyər xeyir-dua verir, kiminsə insafsızlığından, alçaqlığından qəzəblənəndə “Allah cəzanı versin” deyib qarğış edirlər.

Əşrəf Hacıyev dünyada nə isə ali bir ədalətin varlığına, yəni yaxşılığın da, pisliliyin də yerdə qalmayacağına, əməllərinin nəticələrinin gec, ya tez yiyələrinə qayıdacağına inanırdı. Diqqət edilsə, bu məqama onun bir çox əsərlərində rast gəlmək olar (“Haqqın əli uzundur”, “Qəzavü-qədər”, “Astronomiya dərəsi”, “Siyahı”, “Daş güzgü” və s.). “Haqqın əli uzundur” dramının (1981) ideyası artıq adından bəlli olur. Mürəkkəb kompozisiyalı əsərdə tədricən açılan bu ideya personajların dilindən də səslənir: “...adam öz bəd əməllərini nə qədər ört-basdır eləsə də, haqqın əli uzundur. Gec-tez onu axtarıb tapacaq, yaxasından yapışib cavab istəyəcək”. Sonda haqqın uzun əli əsərin mənfi qəhrəmanı institut direktoru Mansur Mürsəlova da çatır, taxdığı xeyirxahlıq, nəciblik maskasını üzündən qoparır, həqiqi xəbis siması, bəd əməlləri aşkara çıxıb ifşa olunur.

Biz nə vaxtsa yazılmış hər hansı bir kitabı oxuyanda (fərqi yoxdur, bədii, elmi, siyasi, fantastik və s.), tarixi sənədlərlə tanış olanda, yaxud incəsənət əsərlərini, tütalım, gözəl bir tablounu, ya heykəli seyr edəndə, sanki keçmişə qayıdır, onlarda əks olunan dövrün ruhunu, müəlliflərinin niyyətini, gələcəyə ötürmək istədikləri gizli mənaları anlamağa çalışırıq. Bu baxımdan təfsirin “hermenevtik dairə”si əbədi qayıdışın təcəssümüdür, – deyər bilərik. Lakin təfsir konsepsiyalarından asılı olaraq, “hermenevtik dairə”yə yanaşmalar da müxtəlifdir. Onlardan bəlkə də ən məşhuru əsərin ilkin mənə-niyyətini, məqsədini üzə çıxarmaq üçün şərhçinin müəlliflə aralarında mövcud olan – bəzən hətta əsrlərlə ölçüləcək qədər böyük – zaman məsafəsini fikrən aradan qaldırır onun cildinə girməsini, yəni O olmasını tələb edir. Özgənin daxili aləminə, yaşadığı dövrün ruhuna nüfuz etmə xüsusi üsullar, ən əsası, hissi şəriklik vasitəsilə həyata keçirilir.

“Ürəkdə səs” povestində bir epizod oxucunu bu cür hermenevtik dairəyə salır: jurnalist Pərviz Əlizadə Böyük Vətən müharibəsi zamanı 21 yaşında qəhrəmancasına həlak olmuş sadə döyüşçü zabit haqqında məqalə yazmalıdır. Əlindəki material gəncin hərbi məktəb müdavimi geyimində bir şəkli və onun cəbhədən anasına göndərdiyi bir dəstə saralıb solmuş üçkünc məktublardır. Məktublarda oxuduqları və ətrafında baş verən, mənəvi sakitliyini pozub rahatsız edən hadisələr emosional-psixoloji cəhətdən onu “Dairə”yə girməyə hazırlayır. Məqam, nəhayət, yetişir və qəhrəmanın gecəyarısı qəfildən yuxudan oyanması ilə başlayır:

“O durdu, adyalı çiyinə salıb, ayaqyalın mətbəxə getdi. İşığı yandırdı, dala dönüb, kağız-qələmi götürdü, əyləşib sinəsini dördkünc, kələ-kötür mətbəx stoluna dirədi. O, dəqiqədəcə xəyalı Don sahillərinə uçdu. Hər iki tərəfdən lülələri çaya yönəlmiş ağzı alovlu topları gördü, dik burun minomyotların torpağa təpindiğini gördü, cücə üstünə şığıyan qırğı kimi qalxıb-enən təyyarələri gördü, yeri eşib haray qoparan tankları gördü. Çayın üstünü qatı tüstü dumanı almışdı. İnsan seli alışa-alışa yüyürür...”

O sobanın ağzından gözqamaşdırıcı bir parıltı yayaraq axan qaynar kütlənin əlamətlərini arayıb-axtarmağa başladı. Tərli sifətlər gözləri önündən keçdi. Ona elə gəldi ki, əllərində avtomat tutmuş, şinel geymiş bu adamlar bir-birindən heç nə ilə seçilmirlər. Sifətlər gərgindir. Yüyürürlər. Hamısı bir-birinə oxşayır. Lakin necə oxşaya bilərlər? Hər birinin yolu var. Kimininki uzaqdan, kimininki yaxından başlayıb. O, ani olaraq divara söykədiyi hərbi məktəb müdavimi şəklinə nəzər salırdı: üzünün ifadəsi necə də yumşaqdır. Birdən bu ifadə hayqıran topların sədəsi altında sərtləşib bərkidir. Pərviz çiyində gənc zabitin təmasını hiss edir...

Nəhayət, o, avtomat qələmi yazılı vərəqlərin üstünə atıb, başını qaldırır, lakin hələ də özünə gəlmir. Bir az bundan qabaq şahidi olduğu döyüş lövhəsi gözləri önündən çəkilmir. Yalnız çiy-nindən sürüşüb düşən adyal onu mətbəxə, kələ-götür stolun arxasına qaytarır. ... Xəyalı yenə Don sahillərində dolaşır, qanı ilə yuyulmuş qara torpağa gömülən bir oğulun taleyi onun bütün varlığını titrədir...”

Maraqlıdır, bir neçə il öncə Əşrəf Hacıyevin bibliografiyasını hazırlayarkən, öyrəndim ki, həqiqətən 1958-ci ildə “Azərbaycan gəncləri” qəzetində [1, s.3] onun belə bir yazısı dərc edilmişdir. “Minlərdən biri” adlanan məqalə 1943-cü ildə Donun sağ sahilində döyüşdə qəhrəman-casına həlak olmuş gənc, Əli Bayramlı sakini Ağaxan Gözəlov və onun anasına yazdığı məktublar barədədir. Deməli, povestdə müəllif əslində öz yaradıcılıq prosesinin bir məqamını təsvir etmişdir. Yazı prosesində oxuduğu məktublارın mənasına o dərəcə dərinləndən nüfuz edə bilmişdi ki, tələ-tümlü hissləri, sərhədsiz təxəyyülü onu zaman və məkan baryerini aşaraq müharibənin odu-alovu içinə salmış, qanlı döyüşü, ölümə gedən əsgərləri yaxından öz gözləri ilə seyr etmiş, duyduqlarını duymuşdur...

Hermenevtik yanaşma Əşrəf Hacıyevin keçmişə qayıdış kimi tarix haqqında düşüncələrinə xasdır. “Gözəllər zinəti” radio-pyesində [7] bu cür yanaşma özünü personajların tarixə həssas münasibətində, qədimdə baş vermiş müdhiş hadisələrin acısını duyaraq daxilən yaşamalarında, kongenial anlamalarında, empatik duyğularında, öz mənəvi təcrübələri ilə müqayisəsində göstərir. Maraqlıdır ki, onlar tarixi fakt və sənədlərə, o cümlədən arxeoloji materiallara istinadla keçmişin adekvat mənzərəsini canlandırmaq mümkündürmü, yoxsa keçmiş haqqında deyilənlər sadəcə narrativ, tarixçidən asılı olaraq çoxsaylı subyektiv yozumlardan biridir kimi suallara cavab axtarır, bir-biri ilə mübahisə edir, fikirlərini bölüşürlər.

Nəticə / Conclusion

Əşrəf Hacıyevin bir neçə əsərinin nümunəsində çoxsimalı qayıdışın bəzi tərəflərinə nəzər saldıq. Əslində, hər bir əsərin, hər bir obrazın öz qayıdış özəlliyi vardır. Ən əsası isə odur ki, yazıçı gerçək insan talelərində yaşanan təkrarolunmaz anları, məqamları təxəyyülündə yaratdığı mühit, bədii obrazlar vasitəsilə canlandırarkən, əslində həmin anları yenidən dünyaya qaytarmış olur, əbədiyyətə qovuşdurur.

Ədəbiyyat / References

1. “Azərbaycan gənclər” qəzeti, 22 oktyabr 1958-ci il, №126.
2. Bədəlbəyli Əfrasiyab. Musiqi lüğəti. Bakı, “Elm”, 1969.
3. Hacıyev Əşrəf. Daş güzgü (Novellalar). Bakı, “Yazıçı”, 1988.
4. Hacıyev Əşrəf. İnsanlıq dərsi. Mir Cəlal. Müasirlərinin xatirələrində və yaradıcılığından örnəklər. Bakı: “Azərbaycan Ensiklopediyası” NPB, 1998.
5. Hacıyev Əşrəf. İtkin atanın oğlu. (Povest). Bakı, Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı nəşriyyatı, 1961.
6. Borxes X.L. Chetire tsikla. Borxes X.L. Kolleksiya: Rasskazı; Esse; Stixotvoreniya: Per. s isp. SPb: Severo-Zapad, 1992.
7. Hacıyev Əşrəf. Gözəllər zinəti radio-pyesi.
<https://www.youtube.com/channel/UC7MiD-JHD93pfF8YAnqIXNw>

**Вечная тема: “Возвращение” в художественных произведениях
Ашрафа Гаджиева**

Арзу Гаджиева

Доктор филологических наук, Институт Философии НАНА. Азербайджан.

E-mail: arzuhaciyeva@mail.ru

Резюме. Возвращение является одной из вечных, т.н. онтологических тем мировой культуры. В статье олицетворение духа возвращения в разных его проявлениях прослеживается в художественных произведениях прозаика, драматурга, публициста Ашрафа Гаджиева (1932-2001), относящихся к 60-80-м годам XX в. Различные аспекты, версии мотивов возвращения как бытийного феномена раскрываются в рамке анализа герменевтического почерка А.Гаджиева, идей его сочинений и судеб их образов. Изображение писателем фактически уникальных моментов реальной человеческой жизни через создание в своем воображении атмосферы, художественных образов автор характеризует как вечное возвращение.

Ключевые слова: вечная тема, возвращение, Ашраф Гаджиев, дом-родина, война, воображение, эффект бумеранга, герменевтический круг

Mehdi Hüseynin ədəbi-nəzəri spektrində poeziya

Günay Qarayeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu.
Azərbaycan.

E-mail: gunaygarayeva@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9934-019X>

Annotasiya. Mehdi Hüseyn ədəbi tənqid tariximizdə prinsipliliyi, geniş elmi erudisiyası, obyektivliyi, nəzəri təhlillərinin tarixi estetik mahiyyəti ilə seçilən tənqidçilərdən olub. Ədəbi prosesə bir orqan kimi yanaşan tənqidçi nəslə yanaşı, poeziya, dramaturgiya, teatr və səhnə məsələləri ilə bağlı mülahizələr irəli sürmüşdür. Mehdi Hüseynin çoxşaxəli tənqidi irsinin müəyyən bir hissəsini də poeziya məsələləri təşkil edir. Məqalədə tənqidçinin Sovet poeziyasının problem və perspektivləri, sosializm realizmi, inqilabi romantizm yaradıcılıq metodlarının mahiyyəti, proletar ədəbiyyatı haqqında məqalələri geniş araşdırılmışdır. Bununla yanaşı, Mehdi Hüseynin ədəbi-tənqidi görüşlərində şeirimizin müasir durumu, müasir ədəbi proses, ənənə və novatorluq, bədii sənət, üslub və sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə bağlı nəzəri mülahizələrinə də toxunulmuşdur. Nəticədə Mehdi Hüseynin ədəbi-tənqidi görüşlərində poeziya məsələlərinin qoyuluşu və həlli yolları yönümündə apardığımız müşahidələr ümumiləşdirilmişdir.

Açar sözlər: Mehdi Hüseyn, ədəbi tənqid, poeziya, tənqidçi

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.202>

Məqaləyə istinad: Qarayeva G. (2020) *Mehdi Hüseynin ədəbi-nəzəri spektrində poeziya*. "Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı", № 1, səh. 134-139

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 02.05.2020; qəbul edilib – 19.05.2020

Poetry in the literary-theoretical spectrum of Mehdi Hussein

Gunay Garayeva

Doctor of Philosophy in Philology, Institute of Literature
named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: gunaygarayeva@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9934-019>

Abstract. Mehdi Hussein was one of the critics in the history of literary criticism distinguished by adhering to the principles, broad scientific erudition, objectivity, and historical-aesthetic nature of his theoretical analysis. In addition to prose, the critic has a systematic approach to the literary process, expressed his views on poetry, drama, theater and stage. A certain part of Mehdi Hussein's multifaced critical creativity consists of poetry issues. In the article, the author widely investigated the critic's articles about problems and prospects of Soviet poetry, socialist realism, the essence of the creative methods of revolutionary romanticism, and articles on proletarian literature. At the same time, theoretical consideration about the current state of our poetry, the modern literary process, tradition and innovation, arts, style and craftsmanship features are included in the literary-critical views of Mehdi Hussein.

As a result, our observations on the setting and solution of poetry issues in Mehdi Hussein's literary-critical reviews were summarized.

Key words: Mehdi Hussein, literary criticism, poetry, critic

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.202>

To cite this article: Garayeva G. (2020) *Poetry in the literary-theoretical spectrum of Mehdi Hussein*. "Azerbaijan Literature Studies", Issue I, pp. 134-139

Article history: received – 02.05.2020; accepted – 19.05.2020

Giriş / Introduction

Hər bir dövr, tarixi mərhələ ədəbiyyatını formalaşdırmaqla yanaşı, onun nüvəsində öz tənqidini də ərsəyə gətirir. Tənqid mövcud ədəbiyyatın əsasında yaransa da, hər ikisinin estetik prinsipləri dövrün psixologiyasına, yeni quruluşun, ideologiyanın ruhuna hesablanır. Tənqidin meyarları ədəbiyyatdan çox, zamanın, müəyyən ideologiyanın prinsiplərinin təsiri ilə müəyyənləşir. İctimai-siyasi mündəricəsi, ideoloji kanonları, estetik imkanları ilə mövcud olan sovet dövrü bir çox sahələrdə olduğu kimi ədəbiyyat aləmində də yeni sinfi cəmiyyəti, əxlaqı, dünyagörüşü, insanı formalaşdırmaqla yanaşı, bu düşüncəni dəstəkləmək, praktik şəkildə həyata keçirmək yönündə öz tənqidi fikrini də gerçəkləşdirdi. Sovet dövrü ədəbiyyatını təmsil edən yaradıcı şəxsiyyətlərin əksəriyyəti eyni zamanda bir nəzəriyyəçi kimi də onun estetik prinsiplərini, ölçü və meyarlarını, bir sözlə, tənqidini də yaratmışdılar. Rus ədəbiyyatında güclü olan bu yönümün Azərbaycan ədəbiyyatında S.Vurğun, M.İbrahimov, M.Cəlal, M.Hüseyn, R.Rza, M.Rahim kimi bədii yaradıcılıqla yanaşı, qaynar ədəbi prosesdə fəallıq göstərən, müəyyən yaradıcılıq problemlərini konkret tarixi rejim və şəraitdə qiymətləndirmək baxımından əhəmiyyətli, proqram tipli elmi-nəzəri mühakimələr irəli sürən, tənqidi fikrin inkişafına zəmin yaradan ədəbi simaları olmuşdur. Bu şəxsiyyətlər içərisində prinsipiallığı, geniş elmi erudusiyası, dünyagörüşü, obyektivliyi, nəzəri təhlillərinin tarixi-estetik mahiyyəti ilə seçilən tənqidçilərdən biri də Mehdi Hüseyn idi.

Əsas hissə / Main Part

Mehdi Hüseynin ədəbi tənqidi aləmə gəlişi 1920-ci illərin ortalarına təsadüf edir. Bu tarixə əsasən o, tənqidçilik fəaliyyətinə bədii yaradıcılığından erkən başlamış, 1926-cı ildə "Ədəbiyyatda futurizm cərəyanı" adlı ilk elmi-nəzəri məqaləsi çap olunmuşdur. Baxmayaraq ki, bu tarix Mehdi Hüseyn şəxsiyyətinin tam formalaşmamış, yetkinləşməmiş bir dövrüdür, lakin ilk məqaləsindəki nəzəri təhlil üsulu, obyektivlik, prinsipiallıq eyni ahənglə bütün yaradıcılığı boyu davam etmiş, ədəbiyyatımızda Mehdi Hüseynin heç də bədii yaradıcılığından əskik olmayan tənqidçi siması müəyyən olmuşdur. Akademik Tofiq Hacıyev yazırdı: "M.Hüseynin tənqidçiliyi müstəqil yaradıcılıq işi səviyyəsindədir. Və məlum zəngin və orijinal bədii yaradıcılığı olmasa idi belə, tərcümeyihənin bu sahəsi ilə M.Arif, M.Rəfili, C.Cəfərov, M.Cəfər və başqaları ilə birlikdə filologiyamız tarixində yaşamaq hüququna malik idi" [1, s.274]. Bədii yaradıcılıqla tənqidi fəaliyyətini eyni müstəvidə davam etdirən müəllif 40 il ədəbi tənqid sahəsində ardıcıl və məhsuldar fəaliyyət göstərmiş, Azərbaycan ədəbiyyatının elmi-nəzəri məsələləri, ayrı-ayrı növ və janrlar, sovet ədəbiyyatının problem və perspektivləri, şair və yazıçılar, teatr və sənət haqqında sistemli araşdırmalar aparmışdır.

Tənqidçinin "Bizdə futurizm cərəyanı" (1926), "Yaradıcılıq metodu məsələləri", "Şeirimizin görkəmli nümayəndələri" (1932), "Şeirimizdə sosializm realizmi və inqilabi romantizm" (1934), "Sabir – novator", "Sevinc və səadət poeziyası" (1940), "Gənc lirik" (Ə.Tələtin "Göyçək" adlı şeirlər məcmuəsi haqqında), "Ədəbi qeydlər", "Ədəbiyyat və gənclik" (1945), "Ədəbi məktublar", "İlham haqqında", "Yeni qüvvələr", "Səməd Vurğun" (silsilə məqalələri), "Süleyman Rüstəm" və s.

məqalələrində sovet poeziyasının problem və perspektivləri, sosializm realizmi, inqilabi romantizm yaradıcılıq metodlarının mahiyyəti, proletar ədəbiyyatı, şeirimizin müasir durumu, müasir ədəbi proses, ənənə və novatorluq, bədii sənət, üslub və sənətkarlıq xüsusiyyətləri, “fəlsəfi şeir” axtarışları və s. məsələlər şərh olunmuş və sistemli təhlil edilmişdir.

Sovet ədəbiyyatının proqramını, mərhələli şəkildə inkişaf dinamikasını Mehdi Hüseyn tənqidində təfərrüatı ilə izləmək mümkündür. 1920-ci ildən başlayaraq 30-cu illərə doğru proletar ədəbiyyatını yaratmaq istiqamətində aparılan nəzəri və praktik iş sinfi mübarizəni aktuallaşdırır və “mübarizə aləti”nə çevrilirdi. Yeni ədəbiyyat, proletar ədəbiyyatı anlayışı ətrafında yaranan müzakirə və diskussiyalar artıq beynəlxalq miqyas halını almışdır. Mehdi Hüseynlə yanaşı, Əli Nazimin “Proletar ədəbiyyatı ətrafında”, Mustafa Quliyevin “Proletar ədəbiyyatına doğru” və d. məqalələrdə yeni ədəbiyyatın məqsədini anlamaq üçün yeni həyatın nə demək olduğunun zəruriliyi vacib hesab olunurdu. Mehdi Hüseynin bu dövr yaradıcılığı əsasən proletar ədəbiyyatı, “sosializm realizmi” yaradıcılıq metodunun müəyyənləşdirilməsi, “qolçomaqların bir sinif kimi ləğvi siyasəti” və bu istiqamətdə aparılan elmi-nəzəri və praktik işlərlə əlaqəli idi. Mehdi Hüseyn yazırdı: “Proletar ədəbiyyatı özünün metodunu, yaradıcılıq yollarını müəyyən etməlidir. Ədəbiyyatımızın bütün məzmununu, mövzularını, qavradığı materialları tamamilə dəyişdirdiyimiz kimi, metodunu, yaradıcılıq yollarını da dəyişdirməliyik” [5, s.17]. 1930-cu illərin əvvəllərində, xüsusilə, müəllifin “İnqilab və mədəniyyət” səhifələrində “Yeni yazıçılarımız haqqında”, “Bədii dəyər uğrunda” məqalələrində proletar ədəbiyyatının yaradılması və bu istiqamətdə aparılan islahatlar, yeni yaradıcılıq metodunun imkanlarının bədii düşüncədə əksi müəllifi razı salmırdı. Bu dövrdə Mehdi Hüseyn yanlışlıqlara yol verir, milli təəssübkeşlik, xalqilik meyarlarının sərhədlərini daraldır, milli şüur, düşüncəni tarixi kontekstdən ayıraraq yeni quruluşun maraqları çərçivəsində məhdudlaşdırırdı. O gah ittihadlarını Ə.Cavada, H.Cavidə, H.Sanlıya yönəldir, “Qızıl qələm”ləri Azərbaycan cəmiyyətinə qarşı qoyur, gah da “pantürkizm mahnıları əleyhinə inqilab atəşi açıldığını”, “Cavad Axundzadənin müsavətçi məfkurəsi Azərbaycan inqilabçı gəncliyi tərəfindən rədd edildi”, “sinfi düşmən məfkurəsi ifşa olundu” kimi açıq təhdidlər irəli sürürdü.

1930-cu illər həmçinin Mehdi Hüseynin tənqidi mülahizələrində sənət məsələləri, nədən yazmağın təlqini necə yazmaq ənənəsinin formalaşdırılması və obyektiv dəyərləndirilməsinə yönəlir. Müəllifin 1932-ci ildə yazdığı “Şeirimizin görkəmli nümayəndələri” məqaləsində S.Rüstəm, S.Vurğun, R.Rza yaradıcılığı üzərində geniş dayanaraq poeziyada iki mərhələ - inqilab dövrü – sovet hakimiyyətinin qurulduğu ilkin mərhələ və “rekonstruksiya” – yenidənqurma dövrü həmin şairlərin poeziyasının obyektivində təhlil edilir. Məqalə sırf ideoloji yönümdən, proletar ədəbiyyatının yaradılması və ədəbi-bədii islahatların dinamik inkişafının sənətdə təzahür xüsusiyyətləri baxımından dövrün siyasəti ilə səsləşsə də, burada müəllif zahiri effekt yaradan məqamlardan uzaqlaşaraq hər bir yaradıcılığın estetik xüsusiyyətləri, üslub, sənətkarlıq məsələləri üzərində geniş dayanır.

Əgər diqqətlə nəzər yetirsək, Mehdi Hüseyn tənqidi sosioloji təhlil üsulundan uzaqdır, o, bütün məqalələrinin giriş hissəsində toxunacağı, diqqət mərkəzinə gətirəcəyi problemin və yaxud məsələnin mahiyyətini açan konkret suallar qoyur və elmi-nəzəri səviyyədə qoyulan məsələlər ayırı-ayrı fərdi üslubların, yaradıcılıqların təhlil kontekstində praktik şəkildə həllini tapır. Onun araşdırmalarında dövrün siyasi-ideoloji baxışlarından irəli gələn qiymətləndirmə, əsaslandırma olsa da, tənqidçi razı qalmadığı məqamların üstündən sükutla keçir. Bədii əsərin əhəmiyyətini, dəyərini azaltmadan onun nöqsanlı tərəflərini peşəkarlıqla, yüksək tənqidçi etikasına ilə izahını verir. Müəllif bəzən müqayisələr aparır, yaradıcılıq imkanlarının, potensialının, sənətkarlıq meyarlarının səciyyələndirilməsində müəyyən oxşar məsələyə hər bir şairin münasibətini problemin həllində ifadə etmə imkanlarına dayaq olaraq əsaslandırır. Bu xüsusda S.Vurğun və R.Rza yaradıcılıqlarında xarakter, tip, tipi və hadisəni əksətdirmə və təqdimdə şairlərin oxşar məsələlərə yanaşma tərzini, peşəkarlıqlarını qabardır. Konkret nümunə və təhlillər üzərində dayanan müəllif hər iki şairin üslubi fərqliliyi və üstünlüklərinə diqqət yönəldir, mətndən çıxış edərək ümumiləşdirmələr aparır.

* Geniş şəkildə bax: Şamil Salmanov. Azərbaycan sovet şeirinin ənənə və novatorluq problemi. Bakı, Elm, 1980

Mehdi Hüseyn konkret əsərdən yazanda da onu ədəbi prosesin ümumi kontekstindən ayırmır, lazım gəldikdə isə, ümumittifaq dairəsində, müqayisəli şəkildə təhlil üsuluna keçir, onu “böyük sənət orbitində görür” (T.Hacıyev). “Ənənə və novatorluq” Mehdi Hüseyn tənqidində sistemli nəzəri izahını tapan məsələlərdən idi. Bu istilalar bir-birindən ayrılıqda götürülmürdü. Hər bir şairin sənətkarlığı, novatorluğu onun ənənəyə yaradıcı münasibəti ilə ölçülürdü. Öz həmkarlarından fərqli olaraq, Mehdi Hüseyn tənqidində “proletkulçuluq” – konkret bir mədəniyyətə dayaqlanan, ənənənin inkarına yönələn ideoloji məfkurədən uzaq idi. Sadəcə ənənənin əsiri olmamaq, onun mexaniki şəkildə surətini çıxarmaq, heç bir yeni hiss, sənət aşılamaq şairlərə qarşı çıxırdı. Zamanın tematikasını tapmaq, dövrün tələblərinə cavab verən sənət nümunələri yaratmaq, yeknəsəklikdən qaçmaq, forma və məzmun gözəlliyi şairin qarşısında duran əsas tələblər idi. M.P.Vaqif, Aşıq Ələsgərin öz zamanlarında yaratdıqları incə, zərif lirikalarına sovet dövründə zəif formada qayıdan, təkrar edən şairləri epigonçuluqda ittiham edirdi. Müəllif fakta söykənərək bu cür təkrarların ədəbi inkişafa heç bir müsbət təsir göstərmədiyini gətirilən nümunələr, aparılan müqayisəli təhlillər əsasında ümumiləşdirirdi. “...ənənəni mexaniki təkrar edənlər, şeirə heç bir yenilik gətirməyənlər ədəbi inkişafımıza yeni bir şey də əlavə edə bilməzlər” [5, s.317].

Əvvəlki illərdən fərqli olaraq Mehdi Hüseyn 40-cı illərdə sənət amili, yaradıcılıq üslubu ilə bağlı təsəvvürlərini daha da genişləndirir. Yeni quruluşun proqram səciyyəli ədəbiyyatını yaratmaq ənənəsi öz yerini həqiqi sənət yaratmaq ənənəsi ilə əvəzləyir. Bu illərdə tənqidçinin tarix, ənənə və novatorluq məsələləri ilə bağlı məsələlərə münasibəti dərinləşir. Ənənənin imkanlarından danışarkən müəllif ənənənin novatorluğa nəinki mane olduğunu, onun üçün yeni imkanlar açdığını qeyd edir. Mehdi Hüseyn O.Sarıvəllinin aşıq poeziyasının ənənələri üzərində qurulmuş “O hər zaman yanacaq”, Ə.Tudənin “Saçın nə tez ağardı” şeirləri üzərində müşahidə apararaq məlum ənənəvi formada yeni mövzunun qoyuluşunu təqdir edir. Ənənəyə münasibət S.Rüstəm, A.Babayev, M.Rahim, H.Hüseynzadənin və b. şeirlərində də soyuqqanlı təhlil süzgəcindən keçirilir, obyektiv münasibət bildirilir. Poeziyamızın nailiyyətlərindən bəhs edərkən Z.Xəlil, M.Dilbazi, Ə.Cəmil, N.Rəfibəyli, N.Babayev (Nəbi Xəzri), H.Hüseynzadə, B.Vahabzadə, Ə.Kürçaylı, Ə.Kərim kimi istedadlı nümayəndələrin ədəbiyyata gətirdikləri yeni mövzu və motivlərdən danışılır. Bununla yanaşı, müəllif faktlara söykənərək bədii nümunələrin nöqsanlı tərəflərini də göstərir. “Lakin bütün qətiyyəti ilə deməliyəm ki, şeirimizdə təqlidçiliyə, mövzu məhdudluğuna və təkrarlara qarşı az və zəif mübarizə edirik” [2, s.132]. Müəllif ənənəni “dahiyanə sadəliyə doğru qüvvətli bir meyil” kimi qiymətləndirir, ondan qidalanmağı tövsiyə edirdi: “Bizim müasir sənətimizdə dahiyanə sadəliyə doğru qüvvətli bir meyil oyanmalıdır. Belə sadəliyi biz xalqımızın əsrlər boyu yaratdığı zəngin ədəbiyyatdan, şeir və eposdan öyrənməliyik. Məsələn, Vaqifin sadəliyi, büllur çeşmə kimi qaynayan misraları, onun əsərlərini öz əsrinə xas olan gözəllikdən məhrum etməmişdir. Yaxud “Dədə Qorqud” boylarının sadəliyi ondakı dahiyanə mənanı zəiflətməmişdir” [3, s.169].

Müəllifin poeziya ilə bağlı fikir və mülahizələrində diqqət çəkən məqamlardan biri hər hansı şairin yaradıcılığı və yaxud konkret əsər haqqında söylənən rəyi poeziyanın ideya-estetik, sənətkarlıq komponentləri ilə səciyyələndirməyin üstün olmasıdır. Müəllifin “Ədəbi qeydlər” adlı silsilə məqalələrinin birində Əhməd Cəmilin “Can nənə bir nağıl de” şeiri haqqında fikirlərini söyləyərkən ümumi kontekstdən ayırmır, sovet şeirinin qarşısında duran məsələləri qabardır, poeziyanın imkanlarından danışır. Qeyd olunan məqalə poeziya və sənətkarlıq məsələlərinə həsr olunub.

M.Hüseynin tənqidi yanaşmasında sərtliyin içərisində zəriflik, tənqidi pafos, inkarda məntiqi yekun vardı. Tənqidçi bunu o qədər peşəkarlıqla qələmə alır ki, təhlillə bədii tərtibat, yaradıcı xronologiya arasında bir əlaqə, bağlantı yaranır. Hətta çox zaman bir mətn daxilində müxtəlif tənqidi interpretasiyaya yol açır. Müəllif bir tərəfdən S.Vurğunun “fəlsəfi şeir” axtarışlarına qarşı tənqidin mövqeyinə qarşı çıxır, onun “həyat həqiqətindən uzaqlaşdığını”, mücərrədliyə meylinin tənqid tərəfindən alqışlandığı, “Ayın əfsanəsi”, “Həyat fəlsəfəsi”nin təbliğ edildiyinə qarşı çıxır. Lakin bu mücərrədliyin yekunu olaraq “İnsan” əsərinin meydana çıxması və bunun yaranmasında “Həyat fəlsəfəsi” şeirinin əhəmiyyətini vurğulayır. Burada digər tənqidçilərdən fərqli olaraq fəlsəfi təmayülün yaranmasına Mehdi Hüseynin ikili mövqeyi ortaya çıxır. Bir tərəfdən ideoloji mövqedən

çıxış edərək mətnə prozaik şəkildə yanaşılır, digər tərəfdən isə Səməd Vurğun yaradıcılığında bu meylin yaranması və inkişafı təhlillər əsasında dəstəklənir.

Ədəbi prosesi ardıcıl izləyən Mehdi Hüseyn mütəmadi olaraq bu prosesə müdaxilə edir, ədəbiyyata gələn yeni qüvvələri istiqamətləndirir, onlara nədən və necə yazmağın düsturunu təlqin edirdi. Bu baxımdan müəllifin Adil Babayev, Nəbi Babayev (Nəbi Xəzri), Novruz Gəncəli, Bəxtiyar Vahabzadə və d. poeziyaya yeni gələn ədəbi qüvvələrin yaradıcılıqlarını xarakterizə edən “Yeni qüvvələr”, “Gənc lirik (Ə.Tələtin “Göyçək” adlı şeirlər məcmuəsi haqqında)” məqalələri diqqət cəlb edir. Gənc şairin qarşısında yeni tələblər qoyan müəllif “gənc şair mövzuların yeniliyinə daha çox fikir verməli, lirik qəhrəmanın daxili aləminə daha diqqətlə nəzər salmalı”dır tezisini “əsl məsələ bədii fikirdə və mənadadır” qənaətləri və tələbləri ilə tamamlayırdı.

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, Mehdi Hüseynin ədəbi-tənqidi görüşlərində poeziya məsələlərinin qoyuluşu və həlli yolları yönümündə apardığımız müşahidələri aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirə bilərik. Mehdi Hüseyn sovet tənqidi məktəbinin əsas nümayəndəsi və yaradıcılarından biri olmaqla yanaşı, bu məktəbi formalaşdıran, onun ideyası və texnologiyasını mükəmməl şəkildə öz ədəbi-nəzəri görüşlərində gerçəkləşdirən tənqidçilərdəndir. Tənqidçinin prinsipiallığı, zəngin təcrübəyə malik orijinal fikir və ümumiləşdirmələri, obyektivliyi, obyektə münasibətdə konkretliyi, geniş elmi erudisiyası nəzərə çarpan əsas məqamlardandır. Bu ədəbi irs döyüşkənliyi, mübarizliyi, qətiyyəti, əhatəli və məzmunlu olması, kəskinliyi, etik mündəricəsi və səhhiyyəsi ilə seçilir.

Müəllif ədəbiyyat və incəsənətin bir çox sahələri və problemləri, ayrı-ayrı şair və yazıçılar haqqında fikirlər söyləmiş, bunların hər birinin ümumədəbiyyat kontekstində həllinə çalışmış, mülahizələrində, konkret müəllif və yaxud əsər haqqında söylədiyi fikirlərdə poeziyanın nəzəri problemlərini qabartmışdır.

Mehdi Hüseynin istər təqdir etdiyi və istərsə də, tənqid etdiyi əsərlər öz sanbalını, ədəbi-bədii düşüncədəki mövqeyini, Azərbaycan ədəbiyyatındakı yerini bu gün də təsdiqləmiş nümunələrdir. Bu isə onun tənqidçi kimi yüksək estetik zövqə malik olduğunu göstərir.

Müəllifin söylədiyi heç bir fikir, rəy sadəcə fikir, söz olaraq qalmır. Konkret nümunələrlə praktik şəkildə əsaslandırılaraq elmi-nəzəri izahını tapır. Mehdi Hüseynin bədii yaradıcılığa, sənətə yanaşmasında şairin sinfi mövqeyi, sovet dövrünün ideoloji kanonları əsas meyar olsa da, təhlillərdə sənətkarın qarşısında duran vəzifələri sənətin estetik prinsipləri nöqtəyi-nəzərindən dəyərləndirmək meyili aparıcıdır.

Mehdi Hüseynin tənqidi fikirləri statik, konkret bir janrın imkanları daxilində deyildir. Tənqidçi nəsrə bağlı olduğu kimi, poeziya, dramaturgiya, incəsənətin ayrı-ayrı sahələrinə aid tənqidi mülahizələr irəli sürmüş, ədəbi prosesə ümumədəbiyyat və mədəniyyət kontekstində müasirlik mövqeyindən yanaşmışdır.

XX əsr Azərbaycan sovet ədəbiyyatının və ədəbi-tənqidi fikrinin əsas yaradıcılarından olan Mehdi Hüseynin poeziyaya aid məqalələri üzərində apardığımız təhlillər və ədəbiyyatımızdakı mövqeyi göstərir ki, Mehdi Hüseyn tənqidinin öz pafosu, üslubu, ən əsası sözünün kəsəri olmuşdur.

Ədəbiyyat / References

1. Hacıyev Tofiq. M.Hüseyn. Fikrin karvanı kitabı. Bakı, Yazıçı, 1984 1
2. Hüseyn Mehdi. Ədəbiyyat və həyat. Bakı, Yazıçı, 1989 3
3. Hüseyn Mehdi. Ədəbiyyat və sənət məsələləri. Bakı, Azərnəşr, 1958 4
4. Hüseyn Mehdi. Əsərləri. 10 cildə, X c., Bakı, Yazıçı, 1978 5
5. Hüseyn Mehdi. Əsərləri. 10 cildə, IX c., Ədəbi-tənqidi məqalələr 1926-1947, Bakı, Yazıçı, 1979 2

6. Salamoğlu Təyyar. Ədəbi tənqid tarixinə dair portret – oçerklər. Mehdi Hüseyn. Bakı, 2014 6
7. Salmanov Şamil. Azərbaycan sovet şeirinin ənənə və novatorluq problemi. Bakı, Elm, 1980 7

Поэзия в литературно-теоретическом спектре Мехди Гусейна

Гюнай Караева

Доктор философии по филологии, Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: gunaygarayeva@gmail.com

Резюме. Мехди Гусейн был одним из критиков в истории литературоведения, отличавшимся своей принципиальностью, широкой научной эрудицией, объективностью, исторической и эстетической сущностью теоретического анализа. Критик, который рассматривал литературный процесс как единое целое, выдвигал идеи о поэзии, драме, театре и сцене, а также прозе. Поэзия является частью многогранного критического наследия Мехди Хусейна. В статье рассматриваются проблемы и перспективы советской поэзии, реализм социализма, сущность творческих методов революционного романтизма и пролетарской литературы. В то же время критические мысли Мехди Гусейна на современное состояние нашей поэзии, литературный процесс, традиции и инновации, искусство, стиль и мастерство были затронуты в его критических взглядах. В заключении обобщаются научные выводы, к которым пришли в результате анализа решения вопросов поэзии в литературно-критических взглядах Мехди Гусейна.

Ключевые слова: Мехди Гусейн, литературная критика, поэзия, критик

Художественная проекция образа березы в поэзии Алиаги Кюрчайлы: аллюзия или заимствование?

Суад Эфендиева

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: suadefendi76@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-6856-1136>

Резюме. В статье изучен аспект влияния поэтической связи и литературной экспрессивности творчества азербайджанского поэта Алиаги Кюрчайлы и русского поэта Сергея Есенина. Как известно, Алиага Кюрчайлы был одним из талантливых поэтов-переводчиков, посредством которого поэзия С.Есенина зазвучала на азербайджанском языке. Перевод, как один из специфических видов литературных связей, выступает также фактором усиления вопроса литературной проникновенности и взаимовлияния. Анализ образа берёзы в поэзии азербайджанского поэта А.Кюрчайлы проведён с этой точки зрения. Обращение А.Кюрчайлы к образу берёзы как традиционному поэтическому символу русской поэзии представлено как положительный результат поэтических связей.

Ключевые слова: Алиага Курчайли, Сергей Есенин, перевод, образ березы, аллюзия

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.183>

Цитировать статью: Эфендиева С. (2020) *Художественная проекция образа березы в поэзии Алиаги Кюрчайлы: аллюзия или заимствование.*

«Азербайджанское литературоведение», № 1, стр. 140-145

Статья поступила в редакцию: 05.05.2020

Artistic projection of the image of a birch in Aliaga Kurchayli's poetry: allusion or literary influence?

Suad Efendiyeva

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: suadefendi76@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-6856-1136>

Abstract: The article examines the work of Azerbaijani poet Aliaga Kurchayli and Russian poet Sergei Yesenin in terms of poetic contacts, literary influence and impact. It is known that A.Kurchayli was one of the talented translators of S.Yesenin's poetry in the Azerbaijani language. Translations, which are a special type of literary connection, also serve as a factor in further strengthening the issues of literary influence and interaction. From this point of view, the image of a "birch" in the poetry of the Azerbaijani poet A.Kurchayli is analyzed. The emergence of the image of a "birch", a traditional poetic image and symbol of Russian literature, in the poetry of A. Kurchayli is shown as a positive result of contact.

Keywords: Aliaga Kurchayli, Sergei Yesenin, translation, image of birch, allusion

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.183>

To cite this article: Efendiyeva S. (2020) *Artistic projection of the image of a birch in Aliaga Kurchayli's poetry: allusion or influence?* "Azerbaijan Literature Studies", Issue I, pp. 140-145

Article history: received – 28.04.2020; accepted – 05.05.2020

Введение / *Introduction*

Жанровое своеобразие азербайджанской классической лирики связано было с поэтическими формами восточной поэзии и традицией фольклорных стихов. Но в XX веке под влиянием контактных связей с русской поэзией появляются жанровые разновидности, не присущие восточной поэзии, которые, в свою очередь, были связаны с новым содержанием и, соответственно, новыми образами. Так, например, содержание стихотворений Алиаги Кюрчайлы было оригинальным в азербайджанской поэзии. Здесь больше внимания уделяется медитации, связанной не только с философскими мотивами (эта традиция уже существовала в азербайджанской лирике), но и с созерцанием природы, где переживания поэта перемежаются с одушевлением её и порой возвышаются до психологического параллелизма.

Главная часть / *Main part*

Стихи Кюрчайлы питались двумя источниками: с одной стороны, он бывал в России, наблюдал её природу и это вызывало в нем новые поэтические ассоциации; с другой стороны – контакты между русской и азербайджанской литературой, приобретшие к этому времени разносторонние формы (переводы, юбилейные встречи и т.п.), спонтанно оказывали влияние на жанровые формы и содержание азербайджанской поэзии. Соответственно появлялись и новые поэтические образы.

Постараемся рассмотреть этот аспект.

Так, например, образ березы, являющийся символом русской культуры, начиная с фольклорных произведений до лирики Ф.И.Тютчева, который мы также наблюдаем в рассказах и романах И.С.Тургенева («Свидание», «Отцы и дети» и др.), в прозе А.П.Чехова («Егерь», «Соседи», «Дом с мезонином» и др.), вдруг появляется как удивительно пластичный образ в лирике Алиаги Кюрчайлы:

Nə bu yaşıl şamlar, nə ağsaqayın

Məşə ətəyilə axan o çayın

Bilmir tarixini, yaşını bilmir.

(«Çay», 1955), [1, s. 43]

В этом стихотворении - своеобразной философской медитации, образ березы органично связан с окружающей природой и с эмоциональным состоянием самого поэта. Наряду с этим, березу как символ России мы наблюдаем в лирических произведениях Алиаги Кюрчайлы, так или иначе связанных с Россией, с русской темой. Например, образ березы в этом контексте встречается также и в стихотворении Алиаги Кюрчайлы, посвященном памяти Александра Фадеева, писателя чьи произведения сформировали не одно поколение молодых людей. Но судьба самого Фадеева не была столь безмятежной и счастливой:

Tənha ağsaqayın!

Rusiya rəmzi!

(«Qoşa ağsaqayın», 1972), [1, s.346]

Как видим, сам азербайджанский поэт прочитывает этот образ как некий символ.

Что это за символ? И как он соотносится с содержанием стихотворений С.Есенина и А.Кюрчайлы?

Так, в «Словаре символов» Джека Тресиддера «береза» трактуется как «исцеляющее, защищающее дерево на севере Европы и у азиатских народов, священное дерево германских богов Тора (Донара) и Фрейи (Фригл), а на востоке основной элемент шаманских обрядов, в которых она выполняет роль Космического Дерева, соединяющего земной и духовный уровни мироздания. Из березы изготавливали центральный шест круглых азиатских шатров (юрт), что сделало её священным деревом в ритуалах инициации, символом духовного восхождения человека по жизни, а также космической энергии» [3, с. 24]. Как видим, береза - это символ, связанный со священными культовыми понятиями не только в Европе, но и в Азии.

Интересную трактовку этого символа Дж. Тресиддер наблюдает в России: «В России береза символизирует весну и девичество, является эмблемой молодых женщин; её высаживают около домов, чтобы призывать добрых духов. Приписываемая березе способность изгонять злых духов, вероятно, стала причиной того, что ведьм секли березовыми розгами во время ритуалов изгнания беса» [3, с.24].

У Есенина береза дается то как элемент пейзажа, формирующий настроение героя, то как одушевленный образ, соотносимый с девушкой, с женским началом, как в устном народном творчестве.

Рассмотрим пейзаж-настроение, где береза играет ключевую роль:

*Троицыно утро, утренний канон,
В роще по березкам белый перезвон.
Тянется деревня с праздничного сна,
В благовесте ветра хмельная весна.
На резных окошках ленты и кусты.
Я пойду к обедне плакать на цветы.
Пойте в чаще, птахи, я вам подпою,
Похороним вместе молодость мою.
Троицыно утро, утренний канон
В роще по березкам белый перезвон.*

(1914), [2, с.39]

Здесь береза используется как символ уходящей молодости поэта. Такой же контекст образа мы видим и в стихотворении Алиаги Кюрчайлы, посвященном памяти Сергея Есенина:

Sərmiş ağ ömrəyini hər yana qar, Yenə sakit görünür rus meşəsi. Bürüyüb könlümü gəzmək həvəsi; Gəl, deyir sanki mənə göy şamlar, Səsləyir, gəl deyə donmuş o çayın – Sahilində ucalan **ağsaqayın** («Ağsaqayın», 1950), [1, s.342]

Рассмотрим примеры использования этого образа в фольклоре у Сергея Есенина:

*Зеленая прическа,
Девическая грудь,
О тонкая березка,
Что загляделась в пруд?

Что шепчет тебе ветер?
О чем звенит песок?
Иль хочешь в косы-ветви
Ты лунный гребешок?*

*Открой, открой мне тайну
Твоих древесных дум,
Я полюбил - печальный
Твой предосенний шум.*

*И мне в ответ березка:
«О любопытный друг,
Сегодня ночью звездной
Здесь слезы лил пастух.*

*Луна стелила тени,
Сияли зеленыя.
За голые колени
Он обнимал меня.*

*И так, вздохнувши глубоко,
Сказал под звон ветвей:
«Прощай, моя голубка,
До новых журавлей».*

(15 августа 1918), [2, с.98]

Такое же одушевление этого дерева мы наблюдаем и в стихотворении Алиаги Кюрчайлы:

*Meşənin sükut dolu
Qucağında durmuşam.
Görəsən nə barədə
Susur ağcaqayın, şam?!
Budaqlar həzin-həzin?
Bəlkə xatirəsiyün
Kədərli eşqimizin
Belə lal kəsilibdir.
Osinalar, cökələr?
Bir sorğuya tutalar,
Bir suala çəkələr...
Bu günlə xatirənin
Sərhəddində durmuşam,
Görəsən nə barədə
Susur ağcaqayın, şam?!
[1, s.414]*

В стихотворении «Письмо к сестре» (1925), в отличие от двух предыдущих примеров, мы наблюдаем уже психологический параллелизм:

*<.. > Я помню праздник,
Звонкий праздник мая.
Цвела черемуха,
Цвела сирень.
И, каждую березку обнимая,
Я был пьяней,*

*Чем синий день.
Березки!
Девушки - березки!
Их не любить лишь может тот,
Кто даже в ласковом подростке
Предугадать не может плод.*

[2, с. 311-312]

В уже упомянутом стихотворении Алиаги Кюрчайлы «Qoşa ağcaqayın» (1972) также при помощи параллелизма, в контексте русской природы раскрывается образ русского писателя Александра Фадеева:

*O kartof əkilmiş tarlanın üstə
Göyərrib, vüqarla gərdən çəkibdir.
Elə bir fırçaayla naşı bir usta
Onu ala-tala əhəngləyibdir.
Tənha ağcaqayın!
Rusiya rəmzi!
O da tez-tez gəlib burda durardı.*

*Mehriban-mehriban dinlərdi bizi,
Arabir şeir də oxutdurardı.*

*Gözlər-ağcaqayın yarpağı - yaşıl,
Saçlar- ağcaqayın gövdəsi - bəyaz.
Elə ki durardı qoşa, yanaşı
Qısa görünərdi ağacdən bir az.*

*Fikirli keçəndə,
Yanaşb səssiz
Biz salam verirdik,
O, baş əyirdi.
O ağcaqayını -
Sanırdıq ki, biz -
Külək xəfif-xəfif silkələyirdi.[1, s.346].*

Заклучение / Conclusion

Мы рассмотрели, как функционирует один и тот же образ - береза в стихотворениях русского поэта Сергея Есенина и азербайджанского Алиаги Кюрчайлы. Но таких одинаковых образов-символов можно привести множество (образ коровы, собаки и т.п.).

С одной стороны, это «заимствование» объяснялось, возможно, тем, что Алиага Кюрчайлы был не только поэтом, но и переводчиком поэзии Сергея Есенина на азербайджанский язык. Поэтому, перелагая его стихи по-азербайджански, он невольно воссоздавал его образы и в своей поэзии.

С другой стороны, контактные связи, наиболее интенсивные во второй половине XX века, привели к тому, что художественные образы не только проникали из одной литературы в другую, но даже традиционные национальные образы переосмысливались под воздействием другой литературы. В результате получалась интересная литературная ситуация: образы, не бывшие до этого поэтическими, то есть не являвшиеся предметом поэтизации в азербайджанской лирике, стали вдруг значимыми.

В этом контексте важно признание самого Алиаги Кюрчайлы: «Есенинская поэзия открыта. Есенинская поэзия – поэзия совершенства. Непосредственность и искренность мысли, реалистичность, демократизм – вот суть есенинской поэзии. Вот это и влечет и крепкими узами связывает меня с поэзией Есенина. И всем этим он для меня учитель, мой учитель поэзии» («Молодежь Азербайджана», 1975 год 2 октября).

Таковы основные положения контактных связей между двумя поэтами Сергеем Есениным и Алиагой Кюрчайлы – которыми, разумеется, не исчерпываются рамки одной этой статьи.

Литература / *References*

1. Kürçaylı Ə. Bütövlük. Bakı, Yazıçı, 1978.
2. Есенин С. Собрание сочинений: В 2-х т. Т.1. Стихотворения. Поэмы. М.: Советская Россия: Современник, 1991.
3. Тресиддер Дж. Словарь символов. М.: ФАИР-ПРЕСС, 1999.

Əliağa Kürçaylı poeziyasında ağcaqayın obrazının bədii proyeksiyası: alluziya və ya ədəbi nüfuz?

Suad Əfəndiyeva

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-poçt: suadefendi76@gmail.com

Annotasiya. Məqalədə Azərbaycan şairi Əliağa Kürçaylının və rus şairi Sergey Yeseninın yaradıcılığı poetik əlaqələr, ədəbi nüfuz və təsir baxımından tədqiq olunur. Məlumdur ki, Ə.Kürçaylı S.Yesenin poeziyasını Azərbaycan dilində səsləndirən istedadlı tərcüməçi şairlərdən olmuşdur. Ədəbi əlaqələrin xüsusi bir növü sayılan tərcümələr, həm də ədəbi nüfuz və qarşılıqlı təsir məsələlərini daha da gücləndirən amil kimi çıxış edir. Bu baxımdan Azərbaycan şairi Ə.Kürçaylının poeziyasında “ağcaqayın” obrazı təhlil olunur. Rus ədəbiyyatının ənənəvi poetik obrazı və simvolu olan “ağcaqayın” obrazının Ə.Kürçaylı poeziyasında yaranması məhz əlaqələrin müsbət nəticəsi kimi göstərilir.

Açar sözlər: Əliağa Kürçaylı, Sergey Yesenin, tərcümə, ağcaqayın obrazı, alluziya

Müstəqillik dövrü çoxmetodlu Azərbaycan ədəbiyyatı

**Keçmiş və gələcək ayrıcında zaman metaforası
(*Vaqif Sultanlının “Səhra Savaşı” romanı əsasında*)**

Əhməd Sami Elaydi

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Eyn-Şəms Universiteti, Misir.

E-mail: ahmedsami79@yahoo.com

Annotasiya. Müasir Azərbaycan nəslinin məşhur yazıçılarından biri olan Vaqif Sultanlının yaradıcılığı həm mövzu və problematika, həm də bədii ifadə baxımından da fərqlənir. Müəllifin “Səhra Savaşı” romanı təkcə yazıçının deyil, həm də müasir Azərbaycan nəsrinin ən dəyərli nümunələrindəndir. Lakin bir neçə məqalədən başqa, yuxarıda adıçəkilən romanın bu günə qədər ciddi və sistemli şəkildə öyrənilməməsi səbəbindən əsərin bədii və estetik dəyərini müəyyən edən amillər izah edilməmişdir. “Səhra Savaşı” romanında təsvir olunan hadisələr bir insanın taleyi fonunda baş versə də, müəllif bir insanın deyil, bütün bəşəriyyətin taleyini daha geniş mənada göstərməyə çalışır. “Səhra Savaşı” romanı həm bədii simvollar, zaman və məkan baxımından, həm də fəlsəfi baxımdan məqalənin təhlil obyektini təşkil edir.

Açar sözlər: Azərbaycan nəsr, Vaqif Sultanlı, roman, şərti metaforizm

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.186>

Məqaləyə istinad: Elaydi Ə.S. (2020) *Keçmiş və gələcək ayrıcında zaman metaforası (Vaqif Sultanlının “Səhra Savaşı” romanı əsasında)*. “Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı”, № 1, səh. 146-155

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 04.05.2020; qəbul edilib – 14.05.2020

**Metaphor of time at the crossroads between the past and future
(Based on Vagif Sultanli’s novel “Desert war”)**

Ahmad Sami Elaydi

Doctor of Philosophy in Philology, University of Ain-Shams, Egypt.

E-mail: ahmedsami79@yahoo.com

Abstract. The creativity of Vagif Sultanli, one of the famous authors of the modern Azerbaijani generation, stands out both in terms of topic and problem, and artistic expression. The author’s novel “Desert war” is not only one of the most valuable examples of the writer's works, but also modern Azerbaijani prose. However, due to the fact that the aforementioned novel has not been seriously and systematically studied so far, with the exception of a few articles, factors determining the artistic and aesthetic value of the work have not been identified. Although the events described in “Desert war” take place against the background of the fate of one person, he tries to decide the destiny of not one person, but humanity in a broader sense. The novel “Desert war” became the object of analysis, both from the point of view of artistic symbols, time and space, and from a philosophical point of view in the article.

Keywords: Azerbaijani prose, Vagif Sultanli, novel, conditional metaphorism

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.186>

To cite this article: Elaydi A.S. (2020) *Metaphor of time at the crossroads between the past and future (Based on Vagif Sultanli's "Desert war")*. "Azerbaijan Literature Studies", Issue I, pp. 146-155

Article history: received – 04.05.2020; accepted – 14.05.2020

Giriş / Introduction

Müasir Azərbaycan nəsrinin tanınmış imzalarından biri olan Vaqif Sultanlının yaradıcılığı istər mövzu-problem, istərsə də bədii sənətkarlıq baxımından özünəməxsusluğu ilə seçilir. Onun qələminə məxsus "İnsan dənizi", "Səhra savaşı" romanları, "Ölüm yuxusu" povesti geniş oxucu kütlələri tərəfindən maraqla qarşılanmışdır. Yazıçının müxtəlif illərdə qələmə aldığı "Yovşan ətri", "Ağ yol", "Yarpaqsız budaqların yaşıl nəğməsi", "Kor düyün", "Mağara", "Vətən", "Ada", "Tərs axın", "Kül qəfəs", "Zolaqlı yuva", "Çarpaz kölgə", "Gil ovsun" və başqa hekayələr janrın orijinal, bənzərsiz nümunələrindəndir.

Vaqif Sultanlı bədii yaradıcılıqla yanaşı, ədəbiyyatın nəzəri-estetik məsələləri ilə də məşğul olmuş, "Ağır yolun yolçusu", "Azadlığın üfüqləri", "Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı", "Ədəbi-nəzəri illüstrasiyalar", "Ömrün nicat sahili", "Azərbaycan ədəbi tənqidi", "İstiqlal sevgisi" və başqa elmi araşdırmalarını nəşr etdirmişdir.

Onun bədii və elmi əsərləri dünyanın bir çox dilinə tərcümə olunmuş [8, s.42-45], haqqında müxtəlif səpkili araşdırmalar aparılmışdır. Yazıçının "İnsan dənizi" romanı ərəb dilinə də tərcümə olunaraq Qahirədə Milli Tərcümə Mərkəzi tərəfindən nəşr olunmuş [9], həmçinin haqqında ciddi, sistemli araşdırmalar aparılmışdır [7].

Əsas hissə / Main part

Vaqif Sultanlının "Səhra savaşı" romanı yalnız müəllifin yaradıcılığının deyil, çağdaş Azərbaycan nəsrinin dəyərli nümunələrindən biridir. Lakin bəhs olunan roman bir neçə məqalə istisna olmaqla indiyədək ciddi, sistemli şəkildə araşdırılmadığından əsərin bədii-estetik dəyərini şərtləndirən amillər aşkarlanmamışdır.

Bizcə, roman haqqında araşdırmaların seyrəkliyi ədəbi tənqidin ona biganəliyindən irəli gəlir. Eyni zamanda, burada qaldırılan problemlərin daha mürəkkəb tədqiqat tələb edən fəlsəfi siqlət daşması, bədii rəmzlərlə, simvollarla, metaforizmlə yüklənməsidir. Müəllifin özünün əsərə yazdığı ön sözdə təqdim olunan bədii mətnin fərqli özəllikləri aydın şəkildə səciyyələndirilmişdir. Yazıçının qənaətinə, "Səhra savaşı" romanında "təsvir olunan hadisələr bir insanın taleyi fonunda cərəyan etsə də, burada fərdin deyil, geniş mənada insanlığın taleyinin çözülməsinə çalışılır" [10, s.11].

Şübhəsiz ki, "Səhra savaşı" romanı hər hansı problem işığında təhlilə çəkilərkən bu aspekt unudulmamalıdır. Çünki romanın mürəkkəb hadisə və mühakimələrlə müşayiət olunan fəlsəfi qatlarının aşkarlanması və dərk üçün müəllif şərhindən qaynaqlanan bu yanaşma tərzii əhəmiyyətli yətlidir.

Qeyd edək ki, Vaqif Sultanlının ilk irihəcmli əsəri olan "İnsan dənizi" romanında hadisə və əhvalatlar bir insanın taleyi fonunda aşkarlanmışdır [6, s.97]. Bu, yazıçıya əks etdirmək istədiyi problemi baş qəhrəmanın timsalında ümumiləşdirməyə imkan vermişdir. Maraqlıdır ki, "Səhra savaşı" romanında da obrazların məhdudluğu diqqəti çəkir və təsvir olunan hadisələr bir insanın timsalında canlandırılır. Lakin burada qaldırılan problemlər, mövzu və ideya, ümumiyyətlə əsər bütün aspektlərilə bəşəriyyətin taleyi haqqında fikir və mülahizələrlə zəngindir. "Əsər sözün tam mənasında fikir romanıdır. Buradakı fikir elə-belə, sözün qısa və kəsə mənasında yox, şərti-metaforik bir biçimdə ifadə olunmuşdur. Əsərdə tarixi gerçəklik keçilmiş bir yol kimi nəzərdən

keçirilir. İnsan oğlu ən uzun ömür yolu olaraq özündən içinə doğru baş alıb getdikcə ondan qalanların fərfinə varmaq üçün bu uzun yolun əvvəlinə qayıtmalı olur” [2].

Şübhəsiz ki, bütün bu məqamlar “Səhra savaşı” romanının ciddi, sistemli şəkildə araşdırılmasını şərtləndirən amillər kimi səciyyəlidir.

Bədii simvollar hörgüsü. Vaqif Sultanlının “Səhra savaşı” romanı şərti-metaforik üslubda qələmə alındığından əsərin süjet xəttini təşkil edən hadisə, epizod və əhvalatlar, biri-birilə tarixi yaddaşa bağlı olan obrazlar, həmçinin bədii təhkiyə tərzini bütünlüklə simvollarla müşayiət olunmaqdadır. Tənqidçi Cavanşir Yusifli romana yazdığı ön sözdə bu məqamı dəqiq müşahidə etmişdir: “Əsas olan romanın özünün detaldan, obrazdan və bunlara bənzər bütün elementlərdən sıyrılıb bir metaforaya dönməsidir” [10, s.5]. Məhz buna görə də təhlil prosesində romanın daxili strukturunu formalaşdıran komponentləri bu kontekstdə dəyərləndirməyə ehtiyac duyulur.

Fələstin yazıçısı və ədəbiyyatşünası, “Səkkizinci səfər” adlı orijinal tədqiqatın müəllifi Cəbra İbrahim Cəbranın fikrincə: “Hər bir mükəmməl roman iki paralel müstəvidə işlənilməlidir: real və mifoloji. Yazıçının uğuru bu qütbləri nə dərəcədə məharətlə birləşdirməsi ilə şərtlənir” [1, s.105]. Bəhs olunan problemə Vaqif Sultanlının “Səhra savaşı” romanının timsalında yanaşılsa, fərqli mənşərə ilə qarşılaşmaq mümkündür. Çünki burada hadisələr real səpkidə təqdim olunsada, hadisələrin alt qatında mifoloji düşüncə yer almaqdadır.

“Səhra savaşı” romanının bədii strukturunun mürəkkəbliyini şərtləndirən aparıcı amillərdən biri süjetin simvollar hörgüsünə söykənməsidir. Bu hörgü yalnız ideya və problematikanı oxucuya çatdırmağa xidmət etmir, həm də hadisə və epizodlar arasında görünməz ilmələr yaradır. “Romanda əsas metaforanın ayrı-ayrı elementlərini göz önünə gətirən işarələrin paylanması, paylanma qaydası – simmetriya, xaosla düzümün, harmoniyanın bir-birinin içindən keçməsi və nəticədə insan taleyində ona atılan daşların yerlərinə oturmaları qəribə ovqat yaradır. Səhra, qum burulğanı, ilğım, səhrada qumun içində bataraq löhrəm yerləşlə irəliləyən at, atın yalmanına yatan Qocanın üfüq qaşından ömrünə, yaşadığı anlara tamaşa etməsi...” [10, s. 5].

“Səhra savaşı” romanının süjet hörüyünü oluşturan epizod və əhvalatlar biri-birini tamamlamaqla sonra baş verəcək hadisələr arasında körpü rolunu oynayır. Oxucu romanın baş qəhrəmanı olan Qocanın taleyini izləməklə bu hadisələrin iştirakçısına çevrilir. Bəzi tənqidçilərin qənaətinə: “Yazıçı insan və zaman münasibətlərindəki fəlsəfi qənaətini bədii mətnin hadisə yox, daha çox təsvir süjetinə yükləyir. Artıq romanın ortalarında anlayırıq ki, biz nə baş verdiyini unutmuşuq, sadəcə təsvirin xarakterini, ahəngini, inkişaf mexanizmini, süjetini izləyirik. O süjeti ki zamanı ələ keçirmiş və elə zamanın özünə də əsir düşmüş əbədi insanın (bütün insanların taleyini və zamanla əlaqə macərasını yaşayan bəşər övladının), qoca zaman və yol yolçusunun aqibətini də məhz həmin süjetin finalından gözləyirik” [5].

Yazıçının digər əsərləri kimi “Səhra savaşı” romanının da mahiyyətində özgələşmə probleminin qabarıq ifadə olunması bədii simvolların intensivliyinə təkan verir. Lakin biri-birini əvəzləyən lövhə və epizodlar fonunda yaradılan simvollar formal səciyyə daşımır, təsvir olunan hadisə və əhvalatların bədii dərində həlledici rol oynayır.

Əsərdə keçmişə dönüş kontekstində qəhrəmanın qarşılaşdığı dəyirman simvolik məkan kimi canlanır. Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, istər Azərbaycan folklorunda, istərsə də yazılı ədəbiyyat örnəklərində dəyirman bədii obraz kimi şərti-metaforik mahiyyət daşımaqdadır. Bunun çox sayda fərqli nümunələri mövcuddur. Yaranan əsərlərin əksəriyyətində dəyirman ənənəvi funksiyasından daha çox bilinməzliklərlə dolu sirli, sehrli məkan kimi təsvir olunur. Bu mənada “Səhra savaşı” romanı da istisna deyildir.

“Qoca yazını sağdan-sola, soldan-sağa bir xeyli gözdən keçirəndən sonra, nəhayət ki, çox çətinliklə də olsa, oxuya bildi. Daş lövhədə sadəcə bir cümlə qeyd olunmuşdu: “İçəri girən də peşman olacaq, girməyən də” [10, s.61].

Göründüyü kimi, dəyirmanın qapısı üzərindəki yazı onunla bağlı cərəyan edəcək hadisələrin mürəkkəbliyindən xəbər verir. Romanın qəhrəmanı qapının üstündəki bu yazını oxuduqdan sonra ciddi tərəddüd hissi keçirir: dəyirmanı girsən, yoxa girməsin. “Ağlı-şüuru kəsəndən bəri dəyirmanlar haqqında o qədər qorxulu rəvayətlər eşitmişdi ki, içəridə kiminsə ola biləcəyindən, yaxud

hansısa gözlənilməz bir təhlükə ilə qarşılaşacağından ehtiyatlandı. Bəlkə də qapının yuxarısındakı daş lövhə üzərindəki yazını oxumuş olmasaydı, bu qədər ehtiyatlanmaz, içəri girməyə tərəddüd etməzdi” [10, s.62].

Şübhəsiz ki, hadisə və əhvalatların məntiqi axarı qəhrəmanın qapını açması ilə nəticələnir. Onun içəridə gördükləri isə sirlər, gizlilər həlqəsini daha da genişləndirərək əsərin simvollar hörüyünü mürəkkəbləşdirmiş olur.

Romanda dəyirmanın divarındakı mozaikada yolun təsvir olunması təsadüfi deyildir. Burada səmtin nəğümanlığı, yaxud bütün yolların eyni səmtə aparması tutqun boyalarla canlandırılır, bütün yolların sonunda insan kəlləsinin təsvir olunması tarixin içərilərinə üz tutan Qocanın qarşılaşacağı çətinliklərdən xəbər verir.

Şerti-metaforik səciyyə daşıyan, mürəkkəb simvollarla müşayiət olunan bu lövhə-mənzərənin birmənalı yozumu mümkün deyildir. Belə ki, hər bir oxucu özlüyündə bu təsvirləri fərqli şəkildə mənalandıra bilər. Lakin bu mənalandırmaların üstündə roman süjetinin məntiqi axarı ilə bağlı olan bir hikmət – ideya mövcuddur: bu dünya başdan-başa sirr içərisindədir.

Yalnız Azərbaycan ədəbiyyatında deyil, həmçinin ərəb xalqlarının ədəbiyyatında da dünyanın fəlsəfi mahiyyətini metaforik səpkidə aşkarlayan bir çox nəsr əsərləri mövcuddur. Qeyd edək ki, ərəb ədəbiyyatında şerti-metaforik üslubda qələmə alınan əsərlər içərisində Səbri Musanın “Məkanların fəsadı”, Bəha Tahirin “Sürgündə məhəbbət” (Misir), Həlim Bərəketin “Quşun dənizə dönüşü” (Suriya), Fazil əl Əzzavinin “Mələklərin sonuncusu” (İraq), Cəbra İbrahim Cəbranın “Vəlid Məsudun axtarışı” (Fələstin) romanları diqqəti çəkir. Bu əsərlərin müxtəlif sənətkarların qələmindən çıxmasına baxmayaraq, metaforizm və simvollarla müraciət üslub oxşarlığı yaratmışdır. Vaqif Sultanlının “Səhra savaşı” romanını bəhs olunan əsərlərdən fərqləndirən əsas cəhət şerti-metaforizmin fəlsəfi təfəkkürlə məharətlə əlaqələndirilməsi ilə şərtlənir. Digər mühüm məqam isə ənənəvi mövzuya yeni rəkursdan yanaşılmasıdır.

Romanda zaman keçidləri arasında rabitə yaratmaq üçün təsvir olunan dərviş obrazları (Çilli dərviş, Sarı dərviş və Ağ dərviş) həmçinin müxtəlif hadisə və epizodları da biri-birinə bağlayır. Qoca yol boyu məhz dərvişlərin diktəsi və tövsiyəsi ilə hərəkət edir. Gələcəkdən imtina edərək keçmişə dönərkən daha azad olacağını xəyal edən Qoca burada dərviş yönləndirilmələrinin seyrinə düşür. Bu proses əsərin finalına qədər davam edir.

Romanda Qocanın vaxt bazarı ilə qarşılaşacağını, burada alış-veriş edəcəyi və bu müstəvidə onu gözləyən çətinlikləri də Çilli dərviş xatırladır. Əsərin süjet hörgüsünü davam etdirmək üçün uğurla tapılmış bu məqam yalnız cərəyan edən hadisə və epizodları biri-birinə bağlamır, həmçinin kompozisiyanın mükəmməlliyini şərtləndirir.

Əsərdə bədii simvol kimi səciyyələndirilən kölgə metaforası süjet xəttini təşkil edən hadisə və əhvalatların aşkarlanmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Onu da qeyd edək ki, bədii simvol kimi kölgəyə müraciət yalnız “Səhra savaşı”nda deyil, yazıçının şerti-metaforik üslubda qələmə aldığı digər roman, povest və hekayələrində də özünü göstərməkdədir.

“Səhra savaşı” romanında oxucu ilk öncə süjetin başlanğıcında kölgə simvolu ilə üz-üzə qalır: bu motiv real səciyyə daşıyan hadisələrin axarını sərt bir dönüşlə metaforizmə yönəldir.

“Kölgənin üz-gözünün ifadəsindən, dodaqlarının tərpənişindən nə isə söyləmək, nələrisə çatdırmaq istədiyini hiss edirdi. Ancaq səsi duyulmadığından onun nə demək istədiyini anlamır, sadəcə hərəkətlərini izləyərək vücudundan ayrılıb getməsinə əngəlləmək üçün səmərəsiz cəhdlər edirdi” [10, s.19].

Romanda şerti-metaforik səpkidə canlandırılan dialoqda kölgənin Qocanın vücudundan ayrılmasının səbəbləri tam mənada aşkarlanmır. Bu vaxta qədər kölgəsinin varlığından xəbərsiz olan Qoca onu itirəndən sonra tənhalığını, yalnızlığını gerçək mənada dərk edir. Metaforik səciyyə daşıyan bu lövhə əsərdə təsadüfi səciyyə daşımır, keçmişə üz tutan Qocanın mütləq mənada tənhalığını simvolizə edir.

Romanda müharibənin simvollaşdırılması da maraqlı doğuran məqamlardan biri kimi səciyyələnir. Əslində real tarixi fakt təsiri bağışlayan müharibə səhnəsi yazıçının təqdimində şerti-simvolik mənə daşıyır. Tarixdə baş verən bir müharibənin simvolik təqdimi təsadüfi deyildir.

“Heyrətlər içərisində ətrafı süzən qocanın diqqətini bir şey çəkdi; skeletlərin heç birinin kəlləsi gözə dəymirdi. Kəllələr öz vücudlarını tərk edərək çıxıb getmişdilər. Gözlərinə inanmırmış kimi dönüb ətrafına, səhranı örtən açıq məzarlığa bir daha nəzər saldı. Yanılmamışdı, skeletlərin heç birinin kəlləsi üstündə deyildi” [10, s.145].

Professor Cavanşir Yusiflinin fikrincə, “Səhra savaşı” romanında “simvol, simvolun metaforik düşüncə selinə bürünməsi və obrazın mürəkkəbləşməsi əsərin üslubunun əsas keyfiyyətlərindəndir. Bu elə həyatın, dünyanın içində cəlvələnən sirlərdən biridir, bəlkə də onun üz qabığıdır, soyulduqca soyulur və hər qatında da eyni sözlər yazılıb” [10, s. 9].

Maraqlıdır ki, romanda rəng metaforası da müəllif idealının çözülməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Xüsusilə, boz rəng yazıçı təhkiyəsində süjet boyu təkrarlandıqca mənzərənin yeknesəqliyini, yoruculuğunu, dəyişməzliyini hiss edirsən. Bilərəkdən təkrarlanan rənglə bağlı məqamlar sadəcə təsvir olunan səhranın deyil, dünyanın mənasızlığına, ömrün, həyatın rəngsizliyinə dəlalət edir. Əslində dünyanın rəngsizliyinə görə gələcəkdən üz çevirərək keçmişə dönən Qoca burada da eyni ahəngli rəngsizlik girdabına yuvarlanır.

Bütün süjet boyu qəhrəmanı müşayiət edən, onun yalnız baxışlarını deyil, fikrini, zəhnini yoran boz rəng bədii simvol olaraq qalmır, obrazın daxili-mənəvi dünyasının aşkarlanmasında açar rolunu oynayır.

Romanda boz rəngin heçliklə, yoxluqla müqayisəsi, yaxud boz rəngin heçliyə tərk edilməsi fəlsəfi mənə daşıyır, dolayısı ilə dünyanın puçluğu, heçliyi anlamına gəlir. Şübhəsiz ki, keçmişə üz tutan Qocanın baxışları və düşüncəsində təsvir olunan dünyanın mənzərəsinin boz rəngdə canlandırılması təsadüfi deyildir.

Zaman və məkan metaforası. “Səhra savaşı” romanında bədii üslub və yazı tərzini simvolik manerada reallaşdıran zaman süjetin təməlinə dayanır. Belə ki, təsvir olunan hadisə və əhvalatlar zamana münasibətdə aşkarlanır. Burada zaman yalnız süjet həlqələrini birləşdirən (yaxud tamamlayan) komponent funksiyasını daşımır, həmçinin bədii mətnin rasionallığını şərtləndirən elementlərdən başlıcası rolunda çıxış edir.

Romanda zaman metaforası müxtəlif prizmalardan canlandırılaraq bədii-simvolik şərhini tapır. Əsərdə zamanın çatlaması ilə başlayan hadisələr bütün süjet boyu obrazın yaddaşında geriyyə dönüslərlə (yuxu, xəyallar, xatırlamalar və s.) müşayiət olunur. Bu kontekstdə “zamanın çatlaması” simvolik mənada bir mərhələnin bitməsi, yeni bir mərhələnin başlaması anlamını daşıyır. Keçmişdən gələcəyə axıb gedən zamanın (əslində zamansızlığın) “çatlamaqla” fərqləndirilməsi (keçmiş və gələcək arasında fasiləsiz olan zaman axınının qırılması, yaxud zamanların ikiləşməsi) bədii priyom kimi düşünülə də, yalnız bədii səciyyə daşımır, eyni zamanda, ideya-problematika yükünün ağırlığını bölüşür.

Romanda gələcəkdən imtina edərək geriyyə, tarixin içərilərinə doğru dönməyə qərar verdiyi gün Qocaya dünyanın, həyatın, taleyin yolayrıcı kimi görünür. Bütün ömrü tərəddüdlər içərisində keçən obraz gözlənilmədən, düşünmək imkanları verilmədən qəti qərara gəlmək zərurəti doğuran addım atmağa məhkum olur.

Qeyd edək ki, romanda zaman faktoruna bu qədər önəm verilməsi təsadüfi səciyyə daşımır. Çünki burada zaman adı vaxt çərçivəsindən çıxaraq hadisələrə yön və səmt verən başlanğıc funksiyası daşıyır. Əsərdə hər şeyin (yalnız qəhrəmanın deyil, həmçinin süjet, fabula, təhkiyə və s.) zamana münasibətdə dəyərləndirilməsi də buradan qaynaqlanır.

Romanda zaman metaforası zəncir şəklində simvollaşdırılaraq nəsilləri, şəcərələri biri-birinə bağlamaq funksiyasını gerçəkləşdirir. Bu isə dolayısı ilə bədii mətnin qaranlıq məqamlarına aydınlıq gətirmiş olur.

Ədəbiyyatın müxtəlif növ və janrlarında olduğu kimi, bədii nərsdə, o cümlədən romanda zamanla yanaşı, zəruri elementlərdən biri də məkandır. Başqa sözlə, zaman və məkan vəhdəti olmadan bədii mətnin bütövlüyünü, daxili strukturunu təsəvvür etmək mümkün deyildir. Lakin bəhs olunan romanda zaman və məkan qütbləşməsi, mücərrədlik və reallıq ənənəvi müstəvidə qoyulsa da, burada zamanın təqdimində fərqli mövqe ilə qarşılaşırıq. Belə ki, romanda zaman məkana transfer edilmişdir – fərqlilik, ənənədən uzaqlaşma bu prosesdə özünü göstərir.

Professor Cavanşir Yusiflinin qənaətinə, “Səhra savaşı” romanında “Zaman məkana köçürülür. Xronologiya, ənənə itir. Bizə tanış olan bağlar qoparılib bir kənara atılır. Elə bir ortam yaranır ki, insanın mahiyyəti tam olaraq açılsın. Ancaq bunun öhdəsindən gəlmək mümkünmü?” [10, s.6].

Romanın baş qəhrəmanı Qoca gələcəkdən imtina edərək keçmişə dönür. Bütün süjet xətti qəhrəmanın keçmişə dönüşü üzərində qurulmuşdur. Əgər keçmişə dönüş mücərrəd zaman çərçivəsində gerçəkləşərdisə, bu yalnız xəyallar çərçivəsində mümkün olardı. Çünki keçmişə dönüşün başqa bir forması mümkün deyildir. Lakin romanda biz gələcəkdən imtina edərək keçmişə dönən obrazın timsalında məkan gerçəkliyi ilə qarşılaşırıq. Məhz bu məkan metaforizmi romanın bədii orijinallığını şərtləndirir. Bu metaforizmin işığında zamanın məkana çevrilişinin – tarixin kədərli mənzərələrinin şahidi oluruq.

“Səhra savaşı” romanında zaman və məkan vəhdəti klassik səciyyə daşımır, zaman məkana transfer olunduğundan tarix boyu yaşananlar konkret məkan səhnəsinə köçürülür. Məhz bunun sayəsində oxucu romanda bir zamanlar bəşəriyyətin törətdiyi, indi isə tarix kitablarında gələcəyə miras qoyulan faciələrin şahidi olur. Əsərdə təsvir olunan qədim müharibə səhnəsinin acınacaqlı mənzərəsi bunun bariz sübutudur.

“Gördüyü mənzərə nə zamansa baş verən döyüşün, ölüm-dirim savaşının amansızlığından xəbər verirdi. İnsan skeletlərilə örtülən səhra başa çatmış hansısa toqquşmanın, son nəfərinədək biri-birini qırıb tükətməmiş toplumun qoyub getdiyi mənzərə idi. Skeletlərin ətrafında müxtəlif ölçülü ucu sivri daşlar gözə dəyirdi. Bəzi yerlərdə insan skeletləri at skeletlərinə qarışdığından onları biri-birindən ayırmaq mümkün deyildi” [10, s.144-145].

Vaqif Sultanlının “Səhra savaşı” romanında təsvir olunan savaş səhnələri sadəcə tarixin ədalətsizliklərini, insan oğlunun törətdiyi cinayətlərini əks etdirmək baxımından deyil, həmçinin dünyanın mənasızlığını, bəşəriyyətin faciəsini canlandırmaq baxımından maraq doğurur.

“... Savaş səhnələrinə tamaşa etdikcə ona elə gəlirdi ki, tarixin axarı müharibələrdən təkən aldığından insanlar gələcəyə doğru gedə bilmək üçün yolları üstündəki hər şeyi qırıb tökməyə məhkumdur. İnsanlığın yolu üstündəki maneələrin zaman-zaman müharibələrlə dəf edilməsi dünyada ədalətin zordan asılılığına gətirib çıxarmışdı [10, s.146-147].

Tənqidçi İradə Musayeva “Səhra savaşı” romanı haqqında qənaətlərini ümumiləşdirərkən əsərin fəlsəfi qatlarına diqqəti yönəltməyi zəruri hesab edir: “Romanın ekspozisiyasındaca uzaq səfərə çıxan qocanın uğursuz səyahətçi olduğunu anlayırıq. Qoca yoxluğa gedir, tarixin xarabalıqlarına üz tutur. Dönmək şansını itirən yolçunun bu yoldakı düşüncələri, gördüyü, rastlaşdığı ibrətətamiz hadisə və məqamlardan əldə edilən fəlsəfi qənaətlər oxucunu da tərpətməli, silkələməlidir [5].

Bütövlükdə “Səhra savaşı” romanının zaman və məkan kontekstində dəyərləndirilməsi əsərin ideya-estetik mahiyyətinin aşkarlanmasına təkən verir. Lakin bizcə, romanın bədii dəyərinin ən mühüm tərəfi onun fəlsəfi siqləti ilə bağlıdır.

Romanın fəlsəfi siqləti, keçmişlə gələcək arasında tərəddüdlər. Vaqif Sultanlının “Səhra savaşı” romanında zaman və məkan metaforası keçmişlə gələcək arasında tərəddüdlərdən qaynaqlanır. Romanın qəhrəmanı Qoca zamanın çatlaması ilə gözlənilməz şəkildə yolayrıcında qalır. Bu, ənənəvi seçimlərə bənzəmir, çünki qəhrəmanın yolayrıcında qalması eyni səmtə aparan yolların kəsişməsi ilə müşayiət olunmur. Bu yol keçmişlə gələcəyi biri-birindən ayıran yoldur; indiyə qədər bu yolun yolçusu olmamışdır.

“... Hiss edirdi ki, zamanın qəfil, gözlənilməz çatlaması ilə keçmişlə gələcək arasında bir sərhəd, uçurum yaranmaqdadı. İndi o çatlamış zamanın açdığı yarığa düşməmək üçün qətiyyət göstərməli idi [10, s.29].

Romanda Qocanın gələcəkdən imtina edərək keçmişə qayıtmaq qərarı təsadüfi səciyyə daşımır. Qəhrəman “keçmişə qayıdır ki, tarixdə onun həyatı boyu baş vermiş hadisələrin dərinliyini görə bilsin. Ancaq keçmişə aparan yol elə də asan deyil, bunun üçün bütün həyatının üstündən xətt çəkməli, sənə vəd ediləni dəf edərək vaxtilə yaşadığın həyata tamaşaçı sifəti ilə geri qayıtmalısan. Ancaq bu necə ola bilər?” [10, s.6].

Romanda keçmişə dönüş, şübhəsiz ki, şərti-metaforik anlamda dərk olunmalıdır. Yazıçı bu dönüş fonunda insanlığın keçib gəldiyi yola nəzər salmaqla, tarix boyu baş verən faciələri, haqsızlıqları, ədalətsizlikləri canlandırmağa çalışmışdır.

“Səhra savaşı” romanında təsvir olunan insan “sürüsü” ilə bağlı epizod əsərin ideya-estetik mahiyyətinin, problematikasının, fəlsəfi kredosunun aşkarlanmasında həlledici rol oynayır. Yazıçı bu epizodla mətnin gizlinlərində yuvalanan, dünyanın, insanlığın taleyi ilə sıx bağlı olan bir çox məqamları üzə çıxarmağa müvəffəq olur. Əsərin bədii ruhu ilə son dərəcə səsləşən bu epizod əvvəlcə oxucuda müəyyən qədər təəccüb doğursa da, irəliləyən süjet fonunda müəllif kredosunun ayrıntılarını üzə çıxardığından təbii təsir bağışlayır.

Əslində gələcəkdən imtina edərək keçmişə üz tutan Qocanın qarşılaşdığı müxtəlif hadisə və əhvalatlar içərisində reallığa, gerçəkliyə ən çox uyğun olanı da sürü ilə bağlı epizodlardır. Başqa sözlə, sürü ilə bağlı epizodlar şərti-metaforik səpkidə işlənilməsinə baxmayaraq, real həyat həqiqətləri ilə bağlı ciddi ideya yükü daşımaqdadır.

Romanda insan “sürüsü” ilə bağlı hadisələrin bədii mətnin simvolik hörgüsündə yeri o qədər güclüdür ki, bu epizod nəzərə alınmazsa, əsərin yalnız bədii-estetik deyil, həmçinin sosioloji aspekti də zədələnmiş və zəifləmiş olar. Məhz bu məqamı nəzərdə tutan bəzi tədqiqatçıların qənaətinə, müəllif romanda “milli və ümumbəşəri problemləri, müxtəlif dövrləri – keçmiş, indiki və gələcək zamanları bir müstəvi üzərində yüksək sənətkarlıqla qovuşdurmuşdur. Əsər azadlığını itirmiş və bu yolda mübarizə aparın bütün xalqların problemlərini ümumiləşdirən bədii örnək kimi diqqəti çəkir” [4, s.190].

“Səhra savaşı” romanında müəllif insan “sürüsünü” təsvir etməklə bəşəriyyətin inkişafından geri qalan, cəhalət, maarifsizlik girdabında əzilən, bu səbəbdən də xalqa çevrilməyən, millət ola bilməyən və zaman-zaman əslini, kökünü, soyunu unudaraq milli aqibətindən vaz keçməyə məcbur edilmiş toplumları nəzərdə tutmuşdur. Bədii səpkidə canlandırılan bu epizod fonunda həmçinin insanlığın taleyi ilə bağlı son dərəcə acı, kədərli siyasi gerçəklər də diqqət mərkəzinə çəkilmişdir.

“Səhra savaşı” romanında ruh dərgahı ilə bağlı səhifələr dərin fəlsəfi məzmunu ilə oxucunu insan, dünya və zamanla bağlı düşüncələrə çəkir. Uzun yolçuluqdan sonra ruh dərgahına yetişən qoca burada gözlənilməz mənzərə ilə qarşılaşır. Ruh dərgahının ruh bazarına çevrilməsi onu dərinləndirir.

“Dərgahın içərisinə yenidən qədəm qoymuşdu ki, onun naşılığını anladığındanmi, aldana biləcəyini düşündüyündənmi, ya hansısa başqa bir səbəbdən tanımadığı kimsə güclə eşidiləcək səslə:

– Ehtiyatlı ol, – dedi – ruhunu çalarlar.

– Necə yəni?

– Bazar oğrularla, hırsızlarla doludu...

– Nə bazar? Bura bəyəm dərgah deyilmi? – qoca yanlış gəldiyini düşünərək narahat oldu [10, s.130].

Ruh dərgahı ilə tanış olandan sonra dərin sarsıntı keçirən Qocanın Ağ dərvişlə dialoqu problemin mahiyyətinin aşkarlanması baxımından maraqlıdır. Yazıçı bu dialoq kontekstində dolayısı ilə ruhsuzlaşan cəmiyyətin qarşılaşdığı və qarşılaşa biləcəyi faciələrə diqqəti yönəltməyə çalışır. Ümumiyyətlə, romanın ruh dərgahı ilə bağlı səhifələri oxucunu düşündürməklə yanaşı, həmçinin müəyyən mübahisəli məqamlarla müşayiət olunur. Xüsusilə, ölü ruh daşıyanlar, sahibsiz ruhlar, ruhunu itirərək ruhsuzlaşanlar, dilənçi ruhlar, ruh çağırın qarılar bütövlükdə, ruh dərgahının ruh bazarına çevrilməsi ilə yaranan eybəcər mənzərələr bu baxımdan səciyyəvidir.

“Səndən ruh haqqında soruşurlar. De: “Ruh Rəbbimin əmrindəndir. Sizə yalnız az bir bilik verilmişdir” [3, s.312].

Tənqidçi İradə Musayeva romanın məzmun və forması arasında tənəsübün əsərin mahiyyətinin aşkarlanmasındakı aparıcı funksiyasına diqqəti çəkərək yazır: “Müəllifin də qeyd etdiyi kimi, tarixin xronologiyası yalnız zaman deyil, həm də məkan kontekstində səhifələndir. Səslərlə, kəllələrlə, kölgə ilə və digər canlı, cansız varlıqlarla ünsiyyət, mükəllimə mümkünlüyü romanın

şerti-metaforik üslubda yazılması ilə əlaqədardır. Yazıçı maraqlı mövzu seçib və bu mövzunu ənənəvi dil və üslubla ifadə etməkdən uzaqlaşmağa çalışıb. Zaman, məkan sərhədlərinin pozulduğu məqamın insan aqlının düşüncə qatlarında yozumunu əks etdirməyə çalışıb” [5].

“Səhra savaşı” romanında şerti-metaforik müstəvidə işlənmiş Tarix və tarixin yaralarını sağaltmaq istəyən Loğman obrazı da bədii mətnin özünəməxsusluğunu, bənzərsizliyini səciyyələndirməkdədir. Əsərdə canlı varlıq kimi təqdim olunan Tarix obrazı, həmçinin simvolik mənə kəsb etdiyindən diqqəti daha çox çəkir.

“Tarixin yaralarından qan sızırtdı və o nə illah eləyirdisə sızan qanı kəsə bilmirdi. Yaradan axan qan yığılıb tarixin ayaqları altında göllənmişdi. Hədsiz qan itirdiyindən tarixin bənizi ağarıb bəmbəyaz olmuşdu, ancaq yaraların ağırlığından halsız düşsə də, ağrılarını, əzablarını gizləməyə, bürüzə verməməyə çalışırdı” [10, s.166].

Tarixin yaralarını sağaltmaq istəyən Loğmanın səmərəsiz cəhdləri dərin fəlsəfi mənə daşıyır. Can verməkdə olan Tarix əslində dünyada fəlakətdən, qandan, müsibətdən savayı bir iz buraxmamış insanlığın əməllərinin gerçək yekunu kimi mənalanır.

Romanın bədii süjetində kəllələrlə bağlı təsvir olunan epizodlar sosial məzmunu, mənə dərinliyi, düşündürücülüüyü, mətnin gizli qatlarının açılıb-aşkarlanması baxımından səciyyəvidir. Azərbaycan folklorunda, xüsusilə nağıl və əfsanələrdə sıx-sıx rastlaşılan kəllə ilə bağlı motivlərin romanda başqa bir səpkidə canlandırılması əsərin fəlsəfi mahiyyətinin çözülməsində bədii priyom funksiyası daşımaqdadır.

Qocanın yol boyu gördükləri içərisində kəllələrlə qarşılaşma və dialoq səhnəsi acı həqiqətlərlə sərgilənir. Xüsusilə, süjetin sonuna doğru qəhrəmanı davamlı şəkildə təqib edən kəllə yığınının anlaşılmaz sözləri, hərəkətləri onu qorxutduğu kimi, marağına da səbəb olur.

Romanda hadisə və əhvalatların gedişi boyu kəllələrin hərəkətlərini izlədikcə, Qoca qərribə hisslər keçirir, qeyri-adi düşüncələrə qərq olur. Qəhrəmanın düşüncələri təsvir olunan hadisə və əhvalatların mahiyyətinin aşkarlanması baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

Ancaq kəllələrlə ünsiyyətə girə bilməyən Qocanın dərin narahatlıq keçirməsi yazıçı tərəfindən orijinal səpkidə canlandırılır. Əsərin süjeti boyu hadisələr və əhvalatlar inkişaf etdikcə Qocanı təqib edən kəllə yığınının içərisində ona məhrəm olan birinin fərqləndiyinin ilgisini çəkməsi ilə sirr pərdəsi yavaş-yavaş çəkilməyə başlayır.

“Arxasınca dığırlandıb gələn kəllələrin biri o birilərindən xeyli seçilirdi. Dəstədən kənarında heç bir küy çıxarmadan səssizcə dığırlanan bu kəllənin yanaq sümüklərində qərribə bir mülayimlik və məhrəmlik kölgələnirdi. Göz oyuqlarından axan qərribə işıq dalğa-dalğa böyüyərək hər şeyi əzib keçən baxışlara çevrilirdi. Kəllələrin hərəkətlərində və səslərində duyulan həyəcandan onda zərrəcə əsər-əlamət yox idi. Sadəcə uzaqdan-uzağa onu izləyir, hay-küylə dığırlanan dəstədən geri qalmamağa çalışırdı” [10, s.153-154].

Daha sonra gecələrin birində Qoca ilə gizlicə görüşə gələn həmin kəllə ilə dialoq fonunda müəllif qəhrəmanını və oxucunu düşündürən bəzi gizli məqamlara aydınlıq gətirir. Ancaq daha sonra cərəyan edən hadisə və əhvalatlar Qocanın dialoqa girdiyi kəllə və onun söyləyəcəkləri ilə bağlı sirr və gizlinlərə əbədi kölgə salır.

“Səhər üzünün alatoranlığı əriməyə başlayınca kəllələrin yığışdığı səmt yavaş-yavaş aydınlaşdı. Qoca nə baş verdiyini bilmək üçün həmin səmtə sarı yönəldi. Uzaqdan onu görənlər itələşə-itələşə dağılışıb uzaqlaşdılar. Bir qədər irəli gedərək həmin yerə yaxınlaşanda onu ziyarətə gəlmiş kəllənin – ilk ömrünün xıncım-xıncım edilərək qətlə yetirildiyini gördü. Qoca qətl edilmiş kəllənin önündə ayaq saxladı. Çömələrək əllərilə qum üzərinə dağılmış sümük parçalarına sığal çəkdi. Gecə üz-üzə söhbət eləyərkən kəllədən axan istilik, mülayimlik qeyb olmuşdu. Birdəncə içərisində qeyri-adi bir boşluq kükrəyib qalxdı və boşluq vücudundan sıyrılıb çıxaraq bütün səhraya dağıldı” [10, s.160-161].

Professor Tofiq Hüeynoğlunun qənaətinə, “Səhra savaşı” romanında “Qocanın kəllələrlə üzləşməsi və ünsiyyəti “Hamlet”də qoca məzarçının kəllə ilə söhbəti səhnəsini yada salsa da, onunla əlaqədar başqa heç bir şeyi xatırlatmır. Qoca yolçunun kəllə ilə söhbəti və ona münasibəti tamam başqa mənə daşıyır və yeni mənalar ifadə edir. Bu cür, lakin bundan fərqli mənə yenilikləri

digər şərti-metaforik obrazlarda da görünməkdədir və bütün bunların hamısında dərin simvolika var” [2].

“Səhra savaşı” romanının fəlsəfi siqləti ilə bağlı digər araşdırıcıların qənaəti də maraqlıdır. “Romandakı kulminasiya gərginliyi və dinamik situasiya vəziyyəti Qoca yolçunun hiss-həyəcan, düşüncə və psixoloji gərginlikləri ilə tənzimlənir. Əsərin yeganə baş qəhrəmanı Qoca yalnız öz-özünü mübarizə aparır. Müəllif təhkiyəsi qəhrəmanın xatirələri, yuxuları, xəyalları, arzuları ilə vəhdətdə bədii mətnin deyəcəyi sözü ümumiləşdirir, fəlsəfiləşdirir və ideyanı çatdırmağa kömək edir. Oxucu romanın əvvəlindən sonuna qədər səhra ilğımlarında ilişib qalmış bu qoca tarix yolçusunun ovqatına köklənmiş olur. İllüziya, təxəyyül və assosiativ təfəkkür çevikliyi, analitikliyi olmadan “Səhra savaşı” əsərinin bədii-fəlsəfi mühitinə düşmək mümkün deyil” [5].

“Səhra savaşı” romanında fikrin ifadə imkanlarının genişliyi şərtliliklə, obrazlılığın ifadə etdiyi mənalara çoxqatlılığı və fəlsəfi tutumu metaforikliklə bağlıdır. Şərti-metaforik üslub əsərin fəlsəfiliyini hədsiz dərəcədə gücləndirmişdir. Bu cəhət əsərin dilində - bədii sintaksisində və intonasiasında aydın görünməkdədir. “Səhra savaşı” asan yazılan əsərlərdən deyil, - fikri doğrudur. Lakin bu roman eyni zamanda elə də asan oxunmur. Yazıçı oxucunu bütün oxu prosesində fikrə, düşüncəyə sadəcə çağırır yox, sanki hökmlə təhrik edir” [2].

Bütövlükdə Vaqif Sultanlının “Səhra savaşı” romanının fəlsəfi siqləti bəhs olunan məqamlarla bitmir. Əsərin bəhs olunan prizmadan müfəssəl şəkildə səciyyələndirilməsinin yeni məqamların aşkarlanmasına təkan verəcəyi şübhə doğurmur.

Nəticə / Conclusion

Təhlillərdən görüldüyü kimi, Vaqif Sultanlının “Səhra savaşı” romanı istər mövzu-mündəricə, istərsə forma-sənətkarlıq baxımından roman janrının ənənəvi örnəklərindən xeyli dərəcədə fərqlənir. Bu fərqliliyi səciyyələndirən amillərdən ən mühümü əsərin şərti-metaforik üslubda yazılmasıdır. Yazıçının digər əsərlərində olduğu kimi, bu romanda da şərti-metaforizm müraciət ötürməyə daşımır, əksinə bədii süjetin strukturunun formalaşmasında təkanverici amil rolunda çıxış edir. Əslində romanın istər mövzusu, istər obrazları, istərsə də üslub və təhkiyə tərzini bütünlüklə şərti-metaforizmin prinsiplərinə söykənir.

“Səhra savaşı” romanının bədii strukturunun mürəkkəbliyini şərtləndirən amillərdən biri süjetin simvollar hörgüsünə söykənməsidir. Bu hörgü yalnız ideya və problematikamı oxucuya çatdırmağa xidmət etmir, həm də hadisə və epizodlar arasında bağ və ilmələr yaradır.

Yazıçının digər əsərləri kimi “Səhra savaşı” romanının da mahiyyətində özgələşmə probleminin qabarıq ifadə olunması bədii simvolların çevikliyində təkan verir.

“Səhra savaşı” romanında bədii üslub və yazı tərzini simvolik manerada reallaşdıran Zaman süjetinin təməlinə dayanır. Belə ki, təsvir olunan hadisə və əhvalatlar Zamana münasibətdə aşkarlanır. Burada Zaman yalnız süjet həlqələrini birləşdirən, tamamlayan komponent funksiyasını daşımır, həmçinin bədii mətnin rasionallığını şərtləndirən başlıca elementlərdən biri kimi gerçəkləşir.

Romanda zaman və məkan qütbləşməsi mücərrədlik və reallıq ənənəvi müstəvidə qoyulsa da, burada zamanın təqdimində fərqli mövqe sərgilənir. Belə ki, romanda zaman məkana transfer edilmişdir – fərqlilik, ənənədən uzaqlaşma bu prosesdə özünü göstərir.

Əsərdə Ruh dərgahı ilə bağlı səhifələr dərin fəlsəfi məzmunu ilə oxucunu düşüncələrə çəkir. Xüsusilə, Ruh dərgahının ruh bazarına çevrilməsi qəhrəmanın daxili dünyasında böyük təlatüm oyadır. Ümumiyyətlə, romanın Ruh dərgahı ilə bağlı səhifələri insanı düşündürməklə yanaşı, həmçinin mübahisəli, ədəbi-estetik fikirdə birmənalı qarşılanmayan məqamlarla müşayiət olunur.

Romanda şərti-metaforik müstəvidə işlənmiş Tarix və tarixin yaralarını sağaltmaq istəyən Loğman obrazı da bədii mətnin özünəməxsusluğunu, bənzərsizliyini səciyyələndirməkdədir. Əsərdə canlı varlıq kimi təqdim olunan Tarix obrazı, həmçinin simvolik mənə kəsb etdiyindən diqqəti daha çox çəkir. Romanda istər Tarix metaforası, istərsə də Tarixin yaralarına məlhəm çəkən Loğman obrazı fəlsəfi məzmunun dərinliyini şərtləndirir. Burada Tarix yalnız ənənəvi olaraq za-

man mənasında deyil, həmçinin bəşəriyyətin qoyub getdiyi miras anlamında dərk olunduğundan onun fəlsəfi səciyyəsi də bu kontekstdə aşkarlanır. Romandan hasil olan qənaətə görə, bəşəriyyətin bugünkü faciələrinin kökü tarixə söykənməkdədir. Çünki indiyədək yer üzünün yeganə intellektual varlığı olan insan övladı ibrətamiz bir tarix qoyub getməmişdi. İnsanlığın tarix adına güvəndiyi şey qanlarla, müharibələrlə, münaqişələrlə, ədalətsizliklərlə müşayiət olunmaqdadır.

Ədəbiyyat / References

1. Cəbra İbrahim Cəbra. Əlrəhlaəlsaminə, Beyrut: Əlmüəssəsə əl ərəbiyyə lil dirasat və əlnəşr, 1979.
2. Hüseynoğlu Tofiq. Zamandan məkana və ya əksinə...(Vaqif Sultanlının “Səhra savaşı” romanı haqqında mülahizələr), “Ədəbiyyat qəzeti”, 25 aprel 2015, № 24-25.
3. Qurani Kərim. Ərəb dilindən tərcümə edən Əlixan Musayev. Beşinci nəşr, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2009.
4. Mədətov Fərhad. Vaqif Sultanlının “Səhra savaşı”, “Azərbaycan” dərgisi, 2018, № 12.
5. Musayeva İradə. Vaqif Sultanlının “Səhra savaşı” romanı haqqında, “Kaspi” qəzeti, Bakı, 29 dekabr 2013.
6. Sami Əhməd Elaydi. Müstəqillik dövrü Azərbaycan romanı, Bakı, “Nurlar”, 2017.
7. Sami Əhməd Elaydi. Vaqif Sultanlının yaradıcılığında mühacirət və özgələşmə, “Əxbar əl ədəb” qəzeti (Qahirə, Misir), 13 noyabr 2016, sayı 1216.
8. Sultanlı Vaqif. Bibliografiya, Bakı, “Nurlar”, 2019.
9. Sultanlı Vaqif. İnsan dənizi, (Ərəb dilinə tərcümə edəni Əhməd Sami), Qahirə, Milli Tərcümə Mərkəzinin nəşri, 2014.
10. Sultanlı Vaqif. Səhra savaşı, Bakı, Azərənəşr, 2015.

Метафора времени на перекрестке прошлого и будущего (На основе романа Вагифа Султанлы “Сражение в пустыне”)

Ахмед Сами Элайди

Доктор философии по филологии, Университет Айн-Шамс, Египет.

E-mail: ahmedsami79@yahoo.com

Резюме. Творчество Вагифа Султанлы, одного из известных авторов современного азербайджанского поколения, выделяется как с точки зрения темы и проблемы, так и с точки зрения художественного выражения. Авторский роман “Сражение в пустыне” является не только одним из наиболее ценных примеров творчества писателя, но и современной азербайджанской прозы. Однако, из-за того, что упомянутый роман не был серьезно и систематически исследован до сих пор, за исключением нескольких статей, факторы, определяющие художественную и эстетическую ценность произведения, не были выявлены. Хотя события, описанные в “Сражение в пустыне”, происходят на фоне судьбы одного человека, он пытается решить судьбу не одного человека, а человечества в более широком смысле. В статье роман “Сражение в пустыне” стал объектом анализа как с точки зрения художественных символов, времени и пространства, так и с философской точки зрения.

Ключевые слова: азербайджанская проза, Вагиф Султанлы, роман, условный метафоризм

Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı

Mirzə Həsən Rüşdiyyənin didaktik əsərləri

Mahmizər Mehdibəyova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu.
Azərbaycan.

E-mail: afaq10@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-8371-0793>

Annotasiya. Mirzə Həsən Rüşdiyyə Azərbaycan elmi-pedaqoji, ədəbi-mədəni fikir tarixinin görkəmli nümayəndələrindəndir. Öz dövrünün tanınmış ziyalılarından olan Rüşdiyyə təəssüf ki, Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycanda kifayət qədər az tədqiq və təbliğ edilmişdir. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini bərpa etməsindən sonra yaranan yeni ictimai-siyasi şəraitdə Mirzə Həsən Rüşdiyyənin həyatı, mühiti, müasirləri ilə əlaqələri, çoxşaxəli fəaliyyəti və zəngin yaradıcılığının hərtərəfli tədqiqi zəruri məsələlərdəndir. M.H.Rüşdiyyə Beyrutda təhsil aldığı zaman buradakı vəziyyəti görüb vətəninə müasir tələblərə cavab verən məktəblərin təsis edilməsi barədə düşünürdü. M.H.Rüşdiyyə bütün həyatı boyu pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. Ömrünün 60 ilini gənc nəslin tərbiyəsinə həsr etmiş qocaman xalq müəllimi 1944-cü ildə 93 yaşında vəfat etmişdir. Həm də yazıçı olmuş Rüşdiyyənin “Bidayəti-təlim”, “Kifayətüt-təlim”, “Nəsihətüt-təlim”, “Təkmilüs-sərt”, “Təhsili-hesab”, “Əlifbaya-sövti” və s. adda 17 kitabı var. Həmin kitablar ədəbi-elmi xarakter daşıyır. Kitablarda mənalı nəsihətlər, tərbiyəvi hekayələr, maraqlı təmsillər toplanmışdır. M.H.Rüşdiyyənin ədəbi irsi Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının nadir incilər sırasına daxildir.

Açar sözlər: Mirzə Həsən Rüşdiyyə, məktəb, təhsil, folklor, ədəbiyyat, ideya, maarifçilik, bədii nəsr

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.188>

Məqaləyə istinad: Mehdibəyova M. (2020) *Mirzə Həsən Rüşdiyyənin didaktik əsərləri*. “Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı”, № 1, səh. 156-160

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 01.06.2020; qəbul edilib – 11.06.2020

Mirza Hassan Rushdiyya’s didactic works

Mahmizar Mehdibəyova

Doctor of Philosophy in Philology, Institute of Literature named
after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: afaq10@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-8371-0793>

Abstract. Mirza Hasan Rushdiyya is one of the prominent representatives of the Azerbaijani scientific, pedagogical and literary-cultural thought. Unfortunately, during the years of Soviet rule in Azerbaijan, the activities of the well-known enlightener were not sufficiently represented and studied. In the new socio-political situation that arose after the restoration of state independence of Azerbaijan, a comprehensive analysis of Rushdiyya's life, environment and his relations with contemporaries, as well as the study of the multifaceted

activities and work of the enlightener are needed. M.H.Rushdiyya, while studying in Beirut and having become acquainted with the state of education in the country, thought about creating modern schools in his homeland. Throughout his life Rushdiyya was engaged in teaching activities. The teacher, who devoted 60 years of his life to raising the younger generation, died in 1944 at the age of 93 years. Rushdiyya is the author of seventeen books, among which are the names “Bidayati-telim”, “Kifaetut-telim”, “Nasihatus-telim”, “Tekmilus-sert”, “Tahsili-hisab”, “Alifbayi-sovti” and others. These books bear literary-scientific character. They contain meaningful tips, informative stories and interesting fables. Rushdiyya's literary heritage is one of the rare pearls of Azerbaijani children's literature.

Keywords: Mirza Hasan Rushdiyya, school, education, folklore, literature, idea, enlightenment, artistic prose

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.188>

To cite this article: Mehdiyeva M. (2020) *Mirza Hassan Rushdiyya's didactic works*. “Azerbaijan Literature Studies”, Issue I, pp. 156-160

Article history: received – 01.06.2020; accepted – 11.06.2020

Giriş / Introduction

Mirzə Həsən Rüşdiyyə Azərbaycan elmi-pedaqoji, ədəbi-mədəni fikir tarixinin görkəmli nümayəndələrindəndir. Öz dövrünün tanınmış ziyalılarında olan Mirzə Həsən Rüşdiyyə, təəssüf ki, Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycanda kifayət qədər az tədqiq və təbliğ edilmişdir. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini bərpa etməsindən sonra yaranan yeni ictimai-siyasi şəraitdə Mirzə - Həsən Rüşdiyyənin həyatı, mühiti, müasirləri ilə əlaqələri, çoxşaxəli fəaliyyəti və zəngin yaradıcılığının hərtərəfli tədqiqi zəruri məsələlərdəndir.

Mirzə Həsən Rüşdiyyə 1851-ci ildə Təbriz şəhərində Molla Mehdiinin ailəsində anadan olmuşdur. İbtidai təhsilini Təbrizdə alandan sonra Beyrutda getmiş, oradakı Darülmüəllimində oxumuşdur. M.H.Rüşdiyyə orada təhsil almaqla yanaşı, dövrü üçün aktual olan yeni təhsil üsullarını da öyrənmişdir. Avropa təhsil sistemində əsaslanan bu üsulların XIX əsrdə çox böyük əhəmiyyəti var idi. Çünki Avropa təhsil proqramları Şərqi Orta əsr qaydalarına söykənən və müasir tələblərə cavab verməyən mədrəsə təhsilindən çox qabağa getmişdi. Mədrəsədə yalnız dini elmlər öyrədilir, təbiət elmləri barədə isə səthi məlumat verilirdi.

Əsas hissə / Main part

M.H.Rüşdiyyə Beyrutda təhsil aldığı zaman buradakı vəziyyəti görüb vətəninə də müasir tələblərə cavab verən məktəblərin təsis edilməsi barədə düşünürdü. Darülmüəllimində təhsilini bitirəndən sonra İranda ideyalarını gerçəkləşdirə bilməyəcəyindən ehtiyat edən Rüşdiyyə 1884-cü ildə Qafqaza, daha doğrusu, əhalisinin əksəriyyəti müsəlmanlardan ibarət olan əzəli Azərbaycan şəhəri İrəvana gəlmiş, burada görkəmli rus pedaqoqu K.D.Uşinskinin pedaqoji irsi ilə tanış olmuşdur. M.H.Rüşdiyyənin qardaşı İrəvanda yaşayırdı. O, qardaşının və yerli ziyalılardan köməyi ilə İrəvanda yeni tipli məktəb açıb azərbaycanlı balalarını təhsilə cəlb edir. İran şahı Nəsrəddin Avropa səfərindən qayıdanda yolüstü İrəvanda olur, M.H.Rüşdiyyə ilə şəxsən görüşüb onu yeni tipli məktəblər açmaq üçün İrana dəvət edir.

M.H.Rüşdiyyə 1887-ci ildə Təbrizə qayıdıb şəhərin Şeşgilan məhəlləsində yeni tipli “Dəbistan” məktəbini açır. Bu məktəbin fəaliyyətə başlamasından sonra İranda dövlət tərəfindən yeni məktəblərin açılmasına icazə verilir. Ölkənin bir çox şəhərlərində, o cümlədən paytaxt Tehranda tədrisi Avropa qaydalarına uyğun şəkildə aparılan bir çox yeni məktəblər açılır.

Vətənpərvər ziyalı 1893-cü ildə Təbrizdə başqa bir məktəb – “Rüşdiyyə milli məktəbi”ni açır. Bu məktəb də yeni üsulla dərs verən məktəblərdən idi. M.H.Rüşdiyyəni öz xalqının xoşbəxt gələcəyi düşündürürdü və o bilirdi ki, bu gələcəyə aparan yol müasir məktəblərdən keçir. Böyük Azərbaycan ziyalısı öz düşüncələrini təkcə nəzəri cəhətdən deyil, əməli baxımdan da həyata keçirmək istəyirdi. O, məktəb açmaqla öz işini bitmiş hesab etmir, həm də müasir məktəblər üçün yeni dərsliklərin yaradılmasının vacibliyini də başa düşürdü. Ona görə də ibtidai siniflər üçün yeni dərslik yazaraq, 1894-cü ildə “Vətən dili” adı ilə çap etdirir. Həmin dərslik uzun müddət yeni üsullu məktəblərdə əsas tədris vəsaiti kimi işlənir.

“Azərbaycanlıların və hətta bütün iranlıların oyanışında önəmli rol oynayan, əsərlərində xalqın təəssüfləndirici vəziyyətini müxtəlif şəkil və üslublarla təsvir edən, hakimiyyətin zülm və basqısını tənqid edən” [3, s.310] M.H.Rüşdiyyə maarifçilik ideyalarını yaymaq üçün 1905-ci ildə “Məktəb” adlı qəzetin də nəşrinə nail olur. Qəzetdə Eynüddövlə haqqında dərc etdiyi kəskin siyasi məqalə ona baha başa gəlir. Bu yazıya görə onu sürgün edirlər. Məşrutə fərmanından sonra sürgündən qayıdan M.H.Rüşdiyyə “Həyatı- cariyyə” adlı yeni bir məktəb də açır.

M.H.Rüşdiyyə bütün həyatı boyu pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. Ömrünün altmış ilini gənc nəslin tərbiyəsinə həsr edən qocaman xalq müəllimi 1944-cü ildə 93 yaşında vəfat etmişdir. Onun “Bidayəti-təlim”, “Kifayətüt-təlim”, “Nəsihətüt-təlim”, “Təkmilüs-sərt”, “Təhsili-hesab”, “Əlifbaya-sövti” və s. adda on yeddi kitabı var. Həmin kitablar ədəbi-elmi xarakter daşıyır. Kitablarda mənalı nəsihətlər, tərbiyəvi hekayələr, maraqlı təmsillər toplanmışdır. Bu mənada, onun fəaliyyət sahəsinə həm də yazıçılıq düşür. M.H.Rüşdiyyə bədii əsərlərini, əsasən ədəbiyyatımızda Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” ilə başlanan və XIX əsrdə Q.Zakir, A.Bakıxanov və S.Ə.Şirvaninin yaradıcılığı ilə davam edən alleqoriya-təmsil üslubunda yazmışdır.

M.H.Rüşdiyyənin ədəbi fəaliyyətinə qiymət verən professor C.Xəndan yazır: “Müasir adamlara Rüşdiyyəni sevdiren nədir? Hər şeydən əvvəl, onun ana dilini təlim etmək sahəsindəki fəaliyyətidir. Bu fəaliyyətin böyüklüyü bir də ona görə nəzəri cəlb edir ki, bu irticanın ən qüvvətli bir dövründə özünü göstərmişdir” [2, s.92-93]. Həqiqətən də, güneylilər M.H.Rüşdiyyənin ədəbi-pedagoji fəaliyyətini həmişə yüksək qiymətləndirmişlər. 1945-ci ildə Cənubi Azərbaycanda yaradılan Milli Hökumət 1946-cı ilin may ayında Rüşdiyyə haqqında qərar qəbul etmişdir. Həmin qərar da göstərilir ki, onun həyat və yaradıcılığı dərindən öyrənilsin, heykəli qoyulsun və küçələrdən birinə onun adı verilsin. Qərardan sonra heykəltəraş Ərəbzadə onun heykəlini yaradır.

M.H.Rüşdiyyənin ədəbi irsi Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının nadir inciləri sırasına daxildir. Yazıçının uşaqlar üçün yazıb “Vətən dili” dərsliyinə saldıqı alleqorik hekayələrində dərin məna var. Doktor Cavad Heyət bu kitab barədə yazır: “Vətən dili” kitabı dil və ədəbiyyat tarixində böyük bir hadisə olaraq qeyd edilmiş, çünki bu dövrdə yazılan ilk dərs kitabıdır və eyni zamanda ədəbi türkçə nəsr nümunələrini vermişdir [4, s.336].

“Bir Aslan ilə iki Öküz” hekayəsində o, göstərir ki, Aslan öküzləri yemək istəyir, ancaq onların birləşib Aslana hücum etmələri buna imkan vermir. Belə olduqda Aslan onlardan birini aldıq deyir “Yoldaşından ayrılıb onu tək və tənha qoysan, əsla səninlə işim olmaz. Yekəbaş öküz aslanın verdiyi vədlərə aldanıb yoldaşından ayrılır. Dərhal aslan fürsəti fəvqə verməyib əvvəl o öküzü və sonra onun yoldaşını parçalayıb yeyir...” [1, s.293]

Başqa bir miniatür hekayəsində, daha doğrusu “Bağa ilə Dovşan”da yersiz arxayınlıq tənqid olunur. Hekayənin qəhrəmanları iti yürümək üstündə bəhsə çıxırlar. Dovşan iti qaçışına arxayın olub yatır, Tısbəgə isə ləng yerləşindən ehtiyat edərək mənzili başa vurmaq üçün dayanmadan hərəkət edir. Nəticədə, ləng gedən Tısbəgə iti qaçan Dovşana qalib gəlir. Yazıçının bu hekayəsində əxlaqi-didaktik məzmunla yanaşı, dərin siyasi məzmun da var. Belə ki, təbii sərvətlərinə arxayın olanlar tənbelliyi, müasir elmi kəşflərə kəc baxması sayəsində dünyanın yeni qaydaları ilə yaşayan, tarixi və maddi sərvəti o qədər də zəngin olmayan ölkələrdən çox geri qalmışdır.

“Maral” hekayəsində yazıçı daha dərin əxlaqi-estetik məsələlərə toxunur. Ayaqlarının nazikliyindən utanıb buynuzlarının böyüklüyü ilə fəxr edən Maral ovçulara rast gəlir. Nazik ayaqları onu təhlükədən qurtarır, ancaq meşədə buynuzları ağaca ilişdiyindən ovçulardan xilas ola bilmir. Maral əvvəlki fikrində yanıldığını başa düşür: “Ayaqlarım məni səhrada düşmənlə əlindən qurtardı,

lakin məmnun olduğum buynuzlarım həlakimə səbəb oldu” [1, s.294], – deyir. Bu hekayənin də uşaqlar üçün böyük tərbiyəvi əhəmiyyəti var: insan gərək Allah tərəfindən ona verilmiş hər şeyin qədrini bilsin, haqqı nahaqla qarışdırmasın. Yazıçı bu hekayəni həm də nəzmə çəkmiş və sonra irəli sürdüyü ideyanı belə ifadə etmişdir:

*Rəsmidir bu cahanda kim axmaq,
Haqqı nahəq gördü, nahəqqi həqq [1, s.295].*

M.H.Rüşdiyyə “Köpəklər və Tülkü “ təmsilində də ciddi məsələyə toxunur. Tülkü Aslanın dərisini didişdirən Köpəklərə deyir ki, sağ olsaydı, indi siz onun ağzında olardınız. Düşündürücü olan bu miniatür təmsildə yazıçı ciddi həyat hadisəsinə işarə edir, yəni, “Yıxılana balta vuran çox olar”.

Yazıçı “İki Xoruz” hekayəsində yersiz qürrələnmədən bəhs edir və yazır ki, iki Xoruz döyüşdü və sonra qalib gələn Xoruz daşın üstünə çıxıb qürrələndə “yırtıcı quşlardan biri şığıdı və onu qapıb getdi [1, s.296]. Yazıçının özündən razılıq haqqında belə düşüncələri həm də “Quran” ayələrindən gəlirdi. Müqəddəs kitabdan məlum olur ki, Allahın özünü dartan adamlardan xoşu gəlməz.

M.H.Rüşdiyyə “Köpək və Çaylan” hekayəsində artıq tamahın pis nəticələr verdiyini anladır. Köpək ağzında ət çaya girir və çayda əksini görəndə istəyir ki, sudakı əti də götürsün. Bu vaxt ağzındakı ət suya düşür və onu Çaylan aparır. Beləliklə, Köpək əlində olan qismətini də itirir. “İnsan və Aslan” hekayəsində M.H.Rüşdiyyə hökmranlıq məsələsinə toxunur. İnsan və Aslan bir rəsmə baxırlar və həmin şəkildə İnsan Aslanı boğur. Bunu Aslana göstərən İnsan qürrələnir və onun həqarətinə qarşı Aslan belə cavab verir: “Əgər aslanlar dəxi insan oğlu tək rəsm elmini bilmiş olsaydılar, o vaxt hansı bir insan aslanı boğa bilərdi [1, s.296]. Yazıçının bu ideyası da İslam fəlsəfəsindən qaynaqlanır. İslam müqəddəsləri həmişə bu fikirdə olublar ki, insanların bir-birindən üstünlükləri elmdədir.

“Şir və Siçan” təmsilində M.H.Rüşdiyyə yaxşılığın heç vaxt itməyəcəyini uşaqlara başa salmaq istəyir. Şir bir dəfə Siçanı yeməyib, ona yaxşılıq edir. Bunun müqabilində bir gün tora düşən Şirə də Siçan yaxşılıq edir və toru dağıdıb onu xilas edir. Belə süjetlərlə yazıçı insanlara başa salmaq istəyir ki, hər kəs öz əkdiyini biçir. İnsan nə edirsə, o da qarşısına çıxır.

Bu fikrini yazıçı “Dözümsüz Aslan” hekayəsində bir qədər dərinləşdirmiş və rəftarın həmişə xoş olmasını nəzərə çarpdırmışdır. Hekayənin məzmunu belədir ki, Aslan yatanda bir çəyirtkə onu əsəbləşdirir və bu halı görəndə Tülkü onun hərəkətlərinə gülür. Bundan qəzəblənən Aslan deyir: “Ey tülkü, məni titrədən çəyirtkənin özü yox, onun təhqiredici hərəkət və rəftarıdır” [1, s.297]. Həqiqətən də cəmiyyətdə bəzən ləyaqətsizlərin pis rəftarı insanları əsəbləşdirir. Yazıçının özü də belə ictimai-siyasi mübahisələrdə çox əziyyət çəkib, əsəbləşmişdir.

M.H.Rüşdiyyənin miniatür təmsilləri dövrün siyasi əhvali-ruhiyyəsini özündə ehtiva edir. Onun süjetlərində dərin ictimai məna var. Məsələn, belə bir süjetinə nəzər salaq: Maral xəstələnir və heyvanlar ona baş çəkməyə gəlir. Gələn heyvanlar ətrafda olan bütün otları yeyib qurtarır və Maral sağalanda yeməyə ot tapa bilməyib ölür. Bu süjetdə XIX əsrdə imperialistlərdən yardım alan, sərvəti talan edilib zəlif günə düşən İrana işarə edilmişdir.

M.H.Rüşdiyyənin bədii nəsrinin onun pədaqoji fəaliyyəti ilə sıx bağlı idi. Ona görə də yazıçının kitablarında daha çox nəsihətlərə, atalar sözlərinə rast gəlirik. Həmin nəsihətlərdə elmin qiymətləndirilməsindən, xeyirxahlığın uca tutulmasından, xalqın mənafeyini şəxsi mənafehdən üstün tutmaqdan, insanların mənəvi zənginliyindən bəhs edilir.

Rüşdiyyə həm də Azərbaycan folklorunun təəssübkeşlərindən idi. Kitablarında çoxlu el məsəlləri, atalar sözləri toplanmışdır: “Bir gül ilə bahar olmaz”, “Qonşuya ümid olan şamsız qalar”, “Hər zadın təzəsi, dostun köhnəsi”, “Özgəyə quyu qazan özü düşər”, “Xain heç zaman artmaz”, “Bu günün işini sabaha qoyma” və s.

M.H.Rüşdiyyənin bədii nəsrinin ən gözəl xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, yazıçı əsərlərini sadə Azərbaycan dilində, uşaqların anlaya biləcəyi üslubda yazırdı. Onun seçdiyi mövzular, irəli

sürdüyü ideyalar xalqın maarifləndirilməsinə xidmət edirdi. Maarifləndirmə isə insanlarda yeniyetməlik dövründən başlamalıdır. Bir pedaqoq kimi M.H.Rüşdiyyə bilirdi ki, uşaqları elmə, təhsilə həvəsləndirmək, onlarda yeniliyə, tərəqqiyə maraq oyatmaq toplunun başlıca vəzifəsidir. Əgər belə olmasa, onlar elmə maraqlarını itirər və mədəni-maarif işlərinə meyil etməzlər. Ona görə də uşaqların zövqünü oxşaya biləcək həcmə çox da böyük olmayan duzlu-məzəli təmsillər yazır, düşüncələrini bu üsulla oxucularına təlqin etmək istəyirdi.

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, Mirzə Həsən Rüşdiyyə elmi-pedaqoji fəaliyyəti və rəngarəng bədii yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbiyyatı və mənəviyyatı tarixində öz silinməz izlərini qoymuş şəxsiyyətlərdən biridir. Doğma ana dilinin saflığının qorunması, milli folklor və ədəbiyyatın zənginləşməsi, gənc nəslin milli-mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyə olunması sahəsində əvəzsiz xidməti olan bu ziyalının elmi-ədəbi irsi öz əhəmiyyətini bu gün də qoruyub-saxlayır, onun tədqiq və təbliğinə ehtiyac vardır.

Ədəbiyyat / References

1. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası, I cild. Bakı, "Elm", 1981.
2. Hacıyev Cəfər Xəndan. Seçilmiş əsərləri, II cild. Bakı, "Çağışoğlu", 2010.
3. Heyət Cavad . Türk dilləri və ləhcələrinin tarixi, I kitab. Bakı, "Təhsil", 2011.
4. Heyət Cavad. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə bir baxış, II cild. Tehran, 1990.

Дидактические произведения Мирзы Гасана Рушдийи

Махмизар Мехдибекова

Доктор философии по филологии, Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: afaq10@mail.ru

Резюме. Мирза Гасан Рушдийя является одним из выдающихся представителей азербайджанской научно-педагогической и литературно-культурной мысли. К сожалению, в годы советского правления в Азербайджане деятельность известного просветителя не была достаточно представлена и исследована. В новой общественно-политической ситуации, возникшей после восстановления государственной независимости Азербайджана, необходим комплексный анализ жизни, окружающей среды и отношений М.Г.Рушдийи с его современниками, а также исследование многогранной деятельности и творчества просветителя. Рушдийя, во время учебы в Бейруте познакомившись с состоянием образования в стране, думал о создании современных школ на своей родине. Он на протяжении всей своей жизни занимался педагогической деятельностью. Учитель, посвятивший 60 лет своей жизни воспитанию подрастающего поколения, умер в 1944 году в возрасте 93 лет. Рушдийя является автором семнадцати книг, в числе которых можно упомянуть названия "Бидаяти-тэлим", "Кифаетут-тэлим", "Насихатут-тэлим", "Текмилус-сэрт", "Тахсили-хисаб", "Алиф-байи-севти" и др. Эти книги носят литературно-научный характер. В них содержатся значимые советы, познавательные рассказы и интересные басни. Литературное наследие Рушдийи является одной из редких жемчужин азербайджанской детской литературы.

Ключевые слова: Мирза Гасан Рушдийя, школа, образование, фольклор, литература, идея, просветительство, художественная проза

Çağdaş Güney Azərbaycan poeziyasında lirik psixologizm

Qəndab Əliyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu.
Azərbaycan.

E-mail: gendab16@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-1521-666X>

Annotasiya. Ədəbi əsər, hər şeydən əvvəl, onu yaradan sənətkarın fərdi hiss və psixoloji fəaliyyətinin məhsuludur. Həyatı və həyat hadisələrini obrazlarla əks etdirən sənətkarın, şəxsi psixologiyası ilə yaratdığı obrazlar psixologiyası oxucuya yenə də psixologiya vasitəsi ilə ötürülür. Poeziya həyatı yenidən yaratdığından və psixoloji cəhətdən daha mürəkkəb motivasiya aktına malik olan şair-insanın qavrama-düşüncə həddləri arasındakı xəyal gücünün bədii ifadəsi lirikada psixologizmə ikiqat keyfiyyət qazandırır. Bu məqalədə çağdaş Güney Azərbaycan poeziya nümunələri psixoloji aspektdən təhlil edilir. Məqsəd klassik ədəbi ənənələr üzərində bərqərar olan modern Güney Azərbaycan poeziyasının XX əsrin son onilliyindən günümüzədək olan dönmində – çağdaş Güney Azərbaycan poeziyasında lirik psixologizmin gənc güneyli şairlərə məxsus məziyyətlərini təsbit etmək, elmi-nəzəri cəhətdən dəyərləndirməkdir.

Açar sözlər: Güney Azərbaycan, çağdaş, psixoanaliz, lirik psixologizm, poeziya

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.191>

Məqaləyə istinad: Əliyeva Q. (2020) *Çağdaş Güney Azərbaycan poeziyasında lirik psixologizm*. "Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı", № 1, səh. 161-170

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 04.05.2020; qəbul edilib – 18.05.2020

The lyrical psychologism in contemporary South Azerbaijani poetry

Gandab Aliyeva

Doctor of Philosophy in Philology, Institute of Literature
named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: gendab16@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-1521-666X>

Abstract. The literary work is the product of the author's personal feelings and psychological activities. The images created by the writer, who portrays the life through the images, have a psychological effect on the reader. The literary expression of the poet's imagination, which has more complex motivation, doubles the psychological power of the lyrics. The psychological aspects of modern South Azerbaijani poetry have analyzed in this article. In the paper the image of the man's spiritual world in the works of poets of young generation has also investigated. The goal is to determine the characteristic of psychological of young South Azerbaijani poets' lyric in the contemporary period (from the last decade of the 20th century to the present day) of modern South Azerbaijani literature, and to evaluate it scientifically, theoretically and aesthetically.

Keywords: South Azerbaijan, modern, lyrical psychologism, psychoanalysis, poetry

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.191>

To cite this article: Aliyeva G. (2020) *The lyrical psychologism in contemporary South Azerbaijani poetry*. «Azerbaijan Literature Studies», Issue I, pp. 161-170

Article history: received – 04.05.2020; accepted – 18.05.2020

Giriş / Introduction

İki əsrə yaxındır ki, Quzey və Güney Azərbaycan xalqı zaman-zaman əsarətində olduğu dövlətlərin despotizminə məruz qalsa da, öz mənəvi bütövlüyünü qoruyub saxlamağa çalışmış və buna nail olmuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində milli özünüdərk və milli-mücadilə mərhələsi kimi yer tutan XIX-XX əsr ədəbiyyatı bildiyimiz kimi, Qərbin modernist və postmodernist ədəbi cərəyanlarının təsirində təkamül etmişdir. Ta qədim zamanlardan Yaxın Şərqdə, o cümlədən Azərbaycanda ədəbiyyatı təmsil edən lirik poeziya maraqlıdır ki, modernləşmə dönməndə də Güney ədəbiyyatının əsas aparıcı gücü olmuşdur.

Əsas hissə / Main Part

“Güclü bir dövlətçilik ənənəsinə sahib olan İranın Avropa fikri və siyasi ənənəsiylə tanışlığı daha çox XIX yüzilin sonları və XX yüzilin əvvəllərinə dəng gəlir. Həmin dövrdə yaşanan siyasi hadisələr və əsaslı dəyişikliklər ədəbiyyata da öz təsirini göstərmiş, Qərb qaynaqlı yenilikçi anlayış İran ədəbiyyatında, o cümlədən şeirində məcburi yeniliklərə səbəb olmuş və beləcə modern ədəbiyyatın təməli atılmışdır” [4]. “Fars poeziyasında yeni şeirin (“*şe’re-nou*”) atası sayılan Nima Yuşic (əsl adı Əli İsfəndiyaridir) 1920-ci illərdə yazdığı bir neçə əsərlə (“*Əfsanə*”, “*Məhbəs*”, “*Əsgər ailəsi*”, “*Ey gecə!*” və s.) fars poeziyasında sərbəst şeirin (“*şe’re-azad*”) əsasını qoyub. Təsadüfi deyil ki, İranda sərbəst şeirə həm də “Nimasayağı şeir” (“*şe’re-Nimayi*”) deyilir [5]. Başqa bir mənbədə isə: “Yahya Şeyda: “Nimadan öncə bu yeni yola ayaq basan şəxsiyyətlər vardı ki, Azərbaycanın ağıllı, yetenekli və yeni söz söyləyən şairlərindəndi. Tağı Rüfət, Cəfər Xamneyi, Şəms Kəsmayi ədəbiyyata böyük dəyişikliklər edən ilk şəxsiyyətlərdir və bu insanlar hələ Nima Yuşicin ismi zikredilmədən sərbəst şeir qələmə almaya başladılar” [6]. Ayrı-ayrı mənbələrdən gətirilən sitatlarda bu məsələ hər nə qədər mübahisəli olsa da, bir daha güneyli şairlərimizin İran ədəbiyyatındakı yerini və sanbalını aydın göstərir.

XIX əsrin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində müstəsna dərəcədə əhəmiyyətli yer tutduğunu qeyd edən akademik İsa Həbibbəyli o dövrdə Güney (*Cənubi*) Azərbaycanda yaranan ədəbiyyatı xarakterizə edərək yazır: “Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı anlayışı da XIX əsrdə formalaşmışdır. Çar Rusiyası tərəfindən işğal edildikdən sonra 1828-ci ildə imzalanmış Türkmənçay Müqaviləsinə əsasən Şimali Azərbaycanın imperiyanın tərkibinə daxil olması öz növbəsində Cənub anlayışını yaratmışdır. Bu məntiqlə tədricən Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı anlayışı da formalaşmağa başlamışdır...” [3, s.17]. Döş.dr.Salih Okumuş da, bu mövzunu araşdırarkən: “Qərbin təsirindəki Azərbaycan ədəbiyyatı rusların Qafqaza girməsiylə başlayır. ... Bəzi tədqiqatçılar Güneydə modern ədəbiyyatın Quzeylə birlikdə başladığını söylərkən, bəziləri də II Dünya müharibəsindən sonra rusların Güney Azərbaycana girməsiylə başladığını ifadə edirlər. ... Bəziləri isə bu tarixi 1979-cu il devrimi olaraq göstərir. Yavuz Akpınar modern ədəbiyyatın başlanğıcını Türkmənçay Anlaşması (1828) olaraq göstərir. Cavad Heyət də “Azərbaycan Ədəbiyyatı Tarixi” adlı əsərində Modern Azərbaycan Ədəbiyyatı üçün eyni tarixi işarə edərək, bu ədəbiyyatı; Məşrutiyət Dönəmi, Pəhləvi Dönəmi və Çağdaş Dönəm olaraq üç bölümə ayırır” [7]. Akademik İ.Həbibbəylinin “... XIX əsr üçün müəyyən mənada şərti xarakter daşıyan Cənub Azərbaycan ədəbiyyatı anlayışı, XX əsrin ikinci yarısından etibarən Azərbaycan ədəbiyyatının bir qolu kimi formalaşmağa başlamışdır” [3], - qənaəti məsələyə aydınlıq gətirir.

Yarandığı vaxtdan etibarən istər yazılı, istərsə şifahi xalq ədəbiyyatı olsun aid olduğu millətin taleyini, tarixini bədii şəkildə əks etdirən Güney Azərbaycan ədəbiyyatının əsas aparıcı gücü – lokomotivi poeziya olmuşdur. Odur ki, onu müəyyən edən səciiyyəvi xüsusiyyətlər bütün Güney Azərbaycan ədəbiyyatına şamil edilə bilər. Klassik ədəbiyyatın bəşəri, fəlsəfi və mənəvi-əxlaqi mövzu bazası üzərində üföqləri – milli mənlik, dil, vətən, milli-azadlıq və s. genişlənən, forma və məzmunca yenilənən Güney Azərbaycan ədəbiyyatında bütövlük düşüncəsi o vaxtdan bu vaxtadək hakim düşüncə olaraq qalır. Bu dövrdə daha çox ictimai-siyasi məzmun daşıyan mübariz, üsyankar, döyüşən ədəbiyyat təbii olaraq özünün yeni – milli mücadilə lirizmini də yaratmışdır. Şeirdə lirizmin ən gözəl tərifi isə Türk divan ədəbiyyatı şairi Şeyx Qalib (1757-1799) bu beyitlə vermişdir:

*“Bir şü’lesi var ki şem’i canın
Fanusuna sığmaz asmanın!”
(Can şamının elə bir alovu var ki, göy üzü qübbəsinə sığmaz) [7].*

Lirika: “Lirik” sözü incəsənətə aid sözdür: lirik tenor, lirik soprano (*incə, yumşaq, həzin, mülayim, zərif, xoş və s.*) musiqidə, lirik şeir, lirik səhnə, lirik ricət və s. ədəbiyyatda işlədilir. Ümumiyyətlə, lirika nədir? Şübhəsiz, kifayət qədər qədim və populyar bir ədəbi termin kimi, bu söz elm tərəfindən öz tərifi çoxdan almışdır və düşünürük ki, bu tərif lirika haqqında məxsusi fikirlərimizlə heç nə itirməz, əksinə, mənə genişliyi qazanar. Lirika insanın yaşadığı və yaşamadığı (*ancaq yaşamağı arzuladığı – Q.Əliyeva*) ən zərif, ən gözəl hisslərinin ahəngli, ritmli, coşqulu ifadəsidir. Lirik hisslərinin yaranması və şeirə dönüşmə prosesi isə adətən, uzun sürmür və bu sürə anidən gələn lirik duyğuların axışı ilə tənizmlənir. İçdən axıb gələn duyğu seli şüuru nə qədər çox məşğul edirsə, seirin psixologizmi bir o qədər mürəkkəbləşir. Mental düşüncə ilə hiss və duyğuların qaynaşması da bu sürədə başlayır. Deməli, lirik şeirdə psixologizmin dərinliyi içdən gələn ilkin hiss və duyğuların zehni məşğul etdiyi zaman sürəsiylə müəyyənleşir (*Q.Əliyeva*). Lirik duyğuların şeirdəki axışını isə şeirin struktur vahidlərinin hərəkətliliyi saxlayır. Beləliklə, ilahi verginin – hiss və duyğuların təfəkkür “xəmirində yoğrulmasından” ən kamil lirik şeir hasil olur.

Günümüzdə çağdaş Güney ədəbiyyatının gənc təmsilçiləri – Hadi Qaraçay, Elşən Böyükvənd, Süsən Nəvadeye Rəzi, Hümmət Şahbazi, İsmayıl Ülkər, Kiyav Xiyav, Əziz Səlamı, Rasul Yunan, Nigar Xiyavi, Nadir İlahi, Huşəng Cəfəri, Seyin Heydər Bayat, Əmin Hacılı, Vida Heşməti, Duman Ərdəm, Sayman Aruz, Mihən Kərimi, Aydın Araz, Məlihə Əzizpur, Ramin Cahangirzadə, Ruqəyyə Kəbiri, Hasan Səgəri, Elvar Gulivənd, Ülkər Uçgar, Türkan Urmulu, Maral Təbrizli, Bəxtiyar Muğanoğlu, Möhsin Kondri, Leyli Kəhali, Ərgin və başqaları ustadlarının yolunu uğurla davam etdirirlər.

Lirik növ çağdaş Güney Azərbaycan şairlərinin ən çox tərcih etdiyi ədəbi növdür. Onlar bu növün müxtəlif janrlarında, əruz, heca və sərbəst vəznərdə yazıb-yaradırlar. Çağdaş Güney Azərbaycan lirik şeirlərini məzmununa görə məhəbbət, təbiət, ictimai-siyasi lirika kimi qruplaşdırmaq olar.

Müasir dövrümüzdə kamil şeir nümunəsinin dəyəri onun poetik sisteminin mükəmməlliyi ilə yanaşı, həm də fəlsəfi-psixoloji səviyyəsiylə, yəni lirik psixologizmi ilə ölçülür. Bu psixologizm oxucunun düşüncə və yaşam tərzinə təsir edib onu yönləndirə bilər. Gündəlik həyat həqiqətləri arasından fərdə, cəmiyyətə, insanlığa və bəşəriyyətə lazım olan həqiqəti tapıb və onu düzgün şəkildə təbii və təqdim etmək isə o qədər də asan məsələ deyildir.

Lirik psixologizm: “Psixologizm – bədii əsərin mahiyyəti və bütün poetik sistemi əhatə edən fəlsəfi əsas, ədəbiyyatın, o cümlədən bütün sənətlərin əsasında dayanan bir keyfiyyətdir” [1]. Psixologizm ədəbiyyatda bədii həqiqətin açılması, üzə çıxması işinə xidmət edir. Ədəbi janrlarda bədii bir üsul kimi işlənən psixologizm insan-dünya (*fərq etməz iç və ya dıx dünyası*) münasibətini daha aydın, daha doğru təsvir və tərənnüm etmək zərurətindən yaranmışdır.

“XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində insan – dünya münasibətləri fonunda meydana çıxan dövrün psixoloji ağırlığı, bəzən cəmiyyətdə açıq-aydın nəzərə çarpan mənəvi-ruhi böhranlar şək-

lində, bəzən isə bədii yaradıcılıqdakı həqiqət axtarışlarında öz əksini tapırdı...” [8]. İlk dövrlərdə kliniki metod kimi meydana gələn və tədricən inkişaf edərək müxtəlif mədəni fakt və yaradıcılıq aktlarının semantik məzmunun öyrənilməsində müstəqil metoda çevrilən psixoanaliz nəzəriyyəsi də məhz bu dövrdə təşəkkül tapmışdır. Bildiyimiz kimi, bu ədəbi metodun yaradıcısı XX əsrin məşhur nəzəriyyəçi-alimi, psixiatr-nevroloq Ziqmund Freyd və onun tələbələri – Karl Qustav Yung, Alfred Adler, J.Lacan, Jefferson, Anne və David Robey və b. olmuşdur.

Lirik psixologizm üçün ən başlıca şərt yüksək hiss və duyğu axışının, yəni ahəng və musiqililiyin psixoloji ifadəsidir (*Q.Əliyeva*). Bu isə şairdən xüsusi təxəyyül və təfəkkür qabiliyyəti tələb edir. Bunlardan biri olmadıqda: məs., duyğu və hisslərdən yoxsul, lakin texniki cəhətdən düzgün yazılan bir əsər sönük və ruhsuz söz yığımından ibarət olur. Bunun əksinə olduqda isə şair məhdud bir çərçivədən kənara çıxa bilmir, sanki pərvazlanıb uçmaq istəyən quş dar bir qəfəsdə çırpına-çırpına qalır. Deməli, fizioloji varlıq olan insan orqanizminin iki qütbünün, iki mexanizminin – qəlb və idrakının eyni anda çalışması lazım gəlir. Bu zaman yüksək ehtiras, hiss və həyəcanla qaynayan mental düşüncə insanın maddi və mənəvi varlığını, iç və dış dünyasını aşır, üçüncü bir dünya yaradır (*Q.Əliyeva*). İnsanın fizioloji varlığı onun psixoloji varlığının zəminidir. İnsanın fizioloji varlıq statusundan psixoloji varlıq mərtəbəsinə yüksəlməsi onun qazandığı mənəvi dəyərlər sayəsində baş verir. Yəni, yalnız yüksək mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərə və mədəniyyətə sahib olan insan psixoloji varlığa çevrilə bilər. Bütün bunlardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, “... lirikada psixologizmin təzahürü insan amili, insan obrazı ilə bağlıdır. Belə düşünmək olar ki, lirik xarakter lirizmin keyfiyyət üstünlüyünü, lirikada xarakter isə lirikada xarakterin mühümlüyü amilini nəzərdə tutur. Bu mənada psixologizm lirik xarakteri səciyyələndirən, onun bədii-fəlsəfi tutumunu şərtləndirən keyfiyyət göstəricisidir” [1].

Ancaq bədii əsərdə bu “keyfiyyət göstəricisi” [1] – psixologizm yalnız o zaman yaranır ki, şair qəhrəmanına daxildən yanaşır, onun hiss və düşüncələrini hərtərəfli anladır, onun ruhuna, şüuruna nüfuz edir, onunla real dünya arasında körpü yaradır.

Güney Azərbaycan poeziyası dərin kədər lirizminin təzahürüdür. Bu lirizmi açan və anladan isə onun psixologizmidir. Lirizmi yaradanın – şairin psixologiyası psixologizm vasitəsilə oxucuya ötürülür, buradan da lirik psixologizm termini yaranır. Lirik-psixoloji şeirlərdə ideya yükünü əsas lirik qəhrəman daşısa da, digər obyektlər də müəyyən rol oynayır. Güneyli şairlərin azadlıq eşqi, həsrət, həyat, ölüm, yalnızlıq, sevgi, kədər və s. təlatümlərlə dolu mənəvi-psixoloji dünyası – “müəllif başlanğıcı lirik şeirlərin həm psixoloji təməlini, həm də bədii formasını müəyyən edir” [1].

Çağdaş Güney poeziyasında lirik psixologizm problemini araşdırarkən bədii material kimi əsasən dos.dr. E.Fuadın “Günümüzün Güney ədəbiyyatı antologiyası (poeziya)” [2] kitabından istifadə etdiyimizə görə sitatlarda göstərgəni bir qayda olaraq “[s.17]” şəklində yazmışıq.

Təhlil: Adətən, istila altında yaşayan millət varlığını ilk olaraq dilində tapar və bitməyən mübarizə də buradan başlayar. Necə ki, Mən Türkəm, mənim öz dilim var – deyə hayqıran soydaşlarımız – güneyli şairlərimiz kimi.

Şairin dili isə, sadəcə danışdığı dil deyil, həm də yazıb-yaratdığı dildir; O dil ki, təxəyyülü üfüqlərində cövlan edər, təfəkkürü sərhədlərini aşıb keçər. Və burada “dil” anlayışı sənətkar üçün fərqli bir mahiyyət kəsb edər. Dil vahidlərinin şeirdə elə keyfiyyətləri vardır ki, bunlar ancaq bədii mətn içərisində həm struktur detal rolu oynayır, həm mikromətn elementlərinin formal bağlılığını təmin edir, həm də ahəng, ritm yarada bilir.

Güney poeziyasının dili sadə və anlaşılın olduğu qədər, şirin və cazibədardır. Bir tərəfdən ərəb-fars tərkibli sözlərdən arındırılan dil, digər tərəfdən də yazılış və deyiliş cəhətdən asan, anlamlı türk sözləriylə (*Osmanlı türkcəsi*) daha da zənginləşdirilir. Xalq danışq dilindən cəsarətli istifadə şeirlərə xüsusi bir tərəvət, canlılıq qazandırır. Güney şairlərinə xas olan “ədəbi dil özgürlüyü” bəzi hallarda qrammatik çətinlik və mübahisəli hallar doğursa da, poetik fikrin çatdırılmasına geniş imkan verir.

*Əccə Məcciyə qaldıq, nənəlik,
Lətər məccəyə qaldıq nənəlik...*

*Alma gül açdı nənəlik, dilim dolaşdı nənəlik,
Ay bu evin kiçik qızı...
Qoşulub qaçma köpəyin qızı!..
Sənə deyirəm, gözümün qabağından itil, sarımsaq!
Qan qusasan səni sarsaq.....s. [s. 17]*

Ədəbiyyatın əsas vəzifələrindən biri insanlara yüksək mənəvi-əxlaqi dəyərlər aşılamaq olduğundan, şeirdə düşüncə və hisslərin ifadəsi zamanı seçilən sözün ədəbi dilin etik normalarına uyğun olması vacibdir. Lakin bədii ədəbiyyatda mətnin ideya-məzmun və emosional tələbi bəzən evfemizmlə örtülsə də, bəzən vulqarizmi qaçınılmaz edir. Bu şeir parçasında xalq ədəbiyyatından götürülən nəغمə danışıq dilində işlədilən vulqar sözlərin qoşulmasıyla həm də Nigar Xiyavinin yaradıcılıq aqerasiasına çevrilir.

Güney poeziyasında pafos ideologiya naminə boğazdan yuxarı deyilən, saxta şüarçılıqdan ibarət deyil, ürəkdən, qandan gələn çağırış, üsyan, haraydır. Bu pafos yerin dərinliklərindən torpağı yara-yara üzə çıxan vulkan kimidir, alovu uzaqlardan qarsır, yaxıb-yandırır:

*... /SƏN, /GÜLÜŞÜN /Və... /SUNAMI!! /Odur ki, millət /şairlərdən qorxub /tarixçiləri sevir.
/Gülüslərin – fitna, /Gülüslərin – devrim, yıxan, /ey sevgili!.. /Gülüslərin /Tarix... [s.1003]*

Demək olar ki, bütün güneyli şairlər oxucuya bu və ya digər formada hisslərindən, insanın daxili sıxıntılarında bəhs edir, ancaq onların şəxsiyyətin daxili dünyasına müraciət etmək dərəcələri və formaları fərqlidir. Bu şeirlərdə modernizm realdır, safdır, daha çox gerçəkçidir.

Ən çox klassik lirik “mən”lə ifadə edilən Güney poeziyasında modernizmin əsas prinsiplərindən biri olan “Mən, sən, o” düsturundan törəyən modern lirik “Mən”in qovuşması üsyançı, mücadiləçi Güney ədəbiyyatın spesifik xüsusiyyətlərindəndir. Gənc şair Maral Təbrizlinin sərbəst vəzində yazdığı “Mən” adlı şeiri fikrimizə maraqlı bir nümunədir:

*Mən, /bir göz yaşı qədər sənə yaxınam. /Haydı, ağla, /öpü verim yanağının dəmir hasarlı
Arazından!/Sən, /piano oktavalarının uzunluğu qədər barmaqlarımın /ucundasın, /Haydı, çal...
/Ruhumu oxşasın /Vətənimin muğamından!... /Mən, /bayrağımızın əsən rüzgarlarının başındayam,
/Haydı sallan... /Mənim atımı ver!!! /Babəkimin qartal qanadlarıyla birgə!.. [s.905-909].*

Buradakı mən, sən səxs əvəzlilikləri adi sintaktik mənə səddini aşaraq görünməz sevgi telləriylə bir-birinə möhkəm-möhkəm bağlanan “Mən”lə “Sən”in, bir-birinə yanağındakı göz yaşı qədər yaxın, Arazın dəmir hasarının uzunluğu qədər uzaq olan iki canın bir ruhda birləşməsi, xoşbəxtəsinə atlanıb bütöv Azərbaycan torpaqlarında at çapmaq, qanadlanıb bütöv Azərbaycan səmasında qanad çalmaq istəyinin, həm məzmunun həm də, forma gözəlliyini yaradan poetik tapıntıdır. Lakin bu xoşbəxtlik üçün şairin “Babəkimin qartal qanadlarıyla birgə!...” azadlıq uğrunda döyüşlərdən keçməsi şərtidir. Göründüyü kimi, məzmunca məhəbbət və ictimai-siyasi motivlərin bağlanmasıyla cəmi üç informasiya verən mətnin əsas siması son iki misrada açılır.

“... Mənim şeirlərimin baş hərifi Vətəndir”, – deyən Məlihə Əzizpurun bəzən başlıqlı, bəzən də başlıqsız şeirləri isə zaman-məkan sərhədsizliyində baş alıb gedir, fərqli bir mahiyyət kəsb edir. Lirik qəhrəmanın psixoloji düşüncə dərinliyi onun söz dünyasında üzə çıxır:

*“Kədərlərim uzun qatar...
Çoxdandır dayanıb Ürək durağında.
Gəlsən, sürüb gedəcək...”*

– deyən Məlihə Əzizpurun sevgi dolu söz qatarı əslində heç dayanmayıb; sözlər bəzən ilmə-ilmə, bəzən hərf-hərf ipə-sapa düzülüb, qatarın keçdiyi yola uzanır, səslərdən ibarət söz, sözlərdən ibarət düşüncə oyunları yaradır:

Ha /Ha /Ha /Ha /Ha /... /Y/A/R/A/N/I/Ş/A

Lirik qəhrəman bəzən “YARANIŞA” gülə-gülə, bəzən də ölümə ölə-ölə - hər şeyə rəğmən həyat adlı yuxunun ürəyinin başından keçir. Bu qatari ötsə yalnız ölümlə yaşam arasında qalanlar ötə bilər:

Nə gözəldir/İlkdə/Sonu yaşamaq!/-Baharı -/Deyirəm! [s. 635-648]

İlkdə sonu yaşamaq əbədi sevgiyə nəsibdir, qışı baharda yaşamaq – yüksəlmək, ölməzliyə, əbədiyyətə qovuşmaq, sözün qüdrəti ilə əbədi yaşamaq istəyi, cəhdidir.

Elşən Böyükvənd sözün başına erkən keçənlərdəndir. Yoxsa, “*Qızların ruh usandıran qızmarlığını küləyin dili ilə yağan Günəşdən, şeirin azğınlığını ilmələri sökülüb dodaqdan qopunca uçuşan kəpənəklərdən*” soruşa bilməzdi. M.Əzizpurla aralarında cəmi doqquz illik zaman “*qırpımı*” olan Böyükvəndə görə də “*bir göz qırpımı qədər qısa həyat*” sözlə uzana bilər; şair öləndən dərhal sonra cismi torpağa qarışıb yox olsa da, onun “*utancaq*”, tez unudulan “*röyalardan*” yaranan şeirləri daha uzun yaşaya bilər:

*Bir söz qırpımıdır yaşam
Utancaq rüyaların qəbrstanlığı dilində
Qıvraq çapır sağış
Gövdənin düzənliyində...*

Yağışda göz yaşları, yuxuda yuxu görünməyir, səssiz ağlayanların ağladığı görünmədiyi kimi:

*Yuxuma qonaq gəlmiş yağışlı yuxun,
Görüşümə göz yaşların gətirmiş.
İslanır gözlərim.
İslanır sözüm [s. 920-931].*

Burada poetik sistem məzmunundan daha çox semantikaya xidmət edir. Çünki burada mətnin məzmununu söz və ifadələrin fəlsəfi dərinliyi müəyyən edir.

Belə şeirlərdə lirik qəhrəmanın düşüncə və xəyal gücü dilin sərhədlərini aşır və bu yerdə məlum sözlərdən yeni mənalar, məlum mənalardan yeni sözlər törəyir, mətnin daxilində poetik tapıntıya çevrilir.

Beləliklə, mədəniyyətin digər növlərində olduğu kimi ədəbi fikrin də sərhəd tanımadığı bu zamanda dünya ədəbiyyatına öz çalarlarıyla qatılan çağdaş Güney poeziyası zamana öz həqiqətini söyləyir.

*Heyyyyy! Unudan “buz baxışlum”/Qabarıb/Ürəyim.../Bir iynə ucu toxun /Patlasın... /
Yaxud: Özgürlük “not”larını /Yazacaq /qoca “aşık”... /Qalacaq “Çənlibel”də ölümsüz /Sevdaları
/Şəfəq sökülüncə... - deyir Vida Heşməti. [s.631-632].*

Güney poeziyasında Sevgi, adətən öz melodiyasını kədər notlarına çalır:

*Gecənin camına calamaq istəyirəm səni,
Nəfəs-nəfəs...
Səni çiyənimdə çəkirəm tüşkü-tüşkü.
Səndə doğan günəşi
Bütün anaların döşündə
Əmizdirmək istəyirəm*

*Qucaq-qucaq...
Saçlarım gizli bir hıçqırığın darağında
Dən-dən tökülür.*

Dərldir, dili gileylidir N.Xiyavi. Ürəyində “*Dinib dillənməyən dili, önündə azadlığın açılmayan qapısı, gözlərində “qan”... Və bu dərd-kədər sairin təxəyyül dünyasından keçib misralara düzüləndə özünə, sözünə məxsus forma və məzmun ortaya çıxır, beləcə, orijinal bir üslub yaranmış olur:*

*Qapını acıqla çırpıb
Tələsə-tələsə Qaraqıldən, Bozgıldən çıxıram.
Çıxıram gedəm Mirkukurumgilə...*

yaxud:

*Azərbaycanımızgil, dilimizgil, bizgil,
Bu havada bu tonqal,
Bu havalıqda nəyə havalanır ki, dədəmizi yandırır?*

Şair burada “gil” şəkilçisinin isim-zərf, əvəzlik-zərf qrammatik oksimorunuyla vurğunu mənsubiyyətin üzərinə qoyub sözləri qüvvətləndirməklə məna yükünü də ora salır, əsrarəngiz bir həyəcan yaradır.

Xiyavinin dərdi həm də “*yanaqları qandan yoxsun*” qızların aqorafobiya hallarını yaradan cəmiyyətin bəzən cahilliyi, bəzən də laqeyidliyidir. “Ah çəkmə” şeirində həssas, kövrək qadın-ana ürəyinin çırpıntıları, əndişəsi aydın hiss olunur. Şeirdə cəmiyyət mentalitetinin bəzi hallarda fərdin taleyində törətdiyi problemlərdən söz açılır:

*Ah çəkmə quzu balam, ahın dağlara!..
Ah çəkmə qırmızı qız, tırahtur balam, ahın dağlara,
Qoymurlar səni qırmızı tırahtur sürəsən?
Qoymurlar səni qırmızı tırahtura baxasan?
Qoymurlar qırmızı tırahtura minib mənbərə
çıxıb pisdikli beyinləri sökəsən...
Gözəlliyivin ölüsü üstə qalıb qıçqırma, turşumuş quzu balam!
Qoymurlar səni, qoymurlar səni, qoymurlar səni,
Qoymurl a a a r???*

Burada mətnin ideya-məzmununu gerçəkliyin bədii dərkində ədəbi düşüncənin spesifik çalarlarını kəsb etmişdir. Şairin lirik-psixoloji leksikası dilin məzmununa və intonasiyasına da təsir edir.

Oxtay Vətənxan şeiriyyatında lirik mən, adətən obyektə münasibətlə, ikitərəfli təsvir və tərənnümlə öz psixoloji durumunu da açır, mənəvi dünyasındakı təlatümləri, ziddiyyətləri işıqlandırır. Obraz, qaranlıq, yalnızlıq Oxtayın şeirlərini yaradan əsas ünsürlərdir.

... /Çoxları gecəni görməz, /Öncə onlar yatarlar. /...

Bu şeirlərdə xarakter və şərtlər arasındakı əlaqə bədii-psixoloji vəziyyəti təşkil edir. İnsanla cəmiyyət arasındakı ziddiyyətlər, insanla təbiət arasındakı ziddiyyətlər, onun taleyi, lirik qəhrəmanın daxili ziddiyyətləri psixoloji ziddiyyətlərdə təcəssüm olunur.

... /Açılan hər şeyin gülü var. /Gül - /Gülümsəmə, /Güllə - /Mənim gül dostum! Doğrudan da, O. Vətənxanın qələmində gül kimi açılan dərin duyğu yüklü düşüncələri Güney poeziyasında güllə kimi səslənir [s. 944-958].

Süsən Nəvadeye Rəzinin “Elə yağ islanmayım” şeirində lirik personaj sevgilisinə həsrəti sonacan ifadə edə bilməyir, sevgi-sevgiyə, həsrət-həsrətə qarışır:

Təbrizin ətri bürüyəcək kitab-daftəri /Nənə-tərxun arıtmuşam, sərmışəm çəkədə ... /Sancaqla yuxumu yuxuva /Elə məni də!

“Ağaclar və mən” şeirində isə bütün ruhu ilə çılpəqlaşan, çılpəq qalan lirik qəhrəman sevgiyə dönür, şeirə bürünür, şeirləşir:

Səni yatım səndə bu gecə, /Şeirlərinə bürgələ üşüməyim... /Elə yağ, islanmayım, /Səs də salma... /Təbriz, /Qucağında yuxulayıb kəşmə-kəşlərin... [s.76-94]

Avanqard güneyli şairlərin sürrealist eksprementləri də uğurludur. İnsanın psixoloji və emosional koordinatlarını məharətlə təsvir edən gənc şairlərdən biri Əmin Hacıdır [s. 993-997]. Onun “İçimdə boğulmuş şair” adlı kiçik şeirində psixoloji paralelizm, lirik təhkiyə məcazi bö-yükdür. Adətən, dənizə gedən ayaqlar bu kəs getmir, hərəkətsizdir. Odur ki, dəniz ayaqlanıb qəhrəmanın ayaqlarının ucunacan gəlir:

*Pillələrdən çıxırdı dəniz,
Hər basdığında dabanlarını
mozaikə səpilirdi bir quş başı
arxasında yelpəklənirdi maviyə.
Önündə qasırğa burulurdu dalğalarda,
dəniz hecalarından yuxarı basdıqca şeirim,
mən aldanırdım
balıqçıların toruna...
Uzaqda içimdə boğulmuş bir şairin səsinə
su ələndirdi.*

Burada qəhrəmanın ətaləti və bəlkə də intiharı onun içində boğulan şairin tragizmidir. Şairin ölümü bahasına olsa belə qəhrəmanını, canlandırmaq, ümidin bitdiyi yerdə dirənmək cəhdi yeni yol arayışına simvolik işarədir.

Bu şeirlər bir-birinin davamı kimi səslənir və hamısı, sanki ölü kimi səssiz, uzun bir gecədə yazılmışdır. Subyektin təhkiyə zonası həmişə qaranlıqdır, günəşin şüaları sarımsaq qoxulu dünyada yalnız bir rəngi – qırmızı rəngi göstərir, hər qırmızı isə “*bir az qandır*”.

Gənc şairin hələ 27 yaşında ikən gecələşən həyatını, “*yağmurlu gecələrin*” səssizliyində nə-cə boğulduğunu, ruhən qocalığını oxuduqca oxucu istər-istəməz düşünür: “Hansı psixoloji yaşantıların, hansı ruhi sarsıntıların bəhrəsidir bu şeir!” Və bu sualın cavabı da uzaqda deyil, elə şairin “*taxma dişlərinin yanında...*” qəhrəmanıyla görüşdüyü, qovuşduğu yerdə – “*Son şeirim*”də tapılır. Yaşadığı dünyanın qanunları ilə barışmayan qəhrəman “*tək əldən səs çıxma*”dığıının, “*bir güllə bahar olma*”dığıının fərqi vardır. Şair hər damlası qəlbə vuran, uzanan gecələrin səssizliyində boğularkən, səssizcə doğulan şeirlərində emosional mühakimələr də səssizdir. Şair burada poetika ilə yanaşı, psixoloji təhlil yaradaraq oxucunu da bu təhlilə cəlb edə bilir.

*Nə var ki,
gözlədiyim gecə yağmurundan,
gətirdiyi eşqlərin sayısı azalmasın deyə damcı-damcı
sayıqlar.*

...

*Nə var ki, gözlədiyim gecə yağmurundan,
təni bahara tutsaq sevgilimin yataq tanışlığı
və sonrası dinləyə biləcəyim şeir –
Səssizlik...*

Əslində subyekt “*gətirdiyi eşqlərin sayı azalmasın deyə damcı-damcı sayıq*”layan, “*sonra yer üzünün ağlar-gülər gözləri ilə*” görüşən, “*Atdığı hər addımla gecənin hücrələrini titrədən*” gecə yağmurundan çox şeylər gözləyir. Hər damlasından eşq damcılıyan gecə yağmuru yer üzündəki axan nahaq qanları, bütün çamurları, günahları yuyub təmizləyə, açılan sabahın işığında göydən yerə süzülən nura, xeyir-bərəkətə çevrilə bilər.

Ə.Hacılanın “Çəkildi” şeiri isə ictimai-siyasi lirikaya yaxşı nümunədir.

*Çəkildi,
udqundu ilk sloqanı,
ətdən bir divar hörüldü...
Qardiyalar içqırdılar,
sarımsaq qoxuyurdu hava
və yağmur əsarətinə dadanmışdı yerin,
Torpaq qan içməyə and içmişdi
və rastladığıca şüalarına Günəşin
gəncin gözlərində qan andırırdı həyat...*

“*Sarımsaq qoxuyan hava*”, “*qana susayan torpaq*”, bir az əyləmçi, bir az gözləmçi kəslər və gözlərində dünya boyda böyüyən həbsxana. Və hər kəs – “*Qardiyalar, qananlar, qanmazlar çəkilir*, “*Buğa lənətinə oxşayan meydanda*” Qanla üz-üzə qalan, gözlərindən qan daman gənc, sanki əl-qolu bağlı qurbanlıq qoyundur. Kim durduracaq bu qanları, kim təmizləyəcək bu havanı, dünya öz xilaskarını gözləyir?!

Hər şeyə rəğmən ömrünün başında durub sonuna susayan lirik qəhrəmanın naşılığı, gah “*balıqçının toruna*”, gah da “*bir döşündə ot, bir döşündə süd gətirən gecənin*” “*baldırları putlaşmış umuduna*” bel bağlaya bilməsi nə qədər həyəcanverici və maraqlıdırsa, sonunda “*ağlar-gülər gözlü yer üzünün*,” “*qan içməyə and içən torpağın*” və “*qatil gecənin günahını üstlən*”məsi, yaşadığı dünyayla suç ortaqlığını qəbul etməsiylə əllərini də itirməsi və qağayıya dönüb sonsuzluğa uçan “son şeir”ini tuta bilməməsi simvolikdir. Məyər ki, divin canı şüşədə olan kimi şairin canı, ilhamı da onun sadəlik və təmizliyindəymiş.

Nəticə / Conclusion

Təhlillər göstərir ki, real həyat və onun ziqzaqlarının mərkəzində duran insanın arzu və istəkləri, düşüncə və xəyalları bütün çalarlarıyla çağdaş Güney Azərbaycan poeziyasının mövzu mənbəyidir. Lirik psixologizm burada bir millətin altşüurunun xəbərçisi rolunu oynayır.

Bu poeziyanın gənc nəsil təmsilçiləri yüz illərin sınağından çıxaraq günümüzdə qədər varlığını mühafizə etmiş möhtəşəm şeir aləminin açdığı yolla irəliləyərək Güney şeirini yeniləmək – modernləşdirmək arzusu ilə daimi yaradıcılıq axtarışındadırlar. Güney poeziyasında real fərdi, ictimai-sosial-siyasi və sosial-mədəni problemlərin müəllifin təxəyyül süzgəcinin dərinliklərindən keçərkən, hiss və duyğularının tüğyanına qarışmış həyatı materiala – bədii əsərə çevrilməsi prosesi lirik psixologizmin əsasını verir. Cəsarətlə deyə bilərik ki, çağdaş Güney Azərbaycan poeziyası dərin psixoloji qatları olan, milli və bəşəri məziyyətlərə malik qüvvətli bir lirizmə sahibdir. Bu lirizm yüksək intellektual səviyyəli, poetik duyğu yüklüdür. Burada müasir insan həyatının bütün sahələrinə aid ən kiçik həyatı faktdan tutmuş, ta böyük qlobal mövzular bədii material kimi işlənir.

XX əsrin sonundan başlayan qloballaşma və mədəniyyətlərəarası inteqrasiya dönməndə güneyli şairlərin hər şeyə rəğmən varlığını sürdürmək üçün mücadiləsinə davam etdirməyi qürurvericidir. Ədəbi dirəniş dövrünü yaşayan Güney poeziyasının “*dərin kədər lirizmi*”ndən boylanmış Günəşin “*sarı telləri*”nin ümidin, xoşbəxtliyin daimi simvolu kimi bu poeziyanı heç tərksiz etməməsi isə ümidvericidir. Güney Azərbaycan poeziyasında lirik psixologizm daim yüksəklərə can atan bir quş misalıdır. Nə yazıq ki, bu quş hər pərvazlananda qanadları Arazın tikanlı məftillərinə ilişir.

Bir, iki, üç, /üç, üç, üç!... /birisi oturmuşdu ayaqlarımın altında, /bağırırdı... /Qanadlandığımda daha da alçalıram,/Qadınlığım uçurdu içindən... /Uçmaq nədir? /Divarın alçalmasıdır, /Yoxsa yıxılmağı? [s.973].

Həyat – uçma və enmələrin növbələşməsində, uçmalar isə gözəlliyin tükənməzliyindədir... Beləcə, lirikada intellekt ilə duyğunun poetik-psixoloji vəhdətini yaradan çağdaş güneyli şairlərimiz zamana öz notlarını rəngli çalarlarıyla yazırlar.

Ədəbiyyat / References

1. Abdurəhmanova F. “Lirikada Psixologizm (monoqrafiya)”. Bakı, “Nərgiz”, 2014.
2. Fuad E. (Tərtibçi-müəllif). “Günümüzün Güney ədəbiyyatı antologiyası (poeziya)”. Bakı, “Elm və təhsil”, 2018.
3. Həbibbəyli İ. Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçilik hərəkatı və maarifçi realizm dövrü (XIX əsr). Poetika.izm № 4. Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun elmi əsərləri. Bakı, “Elm və təhsil”, 2018.
4. <https://cyberleninka.ru/article/n/modern-i-ran-i-i-ri-n>
5. <https://www.academia.edu>
6. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/285820>
7. <http://lirizm.nedir.org/>
8. <https://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01>

Лирический психологизм в современной поэзии Южного Азербайджана

Гандаб Алиева

Доктор философии по филологии, Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: gendab16@gmail.com

Резюме. Литературное произведение является творением индивидуальных чувств и психологической деятельности автора. Психология образов, созданных автором, который изображает жизнь образами, психологически действует на читателя. Литературное выражение воображений поэта, которое имеет более сложную мотивацию, усиливает психологическую силу лирики. В статье проанализированы психологические аспекты современной южноазербайджанской поэзии. Цель состоит в том, чтобы определить характеристику психологизма лирики молодых южно-азербайджанских поэтов в период с последнего десятилетия двадцатого века до наших дней и оценить ее с научно-теоретической точки зрения.

Ключевые слова: Южный Азербайджан, современность, психоанализ, лирический психологизм, поэзия

Mühacirət ədəbiyyatı

**Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığında
Füzulinin dini görüşləri probleminin tədqiqi
(Səlim Rəfiq Rəfiqoğlunun “Füzuli” əsəri əsasında)**

Pəri Hübətova

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: hasanlipari@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-9707-7722>

Annotasiya. Böyük Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli (1494-1556) yaradıcılığının öyrənilməsində mühacirət ədəbiyyatşünaslığının tanınmış nümayəndəsi Səlim Rəfiq Rəfiqoğlunun (1905-1980) xüsusi xidməti vardır. Tədqiqatçının 1942-1945-ci illərdə yazdığı “Füzuli” adlı doktorluq dissertasiyasında şairin anadan olduğu yer, doğum tarixi, ailə şəcərəsi, milli mənsubiyyəti, elmi, dini görüşləri, eşqi və ədəbiyyata təsiri ilə bağlı məsələlərə geniş yer verilmişdir. Bu məqalədə alimin Füzulinin dini görüşləri ilə bağlı fikir və mülahizələri nəzərdən keçirilir. Məqalədə alimin bu mövzuda olan elmi qənaətləri digər Füzuli araşdırıcılarının fikirləri ilə müqayisəli şəkildə təhlil edilir. Eləcə də islam dininin Füzulinin yaradıcılığına təsiri, şairin Allaha, peyğəmbərə, imamlara olan münasibəti Səlim Rəfiq Rəfiqoğlunun tədqiqatı fonunda nəzərdən keçirilir. Daha sonra isə alimin Füzulinin dini məzhəbinə görə sünni, yaxud şiə olması ilə bağlı fikirlərə diqqət yetirilir.

Açar sözlər: Füzuli, Səlim Rəfiq Rəfiqoğlu, mühacirət, islam, din

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.195>

Məqaləyə istinad: Hübətova P. (2020) *Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığında Füzulinin dini görüşləri probleminin tədqiqi (Səlim Rəfiq Rəfiqoğlunun “Füzuli” əsəri əsasında)*. “Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı”, № 1, səh. 171-176

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 09.04.2020; qəbul edilib – 28.04.2020

**Study of the issue of Fuzuli’s religious opinions
in Azerbaijani emigrant literary studies
(on the basis of the work “Fuzuli” by Salim Rafiq Rafioglu)**

Peri Humbatova

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: hasanlipari@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-9707-7722>

Abstract. Salim Rafiq Rafioglu (1905-1980), a well-known representative of emigrant literary criticism, has a special role in the study of the works of the great Azerbaijani poet Mohammad Fuzuli (1494-1556). The researcher's doctoral dissertation “Fuzuli” written in 1942-1945 covers a wide range of issues related to the poet's place of birth, date of birth, family tree, national affiliation, scientific and religious views, love and influence on literature. This article considers the scholar's views and opinions on Fuzuli's religious views.

The article compares the scientific conclusions of the scientist on this topic with the views of other Fuzuli researchers. Also, the influence of Islam on Fuzuli's work, the poet's attitude to God, the prophet and imams are considered against the background of Salim Rafiq Rafioglu's research. Then, attention is paid to the scholar's opinion that Fuzuli is Sunni or Shiite (Shia/ Shiah) according to his religion.

Keywords: Fuzuli, Salim Rafiq Rafioglu, emigrant, Islam, religion

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.195>

To cite this article: Humbatova P. (2020). *Study of the issue of Fuzuli's religious opinions in Azerbaijan emigrant literary studies (on the basis of the work "Fuzuli" by Salim Rafiq Rafioglu)*. "Azerbaijan Literature Studies", Issue I, pp. 171-176

Article history: received – 09.04.2020; accepted – 28.04.2020

Giriş / Introduction

Müxtəlif dövrlərdə fərqli aspektlərdən araşdırmaya cəlb edilən Məhəmməd Füzuli yaradıcılığı mühacirət ədəbiyyatşünaslığının da əsas tədqiqat mövzularından biri olmuşdur. Mühacir ədəbiyyatşünaslarımız ictimai-siyasi səbəblərdən vətəninə didərgin düşməsinə baxmayaraq, Azərbaycan ədəbiyyatına olan böyük sevgini qoruyub-saxlamış, klassik ədəbiyyatımızın dərinə öyrənilməsi sahəsində bir sıra dəyərli tədqiqatlar ərsəyə gətirmişlər. Belələrinə misal Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Mirzə Bala Məhəmmədzadə, Əhməd Cəfəroğlu, Əbdülvahab Yurdsevər, Səlim Rəfiq Rəfiqoğlu, Süleyman Təkinər və başqalarının adını çəkmək olar. Mühacir ədəbiyyatşünasların ən çox müraciət etdiyi, yaradıcılığı ilə bağlı müəyyən fikir və mülahizələr yürütdüyü sənətkarlar içərisində Məhəmməd Füzulinin ədəbi irsi xüsusi yer tutur. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünasları içərisində Füzuli irsini dərinə öyrənən və bu sahədə monoqrafik səviyyədə tədqiqat aparan alim Səlim Rəfiq Rəfiqoğlu (1905-1980) olmuşdur.

Əsas hissə / Main part

Alimin yaradıcılığında folklorla yanaşı, klassik ədəbiyyatla bağlı tədqiqatlar xüsusi yer tutur. O, bir sıra əsərlərində, o cümlədən "Azərbaycan ədəbiyyatı – seçilmiş misralar" kitabında Füzuli yaradıcılığı ilə bağlı qiymətli mülahizələr irəli sürmüşdür. Alimin "Füzuli" adlı doktorluq dissertasiyası bütövlükdə şairin həyat və yaradıcılığının öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Dissertasiyada şairin anadan olduğu yer, doğum tarixi, ailə şəxsiyyəti, milli mənsubiyyəti, elmi, dini görüşləri, eşqi və ədəbiyyata təsiri ilə bağlı məsələlərə geniş yer verilmişdir.

Məlum olduğu kimi, klassik ədəbi nümunələrimiz islam dini, islam ideologiyası, islam fəlsəfəsi ilə yaxından bağlı olmuş, şairlərimiz ondan müxtəlif məqsədlərlə bəhrələnmişlər. İslam tarixi, Quran süjetləri və motivləri klassik sənətkarlar üçün mövzu qaynaqlarından biri olmuşdur. Eləcə də klassik ədəbiyyatda onlardan çeşidli poetik ifadə vasitələri kimi də istifadə edilmişdir. Qeyd edilən cəhətlər Füzuli yaradıcılığından da yan keçməmiş, şairin əsərlərində onlardan müxtəlif formalarda istifadə edilmişdir. Bu baxımdan Səlim Rəfiq Rəfiqoğlunun "Füzuli" dissertasiyasında şairin dini görüşləri ilə bağlı deyilən fikirlər maraqlıdır.

Füzulinin tədqiqat edən alimlər zaman-zaman şairin sünni və ya şiə olması ilə bağlı fərqli fikirlər irəli sürmüş, bəziləri onun sünni, bəziləri isə şiə olduğunu qeyd etmişlər. Səlim Rəfiq Rəfiqoğlunun "Füzuli" adlı dissertasiyasında da şairin dini görüşləri ilə bağlı ilk toxunulan məsələlərdən biri onun məzhəbi olmuşdur. Səlim Rəfiq Füzuli haqqında yayılan rəvayətləri nəzərdən keçirərkən onun din dəyişməsi ilə bağlı olan rəvayəti qeyd etmiş və bu rəvayətin doğru olmadığını söyləmişdir. "Təqiyəni (bir dinə və ya məsləkə mənsub olmasını gizlətməni) şüar olaraq qəbul

edən bir məzhəbdə əqidə dəyişdirmək bəhs mövzun (münasib) ola bilməz və əsasən bu vicdani məsələdə qəti bir hökm verilə bilməz” [6, s.62].

Bəzi tədqiqatçılar Füzulinin aid olduğu Kərbəla sülaləsinin sünni olduğu rəvayətini, həmin məzhəbin imamı Əbu-Hənəfini tərifləməyini və bir sıra başqa dəlillər irəli sürərək şairin sünni olduğu qənaətinə gəlmişlər. Lakin şairin əsərlərini dərinlən təhlil edərkən əksər nümunələrdə şiəliklə bağlı fikirlərin çoxluğu özünü göstərir ki, bu da onun məzhəb etibarilə şiə olduğunu söyləməyə əsas verir. Həmçinin şairin yaradıcılığında imam Əlinin tərifinə geniş yer verilmişdir ki, bu da sünni məzhəbinə xas olmayan bir xüsusiyyətdir. Digər tərəfdən şairin qələmindən çıxan “Ənisül-qəlb” əsəri, İman Hüseyn barəsində yazdığı məqtəl, ümumilikdə, şairin şiəlik görüşlərini özündə əks etdirir. Eləcə də Füzulinin qəsidələrində islam müqəddəsləri Həzrət Əlinin, İmam Hüseynin hörmətlə xatırlanması da şairin şiə məzhəbinə aid olduğunu təsdiqləyən cəhət kimi özünü göstərir. Təsadüfi deyil ki, tanınmış türk alimi professor Əbdülqadir Qaraxan da şairin şiə olduğunu qəbul edir və fikrinə belə aydınlıq gətirir: “Füzuli İsna Əşəriyədən mütədil bir şiədir. Və şiəliyin müfəddilə qolu sünniliyə ən yaxın olanıdır ki, şairimizin osmanlı hakimiyyəti dövründə bu tərəfə kaymış bulunması ehtimaldan uzaq sayılmamalıdır” [1, s.144]

Səlim Rəfiq Füzulinin Osmanlı hökmdarı Sultan Süleyman Qanuni tərəfindən lazımi dəyər görməməsini şairin məzhəbi ilə bağlayır. Eləcə də hakimiyyətdə olan hökmdarın şairlə eyni dövrdə yaşayan və sənət etibarilə ondan aşağı olan Baqini yüksəklərə qaldırması, Füzulinin isə adını çəkməməsini də şairin şiə məzhəbinə aid olması ilə əlaqələndirir. Alimin qənaətinə görə, Füzulinin həmin dövrdə Osmanlı dövləti ilə müharibə aparan Səfəvi dövlətinin hökmdarı və şiələrin dini başçısı hesab edilən Şah İsmayıl Xətaiyə “Bəngü Badə” adlı məsnəvi ithaf etməsi də deyilən fikirləri əsaslandırmağa kömək edir [6, s.78].

Səlim Rəfiqin Füzuli ilə bağlı verdiyi izahların içində diqqəti cəlb edən digər bir məsələ Müvəffəq Sami Onatla bağlı verdiyi fikirdir. Müəllif bu barədə yazır: “Müvəffəq Sami Onatın iddiasının əksinə olaraq, Füzulinin islam dininin şiddətli təsiri altında qaldığını qəti surətdə iddia edə bilərik” [6, s.135]. M.S.Onatın məqaləsinin orijinalını əldə edə bilməsək də, Səlim Rəfiqin qeydindən belə başa düşürük ki, müəllif Füzulinin islam mədəniyyətinin təsiri altında olduğuna qarşı çıxır. Lakin o da danılmaz faktdır ki, Füzulinin əsərlərində islam dininin təsiri açıq-aydın özünü göstərməkdədir. Təsadüfi deyil ki, şair qəsidələrinin birində yazırdı:

*Hiç şək yox kim, bu nüsrət nüsrəti-islamdır,
Padişahın mülkinə isbati-istehkamdır [4, s.137].*

Bundan başqa, Füzulinin yazdığı “Hədisi-ərbəin” əsəri, adından da göründüyü kimi, dini mövzuda qələmə alınmışdır, yəni Məhəmməd peyğəmbərə aid 40 hədisin tərcüməsindən ibarətdir. Şairin poema janrında qələmə alınmış hər bir məsnəvisi ənənəvi olaraq minacat və nətlə başlayır ki, bu da Füzuli yaradıcılığında islam dininin təsirini açıq şəkildə təsdiq edir.

Minacat klassik ədəbi əsərlərin əsas hissələrindən biri olub, Allahın tərifinə həsr olunan şeir parçası, bədii müqəddimədir. Klassik ədəbiyyatda məsnəvi formasında yazılan epik şeir örnəklərinin, demək olar ki, hamısı minacatla başlayır. Bunu Füzuli yaradıcılığında da müşahidə edirik. Müəllif bu hissədə Allahı tərif etməklə yanaşı, əsəri yazmağa başlayarkən Yaradana müraciət edir, ondan yardım, əsəri yazıb bitirmək üçün güc-qüvvə istəyir. Örnək olaraq “Leyli və Məcnun”un giriş hissəsinə diqqət edək:

*Ya Rəb, mədədi ki, dərdməndəm,
Aşüftəvü zarü müstəməndəm!
Əz feyzi-hünər xəbər nədarəm,
Cüz bihünəri hünər nədarəm.
Şügli-əcəbi girifteəm piş,
Pişü pəsi-u təmam təşviş... [3, s.11]*

(*Tərcüməsi: Ey Allah, mənə imdad et ki, dərdliyəm, çaşqınam, zar və məhzunam. Hünər şöhrətindən xəbərim, hünərsizlikdən başqa hünərim yoxdur. Qarşıma çox çətin bir məşğələ qoymuşam, onun əvvəli və sonu qorxulu və qarışıqdır...*)

Yaxud “Hədiqətüs-süəda”nın müqəddiməsinə nəzər salaq:

*Ya Rəbb, rəhi-eşqində bəni şeyda qıl,
Əhkami-ibadətində bana icra qıl.
Nəzzareyi-sün'ündə gözüm bina qıl,
Övsafi-həbibində dilim guya qıl [5, s.9].*

Lakin Füzulinin Allahın tərifinə həsr edilmiş şeirlərini yalnız minacatlarla məhdudlaşdırmaq olmaz. Buna görə də Səlim Rəfiq Füzulinin Tanrı aşiqi olduğu qənaətinə gələrək: “Hər müsəlman kimi Füzuliyə nəzərən də Tanrı vardır, birdir, vacibül vücuddur, yaradıcı və Tanrı oluşunda ortağı və bənzəri yoxdur. Allah üçün ibtida və intihə mövcud deyildir. Yaradanın zati bəşəri idrakın fəvqindədir. Tanrının qüdrəti camal və cəlal olmaq üzrə iki şəkildə təcəlli edər. Allah rəzaqi ələmdir. Onun əmri mütləq olaraq tələqqi (qəbul) edilməlidir. Allahın qarısı padşah və gəda üçün müsəvat (bərabərlik) məqamıdır.” – fikrini söyləmişdir [6, s.136]. Alimin qeydlərindən də görüldüyü kimi, Füzuli Allahı hər şeydən üstün tutmuş, hər kəsin və hər bir varlığın ona tabe olduğunu söyləmişdir.

Səlim Rəfiq Füzulinin Məhəmməd peyğəmbərlə bağlı fikirlərinə də diqqət yetirərək yazırdı: “Həzrəti peyğəmbər kəramət dənizidir. Qüdrətinə və möcüzatına deyəcək yoxdur. Zira möcüzələri kötülərin atəşinə su səpib söndürməkdədir. Qızgın bir gündə yanındakılara barmağından su verdiyini kim eşitsə, heyrətindən donub qalır. Həzrəti Məhəmməd insanların ən böyüyü və seçkinlik incisinin dənizidir. Peyğəmbərin yolu haqq yoludur. Onu öyrənən haqqı öyrənmiş olar” [6, s.136].

Füzulinin yaradıcılığında islam dinində müqəddəs şəxslərdən sayılan Həzrət Əli haqqında da bir sıra örnəklər vardır. Bu da, daha öncə qeyd etdiyimiz kimi, bəzi tədqiqatçıların Füzulini sünni adlandırması fikrinin yanlış olduğunu sübut edən əsas faktlardandır. Səlim Rəfiq Füzulini sünni adlandıranlara etiraz əlaməti olaraq yazırdı: “Füzulinin şiə bir şair olduğunda kimsənin tərəddüd etməyə haqqı yoxdur. Əlimizdə mövcud olan iyirmi beş maddəlik dəlillər bunun əksini iddia edənlərin xəyata düşdüklərini kəsin (qəti) olaraq isbat etməkdədir. Kərbəla hadisəsinə böyük bir ilgi göstərən, hətta bu mövzu üzərində bir də “Hədiqətüs-süəda” adlı gözəl bir əsər vücuda gətirən Füzulidə Əlinin ailəsinə və çocuqlarına qarşı dərin bir məhəbbət sezilməkdədir” [6, s.136]. Təsədüfi deyil ki, sonrakı tədqiqatlarda da Füzulinin Kərbəla hadisəsinə müraciət etməsində əsas səbəblərdən biri kimi “onun Kərbəla kimi müqəddəs bir torpaqda dünyaya göz açması, uşaqlıqdan hər il məhərrəm ayında keçirilən təziyə məclisləri, yaxın və uzaq ellərdən bu müqəddəs ocağa ziyarətə gələn zəvvar axını, mükəmməl dini təhsili və dini idarələrdə xidmət etməsi” göstərilmişdir [5, s.29].

Səlim Rəfiqin “Füzuli” adlı dissertasiyasında şairin dini görüşləri ilə bağlı işıqlandırdığı digər bir məsələ Ramazan ayı ilə bağlıdır. Alim bununla bağlı şairin “Nə bələdir bizə, ya Rəb, nə qara gündür bu?” [6, s.137] misrasını nümunə olaraq vermişdir. Bildiyimiz kimi, islamda ilin ayları arasında Ramazan ən müqəddəs ay hesab edilir, “on bir ayın sultanı” adlandırılır. Ramazan ayının axırını on gecəsinin birində – Qədr gecəsində Quran nazil olunmuşdur. Ramazan ayı insanlara Allahı sevmək prinsiplərini öyrədir, onlara öz iradəsini, qüvvəsini, dözümlüyünü yoxlamaq imkanı yaradır, onları gözüaçıq, təmiz, vicdanlı olmağa yönəldir və bunu oruc tutmaqla ifadə edir. Füzuli də öncə ilk misrası verilən şeirində Ramazan ayının xüsusiyyətlərindən bəhs edərək yazır:

*Rəməzən ayı gərək açıla cənnət qapısı,
Nə rəva kim, ola meyxanə qapısı bağlı.
Fəthi-meyxanə üçün oxuyalım fatihələr,
Ola kim, yüzümüzə açıla bir bağlı qapu [2, s.265].*

Nümunədən göründüyü kimi, şair Ramazan ayında insanları meydən, içkidən uzaq durmağa, dualar, surələr oxumağa çağırır və bu ay müddətində cənnətin qapısının açıq olduğunu, insanların arzularına çatdığını söyləyir.

Səlim Rəfiq Rəfiqoğlu “Füzuli” adlı dissertasiyasının bir fəslini Füzulinin elmi görüşlərinə həsr etmiş və burada şairin bələd olduğu elm sahələri haqqında müfəssəl məlumat vermişdir. Alim bu elm sahələri sırasına din elmini də daxil etmiş, şairin bu sahədəki biliklərinin mükəmməl olduğunu söyləmişdir: “Füzulidə din biliyi də qüvvətlidir. O, islamiyyətin bütün əsaslarına təfərrüatına varincaya qədər nüfuz etmişdir. Tövhid, münacat və nə't kimi parçaları bunu göstərməkdədir. Sonra Füzuli Qurandan iqtibaslarda bulunmuşdur. Hədislərə, ayətlərə təlimlər yapmış, kəlam, fiqh və sairəyə təmas etmişdir. Bütün bunları şairimizin islami elmlərdə vuquf kəsb etdiyinin dəlilləri olaraq irəli sürə bilərik [7, s.1].

Səlim Rəfiq Füzulinin islami elmlərdən fiqh, məntiq, kəlam və əzaim sahələrini də ayrıca başlıqlar altında təhlil edərək araşdırmışdır. Fiqh lüğət etibarilə bir şeyi bilmək və anlamaq deməkdir. Dini mənada isə – “Təfsilatlı dəlillərdən şəri, əməli hökmlər çıxartmaq haqqında olan elmdir” [6, s.159], yəni ibadət, namaz, zəkat və başqa şəriət hökmlərindən bəhs edən elm sahəsidir. Səlim Rəfiq Füzuli yaradıcılığını tədqiq edən zaman şairin bununla bağlı da məlumatlı olduğunu görür və “Şükufə siminə fərz eylədi xüruci-zəkat, Mədari-hövlü bülugi-nisabi-istinma” [6, s.159] – beytini nümunə göstərərək onun zəkatla bağlı düşüncələrinə də aydınlıq gətirir.

Məntiq elmi ilə əlaqədar olaraq “Nəzərdə olmaq ilə sübhü şam, qönçəvü gül, Bədihi oldu kəmal əhlinə hüsülü-səfa” [6, s.159] – beytini nümunə göstərərək bədihi və nəzəri sözlərinin məntiq termini olduğunu yazır: “Bədihi anlaşılması nəzər, yəni fikrə ehtiyac göstərməyən elmdir. Nəzərdə olmaq isə həm görünmək, həm də rəğbətdə olmaq mənasında istifadə edilmişdir. Şair qönçə və gülün sabah və axşam rəğbətdə olduğu görülməklə gül kimi rəğbətdə olması lazım gələn kəmal ərbabının da zövq və səfaya nail olacağı bədihi olaraq məlum oldu deyir” [6, s.159].

Bildiyimiz kimi, kəlam elmi Allahın zəti və sifətindən, yaradılışdan bəhs edən bir elmdir. Səlim Rəfiq kəlam elmindən danışarkən onun hudus və qidəm, təəddüdü qüdəmə və təsəlsül kimi üç növünü göstərmiş və nümunələrlə Füzulinin onlar haqqında olan görüşlərini açmağa çalışmışdır. Müəllif kəlam elmi ilə bağlı deyir: “Elmi-kəlam əsas etibarilə Allahın zat, sifət və əf'alini şəriətin cızdığı əsaslara görə tədqiq edərək uluhiyyəti (Allahlığı) bir sistem daxilində isbatə çalışır... Hudus sonradan meydana gəlmək, qidəm də əvvəli bulunmamaqdır. Allah qədimdir. Hər şeyin məbdə'idir (başlanğıcıdır). İlləti övladır” [6, s.160].

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, Səlim Rəfiq Rəfiqoğlunun Füzulinin dini görüşləri ilə bağlı tədqiqatları göstərir ki, şairin dünyagörüşünün hərtərəfli öyrənilməsi sahəsində mühacirət ədəbiyyatşünaslarının özünəməxsus əməyi olmuşdur. Bir cəhət də xüsusi qeyd edilməlidir ki, sabiq sovet dönmində Füzulinin dini görüşləri haqqında tədqiqatlar, demək olar ki, aparılmamışdır. Hətta həmin dövrdə az qala Füzulini ateist bir sənətkar kimi təqdim etməyə çalışmışlar. Şübhəsiz, o vaxtlar Azərbaycanda şairin dünyagörüşünü, dini-fəlsəfi fikirlərini ideoloji baxımdan geniş şəkildə öyrənmək də mümkün deyildi. Ancaq mühacirət ədəbiyyatşünasları üçün qeyd edilən sahələrin öyrənilməsində məhdudiyət yox idi. Təsədüfi deyil ki, Səlim Rəfiq Rəfiqoğlu məhz həmin dövrdə Füzulinin dini görüşlərinin öyrənilməsi sahəsində müəyyən işlər görmüş, bu istiqamətdə yeni bir baxış təqdim etmişdi. Əsərin yazıldığı 1942-1945-ci illərdə Azərbaycanda Füzuli haqqında hələ heç bir monoqrafik səciyyəli araşdırmaların olmadığını nəzərə alsaq, onda Səlim Rəfiq Rəfiqoğlunun tədqiqatının Füzuli irsinin öyrənilməsi sahəsində elmi yeniliyi özünün tam təsdiqini tapmış olar.

Ədəbiyyat / References

1. Abdülkadir Karahan. Füzuli mühiti, həyatı və şəxsiyyəti. Ankara, Kültür Bakanlığı, 1989.
2. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. Altı cildə. I cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005.

3. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. Altı cilddə. II cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005.
4. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. Altı cilddə. IV cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005, 344 s.
5. Mirzəyev A. Füzulinin "Hədiqətüs-süəda" əsəri orta əsrlər tərcümə abidəsi kimi. Bakı, "Nurlan", 2001.
6. Səlim Rəfiq Rəfiqoğlu. Füzuli. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı kitabxanası (kitablar seriyası) III cild. Bakı, "Elm və təhsil", 2019.
7. <http://www.feqih.com/fiqh-elmene-giris-1-ci-ders/>

Изучение азербайджанским эмиграционным литературоведением проблемы религиозных воззрений Физули (на основе труда "Физули" Салима Рафига Рафиоглу)

Пери Гумбатова

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: hasanlipari@gmail.com

Резюме. Известный представитель эмигрантской литературной критики Салим Рафиг Рафиоглу (1905-1980) играет особую роль в изучении произведений великого азербайджанского поэта Мухаммеда Физули (1494-1556). Научная докторская диссертация "Физули", написанная в 1942-1945 годах исследователем, охватывает широкий круг вопросов, связанных с местом рождения поэта, датой его рождения, родословной, национальной принадлежностью, научными и религиозными взглядами, любовью и влиянием на литературу. В статье рассматриваются взгляды и мнения ученого о религиозных взглядах поэта Физули. В статье сравниваются научные выводы ученого по этой теме с мнениями других исследователей Физули. Также рассматривается влияние ислама на творчество Физули, отношение поэта к Богу, пророку и имамам на фоне исследований Салима Рафига Рафиоглу. Затем внимание обращается на мнение ученого о том, что Физули является суннитом или шиитом в соответствии с его религией.

Ключевые слова: Физули, Салим Рафиг Рафиоглу, эмиграция, ислам, религия

MƏTBUAT TARİXİ

Mir Cəfər Pişəvərinin publisistikası

Vüqar Əhməd

Filologiya elmləri doktoru, AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu.
Azərbaycan.

E-mail: vuqar.ehmed.63@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-9168-4545>

Annotasiya. Pişəvərinin publisistikası yüksək ideyalı publisistikadır. 30 illik bir dövrü əhatə edən yaradıcılıq fəaliyyətində ən mürəkkəb ictimai-siyasi hadisələrlə üz-üzə gələn və öz sağlamlıq mövqeyini qoruyan ictimai xadim – jurnalist həmişə cəmiyyətin ən mütərəqqi qüvvələrinin fikir və arzularını təmsil etmişdir. Pişəvəri publisistikasının xüsusiyyətlərindən danışdıqda onun bədilik cəhəti ayrıca qeyd edilməlidir. Onun publisistikası janr və forma etibarilə zəngindir. Belə ki, “Mir Cəfər Cavadzadə”, “Əcul”, “Nadi”, “Səməndər”, “P” və s. imzaları ilə felyeton, oçerk, tənqidi qeydlər, ictimai, tarixi və fəlsəfi mövzuda məqalələr yazmış, dövrün, cəmiyyətin ictimai eyiblərini, dünya imperializminin, fars şovinizminin siyasətini ifşa etmişdir. Pişəvərinin publisistikası yazıçı qələminin məhsulu, bədii publisistikadır. Onun bir çox məqalələri bədii əsər kimi oxunur. Bu xüsusiyyət publisistik əsərlərin fikir ardıcılığı, ifadə gözəlliyi, dilinin səlisliyi və obrazlılığından əlavə, bir də bədii təsvir vasitəsindən bacarıqla istifadə etməkdən irəli gəlir. Yalnız oçerklərində deyil, bir sıra məqalələrində Pişəvəri izah etmək istədiyi fikri real hadisələrin bədii təsviri və bəzən obrazların vasitəsilə verir. Ona görə də Pişəvəri publisistikasından danışdıqda, hər şeydən əvvəl, təsəvvürdə alovlu yazıçı publisistikası canlanır.

Açar sözlər: publisistika, mətbuat, qəzet, oçerk, resenziya, felyeton, məqalə, jurnalistika, vətənpərvərlik

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.198>

Məqaləyə istinad: Əhməd V. (2020) *Mir Cəfər Pişəvərinin publisistikası*. “Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı”, № 1, səh. 177-185

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 04.05.2020; qəbul edilib – 18.05.2020

Mir Jafar Pishavari's publicity

Vugar Ahmed

Doctor of Philological Sciences, Institute of Literature named
after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: vuqar.ehmed.63@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-9168-4545>

Abstract. Pishavari's publicity is a high ideological publicity. Public figure – journalist facing the most difficult social and political events and maintaining his position for 30 years of creative activity always represented the thoughts and desires of the most progressive forces of society. When speaking about the peculiarities of Pishavari's publicity, its artistic aspect should be especially noted. His publicity is rich in terms of genre and form. So that,

Mir Jafar Javadzade wrote the feuilleton, essay, critical notes, articles on social, historical and philosophical issues with the signatures of “Ajul”, “Nadi”, “Semender” and “P”; and revealed the social consequences of the period, society and politics of world imperialism and Persian chauvinism policy. Pishavari’s publicity is a product of writer’s style and artistic publicity. Many of his articles are read as a fiction. This feature stems from skillful use of sequence of idea, the beauty of expression, fluency and image of the language and artistic means of publicist works. Pishavari expressed an idea that he wanted to explain through an artistic description of real events, sometimes with the help of images not just in essays, but in several articles. That is why, speaking about Pishavari’s publicity, first of all, the poet’s publicity is illuminated in the imagination.

Keywords: publicity, press, newspaper, essay, review, newspaper satire, article, journalism, patriotism

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.198>

To cite this article: Ahmed V. (2020) *Mir Jafar Pishavari’s publicity*. “Azerbaijan Literature Studies”, Issue I, pp. 177-185

Article history: received – 04.05.2020; accepted – 18.05.2020

Giriş / Introduction

Pişəvəri ictimai fikir tariximizdə M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə, N.Nərimanov, C.Cabbarlı, S.Vurğun, M.İbrahimov kimi milli əqidəli, geniş dünyagörüşlü, ədəbi növ və janr baxımından yaradıcılığı rəngarəng və zəngin olan bir sənətkar kimi yer tutmuşdur. O, ədəbi yaradıcılığın şeir, nəsr kimi növlərində qələmini sınımış, publisistika və bədii tərcümə ilə məşğul olmuşdur. C.Pişəvərinin həyat və yaradıcılığının çox hissəsi mətbuatla bağlı olmuşdur.

Tarixi təcrübə göstərir ki, publisistika yazıçıların yaradıcılığında mübariz ədəbi forma kimi geniş yer tutmuşdur. Azərbaycan sənətkarlarının böyük bir nəsli məhz buna görə məktəbi, maarif sistemini xalqın ictimai şüurunun oyanmasında, mədəniyyətin inkişafında, xalqın mənəvi-əxlaqi-estetik aləminin zənginləşməsində başlıca faktorlardan saymışlar. Bu baxımdan M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, S.S.Axundov, A.Şaiq, Ə.Hüseynzadə, N.Nərimanov kimi ədib, şair və demokrat-publisistlərin obrazlı-ədəbi qənaətləri, nəticə və mülahizələri arasında ideya yaxınlığı və tipoloji nöqtələr çoxdur. Tarixilik və varislik prinsipləri baxımından yanaşanda Mir Cəfər Pişəvərinin dövrünün ictimai-siyasi hadisələrinin təhlili, ədəbi-tarixi problemlərə münasibəti sələfləri olan demokrat ədib və publisistlərin münasibəti ilə yaxından səsleşir, bir növ onun başqa mühitdə və tarixi-coğrafi məkanda yenidən ifadəsinə çevrilir. Mübariz yazıçı publisistikasını dövrün gündən-günə artan tələblərinə uyğun bir səviyyəyə qaldırmaq üçün onun görkəmli nümayəndələrinin təcrübələrini öyrənmək ən mühüm şərtidir. Öz atəşin qələmilə mübariz publisistikanın gözəl nümunələrini yaratmış Pişəvərinin də bu sahədəki fəaliyyətinin tədqiqi, şübhəsiz ki, çox faydalıdır. M.C.Pişəvərinin publisistik yazıları mövzu genişliyi ilə, qələm məhsullarının obrazlılığını təmin etmək üçün istifadə etdiyi ədəbi materialların çoxmotivliliyi, zəngin epizodluluğu ilə seçilir. Pişəvərinin publisistikası Azərbaycan ədəbiyyatının mütərəqqi ənənələrinin bünövrəsi üzərində yüksəlirdi. İctimai həyat həqiqətlərini əks etdirmək, çağdaş həyatın tələbləri səviyyəsində durmaq onun fəaliyyətinin əsasını təşkil edirdi. Dövrünün elə bir tarixi-siyasi hadisəsi olmamışdır ki, Pişəvəri yaradıcılığında öz əksini tapmasın.

Əsas hissə / Main Part

M.C.Pişəvərinin ilk publisist yazısı 3 iyul 1917-ci ildən başlayaraq Bakıda nəşr olunan “Hümmət” qəzetində dərc edilmişdir. Həmin qəzetin 14 və 15-ci nömrələrində “Qarabağ övzai”

başlığı altında yazdığı məqalələrində o, xanların, bəylərin və bir para ruhanilərin cinayəti nəticəsində Qarabağın “bir parça qan dəryasına dönməsindən” [1] bəhs edirdi. Bu yazılarda zəhmətkeşlərin qanını axıdan cəlladlara qarşı qızgın etiraz hissi duyulur. Bundan sonra Pişəvərinin az-çox geniş fəaliyyət göstərdiyi orqan “Azərbaycan cüzi layənfəkki İran” qəzeti olmuşdur. Bu qəzet siyasi istiqamət etibarını ilə “Hümmət”ə nisbətən zəif idi. Onun səhifələrində inqilabi məqalələrlə yanaşı, siyasi cəhətdən zərərli yazılar da dərc edilirdi. Məsələn, “Azərbaycan cüzi layənfəkki İran” qəzeti özünün ilk nömrəsində nəşr olunan “Məsləkimiz” sərlövhəli məqaləsində yazmışdır: “Qəzetimiz ümum aləmi-islamı ittihad və ittifaqa dəvət edəcək, zənginləri fəqir və müqtədirləri zəif etməyə tərəfdar olmayıb, biləks, aralığı çarələr və açdığı iqtisadi, siyasi, ictimai yollar vasitəsilə fəqirlərin zənginləşməsinə, zəiflərin iqtidar bahəm edib məqamati-alıyyəyə süud etməsinə çalışmaq müntəhayi-amalımızdır”. Qəzetin istiqamətverici bu zərərli fikrindən tamamilə fərqli olaraq, həmin nömrədə Pişəvəri “Maarifə xidmət lazımdır” sərlövhəli məqaləsində xarici imperialistlərin əlaltıları olan hakim təbəqələrin birləşməsinə heç də nicat yolu hesab etmir, onu “əsası xarab olmuş bir binanın divarlarını rəngləməyə” bənzədir. Bununla da Pişəvəri qəzetin qismən panislamist istiqaməti əleyhinə çıxış edirdi. “Azərbaycan cüzi layənfəkki İran” qəzeti özünün birinci nömrəsinin baş məqaləsində indi 7 noyabr çevrilişi adlandırdığımız Oktyabr inqilabından vahiməyə düşərək “Əbnən bəşər bir-birinə rəhmsiz, amansız bir cəllad kəsilmişdir” yazdığı halda, Pişəvəri Oktyabr inqilabının başlanmasilə Şərqdə, o cümlədən İranda inqilabi hərəkatın genişlənməsini və bunun nəticəsində İranın tamamilə müstəmləkəyə çevrilməsi cəhdlərinin qarşısının alınmasını göstərirdi: “İran satılmış, yanmış, ayaqlar altında getmiş, daha doğrusu, münqəriz olmaqda idi ki, Rusiya inqilabi-kəbiri başlandı. O qüvvəyi-məxfiyyə də (Cənubi Azərbaycanda və İrandakı milli azadlıq hərəkatına işarə edir – V.Ə.) yavaş-yavaş aşkara çıxmağa başladı”.

O, böyük ruh yüksəkliyi ilə yeni yaranmış Sovet Hökumətinin tədbirlərini alqışlayırdı: “Rusiyanın azad hökuməti həqiqətin üzündən pərdəni götürüb gizli müahidənamələri kəşf və elan etdi” [2], – deyərək imperialist dövlətlərin müstəmləkəçilik siyasətinin aşkara çıxarılmasına müsbət yanaşırdı.

Pişəvərinin “Azərbaycan” qəzetində dərc edilmiş məqalələri özünün ideyası, müəllifə görə aydın məqsədi, səlil dili, bədiiliyi ilə başqa məqalələrindən seçilir. Pişəvərinin publisistikasından söhbət açdıqda bu cəhəti xatırlatmalıyıq ki, biz burada adi jurnal və qəzet məqaləsindən deyil, öz bədiiliyi, janrın tələblərinə uyğunluğu ilə sənət əsəri səviyyəsinə yüksəlmiş publisistikanı nəzərdə tuturuq. Bu xüsusiyyət mühərririn “Azərbaycan” qəzetindəki məqalələrinə də aiddir. Ümumiyyətlə, Pişəvərinin publisistik yaradıcılıq fəaliyyəti haqqında onu demək lazımdır ki, bu janrdakı əsərlərində Azərbaycan xalqının milli azadlıq və İranın istiqlaliyyət mübarizəsi daha geniş və mühüm yer tutur. Bəhs etdiyimiz dövrdə İngiltərə imperialistləri İranda öz işğalçılıq planlarını çox fəal surətdə həyata keçirmək niyyətində idilər. Pişəvəri o illərdə yazdığı məqalələrində bu məsələyə tez-tez müraciət edir, bədi dillə öz təəssüratını bildirir və yatmışları oyatmaq istəyirdi. İşğalçıların cinayətlərini inandırıcı, təsirli bir şəkildə qələmə alan publisist, torpağının döşünə xəncər vuran cəlladı göstərir və biganə mövqə tutan seyrci vətən övladlarını haqlı olaraq məzəmmət edirdi: “Ey İran övladı, ey qəflət göhvarəsində cəhalət laylasıyla istirahətə məşğul olan naimlər, vaxtdır, ayılıb tamaşa ediniz..! Görünüz... o nazənin sinə kimlərə cövlanğah olmuş! İddiayi-mədəniyyət edən barbarların vətəninizdəki rəftarını görüb də həmiyyətə gəliniz..! Cəllad, xəncəri hara? Sevgili anamızın ciyərini? Bəs nəyə müntəzirik, kimləri gözləyirik, kimdən imdad edirik? Qeyridən imdad gözləyən müzəffər olarmı?” [4] Pişəvərinin gözəl arzularını, İran demokrat firqəsi və onun Bakı şöbəsinin orqanı olan “Azərbaycan” qəzeti o qədər də təmin etmirdi. O, elə siyasi təşkilat axtarırdı ki, həqiqətən İran və Cənubi Azərbaycanı xarici imperialistlər və daxili düşmənlərdən xilas etmək iqtidarında olsun. Belə bir siyasi təşkilat, o vaxt hələ qüvvətli olmasa da, Bakıda əsasən Cənubi Azərbaycandan gəlmiş fəhlə zəhmətkeşləri öz ətrafında toplayan Ədalət Partiyası idi. Bu partiya, Pişəvərinin ifadəsilə demiş olsaq, o vaxt iranlıların ən mütərəqqi təşkilatı olmaqla bərabər, İranda birinci sosial-demokrat partiya hesab olunurdu. Pişəvəri bu hadisədən 25 il sonra yazdığı xatirələrində göstərirdi ki: “İşdə göstərdiyim sədaqət və səmimiyyətə görə iranlıların ən mütərəqqi təşkilatı məni açıq ürəklə qarşıladı” [13, s.29].

Ümumiyyətlə, Mir Cəfər Pişəvərinin publisistik yaradıcılığını üç dövrə bölmək olar: 1. 1917-1922-ci illər. Bu dövrün ilk iki-üç ili, o, “Hümmət”, “Açıq söz” və “Azərbaycan cüzi layənfəkki İran” qəzetləri səhifələrində ictimai-siyasi mövzuda məqalələr çap etdirmişdir. Həmin dövrün 1919-1922-ci illəri daha coşğun və məhsuldar olmuşdur. Belə ki, həmin illərdə o, ədəbi-tənqidi məqalələr, şeir və felyetonlarla çıxış edirdi. Bu dövrdə “Hürriyyət”, “Azərbaycan füqərası”, “Füqərə sədası”, “Azərbaycan müvəqqəti hərbi inqilab komitəsinin əxbarı”, “Kəndli” və ya “Kəndçi”, “Kommunist”, “Yeni yol”, “Yeni fikir” qəzetlərində, eləcə də “Yoldaş”, “Tikan”, “Məşəl”, “Qızıl qələm”, “Maarif”, “Şərq qadını” jurnallarında “M.C.Cavadzadə”, “M.C.Cavadzadə Xalxali”, “Əcul”, “M.C.Nadi” imzaları ilə məqalə və əsərlər nəşr etdirmişdir. O, “Hürriyyət”, “Azərbaycan füqərası”, “Kəndçi”, “Kommunist” qəzetlərinin, “Həqiqət” və “Yoldaş” jurnallarının baş redaktoru vəzifəsinə qədər yüksəlmişdir.

Pişəvəri ədəbi-bədii yaradıcılığında görkəmli satirik Cəlil Məmmədquluzadənin yolu ilə getmiş, onun zəngin təcrübəsi və yazı metodundan istifadə etmişdir. Bu mərhələ onun jurnalistika biqrafiyasına həm də bir təşkilatçı-redaktor kimi daxildir. Belə ki, rəsmən partiyaya daxil olduqdan sonra “Ədalət” Partiyasının Mərkəzi Komitəsi onu “Hürriyyət” qəzetinə məsul redaktor təyin edir.

Bu son dərəcə çətin və məsuliyyətli bir dövr idi. İngiltərə komandanlığı Bakıda ağalığ edirdi, lakin bununla belə “Hürriyyət” nəşr olunur, “lazım gəldikdə düşmənlərinə cavab verirdi” [6]. Mühərrirlik missiyası daha çətin, ağır və məsuliyyətli sayılmışdır. Bu baxımdan C.Məmmədquluzadə, Ə.Hüseynzadə, Ü.Hacıbəyov və başqalarının fəaliyyəti nəsil üçün əsl nümunə məktəbi ola bilər. Onlar mühərrirlik sahəsindəki fəaliyyətlərində son dərəcə diqqətli, həssas və ehtiyatlı olmuş, məsələlərin şərhində tarixilik, elmilik, müasirlik, millilik-bəşəriyyət tələblərinə əməl etmişlər. Böyük ədib və demokrat, ictimai və dövlət xadimi N.Nərimanov mühərrirliyin cəmiyyət həyatındakı rolunu nəzərə alaraq onu yüksək qiymətləndirmişdir: bəzi mühərrirlər var ki, onlar ayrı-ayrı sözlərin mənasına diqqət vermirlər. Bu mühərrirlərin cümlədə işlətdikləri sözlərin “nə başı, nə ayağı” olmadığını özləri də anlamırlar. “Əta olundu” sözü ilə “alındı” sözünə fərq qoymayan bir şəxs görürsünüz birdən-birə “mühərrir” oldu. Özgəyə təlqin verdi, o da inandı... Ya xeyr, “küçələrdə xəbər verənlər” bir də baxdınız ki, “başından böyük” bir məsələni götürüb qəzetlər sütunlarında həll edir, sözlərinin nə başı, nə ayağı olmadığını özü də anlamır” [12, s.79].

“Hürriyyət” nəşr olunduğu gündən mühərrir Pişəvəri zəhmətkeşlərin hüququnu ardıcıl müdafiə etmiş, irtica və əksinqilabi qüvvələrə qarşı durmadan mübarizə aparmışdır. Qəzetdə dərc edilmiş bir-iki təsadüfi məqaləni istisna etmək şərtilə demək lazımdır ki, “Hürriyyət” öz ideya sağlamlığı və mübariz ruhilə Azərbaycan demokratik mətbuatı tarixində xüsusi bir mövqə tutur. “Hürriyyət” qəzeti, “Ədalət” Partiyasının bundan əvvəlki orqanı olan “Beyrəqi-ədalət” jurnalına nisbətən, öz ideya səviyyəsi etibarilə çox yüksəkdə dururdu. İlk nömrənin “Hürriyyət”in məsləki” adlı baş məqaləsində qəzet məqsədini belə ifadə edirdi: “İran “Ədalət” firqəsinin bu nəşri füqərə rəhnümalığı vəzifəsini öhdəsinə alıb, inləyən bir yığın zindei-biruhun dərdlərinin tərcümanı olacaqdır” [6].

Pişəvəri böyük humanizm və beynəlmiləçilik ruhilə yazdığı silsilə məqalələrində Azərbaycan və erməni xalqları arasında düşmənçilik salan fitnəkarları ifşa edir və öz kəskin etiraz səsinə yüksəldirdi. O vaxt Azərbaycan və Ermənistanda nahaq qanların axıdılmasının müqəssirləri olan daşnak partiyası öz orqanlarında, habelə onların siyasətinə tabe olan burjua ziyalıları öz liberal qəzetlərində təqsiri bir-birinin boynuna atırdılar. Lakin “Hürriyyət” qəzeti hadisəni birtərəfli götürmür, hər iki xalqın düşmənləri olan satqın təbəqələrə qarşı eyni kəskinliklə etiraz etməklə bərabər, zəhmətkeşlərə düzgün yol göstərirdi. Pişəvəri “Zəngəzur məsələsi münasibətilə” sərlövhəli məqaləsində yazırdı: “Ermənistan daşnakları böyük Ermənistan xülyası ilə erməni füqərayi-kəsibəsini məhv etdilər” [6]. Pişəvəri yalnız hər iki xalqın hakim təbəqələrinin xəyanətini açıb göstərməklə kifayətlənmir, eyni zamanda onların cinayətlərinə son qoymaq yolunu da nişan verirdi. “Bəs nə vasitə ilə müsəlman və erməni füqərayi-kəsibəsi daşnak, müsəvat və ittihadçıların alçaq rəyasətlərindən xilas olub da birləşə bilərlər? Əlbəttə, daşnak və müsəvatı dağıtmaqla, ... çünki bunların vücudilə ermənilər və müsəlmanlar da rahatcasına yaşayacaqlardır”. Əlbəttə, bu fikri qənaət Pişəvərinin dünyagörüşündən irəli gəlmirdi. Bu tarixi dövrün vüsət və səciyyəsinə doğan

bir səhv sayıla bilər. Belə ki, Xalxali erməni millətçiliyinin əsl mahiyyətini bilmədiyi üçün belə qənaətə gəlmişdi. İkinci bir cəhətdən o, Müsavat partiyasının proqram və Nizamnaməsinə müxalif olmuş, dövrün siyasi mənzərəsini tam dərk edə bilməmişdi. “Hürriyyət” qəzetində Pişəvəri öz obrazlı dili, kəskin qələmi ilə o vaxt Azərbaycanda hökm sürməkdə olan terror üsulunu cəsarətlə ifşa edir və ona qarşı dərin nifrətini bildirirdi. “Nahaq qanlar” adlı məqaləsində yazırdı: “Bakıda və ətrafında nahaq qanlar tökülməyə başlamışdır. Yenə qoçuluq, dəstəbazlıq əski halına qayıtmışdır. Yenə analar oğulsuz, bacılar qardaşsız, uşaqlar atasız qalmaqdadır. Yenə kəndlilərin, zavallı və məzlumların göz yaşları məhkəmələr qapısında tökülməkdədir... Yenə haqqnahəqqə mübəddəl olmuşdur. Yenə nur parə, gündüz gecəyə dönmüşdür. Əlqərəz, yenə zillət, yenə zülm, yenə qətl, yenə qarət başlanmışdır” [6].

Pişəvəri 1918-1920-ci illərdə çox gərgin, yaradıcı və məhsuldar jurnalistlik fəaliyyətilə məşğul olmuşdur. O, “Hürriyyət”də məsul redaktor olmaqla bərabər, bir çox fəhlə qəzetlərində və o cümlədən “Azərbaycan fəqərəsi”, “Bakı fəhlə konfransının əxbarı”, “Zəhmət sədasi”, “Füqərə sədasi” qəzetlərində yaxından iştirak etmişdir. Həmin illərdə Pişəvəri Bakıda gənc işçilər ittifaqı tərəfindən həftədə bir dəfə nəşr olunan “Yoldaş” jurnalının da məsul redaktoru vəzifəsində çalışırdı.

Jurnal on altı səhifə çıxırdı. Zəhmətkeş gəncləri istismardan azad olmağa, Sovet Hakimiyyəti uğrunda mübarizəyə çağıran bu jurnalda ədəbi, siyasi və ictimai məsələlər daha aydın dil və səlis üslubla işıqlandırılırdı. Pişəvərinin bu jurnalda çap olunmuş məqalələri əsasən gənclərin inqilabi ruhda tərbiyə edilməsi məqsədinə yönəldilirdi. “Yoldaş” jurnalının üçüncü nömrəsində Pişəvərinin “Fəhlə qəzetlərinin qapanması münasibətilə” [7] məqaləsində göstərilir ki, təkcə Azərbaycanda deyil, hər yerdə burjuaziya tərəfindən işçilərin hüquqlarının qarşısı alınır, onlara yazmaq, danışmaq imkanı verilmir. Bu, zəhmətkeşlərin şüurlanmasına mane olmaq və onları istismar zəncirinin əsarətində saxlamaq üçündür.

Pişəvərinin Azərbaycanda Sovet Hakimiyyətinin qurulmasına qədərki publisistik fəaliyyətini belə səciyyələndirmək olar: ilk addımlarından başlayaraq o, öz mövqeyini və cəbhəsini düzgün təyin etmiş, xalqımızın düşmənlərinə qarşı kəskin qələmlə mübarizə aparmışdır. Azərbaycanda Sovet Hakimiyyəti qurulduqdan sonra Pişəvəri “Kommunist” qəzetində redaksiya heyətinin üzvü və baş mühərrir vəzifəsində çalışır, sonralar “Kəndli” qəzetinin redaktoru olur. Onun bu iki qəzetdə günün ictimai-siyasi məsələlərinin təhlilinə həsr edilmiş bir sıra məqalələri dərc edilmişdir [2].

İrandakı mübariz qüvvələrin vahid mərkəzini yaratmaq niyyətilə Kommunist Partiyası yaradılması zərurətini dərk edən İran “Ədalət” Partiyası geniş hazırlığa başlayır. 1920-ci il iyun ayının 22-də İran Kommunist Partiyasının I qurultayı Ənzəlidə işə başlayır. 6 gün davam edən bu qurultay “Ədalət” Partiyasını İran Kommunist Partiyası adlandırır və onun Mərkəzi Komitəsini seçir. Qurultay öz proqramını hazırlayır. Orada imperializm, şah və İran feodalları əleyhinə mübarizəni özünün əsas şüarları kimi qəbul edir. Bu vaxt Pişəvəri də milli azadlıq uğrunda mübarizə edənlərin ön sıralarında idi. O, yorulmaq bilmədən xalqın azadlığı uğrunda çalışır və bu yolda bütün bacarığını səfərbərliyə alırdı. Ədib ondan 23 il sonra bu dövrü xatırlayaraq yazırdı: “Cəngəl azadlıq hərəkatı məni də, bütün İran azadixahları kimi, özünə cəlb etdi; vaxtı itirmədən oraya getdim. O günkü dostlarımla bildiyi kimi, orada da həmişə mübarizənin birinci sırasında idim; qəzet yazırdım, nitq söyləyirdim, milli məqsədlərin irəliləməsi uğrunda ən ağır və məsuliyyətli vəzifələri öhdəmə götürürdüm. Gənc idim, iş, fəaliyyət və inam məni irəli çəkirdi, tanıtdırırdı, azadixahların yanında mənə etibar və hörmət qazandırırdı” [5]. Qurultay həm də Pişəvərinin “Ədalət” partiyasının xarici bürosunun fəaliyyəti barədə məruzəsini dinləyir. Orada gənc demokrat-publisist İKP MK-nin təbliğat üzrə katibi seçilir. Lakin mətbuata bağlılıq onu MK-nin nəzdində təşkil edilmiş Həmkarlar ittifaqının mərkəzi orqanı olan “Həqiqət” qəzetini nəşr etməyə aparıb çıxarır. O vaxt “Həqiqət” qəzeti İran Həmkarlar İttifaqının ilk orqanı olmuş, 1922-ci ildən Tehranda fars dilində nəşr edilmişdir. (Pişəvəri bu qəzetdə “Əhməd Pərviz” və “Əcul” imzaları ilə çıxış etmişdir – V.Ə.)

HİMŞ-in sıralarında elmlər doktoru, ali təhsillilər, diplom sahibləri az imiş. Odur ki, bir neçə yazı istisna olmaqla qəzetin bütün baş məqalələri Pişəvəri tərəfindən yazılmışdır [5].

“Həqiqət” qəzeti səhifələrində Pişəvəri İran irticasını və onun xarici havadarlarını ifşa edir, aristokrat təbəqənin satqınlığını açıb göstərir, xalqın və vətənin qayğısına yalnız zəhmətkeşlərin

özləri qala bilər və qalmalıdırlar – ideyasını ardıcıl təbliğ edirdi. Onun publisistikasının xəlqiliyi buradan irəli gəlirdi. Pişəvəri xalqın qüdrətinə dərin inam bəsləyir və bilirdi ki, ölkənin müqəddəratı yalnız xalqın iradəsilə həll olunduqda, ictimai haqsızlıqlara son qoyulacaqdır. Ona görə də o, dərin qəzəb hissilə cavabı hər bir kəsə məlum olan bu sualları verirdi: “Məgər mülkü olmayan şəxslər vəzir ola bilməzlər? Yaxud müftəxor olmayan adamlar hökumət başında dura bilməzlərmi? Savad, ağıl, təcrübə və xalqın qayğısına qalmaq bu vəzirlər üçün böyük eyib hesab olunur. Bizdən soruşan yoxdur ki, ey ağılsız millət, bir baş vəziri, pis adam olduğuna görə, iş başından götürmək üçün bu qədər əziyyət və zəhmət çəkirsən. Bəs sonra nə üçün yenə də həmin adamı hökumət başına gətirirsən? Məgər bu çürümüş kəllələri birinci dəfədir ki, sınaırsan?!” [5] Burada Qəvvamüs-Səltənənin 1922-ci ildə ikinci dəfə hökumət başına gətirilməsinə işarə olunur və göstərilir ki, bir satqın aristokratın yerini başqa bir satqın aristokratla dəyişməklə işlər düzəlməz, göz qabağında olan bu ictimai quruluş kökündən, dibindən dəyişməlidir.

M.C.Pişəvəri publisistik və ədəbi-bədii yaradıcılığı fəaliyyəti ilə sıx bağlı olan bir şəxsiyyət olmuşdur. Müasirlərinin də təsdiq etdiyi kimi, o, inqilabi fəaliyyətə əsasən jurnalistlik ilə başlamış və bu işi ömrünün axırına qədər davam etdirmişdir. “...Onun əsərləri içərisində ilk qələm təcrübəsi hesab edilən sadə məqalələrdən tutmuş yüksək səviyyəli fəlsəfi-ictimai-iqtisadi, ədəbi, tənqidi yazılara, xatirə, hekayə, hətta şeir və felyetonlara rast gəlmək olur” [11].

Cəlil Məmmədquluzadənin zəngin mühərrirlik təcrübəsindən öyrənən Pişəvəri öz publisistika fəaliyyətində bu yolla getmiş, satiranın kəskin silahından müvəffəqiyyətlə istifadə etmişdir. “Hürriyyət” qəzetinin səhifələrində “Əcul” imzasilə yazdığı felyetonlarda o, dövrün ən kəskin ictimai-siyasi məsələlərinə toxunmuşdur. Cəlil Məmmədquluzadə kimi, Pişəvəri də öz felyetonlarında gülüşün kinayə, eyham, işarə, müqayisə və üçüncü şəxsin dilindən danışmaq üsulundan müvəffəqiyyətlə istifadə edir və beləliklə, cəmiyyətdə hökm sürən yaramazlıqları açıb göstərir, onların aradan qaldırılması yolunda çalışırdı. M.C.Pişəvəri mənalı gülüş doğuran kinayələrdən tez-tez istifadə edirdi. Məsələn, hələ yaradıcılığının ilk dövrlərində qələmə aldığı bir felyetonda o yazırdı: “O yan bu yandan verilən xəbərlərə görə İran əssəltənə və əddövlələrin iqdamatı sayəsində behiştə təbdil olmuşdur, belə ki, Ərdəbildə şahsevənlər, Qaradağda köçərilər, Gilanda cəngəlilər heç bir narazılıq etmərlər, əgər balaca çarpışma-zad olursa, o da zarafatnan təvliid etmiş şeylərdir” [10, s.45].

Mir Cəfər Pişəvəri Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti tarixində M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə, F.Köçərli, N.Nərimanov, Ü.Hacıbəyov, Ə.Haqverdiyev, Ə.Hüseynzadə, Ə.Cəfəroğlu, Y.Vəzir, S.Hüseyn kimi şəxsiyyətlər sırasına daxildir. Onlar bir tərəfdən xalqın ədəbiyyatını, mədəniyyətini davam və inkişaf etdirib zənginləşdirmiş, digər tərəfdən həmin mədəniyyət və ədəbiyyatın keşiyində durub onu təhlil və təbliğ etmiş, üçüncü bir tərəfdən xalqın sabahı, səadəti, xoşbəxtliyi yolunda mübarizə aparmışlar. Pişəvəri bir tərəfdən Nərimanov kimi geniş ictimai-siyasi iş aparmış, müstəqil dövlət yaradıb onun baş naziri seçilmişdir.

1945-1946-cı illərdə milli azadlıq hərəkatının yeni yüksəlişi dövründə Pişəvərinin publisist yaradıcılığı böyük rol oynamışdır. Pişəvərinin o vaxt yazdığı bir çox məqalələri dillər əzbəri olmuşdur. “Ölmək var, dönmək yoxdur!”, “Hamıya, hamıya, hamıya!”, “İki yolun ayrıcında”, “Güc birlikdədir”, “Xalq bizimlədir”, “Korlar görsün, karlar da eşitsin!” və onlarca bu kimi çağırış xarakterli məqalələri ilə o, mübariz yazıçı publisistikasının gözəl nümunələrini yaratmışdır. Bu əsərlər öz aydın ideyası, mübariz ruhu və yüksək bədii səviyyəsinə görə gözəl sənət əsərləri ilə bir sırada durur. Pişəvərinin publisistikası mübariz publisistikadır. Hər şeydən əvvəl, bunu qeyd etməliyə ki, onun redaktorluq fəaliyyəti və ya səhifələrində çıxış etdiyi qəzetlər və jurnallar inqilabi və ya mütərəqqi ictimai təşkilatlara mənsub olmuşdur. “Hümmət”, “Hürriyyət”, “Yoldaş”, “Zəhmət sədası”, “Azərbaycan fəqərəsi”, “Kommunist” və “Qızıl qələm”, “Şərq qadını”, “Kəndli”, “Həqiqət”, “Acır”, “Zəfər”, “Azərbaycan” və bu kimi qəzet və jurnallar Pişəvərinin jurnalistika fəaliyyətinin əsas çıxış sahəsidir.

Pişəvəri haqlı olaraq böyük iftixar hissilə yazırdı: “Mənim fikrim, qələmim və həyatım həmişə xalqa məxsus olmuşdur” [5]. Ürəyini öz xalqının ürəyi ilə birləşdirən yazıçı-publisist onun döyüntülərini dərinləndirən hiss etmiş və nəbzini tutmağa müvəffəq olmuşdur. Yüksək vətənpərvərlik

hisslərinin tərənnümü Pişəvəri publisistikasının xarakterik xüsusiyyətidir. Bu elə bir xüsusiyyətdir ki, onsuz Pişəvərinin publisistikası haqqında düzgün təsəvvür yaratmaq mümkün deyil. Vətən sevgisi, xalqın azadlığı və səadətinə olan dərin məhəbbət alovlu publisistin ilham mənbəyi idi. Güney Azərbaycan xalqının azadlığı, onun öz müqəddəratını təyin etmək hüququnu ələ gətirməsi uğrunda Pişəvəri bütün ömrü boyu mübarizə etmiş, bu yüksək arzuya çatmaq üçün heç bir fədakarlıqdan çəkinməmişdir.

XIX əsrin ikinci yarısında, XX əsrdə yaşamış Azərbaycan ziyalıları danışiq dili əsasında ədəbi dilimizi qurmağa, əsərlərinin (istər bədii, istər publisistik) dilini xalqa yaxınlaşdırmağa çalışmışlar. Ana dilinin zəngin, təbii və həyatı bədii təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə etməklə onlar bir tərəfdən xalq dili zəminində ədəbi dili formalaşdırmağa çalışmış, ikinci bir tərəfdən, əsərlərinin bədii təsir gücünü artırmaqla xalq psixologiyasına daha güclü təsir göstərmiş, üçüncü bir tərəfdən, sonrakı dövrlər üçün örnək-ədəbi məktəb yaratmışlar.

Bu baxımdan yanaşanda Mir Cəfər Pişəvərinin publisistikası dəyərli və maraqlı bir irsdir. Böyük publisist ana dilinin saflığı məsələsini həmişə diqqət mərkəzində saxlamış, elə ilk qələm məhsullarından “söz söyləyəndə dili əymək, on-on beş dəqiqə gücənib bir ərəbi, özü də qələt söz tapıb demək” [6] əleyhinə olmuşdur. Müasirlərinin ana dilini eybəcər bir şəkllə salıb, əsərlərinin dilini ağırlaşdıran, fikri dolaşiq və anlaşılmaz bir formada ifadə edənlərə qarşı çıxış edən Pişəvəri hələ “Hümmət”, “Açıq söz”, “Hürriyyət”də çıxan məqalələrini ana dilinin cənub ədəbi-danışıq dili üslubları qarışıqı şəklində yazırdı. Bu məqalələrdə dilimizə yad olan əcnəbi sözlərin işlənməsinə bacardıqca yol verilməyib. Sonralar “Kommunist”, “Şərq qadını”, “Qızıl qələm”, “Kəndli”, “Azərbaycan” və sair qəzet və jurnallarda çap etdirdiyi məqalələrin dili daha canlı və səlisdir. Pişəvəri cümlələri süni surətdə mürəkkəbləşdirib, sadə bir şəkildə deyilə biləcək fikri dolaşdırmağın əleyhinə idi. Sonrakı dövrlərdə də o, özünün bu yaradıcılıq ənənəsinə sadıq qalır: - Məqsədimiz ədəbi müsabiqə deyil, xalqı başa salmaq, ona həqiqəti aşkar bir surətdə göstərməkdir [4], – deyirdi. Onun publisistikasının üslub xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün irəli sürdüyü bu fikrin böyük əhəmiyyəti vardır. Belə ki, Pişəvəri, məqalələrinin bədiiliyi və üslub gözəlliyinə xüsusi diqqət verir, onların dili üzərində səylə çalışırdı.

M.C.Pişəvərinin Azərbaycan dilində yazdığı məqalələrinin böyük bir qisminin başlığı çox yığcam, konkret və az qala aforistik səciyyəlidir: “O yan bu yandan”, “Ayılıbdır”, “Karlar eşitsin, korlar da görsün”, “Qardaş qanı tökülməsin”, “Daldan atılan daş topuğa dəyər”, “Nədən narazıyıq?”, “Ayı dostluğu”, “Azərbaycan yatmamışdır”, “Biz də bunu deyirik”, “Cücəni payızda sayarlar”, “Uşaq tovlayırlar” və s. Göründüyü kimi, bu məqalələrin bəzisinin sərlövhəsi elə atalar sözü və ya məsəldir. Bu yığcam başlıq xalqın diqqətini daim cəlb etmişdir. M.C.Pişəvəri publisistika tariximizdəki bu ənənəni davam və inkişaf etdirmişdir. Pişəvəri publisistik məqalə və felyetonlarının məzmununda da atalar sözü və məsəllərdən geniş istifadə etmişdir. Məsələn, müsavətçilərin dövründə möhtəkirlər əleyhinə yazdığı məqaləsində “İlanın ağına da lənət, qarasına da”, “İranda islahat” sərlövhəli məqaləsində “Qaraçının kəndxudası da qaraçı olar...”, İranın mürtəcə qəzetləri haqqında “Dərə xəlvət tülkü bəy”, Azərbaycan inqilab ərəfəsində olarkən “Haqq verilməz, alınar”, inqilabi situasiyadan düzgün istifadə etməyənlərə xitabən “Daldan atılan daş topuğa dəyər”, Cənubi Azərbaycan xalqının milli azadlıq hərəkatına böhtan atanların cavabında “İt hürər, karvan keçər” və onlarca atalar sözü və məsəldən yerində istifadə edilmişdir.

Maraqlı və örnək olası xüsusiyyətlərdən biri budur ki, Pişəvəri nitqlərində də folklordan bəhrələnmişdir. Məsələn, Təbriz radiosu ilə nitqində kəndlilərin torpaq məsələsi ilə bağlı Tehranın narazılığını Molla Nəsrəddinin yorğanının oğurlanması məsələsi ilə müqayisə etmişdir və s. Pişəvəri öz publisistikasında təşbih, təkrir, mübaligə, müqayisə və bu kimi bədii ifadə vasitələrindən də geniş istifadə etmişdir. Pişəvəri Cəlil Məmmədquluzadənin yolu ilə getmiş və onun uzun illər boyu yaradıcılıq təcürbələrindən bəhrələnmişdir. Məsələn, Pişəvəri 1919-20-ci illərin qanlı terror hadisələrini belə ifadə edirdi: “... Bəli, bu günlər Bakı və ətrafı çox asudəlikdir, belə ki, qurd qoyun ilə gəzir” [11].

Bu ifadəni Cəlil Məmmədquluzadə hələ “Molla Nəsrəddin”in ilk nömrəsində “Peterburq – 30 mart, bütün Rusiya məmləkəti sakitlikdir, qurd quzu ilə otlayır”, şəklində işlətməmiş və sonra xa-

tirələrində həmin xəbəri belə izah etmişdir: "... Guya müxbirimiz oradan yazır ki: "Sakitlikdir, qurd quzu ilə otlayır". Bunun mənası budur ki, haman doqquz yüz altıncı ildə, ümumən bütün Rusiyada, xüsusən o vaxt imperatorun paytaxtı olan Peterburqda böyük rahatsızlıqlar və bəlkə ixtişaşlar vəqə olurdu. Azadixahlar və firqələr... başlarını qalxızıb üsyan edirdilər. Qurda oxşayan Padşah hökuməti əhalini həmişəki kimi boğub yemək xəyalından düşmək istəmirdi. Və hər gün oradan Tiflisə növ-növ əməllər tətili, sui-qəsd və bu qism təzə xəbərlər gəlməkdə idi" [8, s.464-465]. Deməli, Pişəvərinin əsərlərində, xüsusən felyetonlarında dil-üslub xüsusiyyətləri C.Məmmədquluzadənin üslub-dil xüsusiyyətlərinə çox oxşayır. Bu ustad-şagird bəhrələnməsi kimi maraqlıdır. Belə misalların sayını xeyli artırmaq olar. Pişəvəri hələ yaradıcılığının ilk dövründən başlayaraq Azərbaycan ədəbiyyatının demokratik nümayəndələrindən öyrənmiş və onların yolunu davam etdirmişdir. Bu xüsusiyyətlər Pişəvərinin yalnız azərbaycanca yazdığı məqalələrinə deyil, eyni zamanda farsca yazdığı əsərlərinə də aiddir. Belə ki, böyük publisist fars dilində yazdığı məqalələrində fars klassik ədəbiyyatı və folklorundan istifadə etməklə fikrin obrazlı-bədii, yığcam-kəsərlə ifadəsinə nail olmuşdur.

Professor Teymur Əhmədovun N.Nərimanovun publisistikası barədə dediyi fikri Pişəvərinin də publisistikasına şamil etmək olar: "N.Nərimanovun publisist yazılarında İran milli azadlıq hərəkatının sadəcə icmalı deyil, bu hadisələrin xarakteri, mahiyyəti və istiqaməti obyektiv şəkildə izah edilmişdir. İran inqilabı hadisələrini diqqətlə izləyən görkəmli ictimai xadimin alovlu sözləri xalq ölüm-dirim mübarizəsində qətiyyətli, cəsarətli, sərvaxt və həmrəy olmağa ruhlandırır" [9, s.8].

Nəticə / Conclusion

Azərbaycan mətbuatının özünəməxsus satirik və yumoristik, bədii-fəlsəfi, ictimai-siyasi və ədəbi-publisistik sistemi yaranıb formalaşmışdır. Belə ki, xalqın həyatı, tarixi, mədəniyyəti və dili, sosial-iqtisadi, ictimai-mənəvi vəziyyəti ilə bağlı məsələlər, milli azadlıq, milli özünütanıma kimi problemlər Azərbaycan jurnalistikasının 122 illik salnaməsində xüsusi yer tutmuşdur və bu gün də aktual olaraq səslənir. Azərbaycan publisistikasının poetika və estetikasının, üslub, dil və janr, forma xüsusiyyətlərinin yaranıb formalaşması və inkişafında H.Zərdabi, Ünsizadə qardaşları, C.Məmmədquluzadə, Hacıbəyov qardaşları, Ə.Hüseynzadə, Ə.Cəfəroğlu, Ə.Ağayev kimi nümayəndələri ilə bir sırada Mir Cəfər Pişəvərinin də xidmətləri vardır. O, tək-cə ictimai dövlət xadimi kimi deyil, həm də bir ədib-nasir, tənqidçi və qüdrətli publisist kimi ədəbiyyat və mədəniyyət, publisistika tariximizdə layiqli yer tutur.

Ədəbiyyat / References

1. "Hümmət" qəzeti, 1917-ci il nömrələri.
2. "Acır" qəzeti, 1943-1946-cü il, № 91.
3. "Azərbaycan cüzi layənfəkki İran" qəzeti, № 1, 1918-ci il.
4. "Azərbaycan" qəzeti. Bakı, № 9, 1918-ci il.
5. "Həqiqət" qəzeti, Tehran, 1922-ci il, № 76.
6. "Hürriyyət" qəzeti. Bakı, 1919-1920-ci illər, № 42; 31; 48; 35; 44.
7. "Yoldaş" jurnalı. Bakı, 1920-ci il nömrələri.
8. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası: 3 cildə, II c. Bakı, "Elm", 1988.
9. Əhmədov T.Ə. N.Nərimanovun yaradıcılıq yolu. Bakı, "Yazıçı", 1992.
10. İbrahimov M.Ə. Tufanlara kömək edən qələm. Bakı, Azərnəşr, 1987.
11. Məmmədquluzadə C.H. Əsərləri. 3 cildə, III c. Bakı, Azərb. EA nəşriyyatı, 1967.
12. Məmmədov M.Q. Nərimanov və ana dili. Bakı, "Elm", 1971.
13. Pişəvəri M.C. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərnəşr, 1984.

Публицистика Мир Джафара Пишавари

Вугар Ахмед

Доктор филологических наук, Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА.
Азербайджан.

E-mail: vuqar.ehmed.63@mail.ru

Резюме. В публицистике М.Дж.Пишавари содержатся высокие идеи. Общественный деятель, журналист, твёрдо хранивший в своей 30-летней творческой деятельности здравые убеждения, как очевидец самых трудных общественно-политических событий, всегда был представителем мыслей и мечтаний самых прогрессивных сил общества. Характеризуя публицистику М.Пишавари, следует особо подчеркнуть её художественные особенности с точки зрения богатства жанров и форм. Так, Мир Джафар Джавадзаде писал фельетоны, очерки, критические примечания, статьи на социальные, исторические, философские темы за подписями “Аджул”, “Нади”, “Семендер”, “П” и др., разоблачающие социальные пороки своего времени, политику мирового империализма, иранского шовинизма. Публицистика Пишавари является плодом художественного пера писателя. Многие его статьи читаются как художественное произведение. Это свойство происходит, помимо последовательности мысли, привлекательного повествования, лаконичности и образности языка, благодаря умелому использованию художественно-образительных средств. Не только в очерках, но и в ряде статей Пишавари старался выразить свою мысль посредством художественного изображения реальных событий и отдельных образов. Поэтому, говоря о публицистике Пишавари, прежде всего, представляется пламенная публицистика писателя.

Ключевые слова: публицистика, пресса, газета, очерк, рецензия, фельетон, статья, журналистика, патриотизм

Mətbuatın ana dilinin və ədəbiyyatın qorunmasında rolu

Pərvanə Məmmədli

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu.
Azərbaycan.

E-mail: mamedlli_ph@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0001-9956-2190>

Annotasiya. Uzun onilliklər boyu müxtəlif siyasi-ideoloji, milli-mədəni cərəyanlara, ziyalılara məxsus nəşrlər, eyni zamanda digər kütləvi informasiya vasitələri artıq ana dili, milli mədəniyyət və milli kimlik məsələlərinin yeganə birləşdirici faktor olduğunu dərk edir və milli özünüdərkə aparan yolun milli maarifçilikdən keçdiyini bilir, bu sahəyə diqqəti artırır. Əsrlər boyu İranın möhkəmlənməsində və tərəqqisində əsas rol oynayan, yeri gələndə canını belə əsirgəməyən Azərbaycan türkləri bu gün də öz hüquqları uğrunda yorulmadan mübarizə aparırlar. Bu müqəddəs işdə çətinliklərlə nəşr edilən hər bir mətbuat nümunəsinin adicə bir sayının da böyük siyasi, mədəni əhəmiyyəti vardır. Bu yazıda Cənubi Azərbaycan mətbuatının 200 illik yoluna nəzər salınmış, zəngin tarixi irsin ən önəmli məqamları göstərilmiş və təhlilə cəlb olunmuşdur.

Açar sözlər: Cənubi Azərbaycan, mətbuat, ana dili, ədəbi nümunələr, assimilyasiya

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.203>

Məqaləyə istinad: Məmmədli P. (2020) *Mətbuatın ana dilinin və ədəbiyyatın qorunmasında rolu*. "Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı", № 1, səh. 186-193

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 01.06.2020; qəbul edilib – 09.06.2020

The role of the press in the protection of mother language and literature

Parvana Mammadli

Doctor of Philosophy in Philology, Institute of Literature named
after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: mamedlli_ph@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0001-9956-2190>

Abstract. For many decades, publications belonging to various political-ideological, national-cultural movements, intellectuals, as well as other mass media realized that the only unifying factor is the issues of native language, national culture and national identity, and knew that the path to national self-awareness passed through national enlightenment, and they paid more attention to this area. Azerbaijani Turks, who have played a key role in the strengthening and development of Iran for centuries are still fighting tirelessly for their rights. On this way, only a small number of examples of each press published with difficulties has great political and cultural significance. This article views the 200 years history of the South Azerbaijani press, highlights and analyzes the most important aspects of its rich historical heritage.

Keywords: Southern Azerbaijan, the press, mother tongue, literary samples, assimilation

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.203>

To cite this article: Mammadli P. (2020) *The role of the press in the protection of mother language and literature*. "Azerbaijan Literature Studies", Issue I, pp. 186-193

Article history: received – 01.06.2020; accepted – 09.06.2020

Giriş / Introduction

Mətbuat hər bir xalqın ictimai-siyasi və ədəbi həyatının güzgüsü sayılır. Cənubi Azərbaycanın mətbuat tarixi ilə milli azadlıq hərəkatı həmişə paralel olmuşdur. Hər inqilabdan sonra mədəni həyatda da irəliləyiş olub. 1906-1911-ci illər Məşrutə inqilabı, 1920-ci il Xiyabani hərəkatı, 1945-ci il 21 Azər hərəkatı, nəhayət, 1978-1979-cu illər İran inqilabı təkcə XX əsrdə Cənubi Azərbaycan türklərinin aparıcı qüvvə kimi iştirak etdiyi əsas ağırlıq mərkəzini təşkil etdiyi, böyük itkilər verdiyi inqilabi hərəkatlardır.

XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanı idarə edən Abbas Mirzə Avropaya yaxınlaşmaq üçün ölkədə bir çox sahələrdə islahatlar keçirməyə başlayır. Uğurla nəticələnən bu islahatlar tək Azərbaycanda deyil, bütün İranda kitab çapı və litoqrafiyanın tətbiqi, tərcümə işi, Avropaya tələbələrin göndərilməsi (bu hal Şərqdə ilk təşəbbüs idi – P.M.) ilə tarixə daxil oldu. İlk çap dəzəgahını Təbrizə gətirdən, ilk kitabları çap etdirən də Abbas Mirzə oldu. Azərbaycandan sonra bütün İranda qurulan mətbəələr basmaxana, orada işləyənlərsə basmaçı adlanırdı. Bu da onun türklər tərəfindən yaradıldığına əyani göstəricisi idi.

Əsas hissə / Main part

XIX-XX yüzilliklərdə Azərbaycan türkləri tək Cənubi Azərbaycanda deyil, eləcə də İranda elm, maarif, mədəniyyətə irimiqyaslı yeniliklər gətirmiş, bu sahədə aparıcı qüvvə olmuşlar.

Abbas Mirzənin layiqli davamçılarından olan Məhəmməd Həsən xan Müqəddəm Etimadül-səltənə dövrünün mütərəqqi şəxsiyyətlərindən idi. İctimai xadim adını qazanmış Məhəmməd Həsən xan tarixçi-alim idi. Qacarların rəsmi tarixçisi olmuş, sonralar mətbuat və çap işləri naziri təyin olunmuşdu. O, İranda və Cənubi Azərbaycanda maarifin, o cümlədən elmin, kitab çapı və qəzet nəşrinin inkişafında əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir. Layiqli qiymətini almamış, xalqı tərəfindən az tanınmış istedadlı, cəfakəş ziyalı Məhəmməd Həsən xan haqqında daha ətraflı məlumat vermək yəqin ki, yerinə düşərdi.

Məhəmməd Həsən xan bir çox Şərq və Avropa dillərini yaxşı bildiyi üçün uzun illər Nəsrəddin şah Qacarın (1831-1896) şəxsi mütərcimi, tərcümə və nəşriyyat naziri olmuşdur. Məhəmməd Həsən xan əvvəl "Sani-əd-daulə" (Dövlət sənətkarı), sonralar "Etimad-ül-səltənə" (Sultanın etimadı) ləqəblərini daşıyır. Məhəmməd Həsən xan Qacarların tarixinə, ictimai elmlərə, həmçinin İranın, eləcə də Azərbaycanın tarixi və coğrafiyasına aid 30-dan artıq kitabın müəllifidir. Avropa ədəbiyyatından etdiyi tərcümə kitablarının sayı 10-u keçir. Bu əsərlərin çoxu İranın, eləcə də Cənubi Azərbaycanın mədəniyyət tarixindən və coğrafiyasından bəhs edən gözəl mənbələrdir.

Cənubi Azərbaycanın, eləcə də İranın maarifçilik tarixində Mirzə Həsən Rüşdiyyə, Cabbar Baxçaban Hacı Məhəmməd Naxçıvaninin böyük xidmətləri olub. M.H.Rüşdiyyə İranda ilk üsuli-cədid məktəbinin, C.Baxçaban ilk uşaq bağçasının, lal-karlar üçün xüsusi məktəbin yaradıcısı sayılır. 1888-ci ildə Mirzə Həsən Rüşdiyyə tərəfindən Təbriz şəhərində ilk üsuli-cədid məktəbinin əsası qoyulur. Bu məktəb İran maarifi tarixində ilk yeni üsullu məktəb idi. İran maarifinin atası sayılan M.H.Rüşdiyyənin öz xalqı qarşısında ən böyük xidmətlərindən biri də müasir bilikləri və ana dilini təbliğ edən bir çox dərsləklər – "Ana dili", "Vətən dili" dərsləklərini yaratması idi. Bunu da qeyd etmək yerinə düşər ki, M.H.Rüşdiyyə də ayrı-ayrı vaxtlarda "Məktəb" və "Tehran" adlı qəzetləri nəşr etdirmişdi.

Öz ölkəsinin demokratik qanunlarla idarə olunub hər sahədə inkişaf etmiş, xarici inhisarçılardan azad bir dövlət kimi görmək istəyən mütərəqqi və mübariz şəxslər mərkəzlər, gizli cəmiyyətlər yaradaraq onun ətrafında birləşirdi. Bu fədakar ziyalılar xalqın ictimai fikrinin formalaşmasına və inkişafına təsir göstərmək üçün yeni mətbu orqanları təsis edirdilər. “1897-ci ildən başlayaraq Cənubi Azərbaycanda dövrün tanınmış şəxsiyyətləri Hüseyn xan Ədalət “Əlhədid”, Sadiq xan Ədibülməmalik “Ədəb”, Hüseyn Təbibzadə “Kamal”, Məhəmmədəli Tərbiyət (H.Tağızadə, M.Şəbüstəri, H.Ədalətlə birgə) “Gəncineyi-Fünun” kimi qəzet və jurnalları nəşr edirdilər. Bu mətbu orqanları publisistik dillə ölkənin ictimai-siyasi vəziyyətini açıb göstərir, xalqı müstəmləkəçilərə və istibdada qarşı mübarizəyə səsləyir, ölkədə islahatlar keçirilməsinə, qabaqcıl ideyaların yayılmasına səy göstərirdilər” [6, s.43].

1898-ci ildə Təbrizdə “Ədəb” qəzetini nəşr edən Sadiq xan Fərəhani sonralar, 1905-ci ildə Bakıda Əhməd bəy Ağayevin redaktorluğu ilə nəşr olunan “İrşad” qəzetinin farsdilli əlavəsini çıxarır. “İrşad”ın farsca cəmi 13 sayı çıxmış və bu əlavələrdə ədəbi-ictimai fikir tariximiz üçün çox maraqlı faktlara rast gəlmək mümkündür”. Məsələn, onun saylarından birində böyük mütəfəkkir M.F.Axundovun indiyə qədər əldə olunmayan ərəbcə yazılmış “Təlqinnamə” əsərindən bir hissə çap olunmuşdur. Bu isə onu göstərir ki, bu əsər həqiqətən mövcud olmuşdur [4, s.45].

Digər Azərbaycan mətbuatı üçün maraqlı bir fakt. “Molla Nəsrəddin” jurnalı çap olunmuşdan hələ 14 il öncə 1892-ci ildə Təbrizdə Azərbaycan türkcəsində “Şəbnamə” adlı kiçik formatlı, illüstrasiyalı, yeni ideyalarla zəngin, çox düşündürücü satirik mətbu orqanı mövcud idi. Onun səhifələrində xalqı narahat edən sosial problemlərə toxunulur, mövcud quruluşdakı çatışmazlıqları tənqid edən kəskin yazılar hazırlanırdı... Qəzetin redaktoru sonralar yenə də Təbrizdə “Ehtiyac”, “İqbal” və Azərbaycan satirik dərgilərini çıxaran istedadlı publisist təbrizli Əliqulu Səfərov idi [4, s.56].

Qəzet redaktorları, yeni tipli üsuli-cədid məktəblərinin baniləri və digər mütərəqqi düşüncəli şəxsiyyətlər hər cür təzyiqlərə məruz qalsalar da, o zamanlar yeni yaranan maarif və mədəniyyət ocaqlarının ətrafında toplanır və gizli fəaliyyətlərini davam etdirirdilər. Vətənə xidmət edən, onun tərəqqisinə çalışan ziyalılar, naşir və redaktorlar, ölkədə söz və mətbuat azadlığına imkan və şərait olmadığı üçün öz qəzetlərini xaricdə çap edib İranda, Cənubi Azərbaycanda yayırdılar. Ölkədən xaricdə nəşr olunan bu qəzetlər xalqın oyanmasında, kütlələrin dövrün mütərəqqi ideyaları ilə tanış edilməsində mühüm rol oynayırdılar. Bu qəzetlərdə qoyulan əsas məsələlər bunlar idi: mövcud rejimin ifşası, mütləqiyyət rejiminin konstitusiya rejimi ilə əvəz olunması, ölkədə yeni islahatların keçirilməsi (xüsusilə maarif sahəsində). Bu qəzetlər dövlət qəzetlərindən fərqli olaraq İranın mövcud vəziyyətini tənqid edir və əfkari – ümumiyyəyə güclü təsir göstərirdi. Belə mətbu orqanların ən birincisi Tahir Təbrizinin 1875-ci ildə İstanbulda nəşr etdiyi “Əxtər” qəzeti idi. Türkiyədə “Əxtər”lə yanaşı, “Şahsevən” də çap olunurdu. “Şahsevən”in redaktoru bizə yaxşı tanış olan yazıçı Əbdürrəhim Talıbov idi. Bunlardan başqa Misirin Qahirə şəhərində “Hikmət”, “Kəmal”, Hindistanın Kəlküttə şəhərində “Həblülmətin” çap olunurdu. Bu qəzetlərdə İranın ictimai həyatında olan bir sıra həqiqətlərin üstü açılıb, ölkədəki yaramazlıqlar haqqında ibrətli tənqidi məqalələr yazıldığına görə hakim dairələrin qəzəbinə səbəb olur və onların İranda yayılmasına süni maneələr yaradırdı. “Lakin xalq içərisində mütərəqqi qəzetlərə rəğbətə çoxalma ilə əlaqədar olaraq həmin mətbu orqanları müxtəlif yollarla ölkəyə gətirilib əldən-ələ keçir, oxunurdu. Söz yox ki, mühacir mətbuat İranda Məşrutə inqilabının baş verməsinə zəmin yaradan əsas amillərdən biri olmuşdu” [6, s.67].

O illərdə Təbrizdəki hadisələrin tək seyrçisi deyil, həm də fəal iştirakçısı olan M.Ə.Rəsulzadə “İran məktubları”nda yazırdı ki, Məşrutə dövrü cənubi azərbaycanlıların milli-mədəni hərəkatından milli haqlar uğrunda siyasi mübarizəyə bir keçid mərhələsi olub [3, s.49]. O dövrdə İran tarixində ilk dəfə Avropa standartlarına uyğun olan və ölkədə ən çox oxunan və ən nüfuzlu qəzet sayılan “İran-nou” gündəlik qəzeti nəşr olunurdu. Qəzetin redaktoru M.Ə.Rəsulzadə idi. M.Ə.Rəsulzadənin sözləri ilə desək, “İran-nou” İran Demokratik firqəsinin fikirlərini yayırdı, yaradıcı heyəti də Azəri türklərindən təşkil olunmuşdu.

Bu dövrdə Azərbaycanda 50-yə yaxın qəzet və jurnal çap olunurdu. Tək Təbrizdə deyil, Urmiya, Ərdəbil, Həmədanda və başqa şəhərlərdə “Dəbistan”, “Əncümən”, “Azərbaycan”, “Nəleyimillət”, “İstiqlal”, “Buqələmun”, “Təbriz”, “Şəfəq” kimi bir çox qəzetlər nəşrə başladı. Ölməz M.Ə.Sabirin də şeirlərində böyük önəm verdiyi Məşrutə inqilabı dönməndə mətbuat həqiqətən ictimai-siyasi və ədəbi həyatın güzgüsünə çevrilmişdi. “Dövrə xas olan xüsusiyyətlərdən biri də yaranan ədəbiyyatın ayrıca kitab və digər bədii nümunələrdə deyil, məhz mətbuat səhifələrində əks olunması idi. Məsələn, Əşrəfəddin Qəzvini tərəfindən Rəştdə nəşr olunan “Nəsimi-Şimal” qəzetinin əksər səhifələri şeir nümunələrindən ibarət idi. Yusifxan Etisalinmülkün redaktorluğu ilə çıxan “Bahar” qəzetində Yusif xanın şeirləri və rus, fransız, ərəb ədəbiyyatından etdiyi tərcümələr əsas yer tuturdu. “Sure-İsrafil” qəzetində bu mətbu orqanın baş yazısı Əli Əkbər Dehxudanin daimi rubrikası olan “Çərənd pərənd” də o dövr üçün yeni olan siyasi felyetonun nümunələri yaranırdı” [6, s.45].

Birinci Cahan savaşından sonra İranda və Cənubi Azərbaycanda üsyanlar baş vermişdi. Hələ gənc yaşlarında Məşrutə hərəkatında iştirak edən və onun öndərlərindən biri olan Şeyx Məhəmməd Xiyabani sonralar Cənubi Azərbaycan tarixində ilk dəfə olaraq demokratik partiya, demokratik rejim yaratmağa nail oldu. 1917-1921-ci illər arasında Cənubi Azərbaycanda 20-dən artıq yaxın müxtəlif istiqamətli mətbu orqanları çap olunurdu. Dövrün aparıcı mətbu orqanları “Təcəddüd” qəzeti və “Azadistan” dərgisi idi. Ş.M.Xiyabani redaktoru olduğu “Təcəddüd” qəzetindəki yazılarında Azərbaycan xalqının hüquqlarını göstərir, onun istiqlalıyyət məsələsinə toxunurdu. Ş.M.Xiyabaninin rəhbərliyi ilə yaranmış Xiyabani hərəkatı və mətbu orqanı “Təcəddüd” qəzeti ictimai fikir sahəsində olduğu kimi, ədəbiyyatda da həm forma, həm də məzmununda yenilik yaratmışdır.

“Demokratik hərəkatın başçısı Ş.M.Xiyabaninin yaxın köməkçisi və həmkarı olan Tağı Rüşfət “Təcəddüd” və “Azadistan” jurnalında dərc etdirdiyi şeirləri, eyni zamanda dərin məzmunlu məqalələri ilə milli-azadlıq hərəkatına yaxından kömək göstərir, İranda poeziyanı yeniləşdirmək, həm də onu mətn, forma, üslub və dil cəhətdən yeniləşdirməyə xidmət edirdi” [1, s.123]. Beləliklə, İranda yeni şeirin təməli “Təcəddüd” qəzetinin ətrafına toplaşan Tağı Rüşfət, Cəfər Xamneyi, Şəms Kəsməi kimi Azərbaycan şairləri tərəfindən qoyulurdu.

Hər iki tayda Azərbaycan xalqının düçar olduğu mənəvi ağırları əks etdirən “Molla Nəsrəddin” jurnalı bu xalqın milli birliyinin təşəkkülündə böyük rol oynamışdır.

Bildiyimiz kimi, Təbrizdə “Molla Nəsrəddin” jurnalının 8 sayı çıxmışdı. 1921-ci ilin fevral ayında nəşrə başlayan jurnalın həmin ayda iki, mart ayında üç, aprel ayında iki, may ayında isə bir sayı işıq üzü görmüşdü.

“Təbrizin mütərəqqi və qabaqcıl ziyalıları “Molla Nəsrəddin” jurnalı redaksiyası ətrafında sıx toplaşmışdılar. Bunlar C.Məmmədquluzadə ilə tez-tez görüşür, ondan məsləhətlər alırdılar. Onlar var qüvvələri ilə jurnalın nəşrinə kömək edirdilər” [2, s.67]. Əbülfütuh Ələvi, İsgəndərhan Qaffari, Mözüc Şəbüstəri, Hacı Əli Şəbüstəri, Möhsün xan Sərtibi, Əsgər Azərvənd və başqaları əldə etdikləri məlumatları, məqalə, felyeton və şeirləri “Molla Nəsrəddin” redaksiyasına çatdırır, jurnalla xalq arasında sıx əlaqə yaradırdılar.

1941-ci ildə Sovet ordusu tərkibində Cənubi Azərbaycana gəlmiş yaradıcı ziyalılar “Vətən yolunda” qəzetini təsis etmişdilər. Qəzetin ilk sayı 1941-ci ilin oktyabr ayının 11-də çapdan çıxdı. Qəzet Azərbaycan dilində gənaşırı çap olunurdu. Qeyd etmək lazımdır ki, “Vətən yolunda” qəzeti 1920-ci ildə Xiyabani hərəkatı yatırıldıqdan sonra Azərbaycan dilində çıxan ilk qəzet idi [7, s.38]. (İki dildə çıxan qəzetlər mövcud olsa da, Azərbaycan dilində materiallara çox az yer ayrılırdı – P.M.). Qəzetin fəaliyyəti dövründə (1941-1946) onun baş redaktorları Mirzə İbrahimov, Həsən Şahgəldiyev və Rza Quliyev olmuşlar. “Vətən yolunda” qəzetində dərc olunan materiallar da ikiyə parçalanmış xalqın mənəviyyatı, mədəniyyəti, tarixi, ədəbiyyatı küll halında verilirdi. Qətiyyətlə deyə bilərik ki, 1941-1946-cı illərdə Cənubi Azərbaycanda milli ruhun oyanması, milli özünüdərk bədii inikası “Vətən yolunda” qəzeti ilə bağlı olmuşdur.

1905-1911-ci illərdə Məşrutə hərəkatı, 1917-1920-ci illərdə Şeyx Məhəmməd Xiyabani üsyanı zamanı nəşr olunan mətbuat və ədəbiyyatda ədəbi-bədii publisistik yazılar az deyildi. Lakin

çap olunan nəzm və nəsr nümunələrində vətənpərvərlik və milli təəssübkeşlik hissləri 40-cı illərdəki kimi qabarıq və güclü deyildi. O illərdə “Vətən yolunda” qəzetinin səhifələrində ikiye bölünmüş xalqın faciəsini, dərđini, hiss və duyğularını əks etdirən “parçalanmış vətən həsrəti”, “ayrılıq” mövzusu yaranırdı.

Xatırladaq ki, uzun illər (xüsusilə 1920-ci illərdən sonra) hər iki tayda – sovetlər birliyində bolşevik, İranda şah rejimi tərəfindən “ikiyə bölünmüş Azərbaycan məsələsi” mövzusu yasaq olunmuşdu. 1941-ci ildən etibarən sonralar hər iki tayda ikiye bölünmüş xalqın faciəsini: “ayrılıq, həsrət” motivlərinin ədəbiyyata gətirilməsinin bünövrəsi ilk dəfə “Vətən yolunda” qəzetinin və “Azərbaycan” jurnalının səhifələrində qoyulmuşdur.

Azərbaycanda ictimai həyatın demokratikləşməsi burada şəraitin dəyişməsi ilə müşahidə olunurdu. Belə bir şəraitdə yerli vətənpərvər demokratik və milli ziyalıların nümayəndələri “Azərbaycan” cəmiyyətində birləşməyi qərara aldılar. Azərbaycanın demokratik nailiyyətlərinin bərpa olunması, azərbaycanlıların milli hüquqlarının təmin edilməsi, dil və mədəniyyətin dirçəlişi məsələsi Azərbaycan Cəmiyyətinin öndə duran vəzifələrindən idi. Qəzet 1941-ci il noyabrın 1-dən Əli Şəbüstəri və İsmayıl Şəmsinin redaktorluğu ilə nəşr olunmağa başlayıb. “Azərbaycan” cəmiyyətinin orqanı olan bu qəzet ilk sayındakı baş məqalədə tutacağı yol və fəaliyyəti haqqında yazırdı: “Azərbaycan”ın seçdiyi yol, mövcud vəziyyətinin, əfkari ümuminin, habelə xalqın gündəlik ehtiyaclarının aynasına çevrilərək ictimai şüuru istiqamətləndirmək, onu işıqlandırmaqdır” [7, s.89].

Qəzet orqanı olduğu Azərbaycan Demokrat partiyasının məqsəd və məramını sadə Azərbaycan dilində xalqa çatdırırdı.

O illərdə “Vətən yolunda” və “Azərbaycan” qəzetlərində folklorun toplanıb öyrənilməsi geniş yayılmışdı. Uzun illər ana dilində təhsildən, mətbuatdan, kitab oxumaqdan məhrum olan azərbaycanlılar bəlkə də yalnız folklorun hesabına öz milli varlıqlarını qoruya bilmişdilər.

“Azərbaycan” qəzetində müntəzəm olaraq xalqın tarixi qəhrəmanlıq səhifələrindən, klassik ədəbi nümunələrdən çağdaş şairlərin əsərlərindən parçalar verilirdi. “Qəzet səhifələrində ilk şeirləri görünən Əli Fitrət, Hilal Nasiri, Mir Mehdi Etimad və başqalarının təşəbbüsləri nəticəsində ana dilində yazanların sayı artır, mətbuat aləminə yeni qüvvələr gəlirdi” [7, s.89]. “Azərbaycan” qəzeti ən yaxşı yazıçı və jurnalistləri öz ətrafında birləşdirə bilmişdi. Bunlardan Firudin İbrahimi, M.Turabi, H.Xoşginabi, İsmayıl Şəms, Q.Qəhrəmanzadə, Abbas Pənahi, Əhməd Musəvi və b. göstərmək olar.. “Azərbaycan” qəzetində ən möhkəm və məzmunlu, dolğun məqalələr Pişəvərinin qələmi ilə yazılmışdır.

1945-ci ildə Cənubi Azərbaycanda S.C.Pişəvərinin rəhbərliyi ilə Milli Demokratik Hökumət quruldu. Məhz həmin hökumət İranın daxilində Azərbaycanın milli muxtariyyət hüququnu bərpa edərək azərbaycanlıların öz ana dilində danışmaları, yazıb-oxumaları üçün şərait yaratdı. O illərdə ayrı-ayrı ədəbi-mədəni və siyasi cəmiyyətlərin birliklərinin öz mətbu orqanları mövcud idi. Təbrizdə Azərbaycan milli məclisinin orqanı olan “Azad millət”, Azərbaycan həmkarlar ittifaqının “Qələbə”, Azərbaycan Demokrat təşkilatının “Cavanlar”, bunlardan başqa “Yeni Şərq”, “Fəryad”, “Xavər no”, “Təbriz”, “Şahin”, “Əxtərə-şimal”, “Vətən yolunda”, “Azərbaycan ulduzu”, “Azərbaycan”, “Şəfəq”, “Demokrat”, “Yumruq”, “Ədəbiyyat səhifəsi”, Ərdəbildə “Cövdət”, “Yumruq”, Urmiyada “Qızıl əsgər”, Zəncanda “Azər”, Miyanada “Vətən” adlı qəzet və jurnallar çap olunurdu [7, s.8].

Azərbaycan yazıçı və şairlər cəmiyyətinin “Günəş”, Maarif idarəsinin “Maarif” kimi mətbu orqanları fəaliyyət göstərirdi. Bu nəşriyyatların təsisçi və redaktorları dövrün tanınmış ziyalıları idi. “Qələbə” qəzetinin redaktoru sonralar hər iki tayda repressiyaya məruz qalmış görkəmli şair Məhəmməd Biriya, “Azərbaycan ulduzu” qəzetinin redaktoru isə tanınmış ictimai xadim Hilal Nasiri idi.

1978-1979-cu illər İran İnqilabından sonra İran dövlət konstitusiyasında öz əksini tapan – ölkədə yaşayan bütün xalqların, eləcə də azərbaycanlıların ana dilində ibtidai təhsil almaq, mətbu orqanları çıxarmaq, kitab nəşr etmək kimi hüquqlara malik olduğunu göstərən maddələr qəbul olundu.

1978-1979-cu illər İran inqilabından sonra Cənubi Azərbaycan ədəbi mühitində xüsusi bir canlanma başlandı. 40-dan artıq anadilli mətbuat orqanlarının nəşri Tehrandə və Təbrizdə müxtəlif ədəbi birliklərin fəaliyyətə başlaması ədəbi prosesin təşkilatlanmasına, ədəbi qüvvələrin istiqamətlənməsinə, bədii əsərlərin oxuculara çatdırılmasına ciddi təsir göstərdi. İran İslam Respublikasının 1979-cu ilin dekabrında qəbul edilmiş qanunun 15-ci maddəsində yerli və qövmi dillərin (etnik) kütləvi informasiya vasitələrində, mətbuatda işlənməsinə, məktəbdə isə milli ədəbiyyatın tədrisinə icazə verildi. Əsas qanunun 19-cu maddəsində isə ölkədə müxtəlif millətlərin, xalqların yaşaması dolayısı ilə olsa da etiraf edildi.

Qanunda nəzərdə tutulanlar hamısı dərhal reallaşmasa da, Azərbaycan dili tədris sahəsinə heç cür yol tapa bilməsə də mədəni həyatda bir sıra nailiyyətlər nəzərə çarpırdı.

İnqilabın qələbəsindən az sonra Xomeyninin Təbriz nümayəndəsi Ayətolla Mişkini özü: “Bu nə türkidir ki, radio-televiziya danışır, yarısından çoxu farsdır”, – deyərək Azərbaycan dilinin saflaşdırılmasını vacib sayırdı. Azərbaycan türkcəsi radioda artıq sərbəst işlədilməyə başlayır. Lakin, təəssüf ki, bu günə qədər İranda ana dilində təhsil almaq, qəzet, kitab oxumaq kimi, ən adi insan hüquqları pozulur. 1978-1979-cu illər İran inqilabı Cənubi Azərbaycanda milli mətbuatın dirçəlişi üçün zəmin yaratdı. Xüsusən, inqilabın ilk illərində Azərbaycan dilində onlarca jurnal və qəzet nəşrə başladı. Lakin bunların çoxunun ömrü qısa oldu. Sonuncu inqilab da Cənubda yaşayan böyük bir xalqın milli-mənəvi ehtiyaclarına məlhəm olmadı.

1978-1979-cu illər inqilabı İranda azərbaycandilli mədəniyyətin, mətbuatın, ədəbiyyatın inkişafı üçün nisbi zəmin yaratsa da, 1982-ci ildə nəşr olunan anadilli mətbuat orqanlarının, “Varlıq” istisna olmaqla hamısı bağlandı.

Hələ XIX əsrin sonlarında Cənubi Azərbaycanda maarif sahəsində gözəl bir ənənənin əsası qoyulmuşdu. Məktəb və mədrəsələrdə nəşriyyə və mətbu nümunələri çap olunurdu. 1893-cü ildə Təbrizin “Müzəffəriyyə” mədrəsəsində “Nasiri” adlı qəzet nəşr olunurdu. Bir çox üstün keyfiyyətləri ilə seçilən bu qəzetin redaktoru “Müzəffəriyyə” məktəbinin müdiri idi. İranda ilk üsuli-cədid məktəbinin əsasını qoymuş M.H.Rüşdiyyənin ardıcılıarı yeni məktəblər təsis etdirdilər. Onlar eyni zamanda bu məktəblərdə kitab, qəzet, jurnal nəşri ilə də məşğul idilər. Çox zaman bu işə mədrəsə və məktəblərin öyrənci və tələbələri də həvəslə qoşulurdular. 1907-ci ildə Təbrizdə işıq üzü görən “Ümid” qəzeti Loğmaniyyə mədrəsəsinin tələbələri tərəfindən hazırlanmışdı. Bu ənənə bu gün də davam edir. Cənubi azərbaycanlıların təhsil aldıkları elm ocaqlarında qəzet və jurnallar dərc edilir. Bu, təbii ki, daxili ehtiyacdən irəli gəlir. İranın bir çox iri şəhərlərində, əsasən tibb və texniki sahələr üzrə təhsil alan azərbaycanlı tələbələr ana dilində mətbu orqanlarını çıxarmaqla bir növ mənəvi ehtiyaclarını ödəyirlər. Bununla onlar fars dilinin mütləq üstünlüyünü aradan qaldırır, ana dilində yazıb-oxumağın, nəinki mümkün, həmçinin üstün və zəruri olduğunu açıb göstərməyə çalışırlar. Bu mətbu orqanlarda çox zaman milli kimlik və milli mədəniyyətlə bağlı bilgi və örnəklərə geniş yer verilir. Cənub mətbuatı üçün xarakterik xüsusiyyətlərdən biri də odur ki, öz səhifələrində fars dilində məqalə və materiallar dərc etməklə, Azərbaycan xalqının milli varlığını, mədəniyyətini, zəngin tarix və ədəbiyyatını həm farsdilli, həm də İranın digər qeyri-azərbaycanlı xalqları arasında təbliğ edirlər.

Bu qəzetlərin tez-tez qapanmasının səbəbləri əvvəl maddi vəsait və maddi texniki imkanların məhdudluğu ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən öz səhifələrində milli-siyasi və milli-ictimai problemlərin kəskin şəkildə qoyulması, siyasi tələblərlə, şüarlarla çıxış etməsi, bir sözlə radikal milli-siyasi məzmun və xarakter kəsb etməsi ilə bağlı olur.

Lakin bu məsələlərdən bir qədər yan keçib bütün problemləri əsasən milli formada şərh etməyə çalışan mətbu orqanlar özlərini yaşada bilir. Çox hallarda primitiv və kortəbii xarakter daşımalarına, Azərbaycan ədəbi dil üslubuna riayət olunmamasına, fars təhsilinin və təfəkkür tərzinin təsiri altında olub fikirlərin çox halda dolaşq şəkildə ifadə olunmasına baxmayaraq, bu mətbu orqanları mütərəqqi və demokratik əhvali-ruhiyyəli olmaları ilə seçilir. Göstərilən nöqsan və qüsurlar isə obyektiv səbəblərlə; Cənubdakı azərbaycanlıların İranda öz doğma dilində təhsil almaq, yazıb-oxumaq, ciddi mütaliə etmək, rəsmi yerlərdə danışmaq və s. imkanlara malik olmaması ilə

bağlıdır. Son nəticədə isə iki faktor özünü daim qabarıq göstərir: milli kimlik axtarışı və dil problemi.

Tək Cənubi Azərbaycanda deyil, bütün İran boyu ali təhsil ocaqlarında bu yaxınlardək tələbələrin köməyi ilə onlarla dərgi və qəzetlər nəşr olunub. Məsələn, “Kimlik” qəzeti Sənəndəc şəhərinin türkdilli tələbələri tərəfindən, “Çiçək” dərgisi, Tehranın Tibb Universiteti, “Səs” qəzeti isə Zəncan universiteti tərəfindən hazırlanaraq nəşr edilirdi.

Daşdıqları adları kimi sabaha, gələcəyə ümid hissləri ilə dolu olan və tələbə gənclərin yeni fikir, arzu, istək, diləklərini öz səhifələrində əks etdirən bu mətbu orqanları bütün İran boyu səpələnmişdi: Tehranda “Çiçək”, “Dilşad”, “Ərdəm”, “İşıq”, Təbrizdə “Səhər”, “Araz”, “Yurd”, İsfahanda “Məzun”, “Səhənd”, “Dan ulduzu”, Qəzvinə “Araz” və s. Bundan başqa internet şəbəkəsində belə mətbu nümunələrinin müxtəlif variantları mövcuddur.

Nəticə / Conclusion

Görkəmli İran yazıçısı Cəlal Ali Əhmədin hələ ötən əsrin 50-60-cı illərində söylədiyi bir həqiqətlə razılaşmamaq mümkün deyil. O yazırdı ki, Cənubi Azərbaycanda baş verən bütün böhranlı vəziyyətlər dil məsələsindən doğmuşdur. O qeyd edirdi ki, mədəniyyətin, təhsilin, mətbuatın və kitab nəşrinin hələ yayılmadığı dövrdə İranda dil müxtəlifliyi elə bir problem doğurmurdu. 1920-ci illərin əvvəllərində Tehran hökuməti bütün ölkədə əhalinin birdilli olmasına çalışdı... Bütün səyini nəinki türk dilini məhdudlaşdırmağa, hətta onu məhv etməyə yönəltdi [4, s.56]. Uzaqgörənliklə söylənilən fikir bu gün də qüvvədədir. Çağdaş dövrdə mərkəzi hökumətlə Cənubi Azərbaycan arasında baş verən bütün ixtilafın kökündə əsasən dil məsələsi durur.

Əsrlər boyu İranın möhkəmlənməsində və tərəqqisində əsas rol oynayan, yeri gələndə canını belə əsirgəməyən Azərbaycan türkləri bu gün də öz hüquqları uğrunda yorulmadan mübarizə aparırlar. Bu müqəddəs işdə çətinliklərlə nəşr edilən hər bir mətbuat nümunəsinin adicə bir sayının da böyük siyasi, mədəni əhəmiyyəti vardır.

Ədəbiyyat / References

1. Adamiyyət F. Fikri azadi və müqəddimeye-İran. Tehran, 1340, (farsca).
2. Axundov N. Azərbaycan satirik jurnalları. Bakı, 1998.
3. Həsənli C. Güney Azərbaycan, Tehran-Bakı-Moskva arasında (1939-1945). Bakı, 1998.
4. Məmmədli P. Cənubi Azərbaycan mətbuatı tarixi. (XIX-XXI yüzilliklər). Bakı, 2009.
5. Rəsulzadə M. Seçilmiş əsərləri. (Kitabı çapa hazırlayan, ön sözün və şərhlərin müəllifi prof. Ş.Hüseynov) 2005.
6. Sərdarniya Səməd. (1360), Tarihe ruznameha ve mecellehayə Azərbaycan, I c., yersiz, (farsca).
7. Vilayi M.P. (1963), Cənubi Azərbaycanda Milli azadlıq uğrunda demokratik mətbuatın mübarizəsi (1945-1946), Bakı.

Роль прессы в защите родного языка и литературы

Парвана Мамедли

Доктор философии по филологии, Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА, Азербайджан.

E-mail: mamedlli_ph@yahoo.com

Резюме. В течение многих десятилетий публикации, принадлежащие различным политико-идеологическим, национально-культурным движениям, интеллектуалам, а также другим

средствам массовой информации, осознавали, что единственным объединяющим фактором являются проблемы родного языка, национальной культуры и национальной самобытности, и зная, что путь к национальному самосознанию проходит через национальное просвещение, они уделяли больше внимания этой области. Азербайджанские турки, которые веками играли ключевую роль в укреплении и развитии Ирана, до сих пор неустанно борются за свои права. Таким образом, только небольшое количество примеров каждой прессы, опубликованной с трудностями, имеет большое политическое и культурное значение. В этой статье рассматривается 200-летняя история южноазербайджанской прессы, освещаются и анализируются наиболее важные аспекты ее богатого исторического наследия.

Ключевые слова: Южный Азербайджан, пресса, родной язык, литературные образцы, ассимиляция

FOLKLORŞÜNASLIQ

Azərbaycan aşiq şeirində qəzəl

Xanım Mirzəyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA Folklor İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: xanim102@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-4526-0802>

Annotasiya. Azərbaycan aşiq şeiri uzun təkamül prosesi keçərək formalaşmışdır. Bu poeziya tarixən yazılı ədəbiyyatla bağlı olmuş, mövzu, məzmun, forma və janr baxımından zənginləşmişdir. Bu bağlılığın nəticəsi kimi yazılı ədəbiyyatdan bir sıra janrlar aşiq ədəbiyyatına keçmişdir. Həmin janrlar içərisində müxəmməs, divani və qəzəl daha çox diqqəti cəlb edir. Məqalədə konkret olaraq divan ədəbiyyatından aşiq şeirinə keçmiş qəzəl janrı haqqında bəhs edilir. Aşiq şeirində qəzəl janrından istifadənin çətinliklərini şərtləndirən amillər elmi cəhətdən əsaslandırılır. Bu çətinliklər qəzəlin şeir vahidinin beyt olması və əruz vəznində yazılması ilə əlaqələndirilir. Daha sonra aşiq şeirinə aid qəzəllər mövzu və məzmun baxımından şərh olunur, dil, üslub və sənətkarlıq xüsusiyyətləri baxımından təhlilə cəlb edilir. Qəzəl janrının aşiq şeirində qazandığı forma və məzmun keyfiyyətləri üzə çıxarılır.

Açar sözlər: aşiq, janr, qəzəl, beyt, vəzn, əruz

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.205>

Məqaləyə istinad: Mirzəyeva X. (2020) *Azərbaycan aşiq şeirində qəzəl*. "Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı", № 1, səh. 194-200

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 08.06.2020; qəbul edilib – 22.06.2020

Ghazal in the Azerbaijani ashug poetry

Khanim Mirzayeva

Doctor of Philosophy in Philology, Institute of Folklore of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: xanim102@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-4526-0802>

Abstract. Azerbaijani ashug poetry has been formed going through a long evolutionary process. This poetry was related to written literature historically, and strengthened in terms of theme, content, form and genre. As a result of this affinity, some genres from written literature have been included in ashug literature. Mukhammas, divani and ghazal among those genres attract more attention. In the article is discussed about the ghazal genre passed from divan literature to ashug poetry. The factors that determine the difficulties of using ghazal genre in the ashug poetry are scientifically substantiated, and these factors are mainly connected with the fact that the unit of ghazal is a verse and written in aruz. Ghazals about ashug poetry are also interpreted in terms of theme and content and analysed in terms of language, style and artistry features. It is revealed form and content qualities acquired by ghazal genres in ashug poetry.

Keywords: ashug, genre, ghazal, couplet, rhythm

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.205>

To cite this article: Mirzayeva Kh. (2020) *Ghazal in the Azerbaijani poetry*. “Azerbaijan Literature Studies”, Issue I, pp. 194-200

Article history: received – 08.06.2020; accepted – 22.06.2020

Giriş / Introduction

Qədim və zəngin bir tarixə malik olan Azərbaycan aşiq poeziyası uzun təkamül prosesi keçərək formalaşmışdır. Şifahi şəkildə yaranıb yayılmış bu poeziya müxtəlif tarixi mərhələlərdə dini elmlərlə, sufiliklə, konkret dövrün tarixi maraqları ilə əlaqədar özünəməxsus şəkildə inkişaf etmiş, zaman-zaman mövzu, məzmun, forma və janr baxımından zənginləşmişdir. Aşiq şeiri yazılı ədəbiyyatla daim əlaqədə olmuş, bilavasitə onun inkişafına istiqamət vermiş, hətta XVII-XVIII əsrlərdə yazılı ədəbiyyatı, bir növ, öz təsirinə salaraq inkişaf etdirmişdir. Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, bu təsir qarşılıqlı olmuşdur, yəni aşiq şeiri yazılı ədəbiyyata təsir etdiyi kimi, yazılı ədəbiyyat da aşiq şeirinə təsirsiz ötürülməmişdir. Azərbaycan divan ədəbiyyatı aşiq şeirinə forma, janr və poetik ifadə imkanları baxımından zənginləşməsində xüsusi rol oynamışdır.

Əsas hissə / Main part

Yazılı ədəbiyyatdan aşiq poeziyasında keçən divani, müxəmməs, qəzəl kimi janrlar vardır. Bu janrların aşiq şeirində özünəməxsus inkişaf istiqamətləri müşahidə olunur. Belə janrlardan biri olan qəzəlin də aşiq şeirində xüsusi yeri vardır. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, qəzəl janrı divani, müxəmməs kimi klassik şeir janrları ilə müqayisədə aşiq şeirində o qədər də işlək deyildir. Fikrimizcə, bunun əsas səbəbi qəzəlin şeir vahidinin bənd deyil, beyt olması ilə bağlıdır. Məlumdur ki, həm şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində, həm də aşiq şeirində türk folklor ənənəsinə uyğun olaraq dördlük şeir şəkli həmişə üstünlük təşkil etmiş, bütün örnəklər, demək olar ki, bu şəkllə uyğun yaradılmışdır. Dördlük şeir şəkli, eyni zamanda həmin nümunələri xalq dilinə məxsus ritm və ahəng baxımından da tamamlayır, vahid bir bütövlük yaradırdı. Hətta dördlük şəkli türk epik şeirində də ənənəvi bir forma olmuş, ilkin türk-Azərbaycan epik şeir nümunələri də məhz dördlük şeir şəklinə qələmə alınmışdır [2, s.17]. Odur ki, divani və müxəmməslərin şeir vahidi bənd olduğundan aşıqlar üçün bu janrlara aid nümunələri musiqi üstündə ifa etmək heç bir çətinlik yaratmamışdır. Qəzəl janrında isə şeir vahidi beyt olduğu üçün onların saz havası üstündə oxunması müəyyən dərəcədə çətinliyə səbəb olmuş, bu forma ritm və intonasiya baxımından aşıqlar üçün əlverişsiz sayılmışdır. Fikrimizcə, məhz buna görədir ki, divani və müxəmməslərlə müqayisədə aşiq yaradıcılığında qəzəl janrına nisbətən az müraciət edilmişdir.

Qəzəl janrının aşiq şeirində geniş yayılmamasının başqa bir səbəb isə onun əruz vəznində olması ilə bağlıdır. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, bu, qəzəlin şeir vahidinin beyt olması ilə müqayisədə özünü ikinci dərəcəli cəhət kimi göstərir. Çünki aşiq şeirində divani və müxəmməslər də əruz vəznindədir. Lakin onlar qəzəllə müqayisədə daha işləkdir.

Məlumdur ki, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində olduğu kimi, aşiq poeziyasında da xalq dilinin ritm və ahənginə uyğun olaraq heca aparıcı vəzndir. Amma divan ədəbiyyatından aşiq şeirinə gələn divani, müxəmməs və qəzəl kimi şeir janrları əruz vəznindədir. “Əslində, buradakı əruz vəzni də bir xeyli dərəcədə heca təmayüllüdür. Buna görə də divan şairlərinin qələmə aldıkları müxəmməs və divanilərlə aşıqların – saz şairlərinin düzüb qoşduqları eyni şeir biçimləri arasında xeyli fərqi olduğunu asanlıqla müəyyənləşdirmək mümkündür. Saz havasının melodik biçimlərindən gələn ritmik dinamika aşiq divani və müxəmməslərində ərəb-fars tərkiblərinin fəal müdaxilə etməsi imkanının qarşısını alır” [5, s.473].

Tədqiqatlarda aşiq şeirində əruz vəzninin yalnız həzəc və rəməl bəhrlərinin işləndiyi qeyd edilir [3, s.28]. Lakin əldə olan nümunələrdən çıxış edərək göstərə bilərik ki, aşiq şeirinə aid qəzəllərdə həzəc və rəməl bəhrləri ilə yanaşı, az da olsa münsərih və müctəs bəhrlərindən də istifadə olunmuşdur. Diqqəti çəkən cəhət odur ki, həmin bəhrlərin növləri də dördböhlümlü təfilələr şəklindədir. “Aşiq sənətinin yığma sənət təbiəti, musiqi-şeyr-plastikanın üzvi birliyi vəzn dəyişkənliyinin mənşəyini təyin etməyə imkan verdiyindən” [7, s.122] aşiq şeirinə məxsus dördböhlümlü misralar (qəliblər) oxunuş zamanı ikiböhlümlü qəliblər şəklində ifa olunur ki, nəticədə həmin nümunələrin hər beyti dörd misralıq şeyr şəklinə çevrilir. Bu isə onları ritm və ahəng baxımından aşiq şeyri nümunələrinə yaxınlaşdırır.

Qəzəl divan ədəbiyyatının əsas şeyr janrlarından biridir. Qədim bir tarixə malik bu janrın əsas mövzusu məhəbbət olsa da, digər mövzulara həsr edilmiş qəzəllər də vardır. Qəzəl janrında yazılan əsərlərin musiqi ilə bağlılığı çoxdur. Çünki tarixən muğam dəsgahları qəzəl üstündə ifa olunmuşdur. Qəzəl həcminə görə, adətən, 5, 7, 9, 11 və daha çox beytdən ibarət olur. Birinci – mətlə beyti təşkil edən misralar bir-biri ilə həmqafiyə (aa), sonrakı beytlərdə isə birinci misra sərbəst, ikinci misra isə mətlə beyti ilə həmqafiyə olur: *ba, ca, ...*. Sonuncu – məqtə beytdə isə, adətən, müəllif öz təxəllüsünü verir. Klassik Şərq ədəbiyyatında Nizami Gəncəvi, Hafiz Şirazi, Sədi Şirazi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Saib Təbrizi, Seyid Əzim Şirvani, Məhəmmədhüseyn Şəhriyar, Əliağa Vahid kimi başqa sənətkarların yaradıcılığında qəzəl işlək bir janr kimi özünü göstərir. Eləcə də “Aşiq yaradıcılığının görkəmli nümayəndələri də öz yaradıcılıqlarında qəzələ müraciət etmişlər. Xəstə Qasım, Aşiq Valeh, Aşiq Ələsgər, Molla Cuma, Növrəs İman, Aşiq Şəmşir, Aşiq Bilal, Mikayıl Azafli və başqalarının yaradıcılığı buna nümunədir” [4, s.141].

Qeyd olunduğu kimi, aşiq yaradıcılığında qəzəl janrına müraciət nisbətən az olmuşdur. Ayrı-ayrı aşıqların yaradıcılığında bu janra aid örnəklər 1-4 arasındadır. Şirvanlı Aşiq Əhmədin yaradıcılığında bəhs edən tədqiqatçı Yaqut Bahadırqızı aşiq yaradıcılığında qəzəl janrının yayılmasını ədəbi mühitlə bağlayaraq yazır: “Şirvan toylarında və başqa musiqi və şeyr məclislərində muğamın geniş şəkildə yayıldığı məlumdur. Bizə görə, Şirvan aşıqlarının söz repertuarına qəzəl janrının daxil olması məhz muğamla bağlıdır. Çünki muğam, əsasən, qəzəl üstündə oxunur. Bu səbəbdən də, Şirvan aşıqlığında qəzəl janrına da yer verilir. Aşiq Əhməd də ustad sənətkar və yüksək təbli şair kimi mükəmməl qəzəl nümunələri yaratmışdır. Bu nümunələr klassik ədəbiyyatın kamil sənət əsərləri ilə bir sırada durur və bütün mümkün poetik göstəricilər üzrə müqayisə oluna bilər” [8, s. 90]. Bu fikirlə müəyyən qədər razılaşmaq olar. Çünki Şirvan aşiq mühitində, həqiqətən, muğam təsiri güclü olmuşdur. Odur ki, Aşiq Əhmədin qəzəl janrına müraciət etməsi də təsadüfi sayılmamalıdır. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, digər aşiq mühitlərində yetişən sənətkarların yaradıcılığında da qəzələ rast gəlinir. Aşiq Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım, Aşiq Valeh, Aşiq Alı, Mücrim Kərim, Aşiq Ələsgər, Molla Cuma, Növrəs İman, Aşiq Şəmşir, Aşiq Bilal, Mikayıl Azafli və başqa bu kimi ustad aşıqlar da qəzəl janrına müraciət etmişlər.

O da xüsusi qeyd edilməlidir ki, aşiq yaradıcılığına aid qəzəllərdə klassik qəzəl janrı üçün səciyyəvi olan sufi-panteist ideyalar, mürəkkəb məcazlar sistemi, qəliz tərkiblər yoxdur. Qəzəl janrında əsas mövzu məhəbbət olduğundan aşiq yaradıcılığına aid qəzəllərdə də aşiqanə qəzəllər üstünlük təşkil edir. Aşıqlar qoşma və gəraylılarında olduğu kimi, qəzəllərində də, əsasən, real məhəbbət hissələrinin təsvirinə, qadın gözəlliyinin tərənnümünə üstünlük vermişlər. Həmin nümunələrdə gerçək həyatda müşahidə edilən gözəllərin təsvir və tərənnümü, səmimi məhəbbət, ayrılıq və həsrət duyğuları öz bədii ifadəsini tapır. Bu baxımdan Aşiq Abbas Tufarqanlının “Gözəlim” rədifli qəzəlindən verilən aşağıdakı beytlər həsrət hissələrinin səmimi ifadəsi kimi diqqəti cəlb edir:

*Edərəm mən gecələr həsrət xəyalın, gözəlim,
Aya baxdıqca düşər yada cəmalın, gözəlim.*

*Qəmzəvü naz ilə həsrətdə qoyubsan məni sən
Bəllidir bax bu kəlamın, bu kəmalın, gözəlim [11, s.282].*

Eyni hisslər Aşığın “Eyləyib” rədifli qəzəlində də öz əksini tapmışdır:

*Ayrılıq bu könlümü, canan, pərişan eyləyib,
Dərdü hicran, dilbərə, qəlbimi viran eyləyib [11, s.284].*

Aşağıdakı örnəkdə isə lirik qəhrəmanın keçirdiyi hiss və düşüncələrin, arzu və istəklərin təbii ifadəsi üçün müraciət forması seçilmiş, müəllif bu yolla səmimi duyğuların poetik şərhinə nail olmuşdur. Aşıq naz və qəmzəli baxışları ilə onu dərdə salan sevdiyi qızdan insaf-mürüvvət istəyir:

*O nazü qəmzə ilə baxmağın salıb dərdə,
İnsaf eylə, məni salma ahü zara, gözəl!*

*Bu dərdin öldürər axır qəribə canımı bəs,
Mürüvvət et, sinəmə vurma bir də yara, gözəl! [4, s.142]*

Aşıqlar ənənəvi olaraq, qəzəllərində də gözəlin zahiri gözəlliyinə xüsusi diqqət yetirirlər. Təsvir edilən gözəlin gül üzündən ay utanıb xəcalət çəkir, baxışından aşıqın ürəyi alışıb-yanır, söhbətindən, dodağının gülüşündən isə şərbət süzülüb axır:

*Açanda hüsnü-camalın, qəfil o şəms-münəvvər,
Görüb ay gül üzünü çəkdi xəcalət bu gecə.*

*O qara gözlərə baxdıqca alışıdı ürəyim,
Çevrildi göz yaşına dərd ilə rıqqət bu gecə.*

*Söhbət etdikcə mənimlə, dodağından gülüşün,
Süzülüb axdı dəmadəm təzə şərbət bu gecə [4, s.143].*

Bu qız gözəlliyi, qəddi-qaməti, ala gözləri ilə o qədər qənirsizdir ki, ay da ona bərabər tutula bilməz:

*Bu gözəllikdə, bu qamətlə, bu şəhla gözilən
Ola bilməz, bilirəm, ay da misalın, gözəlim [11, s.282].*

Sevdiyi qızın kirpiklərini oxa bənzədən lirik qəhrəmanın Allahdan arzusu budur ki, sevgilisi onu həmin oxlarla nişan alıb vursun. Bu, aşıq üçün könül xoşluğuudur:

*Mən istərəm xudadan hər vaxt gahi-gahi,
Kirpiklərin xədəngi qılsın məni nişanə [9, s.289].*

Aşağıda təqdim edilən örnəkdə isə sevgilisindən ayrı düşmüş lirik qəhrəmanın ah və fəryadları göylərə ucalır:

*Ağlaram daim fərağında, nigarım, hardasan?
Sənsiz olmaz baxginən, bir növbəharım, hardasan?*

*...Qəmi-hicranın edibdir Abbası dil xəstə bil,
Qalmışam qəmlər içində, tacdarım, hardasan? [11, s.283]*

İlk beytlərini təqdim etdiyimiz bu örnək vəzn, qafiyə və rədif baxımından İmadəddin Nəsiminin aşağıdakı qəzəlini yada salır:

*Canımı yandırdı şövqün, ey nigarım, qandasın?
Gözlərim nuru, iki aləmdə varım, qandasın? [10, s.149]*

Ümumiyyətlə, aşiq yaradıcılığında yer alan qəzəllərdə də klassik şairlərin yaradıcılığından bu kimi bəhrələnmələr müşahidə olunur ki, bu da onlar arasındakı sələf-xələflik münasibətlərinin göstəricisi kimi dəyərləndirilməlidir.

Aşiq şeirinə aid qəzəllərdə nəsihətamiz fikirlərə də yer verilir. Bir çox hallarda həmin qəzəllər məzmununa görə aşiq yaradıcılığında ustadnamələri xatırladır. Onlarda da öyüd, ibrət, hikmət və nəsihət əsas məzmun xüsusiyyəti kimi özünü göstərir. Bu baxımdan Aşiq Ələsgərin qəzəlləri daha çox diqqəti çəkir. Dünya malına hərisliyin və var-dövlət toplamağın faydasızlığını, qonşu haqqının gözlənilməsini xatırladan aşiq insan həyatının sonunun ölüm olduğunu, onun bu dünyadan yalnız “beş arşın ağ” apara biləcəyini yada salaraq deyir:

*Ölümü sal yadına, qul olma dünya malına,
Yaradan öldürəcək, qoymayacaq bir bəşəri.*

*İbtida, soruşarlar səndən qonşunun sualın,
Eşitmişəm alimdən, var hədisi-mötəbəri.*

*Yığasan bu dünyanın malını, anbar edəsən,
Beş arşın ağdı payın, yoxdu sana heç səməri [6, s.190].*

Aşiq Ələsgərin “İstər” rədifli qəzəlindən verilmiş aşağıdakı nümunə də nəsihətamiz məzmunludur, aşiq sanki burada insanları qruplara bölərək onları səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə təqdim edir:

*Bilin, bu dəhri-dünyada hərə bir növ calal istər,
Kimi talibdi üqbaya, kimi dünyada mal istər.*

*Kimi sidq ilə könüldən tutub haqqın damənindən,
Kimi məddahi-mövladı, kimi göyçək camal istər [6, s.189].*

Aşığa görə, Allah hərəyə bir cür ruzi vermişdir. Bunu dərk edən kimsə haram mala meyl etməz, halal ruzi istəyər:

*Ona dağdan verir ruzi, buna ol qəri-dəryadan,
Bu mətləbi qanan kimsə haram gəzməz, halal istər.*

*Bu mətləbi qanan çoxdur, mütəlləq etiqad etməz,
Bu əmrə etiqad etmək dərin mərfət, kamal istər [6, s.189].*

Amma nəzərə almaq lazımdır ki, Aşiq Ələsgərin əldə olan hər iki qəzəli ustadnamə səciyyəli olsa da, onlarda məhəbbətlə bağlı məqamlar da vardır.

Aşiq şeirinə məxsus qəzəllərdə xalq danışıq dilinin təsiri açıq-aydın duyulur. Hiss və duyğuların ifadəsində sözlərin uğurla seçilərək işlənməsi onlarda xüsusi ahəngin yaranmasına xidmət edir. Mükəmməl epitet, təşbeh və təkrirlər obrazlılıq yaradır, zəngin qafiyə və rədiflər, xalq dilindən gəlmə söz və ifadələr isə dilə xüsusi ritm və ahəng gətirir. Aşağıdakı birinci örnəkdə sevgilisi-

nin üzünü gülə bənzətməklə epitet yaradan müəllif, ikinci beytdə klassik ədəbiyyatdakı ənənəvi “Yəqub” və “Yusif” obrazlarına müraciətlə təşbeh poetik fiqurundan istifadə edir:

*Sevgilim, göstər mənə **gül üzünü** naz eyləmə,
Qoy görənlər söyləsinlər aşiq ehsan eyləyib [11, s.284].*

* * *

*Neçə ildir ki, gözüm yollardadır Yəqub **tək**
Yusif-Kənan **tək** gəl, vəfadarım, hardasan? [11, s.283]*

Aşağıdakı beytdə müəllif öz halını sevgilisinin saçı kimi pərişan hesab etməklə təşbeh, sevdiyi qızı aya (ay mah) bənzətməklə isə metafor yaratmışdır:

*Mən pərişan olmuşam **zülfün kimi, ay mah, gəl,**
Səslərəm hər an səni, ay qəmküsarım, hardasan? [11, s.283]*

Təqdim edilən aşağıdakı örnəkdə isə silsilə təşbehlər yaradılmışdır; beytin birinci misrasında sevgilinin gözləri ahuya bənzədilir, eyni zamanda məşuqə həm də ceyran balasına təşbeh edilir, ikinci misrada isə belə bir bənzətmənin məntiqi davamı kimi aşiq özünü şikara gəlmiş ovçuya bərabər tutur. Beləliklə, Növrəs İman silsilə təşbehlər hesabına ifadə edilən fikrin obrazlı ifadəsinə nail olmuşdur:

*Bu didəmin qəzalısan, ey ahuyi-didətər,
Səyyadınam, təzədən gəlmişəm şikara, gözəl! [4, s.142]*

Aşağıdakı örnəkdə isə təkrir-istifhəm (misraların başında eyni sözün təkrarı) sənəti hesabına qəzəlin dilində xüsusi ritm və ahəng yaradılmışdır:

***Kimi** mətləbinə yetmiş, edibdir kami-dil hasil,
Kimi həsrət qalıb yara, fələkdən bir macal istər.
Kimi qəvvas olub cummuş qəhərlə qəri-dəryaya,
Kimi səyyad olub çıxmış, uca dağdan qəzal istər [6, s.189].*

Aşiq şeirindəki qəzəllərdə eynilə, ya da azacıq fərqlə xalq danışığı dilində işlənən atalar sözləri və deyimlərdən də istifadə edilmişdir. Məsələn: “*Könül sevən göyçək olar*” məsəli **Könül sevən gözəl olur**, babalardan qalan söz [1, s. 126] şəklində işlənmişdir. Yaxud canlı xalq dilindən alınmış ifadələrə diqqət yetirək: *Hicran oduna mən yanırım bax gecə-gündüz...* [11, s.282]; *Beş arşın ağdı payın, yoxdu sana heç səməri.* [6, s.190]; *Aman vermir dostlar bu gün, düşmüşəm qəm bəhrinə...* [1, s.126]; *Sən hayanda qalmısan bu gözlərim yollardadı.* [11, s.283]

Beləliklə, tədqiqatlar göstərir ki, divan ədəbiyyatından aşiq şeirinə gələn qəzəl janrı burada bir sıra yeni forma və məzmun keyfiyyətləri qazanmışdır. Belə ki, aşiq şeirindəki qəzəllər divan ədəbiyyatındakı qəzəllərlə müqayisədə dil-üslub xüsusiyyətləri baxımından xalq danışığı dilinə daha yaxındır. Bu qəzəllərdə klassik qəzəllərdə müşahidə edilən ərəb-fars sözləri ilə zəngin silsilə izafət tərkibləri, demək olar ki, yox dərəcəsidir. Eləcə də bu qəzəllər ərəz vəzninin ağır bəhrlərində deyil, ahənginə görə heca vəzninə daha yaxın olan bəhrlərdə yazılmışdır. Həmçinin həmin qəzəllər içərisində məhəbbət motivi ilə yanaşı, hikmətamiz məzmunu ilə seçilən bir sıra örnəklər vardır ki, bu da onlarda aşiq şeirində yer alan ustadnamələrin təsiri ilə formalaşan məzmun keyfiyyəti kimi özünü göstərir.

Nəticə / Conclusion

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, klassik ədəbiyyata məxsus janrların aşiq şeirində tutduğu yeri, keçdiyi inkişaf yolunu, özünəməxsusluğunu, qazandığı yeni keyfiyyətləri üzə çıxarmaq müasir folklorşünaslığın qarşısında duran başlıca vəzifələrdəndir. Bu həm də folklor janrlarının tarixi poetikasını öyrənmək baxımından da əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat / References

1. Aşiq Alı. Əsərləri. Bakı, Avrasiya press, 2006.
2. Aşiq Ələsgər. Əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2004.
3. Azərbaycan aşiq şeirindən seçmələr. İki cildə. I cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2005.
4. Eldarova Ə.M. Azərbaycan aşiq sənəti. Bakı, Elm, 1986.
5. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild. Bakı, Lider nəşriyyat, 2004.
6. Qasımlı M. Folklor və ədəbiyyat araşdırmaları. Bakı, Elm və təhsil, 2017.
7. Qasımlı M., Allahmanlı M. Aşiq şeirinin poetik biçimləri və çeşidləri. Bakı, Elm və təhsil, 2018.
8. Məmmədov T.A. Azərbaycan aşiq yaradıcılığı. Bakı, "Apostrof" çap evi, 2011.
9. Mirzəyev A. Azərbaycan epik şeirinin təşəkkül dövrü. Bakı, Elm və təhsil, 2016.
10. Tufarqanlı Aşiq Abbas. Şeirlər. (Toplayan: Aşiq Hüseyn Sai). Təbriz, Əxtər, 1393.
11. Yaqut Bahadırqızı. Aşiq Əhmədinin yaradıcılığı. Bakı, Çəşmə, 2009.

Газель в азербайджанской поэзии

Ханым Мирзоева

Доктор философии по филологии. НАНА Институт фольклора. Азербайджан.
E-mail: xanim102@mail.ru

Резюме. Азербайджанская ашугская поэзия сформировалась в результате длительного эволюционного процесса. Эта поэзия была связана с письменной литературой исторически и укреплялась с точки зрения темы, содержания, формы и жанра. В результате этого родства некоторые жанры из письменной литературы были включены в ашугскую литературу. Мухаммас, дивани и газель среди этих жанров привлекают больше внимания. В статье рассказывается о жанре газели, переходящем от диванной литературы к ашугской поэзии. Факторы, определяющие трудности использования жанра газели в ашугской поэзии, научно обоснованы, и эти факторы в основном связаны с тем, что единица газели - это стих, написанный на арузе. Газели об ашугской поэзии также интерпретируются с точки зрения темы и содержания и анализируются с точки зрения языка, стиля и художественных особенностей. Выявлены формы и содержательные качества, приобретенные газельскими жанрами в ашугской поэзии.

Ключевые слова: ашуг, жанр, газель, баят, ритм, аруз

RESENZIYA

Взгляд сквозь века

Елена Раскина

Профессор Института театрального искусства им. И.Д.Кобзона.

Писатель, доктор филологических наук.

*Иса Габиббейли. “Литература. Время. Современность”.
Москва, “Художественная литература”, 2020. 464 с.
(Научный редактор: Тезран Мустафаев,
член-корреспондент НАНА; Ответственный редактор:
Абузар Багиров, доктор филологических наук,
профессор МГИМО).*

Иса Габиббейли – выдающийся учёный мирового значения, тонкий и глубокий исследователь азербайджанской литературы, глубоко ощущающий её духовный мир и систему ценностей, её “Вселенную”. Что же такое “Вселенная” азербайджанской литературы? Это сито Времени, сквозь которое можно просеять всё созданное людьми в этом мире, с помощью которого можно отделить зёрна от плевел. Огромная и древняя азербайджанская литература подобна часам, “отстукивающим ход Времени”, а ещё она подобна колесу мельницы, одаривающему людей необходимым для жизни хлебом. Учёный тонко замечает, что “истинно художественное произведение подобно ароматному пшеничному хлебу из тандыра”. Такой хлеб способен возбудить аппетит даже у сытого человека. И ещё следует уточнить, что, как пишет академик Иса Габиббейли в своей глубокой и мудрой книге “Литература. Время. Современность”, великая азербайджанская литература основана на “азербайджанстве” как явлении мировой культуры.

Что же такое “азербайджанство”? Серьёзный теоретик литературы, академик Иса Габиббейли оценивает и структурирует этот феномен, являющийся краеугольным камнем азербайджанской национальной культуры. По трактовке прославленного автора монографии получается, что “азербайджанство” – это “национально-духовное самопознание в литературе, художественное воплощение идей патриотизма и современности”. Путём национально-духовного самопознания шли все великие азербайджанские литераторы, от Средневековья до современности. Все они воспевали в своих произведениях национальные и общечеловеческие ценности, азербайджанско-тюркский национальный менталитет и характер.

Одним из ярчайших проявлений идеологии азербайджанства для Исы Габиббейли является стихотворение выдающегося классика, непревзойдённого сатирика Мирзы Алекбера Сабира (1862–1911) “Восхваление”. В этом стихотворении есть следующие строки:

*Мы пленники веков, живём в цепях судьбы.
Но не бродяги мы, не нищие рабы.
Не только мудрецу, известно и невежде,
Что, честь блюдя свою, живём, как жили прежде.
Туранцы мы! Свой род ведём издалека!*

(Перевод Юрия Гордиенко)

Древние туранцы – кочевой народ, праотцы всех тюркских народов, проживавший от древнего Китая до Анатолийских земель, противостоявшие иранцам, были описаны ещё в “Авесте”. Борьба иранцев и туранцев – один из ключевых моментов в мифологии Древнего Востока. Сабир называл азербайджанцев потомками туранцев и видел в этом глубинном историческом родстве и славу, и муку. Мука заключалась в том, что “пленникам веков”, живущим в “цепях судьбы”, трудно блюсти свою древнюю честь, а слава в том, что эта честь, эти отзвуки былого величия вечно живы. Более того, слава древнего Турана в любой момент может возродиться. В подобных тезисах состоят ключевые моменты идеологии азербайджанства, описанной в данной монографии Исы Габиббейли.

Несомненным достоинством монографии академика-теоретика является периодизация азербайджанской литературы. Учёный предлагает вниманию читателей следующие основные этапы, охватывающие всю трёхтысячелетнюю историю азербайджанской литературы:

- 1) Азербайджанская литература древних веков (от этноса к эпосу);
- 2) Этап общего начала письменной азербайджанской литературы (VII–X вв.);
- 3) Азербайджанская литература периода Возрождения (XI–XII вв.);
- 4) Азербайджанская литература средних веков (XIII–XVI вв.);
- 5) Азербайджанская литература ранне-нового периода (XVII–XVIII вв.);
- 6) Азербайджанская литература периода просветительского реализма (XIX в.);
- 7) Эпоха критического реализма и романтизма (90-е гг. XIX в. – начало XX в. советского периода);
- 8) Азербайджанская советская литература (1920–1960 гг.);
- 9) Возвращение к истокам национального духовного самопознания и этап независимости (1960–1990 гг.);
- 10) Многометодная азербайджанская литература периода независимости (после 1991 г.).

Учёный рассматривает азербайджанскую литературу не только как литературовед, но и как культуролог. Он распознаёт, оценивает и структурирует те культурно-исторические пласты, которые легли в основу литературы азербайджанского народа. Что же это за пласты? Прежде всего – общевосточные, общетюркские и западнославянские цивилизации. А именно: “Древнетюркское учение о тенгри, исламская цивилизация и просветительское движение на разных этапах”. Под просветительским движением подразумевается, в том числе, и западноевропейское влияние на азербайджанскую литературу.

“Монхе-тенгри” – “вечное небо”, образ-символ, фигурировавший ещё в мифологии средневековых монголов. Это образ мудрого, всезнающего, благого, вечного неба, который был необыкновенно значим для мифологии и культуры древних тюрков. Он оказал глубинное влияние на образно-символическую систему азербайджанской литературы.

Монография Исы Габиббейли состоит из следующих основных разделов: “Теория литературы”, “Взгляд на азербайджанскую литературу”, “Ренессанс в азербайджанской литературе”, “Средневековая азербайджанская литература”, “Ранняя новая эра”, “Критический реализм”, “Романтизм”, “Азербайджанская литература советского периода”, “Фольклористика и культура” и т.д. Особый интерес вызывают разделы, посвященные средневековой азербайджанской литературе и сходным литературным судьбам, хотя и другие разделы книги, без всякого сомнения, ценны и глубоки. Надо особо отметить, что книга представляет всеобъемлющую научную информацию в целом об истории многовековой азербайджанской литературы.

В монографию входят и доклады, прочитанные учёным на различных конференциях и заседаниях. В частности, концептуальный философский характер имеет статья “Азербайджанско-русские литературные связи: традиции, реальность и перспективы”, подготовленная на основе доклада, сделанного Исой Габиббейли на заседании Учёного совета Института мировой литературы им. А.М. Горького 16 декабря 2019 года. В этом докладе учёный делит историю русско-азербайджанских литературных связей на четыре основных этапа:

- формирование подобных связей в XIX в.;
- развитие азербайджанско-русских литературных связей в начале XX в.;
- азербайджанско-русские литературные связи в годы советской власти;
- азербайджанско-русские литературные связи в период независимости.

Неожиданно и оригинально выглядит статья, посвящённая Михаилу Шолохову и азербайджанской литературе. В частности, учёный убедительно доказывает, какой глубокий интерес питал Шолохов к творчеству великого Самеда Вургуну и высокопарно назвал его “Орлом Кавказа”. В статье рассматриваются не только переводы произведений Шолохова на азербайджанский язык, но и то, как в Азербайджане воспринимали прославленный роман-эпопею “Тихий Дон”. Всё это – ново и интересно, обладает несомненным значением для литературоведения, как азербайджанского, так и русского.

В состав книги вошла переписка учёного, его беседы с другими выдающимися деятелями науки, такими как, например, Жорес Алфёров. Завершает книгу статья “На путях мультикультурализма: историко-литературные традиции и современная эпоха”. В этой статье говорится о том, что современная азербайджанская культура и литература развиваются в традициях мультикультурализма, глубокой и плодотворной коммуникации с традициями и достижениями других народов.

Мультикультурализм – это культурный глобализм, умение ощущать не только Вселенную своей родной культуры, но и другие культурные вселенные. В этом плане литература Азербайджана и национальна, и космична одновременно. Она достойная, богатая часть мирового культурного космоса.

Кроме того, как пишет Иса Габиббейли, азербайджанская литература всегда развивалась в тесном союзе с наукой, на основании плодотворного диалога “физиков” и “лириков”. А ещё азербайджанская литература – это пространство взаимопольного диалога Востока и Запада, глубокой и плодотворной коммуникации этих различных, но и в общечеловеческом ключе в чём-то сходных культурных миров.

Книгу подготовили к изданию знатоки азербайджанской литературы и творчества автора – научный редактор, известный учёный, член-корреспондент НАНА Тейран Мустафаев и ответственный редактор, видный российский и азербайджанский учёный, доктор филологических наук, профессор Абузар Багиров. Это издание поистине прекрасный подарок любителям литературы и всем, кто любит Азербайджан и Россию. Фундаментальное монографическое исследование “Литература. Время. Современность” академика Исы Габиббейли интересно как литературоведам, так и широкому кругу русскоязычных читателей. Есть большая уверенность, что эта книга будет по достоинству воспринята и оценена и в научном сообществе русского мира. Пусть её прочтение подарит всем читателям и ценителям огромное наслаждение и радость!

“Nəsimi ili”nə layiqli töhfə

Ataəmi Mirzəyev

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Filologiya elmləri doktoru.
Azərbaycan.

E-mail: ataemi@rambler.ru

<https://orcid.org/0000-0002-6136-2908>

2017-ci ilin may ayında Parisdə YUNESKO-nun baş qərargahında görkəmli Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri İmadəddin Nəsiminin vəfatının 600 illiyinin qeyd edilməsi, həmin ilin 23-24 iyun tarixlərində AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun təşkilatçılığı ilə böyük şairin vəfatının 600 illiyinə həsr olunan “Ey Nəsimi, cahanı tutdu sözün...” mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın keçirilməsi, 2018-ci il sentyabrın 27-dən 30-dək birinci Nəsimi – şeir, incəsənət və mənəviyyat Festivalına start verilməsi, 2018-ci il noyabrın 15-də Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsiminin 650 illik yubileyinin qeyd edilməsi haqqında” Sərəncamı, daha sonra isə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2019-cu il 11 yanvar tarixli Sərəncamına görə 2019-cu ilin Azərbaycan Respublikasında “Nəsimi ili” elan olunması Seyid İmadəddin Nəsimi (1369-1417) irsinin tədqiqi, nəşri və təbliğinə yeni bir istiqamət verdi. Respublikamızda və bir sıra xarici ölkələrdə İmadəddin Nəsiminin 650 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq səviyyəli konfranslar, simpoziumlar keçirildi. 2019-cu il sentyabrın 28-dən oktyabrın 1-dək Heydər Əliyev Fondu və Mədəniyyət Nazirliyinin təşkilatçılığı ilə reallaşan ikinci Nəsimi – şeir, incəsənət və mənəviyyat Festivalı dahi şairin anadan olmasının 650 illiyi münasibətilə təşkil edilən silsilə tədbirlərin davamı kimi olduqca yüksək əhəmiyyətə malikdir. Bütün bunlar isə, ümumilikdə, Nəsimi yaradıcılığı fonunda klassik ədəbi irsə verilən böyük dəyər kimi tarixi bir gerçəklik və tarixi bir qiymətdir.

Belə yubiley tədbirlərinin keçirilməsi, yaradıcı adamların bir sənətkarın ədəbi irsinin nəşri, tədqiqi və təbliğinə yönləndirilməsi böyük tarixi əhəmiyyət daşıyır. Əlbəttə, hər hansı bir ədəbi şəxsiyyətlə bağlı belə bir tədqiqat bolluğu pis deyil, bir şərtlə ki, sonralar həmin işlərin saf-çürük olunması, yaxşının pisdən ayırd edilməsi, həqiqi nəsimişünasın müəyyənlişməsi gələcək nəsil üçün çətinlik törətməsin. Amma bir həqiqət də məlumdur ki, “...böyük sənətkarların yubileyinə azı 10-15 il qabaq hazırlıq görülmədən yubileyi yüksək elmi səviyyədə keçirmək mümkün olmur. Belə hallarda ədəbiyyatşünaslığın tarixilik prinsipi yazıçının (şairin – A.M.) yaşayış-yaratdığı dövrün siyasi-ictimai durumunu, mədəni, ədəbi, elmi səviyyəsini, fəlsəfi, əxlaqi görüşlərini, ideya mübarizələrini, bu mübarizələrdə klassikin tutduğu mövqeyi aydınlaşdırmağı, yubilyarın nə kimi bir ədəbi irs bünövrəsi üzərində yüksəldiyini, hansı mədəniyyətlərlə təmasda olduğunu, söz sənətinə gətirdiyi ideya və bədii forma yeniliklərini, novatorluğunu, ədəbi təsirini, əsərlərinin hansı ölkələrdə yayıldığını və necə qiymətləndirildiyini dəqiq müəyyən etməyi tələb edir”. Akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun “Füzuli 500 illiyini gözləyir” məqaləsindən təqdim etdiyimiz yuxarıdakı fikirləri eynilə Nəsimi yubileyinə də aid edə bilərik. Bəs, görəsən, bu deyilənlərə 2019-cu ildə, “Nəsimi ili”ndə nə dərəcədə əməl edildi? Nəsimi irsi bu aspektlərdə araşdırıldı mı? Bu suallara cavab axtarmaq üçün “Nəsimi ili”ndə çapdan çıxmış 40-dan artıq kitab və ya monoqrafiyanı incələmək, onların hər birinə layiq olduğu dəyəri vermək lazımdır ki, bu da müəyyən zaman tələb etməklə yanaşı, xüsusi bir tədqiqatın mövzusu kimi özünü göstərir. Şübhəsiz ki, zaman hər bir işin, hər bir tədqiqatın dəyərini verəcək, yaxşını pisdən ayıracaq. Amma etiraf etməliyik ki, həqiqətən də, “Nəsimi ili”ndə çap olunmuş kitablar içində özünün elmi dəyəri, mövzu əhatəsi, orijinallığı ilə seçilənlər də vardır və onlar “Nəsimi ili”nə ən böyük töhfə sayılmağa layiqdir. Nəsimi yaradıcılığına həsr olunmuş belə kitablardan biri özünün mövzu, problemin qoyuluşu, əhatə dairəsi və orijinallığı baxımından diqqəti cəlb edən nəsimişünas alim Səadət Şıxıyevanın “Nəsiminin lirikası: irfani mündəricə və poetik zinətlər” adlı (Bakı, “Elm və təhsil”, 2019) monoqrafiyasıdır. Həmin monoqrafiya-

nın Nəsimi yaradıcılığı üzərində 30 ildən artıq yorulmadan araşdırma apararı, bu irsin bütün yönləri ilə öyrənilməsi üçün varlığı ilə çalışan və bu sahədə sərhəd bilməyən coğrafi ərazilərdə də Nəsimi irsinin həqiqi araşdırıcısı kimi tanınan və qəbul edilən AMEA akad. Ziya Bünyadov adına Şərqsünəşliq İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Səadət Şıxıyevanın qələmindən çıxması heç də təsadüfi deyildir.

Əvvəla, onu qeyd edək ki, istər Azərbaycan, istər Türkiyə, istərsə də dünya ədəbiyyatşünaslığında Nəsimi irsinə həsr olunmuş monoqrafik səciyyəli tədqiqatların sayı çox azdır. Akademik Həmid Araslının 1972-ci ildə Nəsiminin həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı hazırladığı məlumat kitabı və professor Mirzağa Quluzadənin “Böyük ideallar şairi” (Bakı, 1973) monoqrafiyasından başqa, şairə həsr olunmuş ayrıca tədqiqat kitabı yox idi. Uzun illər, yəni 1973-cü ildən sonra ədəbiyyatşünaslığımızda Nəsimi irsinin fundamental şəkildə öyrənilməsi ilə bağlı boşluq olmuş, bu boşluğu dolduracaq irihəcmli tədqiqatlar, demək olar ki, aparılmamışdır. 1991-ci ildə Səadət Şıxıyevanın “Nəsiminin lirikası” mövzusunda müdafiə etdiyi namizədlik dissertasiyası ilə artıq nəsimişünaslıqda yeni bir yolun, yeni bir istiqamətin əsası qoyuldu. Təsadüfi deyil ki, Nəsimi irsinin tədqiqinə həsr olunmuş həmin dissertasiya işi rəsmi opponətlər, klassik Azərbaycan ədəbiyyatının kamil bilicilərindən sayılan AMEA-nın müxbir üzvləri Əliyər Səfərli və Azadə Rüstəmovə tərəfindən olduqca yüksək qiymətləndirilmişdir. Haqqında söhbət gedən monoqrafiyanın əsasında həmin dissertasiya işi dayansa da, müəllif uzun illərdən bəri Nəsimi yaradıcılığı ilə bağlı apardığı tədqiqatların elmi nəticələrini, üzə çıxardığı bir sıra yeni fakt, qaynaq və örnəkləri də ona əlavə etmiş, zəngin materiallar əsasında dissertasiyanı yenidən işləmiş, nəticədə “Nəsimi ili”nə layiqli töhfə ola biləcək bir kitab ərsəyə gətirmişdir.

Monoqrafiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Filologiya elmləri doktoru Esmira Fuadın kitabə yazdığı “Ön söz əvəzi, yaxud “Gözlərim nuru, iki ələmdə varım, qandasən?!” başlıqlı hissə Nəsimi irsinə heyranlığı ifadə edən bu kitabın yazılması və ərsəyə gəlməsinin səbəbini, elmi dəyərini oxucuya yüksək səviyyədə açıqlayan bir təqdim kimi diqqəti cəlb edir.

“Nəsimi lirikasının tədqiqi tarixi” adlı birinci fəsildə problem 3 istiqamətdə öyrənilir. Birinci yarımbölmədə Nəsiminin həyat və yaradıcılığı tarixi qaynaqlar və təzkirələr fonunda öz tədqiq və təqdimini tapır. Bu hissədə ərəb müəllifləri İbn Həcər əl-Əsqəlani (XV əsr), Əbuzər Əhməd əl-Hələbi (XV əsr), Şəmsəddin Səxavi (XV əsr), İbn əl-İmad əl-Hənbəli (XVII əsr), Abbas əl-Əzzavi (XX əsr) və Məhəmməd Rağibin (XX əsr) əsərləri əsasında tarixi qaynaqlarda Nəsiminin dini baxışları və edamı ilə bağlı məqamlara diqqət yetirilir. Daha sonra isə həm türkdilli, həm də farsdilli təzkirələrdə şairin həyatı, dünyagörüşü və yaradıcılığının ideya istiqamətləri ilə bağlı verilən fikirlərə münasibət bildirilir. Konkret olaraq Əlişir Nəvainin “Nəsayimül-məhəbbə min şəmayimil-fütüvvə” (yazılma tarixi: 1500-ci il), Dövlətşah Səmərqəndinin (XV əsr) “Təzkireyi-Dövlətşah”, Qəstəmonulu Lətifinin (XVI əsr) “Təzkirətüş-şüərə və təbsiratün-nüzəmə”, Gəlibolulu Mustafa Əlinin (XVI əsr) “Kühül-əxbar”, Aşiq Çələbinin (XVI əsr) “Məşairüş-şüərə”, Həsən Çələbi (XVI əsr) və Bəyaninin (XVI əsr) eyniadlı “Təzkirətüş-şüərə” əsərlərindən və digər təzkirə, qaynaq və lüğətlərdən çıxış edən müəllif onlarda Nəsimi haqqında verilən məlumatları çözləyərək oxşar və fərqli məqamlara diqqət yetirir, hər birinin elmi dəyərini, yeniliyini üzə çıxarır.

Belə bir başlanğıcdan sonra müəllif Azərbaycanda Nəsimi irsinin öyrənilməsi tarixinə nəzər salır, Yusif Vəzir Çəmənzəminlinin “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər” (1921) adlı əsərindən başlamış 1980-ci illər də daxil olan bir zaman kəsində (sovet dövrü) Nəsimi irsinin nəşri və tədqiqi sahəsində görülən işləri, şairin lirikasının hansı aspektlərdə araşdırmaya cəlb olunma istiqamətlərini müəyyənləşdirir, tədqiqatlardakı mövcud sovet ideologiyasına uyğun yanaşmaları göstərməklə onları elmi baxımdan təhlil edərək dəyərləndirir. Monoqrafiyanın Nəsimi irsinin tədqiqi tarixinə həsr olunmuş birinci fəslə 1920-1990-cı illərdə xarici ölkələrdə şairin lirikasının öyrənilmə səviyyəsi və başlıca istiqamətləri müəyyənləşdirilməklə yekunlaşdırılır.

Monoqrafiyanın “Nəsimi lirikasının başlıca irfani məcaz və motivləri” adlı ikinci fəslə problemə qoyuluşu və həlli baxımından seçilir. Bu fəsildə qoyulan problem altı yarımbaşlıqda tədqiqatə cəlb edilir. Öncə, müəllif Nəsimi şeirində folklor motivlərinə diqqət yetirir, onlardan istifadə-

nin şairin yaradıcılığında fəlsəfi-irfani düşüncənin təqdimindəki özünəməxsusluğu üzə çıxarır. O da xüsusi olaraq qeyd edilir ki, Nəsimi folklor motivlərindən bəhrələndiyi kimi, xalq ədəbiyyatının bir qolu olan aşiq şeirinə də şairin təsiri olmuş, onun adı ilə bağlı olan bir çox poetik fiqur və şeir şəkilləri sonralar aşiq ədəbiyyatında özünə yer almışdır.

İkinci fəslin sonrakı yarımbaşlığında hürufilik təlimi və Nəsiminin hürufi görüşlərinin özəllikləri tədqiqata cəlb edilmişdir. Bu hissədə hürufiliyin mahiyyətini, fəlsəfəsini olduqca məzmunlu şəkildə izah edən müəllifin elmi qənaəti belədir: “Nəsimi həqiqəti dərk etməyin yeganə düzgün yolunu dövrünün mütərəqqi fəlsəfi-fikri cərəyanı olan hürufilikdə tapmışdır. Onun şeirində güclü lirizmlə qovuşuq verilən fəlsəfi ideyaların əsası hürufilikdir”. Alim şairin yaradıcılığını bu baxımdan tədqiqata cəlb edərək Nəsimi şeirində hürufilik dünyagörüşünün poetik ifadəsini üzə çıxarır və konkret nümunələr əsasında onların şərhini verir.

Daha sonra isə Nəsimi şeirində eşq anlayışının şərhinə keçən müəllif şairin yaradıcılığında həmin anlayışın daha çox fəlsəfi kateqoriya kimi göründüyünü qeyd edir. Bu məsələ ilə bağlı əldə edilən elmi qənaət bundan ibarətdir ki, Nəsimi şeirində ara-sıra gözələ, qadına yetirilən eşqin tərənnümünə yer verilsə də, şairin yaradıcılığında ilahi eşqin tərənnümü və ilahi gözəlin vəsfi başlıca yer tutur.

İkinci fəslin sonrakı yarım bölməsində şairin lirikasında işlənən və özünəməxsus çalarları ilə seçilən bir sıra irfani termin-məcəzlar tədqiqata cəlb edilir, onların məna tutumu poetik örnəklərlə öz izahını tapır. Xüsusilə, şairin şeirlərində tez-tez işlənən və bəzən də yersiz mübahisələrə yol açan “iki cahan” ifadəsinin Nəsimi şeirində ifadə etdiyi məna tutumu “Sığmazam” qəzəli və digər örnəklərlə bir arada araşdırmaya cəlb edilir. Daha sonra Nəsimi şeirində geniş yer verilən “can”, “canan”, “yar”, “sədəf”, “inci”, “hicab”, “pərdə”, “niqab”, “üz (yüz)”, “surət”, “cisim”, “göz” və digər metaforik anlayışların şairin yaradıcılığında çeşidli ifadə formaları və anlamları özünün geniş şərhini tapır. Alimin həmin termin-məcəzlarla bağlı verdiyi izah və şərhlər ədəbiyyatşünaslığımızda yeni bir istiqamət kimi olduqca xüsusi önəmə malikdir.

Monoqrafiyanın ikinci fəslinin beşinci yarım bölməsi təsəvvüf fəlsəfəsinə məxsus ənənəvi motivlərin Nəsimi yaradıcılığında özünəməxsus yerinin müəyyənləşdirilməsinə həsr edilmişdir. Bu hissədə insanın Haqqa qovuşaraq ilahi məqama yetişməsi Nəsimi lirikasında ən çox müraciət edilən motivlərdən biri kimi təhlilə cəlb edilir, daha sonra “ağzın yoxluğu” kimi ifadələrin, eləcə də bir sıra Quran motivləri, surə və ayələrinin, hədislərin hürufilik baxımından şərhli Nəsimi divanından götürülən örnəklərlə özünün elmi izahını tapır.

Müəllif ikinci fəslə Nəsimi yaradıcılığında yer alan təsəvvüfi anlayışların yerini, özünəməxsus ifadə üsulunu, ənənədəngəlmə və özünün fərdiliyi ilə seçilən xüsusiyyətlərini müəyyənləşdir-məklə yekun vurur. Alim haqlı olaraq qeyd edir ki, Nəsimi ənənəvi anlayışları öz əqidəsi baxımından yozmuş və sabitləşmiş anlayışı fərqli baxış bucağından mənalandırmışdır. Bu baxımdan şairin yaradıcılığında geniş yer alan “vəhdətin şərhli”, “könül viranəsi”, “can evi”, “zülfi” və s. kimi anlayışların izahına bu yarım bölmədə geniş şəkildə yer verilmiş, Nəsimi şeirinin bir sıra şairlərə təsiri də örnəklərlə göstərilmişdir.

Monoqrafiyanın “Nəsiminin söz sənətkarlığı” adlanan üçüncü fəslində şairin lirikası Şərq poetikasının nəzəri əsaslarını təşkil edən qaynaqlar əsasında məcəzlar sistemi, forma və məzmun gözəlliyi baxımından tədqiqata cəlb edilir.

Məlumdur ki, divan ədəbiyyatında sözün gücü və sehri məna ilə yanaşı, həm də istifadə edilən sözlərin gözəl və təsirli söylənməsi ilə ölçülmüşdür. Fikri gözəl və obrazlı şəkildə ifadə etmək şeir üçün əsas şərt sayılmış, Şərq poetikasına məxsus zəngin poetik fiqurlar bilavasitə buna xidmət edən vasitə kimi çıxış etmişdir. Odur ki, Nəsimi şeirləri də məna və məzmunla bərabər, həm də bir-birindən gözəl və təkrarsız obrazlı deyim tərzli, ifadə gözəlliyi, zəngin məcəzlar sistemi, ahəng və ritmə xidmət edən forma xüsusiyyətləri, qafiyə quruluşu ilə seçilən mükəmməl sənət örnəkləri kimi diqqəti çəkir.

Bu fəsilə Nəsimi lirikasının poetikası iki istiqamətdə öyrənilir: “Mənəvi və üslubi-mənəvi fiqurlar” və “Üslubi fiqur və poetik forma yaradıcılığında bədii sənətlərin yeri”. Hər iki yarım bölmədə Şərq poetikasına məxsus kateqoriyalar Nəsimi şeirindən zərgər dəqiqliyi ilə seçilən örnəklər

əsasında şərh edilir. Müəllif sadəcə olaraq nümunələri təqdim etməklə kifayətlənmir. Əvvəlcə, hər bir poetik vasitə haqqında Şərq poetikasının mötəbər nəzəri qaynaqlarına və müasir tədqiqatlara istinadən yığcam məlumat verilir, sonra həmin vasitənin Nəsimi yaradıcılığında özünəməxsus üslubi məqamı və ifadə edilən fikirlə bağlılığı, şairin bu vasitədən istifadə səviyyəsi, onun Nəsimi şeiri ilə qazandığı yeni çalar, ənənədən gəlmə və fərdi cizgilər bütün yönləri ilə özünün elmi şərhini tapır. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün konkret olaraq bir poetik vasitənin izahına diqqət edək: “Böyük sənətkar bir bənzəyən və bir neçə bənzədilən əsasında yaranan *tənsiküs-sifat* (sifətlərin, epitetlərin sadalanması) üslubi fiqurunun orijinal nümunələrini yaratmağa nail olmuşdur. Şair bu fiqurla təsvir olunan varlığın bir deyil, bir neçə cizgi və xüsusiyyətlərini nəzərə çarpdırır:

*Yarəb, ağzın püstəmi, ya qönçeyi-xəndanmıdır?
Ol Süleyman xatəmi, ya höqqeyi-mərcanmıdır?*

*Nöqtəyi-məvhumdur, ya gövhəri-fərd ol ağız,
Mənbeyi-mai-müin, ya çeşmeyi-heyvanmıdır?*

Beytdə bir bənzəyən (“ağız”) müqabilində səkkiz bənzədilən (“püstə”, “qönçeyi-xəndan”, “Süleyman xatəmi”, “höqqeyi-mərcan”, “nöqtəyi-məvhum”, “gövhəri-fərd”, “mənbeyi-mai-müin”, “çeşmeyi-heyvan”) işlədilmişdir”. Daha sonra müəllif tanınmış şərqşünas A.B.Kudeline istinadən yazır: “Nəzərə almaq lazımdır ki, bir bənzəyən qarşısında dörd metaforik bənzətmə yaradılması orta əsrlər ərəb poetikasında yüksək sənətkarlıq vasitəsi sayılmışdır. Belə bir şeir örnəyi yalnız Əbu Nüvəsa məxsusdur. Beş metaforik bənzətmənin yeganə nümunəsini isə ərəb şairi əl-Vəvə (X əsr) yaratmışdır ki, bunlardan dördü Əbu Nüvasdan əxs edilmişdir”. Məhz belə bir məlumatdan sonra alim Nəsiminin bu poetik vasitədə göstərdiyi sənətkarlığı belə dəyərləndirir: “Nəsimi şeirində isə bir bənzəyən qarşısında səkkiz bənzədilən verilmişdir və bu daha yüksək sənətkarlıq göstəricisi hesab edilməlidir”.

Bu fəsildə Nəsimi lirikasında istifadə edilən təşbeh, tənsiküs-sifat, ləffü nəşr, tənəsüb, təkrir, rəddül-əcz, təcahüli-arif, istifham, təfriqü cəm, təqsim, təlmih, eyham, mütabiqə, istiarə, mübaligə, təşğir, təzad, mürəatün-nəzir, epitet, təqabil, tərsi, iqtibas, mükərrər, iştiaq, rəddül-mətlə, cinas, təcnis, müsəmmət və s. kimi çeşidli sənətkarlıq vasitələri məhz bu şəkildə özünün elmi izah və şərhini tapır.

Səadət Şıxıyevanın “Nəsiminin lirikası: irfani mündəricə və poetik zinətlər” adlı monoqrafiyası adından da göründüyü kimi, konkret olaraq şairin lirikasının öyrənilməsinə həsr edilsə də, əslində, Nəsiminin dövrü, həyatı və yaradıcılığı haqqında dolğun məlumatlarla zəngindir. Monoqrafiyada şairin həyatının müxtəlif mərhələləri, təxəllüsü, yaradıcılığının dövrləri, fəlsəfi görüşləri, dini baxışları, müxtəlif təriqət və cərəyanlara münasibəti, mənsub olduğu hürufilik təlimi, ideya mübarizəsi, yetişdiyi ədəbi-mədəni mühit, sələf və xələflik münasibətləri, müxtəlif ədəbiyyatlarla bağlılığı, bir sıra şeirlərinin mətnşünaslıq baxımından təhlili, əsərləri ilə söz sənətinə gətirdiyi mövzu, ideya, məzmun və bədii forma yenilikləri haqqında əhatəli şəkildə məlumatlar da öz əksini tapır. Eləcə də kitabda şairin qardaşı Şah Xəndan haqqında qaynaqlarda verilən fərqli fikirlərə də münasibət bildirilir, bəzi mübahisəli məqamlara aydınlıq gətirilir. Ümumilikdə, haqqında söhbət gedən monoqrafiya elmi ictimaiyyətə, ali məktəb müəllimlərinə, tələbələrə və bütün nəsimisevərlərə şairin ədəbi irsi haqqında geniş və əhatəli bilgi verir, onların Nəsimi haqqında biliyini yeniyeni fakt və məlumatlarla zənginləşdirir.

Nəsimi irsinə olan sonsuz məhəbbət və heyranlıqdan yaranan “Nəsiminin lirikası: irfani mündəricə və poetik zinətlər” monoqrafiyası onun müəllifini təkcə Nəsimi irsinin kamil bilicisi kimi deyil, ümumilikdə, dinə, dini təriqət və məzhəblərə, Şərq fəlsəfəsi və ədəbiyyatına, poetikasına, o cümlədən türk ədəbiyyatına yaxından bələd olan bir mütəxəssis kimi yenidən elmi ictimaiyyətə təqdim edir.

Həqiqətən, Nəsimi yaradıcılığı Səadət Şıxıyevanın elmi araşdırmalarında özünün arzu olunan səviyyəsinə çatdı. Ancaq Nəsimi yaradıcılığı elə bir ümmandır ki, onun nəhayəti görünür.

Hal-hazırda nəsimişünaslığın qarşısında duran ən aktual vəzifələrdən biri və deyərdik ki, birincisi Nəsimi divanının mükəmməl elmi-tənqidi mətninin hazırlanmasıdır. Sözü açığı, bu sahədə də Səadət xanımdan gözləntilərimiz çoxdur. Hələlik isə “Nəsiminin lirikası: irfani mündəricə və poetik zinətlər” kitabının davamı kimi Seyid İmadəddin Nəsiminin dövrü, həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı yeni bir monoqrafiyanı görmək arzusu ilə Səadət xanıma yeni elmi uğurlar diləyirik.

Реальность культурного сближения

Алексей Арзамазов

Доктор филологических наук, профессор, Член Союза писателей России, г. Ижевск.

E-mail: arzami@rambler.ru

<https://orcid.org/0000-0001-7577-5917>

Проблема взаимодействия “своего” и “чужого” в последние годы особенно сильно волнует учёных-гуманитариев. Исследователи, работающие в разных сферах науки, перманентно задаются вопросом – где проходит та невидимая граница, разделяющая эти тонкие экзистенциальные материи, духовные срезы. У заявленной проблемы множество контекстов, тематических проекций – насколько продуктивным может быть диалог “своего” и “чужого”, каковы последствия, риски их взаимопритяжения, отталкивания, значима ли роль традиции, ментальности в принятии, опосредовании “чужого”, “другого” “своим”. Это лишь малая часть научных гипотез, предположений, проверить, “измерить” правдивость которых очень не просто. Граням, сложностям, противоречиям коммуникации “своего” и “чужого” посвящены сотни книг, предлагающих самые разные рецепты решения данного антропологического, философского уравнения. Один из интересных опытов литературоведческого рассмотрения проблемы представлен в книге доктора филологических наук, профессора МГИМО, востоковеда-тюрколога **Абузара Багирова** “**Московская азербайджанская литературная среда**” (Москва, “Художественная литература”, 2017).

Издание представляет собой большую исследовательскую ценность. Фактически это самостоятельная, самобытная авторская концепция, дающая развернутое представление о том, как в пределах одного полиэтничного мегаполиса взаимодействуют генетически, эстетически неродственные художественные традиции. Значимость монографии заключается в универсальности её аналитических выводов. Разработанные автором маршруты изучения диалога литератур могут быть экстраполированы на разные культуры, ситуации, реалии языкового, цивилизационного перекрестья. Уроженец Азербайджана, представитель московской интеллигенции Абузар Багиров как филолог, переводчик находится в привилегированном положении – он человек двух миров, языков, моделей художественности. У него проверенная личным опытом оптика понимания тонкостей и особенностей межкультурного контактирования.

Необходимо заметить, что азербайджанская составляющая на культурной карте СССР всегда была очень заметной. Музыка, литература, изобразительное искусство, научные достижения, созданные этническими азербайджанцами, привлекали внимание, попадали в советское “резонансное поле”. Естественно, после распада Союза культурное присутствие азербайджанцев в информационном пространстве России, а также Москвы ощутимо снизилось. Азербайджан стал независимым государством, многие прежде работающие творческие контакты постепенно ослабевали, иногда сходили на нет. Московская азербайджанская интеллигенция в некотором роде была отрезана от магистральных путей развития своей национальной культуры, а “проживающие в столице представители национальной научно-художественной элиты автоматически становились “чужими”, “пришельцами”. Нужно было внутренне определиться – кто ты, с кем ты, на чьей стороне? Однако часто такой выбор очень затруднён и болезнен. Творческая индивидуальность, художник слова не могут в одночасье отключить в себе другую действующую половину, извне теперь определяемую как “чужая”. Драматичность сложившейся картины существования словесности симптоматична. Это парадигма общего, не особенного. Но автор убедительно утверждает, что “к счастью, не постиг отрыв от своей национальной культуры творчество московских азербайджанских писателей”.

Абузар Багиров в своей работе не мог не затронуть актуальную проблему художественного билингвизма. Азербайджанские московские писатели, как правило, живут-творят в среде двуязычия. С одной стороны, это значительное преимущество, позволяющее творчески задействовать ресурсы двух культур, эстетик, образно-символических систем, предоставляющее возможность синтезировать элементы двух традиций. С другой, есть опасность “рассеивания” творческой, языковой энергии. Конечно, профессор Багиров предпочитает говорить своим читателям именно о положительных сторонах литературного билингвизма.

Оценивая художественные достижения московских азербайджанских авторов, выделяя наиболее существенные трудности, с которыми приходится сталкиваться писателям, исследователь приходит к важному заключению: русская литература в действительности многонациональная, у неё разные этнические лики, этнокультурные оттенки. Подчеркивается, что отдельные литераторы-азербайджанцы давно вписаны и в историю большой русской словесности, а также “благодаря русскому языку и московской литературно-культурной среде московские азербайджанские писатели Рустам Ибрагимбеков, Чингиз Гусейнов и Алла Ахундова приобрели не только всероссийскую, но и в какой-то степени мировую известность”.

Материалы, факты, исследуемые А.М.Багировым, возвращают к проблеме поиска дефиниций, точности определений: что такое национальная литература, какие критерии идентификации по-настоящему легитимны? Является ли ключевым фактором выбор писателя, или же в основе литературной традиции язык письма? По всей вероятности, речь может идти о расширенном понимании природы национальной литературы.

В книге подробно, разносторонне рассматривается аспект художественного перевода. Принято считать, что переводческий азарт, взаимный литературный интерес на постсоветском пространстве за последние три десятилетия заметно угасли, исчерпали себя. Но исследователь Абузар Багиров убедительно доказывает, что азербайджано-российские переводческие практики не прерывались даже в самые сложные, неудобные времена. Почти каждый писатель, формирующий московскую азербайджанскую литературную среду, занимался переводами, вёл просветительскую работу. На страницах книги неоднократно упоминаются имена замечательных азербайджанских переводчиков Сиявуша Мамедзаде, Мансура Векилова, Владимира Кафарова, Азера Мустафазаде, Чингиза Гусейнова, Аллы Ахундовой, самого Абузара Багирова и других. Нельзя не сожалеть о том, что упоминаемые в монографии переводные книги из азербайджанской литературы на русский язык выходят мизерными тиражами, недоступны широкому кругу читателей.

Отрадно, что монография профессора Абузара Багирова была замечена, осмыслена и оценена филологическим сообществом и Азербайджана, и Москвы по достоинству. Поднимаемые в ней проблемы глобальны и актуальны, приближают к пониманию действия, закономерностей межлитературного диалога. Поистине, профессор Абузар Багиров открывает живую, многомерную реальность азербайджанской литературы, национального литературного процесса, о которых мы – российские читатели, да и филологи – почти мало чего знаем.

YUBİLEYLƏR

Yazan və oxunan Tehran Mustafayev

İsa Həbibbəyli

Akademik, AMEA-nın I vitse-prezidenti,
Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru.

Azərbaycan.

E-mail: isa.habibbeyli@science.az

<https://orcid.org/0000-0002-9793-1949>

Azərbaycan oxucusu Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü Tehran Mustafayevi – Tehran Əlişanoğlunu müasir Azərbaycan tənqidinin görkəmli nümayəndəsi kimi qəbul edir. Tehran Əlişanoğlu ədəbi tənqidlə ardıcıl məşğul olan və ədəbiyyatşünaslıq elminin bu istiqamətini elmi cəhətdən tədqiq edib araşdıran fəal və zəhmətkeş elm adamıdır. Ədəbiyyatşünaslıq meydanına qədəm qoyduğu tələbəlik illərindən bizim günlərə qədər Tehran Əlişanoğlu dayanmadan, geriyə baxmadan ədəbi tənqid sahəsində fəaliyyətini uğurla davam etdirməkdədir. Tehranın tənqidçilik fəaliyyəti üçün ən səciyyəvi cəhətlər ədəbi prosesi ardıcıl olaraq izləməsi, ədəbiyyatda müasirlik anlayışına həyat və sənət baxımından vəhdətdə baxması, bədii əsəri təhlil edərkən məndən qənaətlər çıxarmağı bacarması ilə əlaqədardır. Buna görədir ki, Tehran Mustafayevin haqqında söz açdığı yazıçı, yaxud bədii əsər oxucuya bütün əsas cəhətləri, uğurları və kəsirləri ilə bir yerdə obyektiv elmi mövqedən təqdim olunur. Geniş ictimaiyyət, oxucular onun təqdimatında yazıçını və ya bədii əsəri ədəbi prosesin ümumi axarında, bədii yaradıcılıq axtarırlarının ümumi mənzərəsində görə bilir. Tehran yazıçıya, bədii əsərə, ədəbiyyat faktına fərdi, lokal şəkildə yox, inkişafda olan həyat və sənətlə birlikdə, vəhdətdə elmi qiymət verir. Bu isə tənqidçidən geniş elmi dünyagörüş və yüksək professionallıq tələb edir. Tehran Əlişanoğlu hər addımda tənqidçi üçün zəruri olan dünyagörüşlə professionallığın üzvü sintezini nümayiş etdirir. Bu mənada onun ədəbi-tənqidi əsərləri ədəbiyyat və zaman haqqında monoloq kimi səslənir. Lakin Tehran Əlişanoğlu ədəbiyyatdan zamanı sadəcə əks etdirən faktdan daha çox, onun irəliyə doğru inkişaf tempələrini mənalandırmağı bacaran milli ədəbi sərvət kimi söz aqır. Bu mənada onun ədəbi-tənqidi əsərləri ədəbiyyatın da, cəmiyyətin də dialektikasının güzgüsü, yaxud barometri funksiyasını yerinə yetirir.

Bununla belə, Tehran Əlişanoğlunun ədəbi prosesin ümumi axarında, zamanla üzvü əlaqədə təqdim etdiyi ədəbiyyat həm də mütləq onun müəllifinin fərdi özünəməxsusluğu ilə birlikdə təhlil süzgecindən keçirilir. Tehran haqqında söz açdığı yazıçının fərdi üslubunu “kəşf etməyi” ədəbi tənqidin ən mühüm vəzifələrindən biri hesab edir. Onun araşdırma obyektini yazıçı, yaxud bədii əsər özünəməxsus fərdi siması, fərqli mahiyyəti əsasında elmi-nəzəri cəhətdən dəyərləndirilir. Heç tərəddüd etmədən Tehran Əlişanoğlunu Azərbaycan bədii nəsrinin üslubu özünəməxsusluğunun, üslub zənginliyinin mahir bələdçisi adlandırmaq olar. Tehran haqqında söz açdığı yazıçının və onun bədii əsərlərinin daxili dünyasını aydın şəkildə görür və fərqli bucaqdan oxucuya təqdim edir. Onun elmi əsərlərində fərdi özünəməxsusluq yazıçının dili və üslubu, təhkiyəsi, təsvir vasitələri, bədii forma müxtəlifliyi ilə müəyyən olunur. Tənqidçinin əsərləri həsr olunduğu yazıçının obyektiv bədii tərcümeyi-halı təsiri bağışlayır. Bu yolla o, barəsində söz dediyi, araşdırma apardığı yazıçının sanki obrazını yaradır. Tehran Əlişanoğlunun əsərləri Azərbaycan yazıçı-larının fərdi obrazlarının elmi qalereyasıdır. Tehran Əlişanoğlu Azərbaycan yazıçı-larının bədii əsərləri haqqında yazılmış çoxcildlik elmi-nəzəri külliyyatın müəllifidir. Məhz bu cür dərin və aydın elmi təhlillə o, Azərbaycan ədəbiyyatının “xəritəsində” hər yazıçının öz yerini müəyyənləşdirməyi bacarmışdır. Bu mənada Tehran Əlişanoğlu ədəbiyyatşünaslıq elminin mahir qrossmeysteridir. O, ədəbiyyatın mövcud vəziyyətinin obyektiv və aydın mənzərəsini yaratmaqla bərabər,

həm də inkişaf perspektivlərini proqnozlaşdırmaq vəzifələrini də məsuliyyətlə həyata keçirir. O, ədəbiyyatda mövcud vəziyyət necədir sualı ilə yanaşı, həm də “ədəbiyyat hara gedir” sualına da dəqiq və aydın cavab verir. Tehranın əsərlərində “Ədəbiyyat haraya doğru getməlidir” sualına da cavab tapmaq mümkündür.

Tehran Əlişanoğlu ədəbiyyatda olduğu kimi, ədəbiyyatşünaslıq elmində də keçilən yol və gediləcək hədəflər ətrafında ciddi elmi söz deməyi bacarır. Onun filologiya üzrə fəlsəfə doktorluğu kimi meydana çıxmış “Azərbaycan sovet ədəbi tənqidinin üslubları” mövzusunda yazıb uğurla müdafiə etdiyi (1990) namizədlik dissertasiyası ədəbi tənqiddə üslub özünəməxsusluğunun meyarlarının müəyyən olunmasının nəzəriyyəsi və təcrübəsindən bəhs edən qiymətli tədqiqat əsəridir. Bu monoqrafik tədqiqatda 1960-1980-ci illərdə yazıb-yaratmış tənqidçilərin fərdi üslub xüsusiyyətləri konkret bədii material əsasında müəyyən edilmişdir. Bu, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elmində tənqiddə üslublar probleminə həsr olunmuş əhəmiyyətli tədqiqat əsəridir. Tehran Mustafayevin “XX əsr Azərbaycan nəsrinin poetikası” mövzusunda yazıb uğurla müdafiə etdiyi doktorluq dissertasiyası (2005) da ədəbiyyatda fərdi özünəməxsusluq məsələlərindən bəhs edən ciddi tədqiqat əsəridir. Azərbaycan bədii nəsrinin üslublarından söz açan Tehran Əlişanoğlunun fəlsəfə doktorluğu dissertasiyası onun sonrakı elmi fəaliyyəti, xüsusən “XX əsr Azərbaycan nəsrinin poetikası” adlı tədqiqat əsəri üçün baş məşq funksiyasını yerinə yetirmişdir. Tehran Mustafayev “Azərbaycan bədii nəsrinin poetikası” adlı tədqiqat əsəri üçün baş məşq funksiyasını yerinə yetirmişdir. Tehran Mustafayev “Azərbaycan bədii nəsrinin poetikası” mövzusunda doktorluq dissertasiyası milli bədii nəsrin təşəkkülü və inkişafı, ideya-sənətkarlıq xüsusiyyətləri, nəsrə dəqiqlik amili haqqında sistemli tədqiqat əsəridir. Azərbaycan bədii nəsrinə poetika baxımından işıq salan bu elmi əsər nəsrin taleyi və təkamülünə işıq salan sanballı elmi əsərdir.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü Tehran Əlişanoğlu ölkəmizdə bədii nəsrin əsas tədqiqatçılarından biri kimi qəbul olunur. Alimin “Əjdər Ol könül savaşı”, “Nəsrə Qarabağ müharibəsinin aspektləri” əsərləri Azərbaycan bədii nəsrinin ayrı-ayrı yaradıcılıqlarının xidmətlərini əks etdirən mühüm elmi əsərlərdir. Bütün bunlarla bərabər, Tehran Əlişanoğlunun “Milli Nəsrə Azərbaycan obrazı. Tarix və müasirlik kontekstində” (2017) monoqrafiyası onun nəsr tədqiqatlarının məntiqi yekunudur. Bu, Cəlil Məmmədquluzadədən və Molla Nəsrəddin” məktəbi nəsr ənənələrindən başlamış, sovet dövrü bədii nəsrinə və müstəqillik mərhələsinin yeni nəsr yaradıcılarına qədərki böyük bir epoxanın epik ədəbiyyatının elmi salnaməsidir. Doğrudur, Tehran Əlişanoğlunun elmi fəaliyyəti üçün “salnamə” sözü münasib deyildir. O, bədii ədəbiyyatın statik təsvirini verməyib, dinamik inkişaf proseslərini tədqiq edib ümumiləşdirir, lakin bu əsərində əhatə etdiyi dövrün genişliyi və əsərdəki elmi ümumiləşdirmələr şərti mənada olsa da salnamə sözünü işlətməyə imkan verir. Tehran Mustafayev Azərbaycan bədii nəsrinin keçdiyi əsas inkişaf mərhələlərini düzgün müəyyənləşdirmiş, hər mərhələnin bədii nəsrin inkişafındakı yerinə və roluna obyektiv elmi qiymət vermişdir. Ən başlıcası və bir qədər də heyrətamiz olan da bundan ibarətdir ki, Tehran Mustafayev Mirzə Fətəli Axundovdan – Cəlil Məmmədquluzadəyə, Süleyman Rəhimovdan – Əli Vəliyevə və Mir Cəlala, İlyas Əfəndiyevdən – Sabir Əhmədova, Anardan, Elçindən, Yusif Səmədoğluna, Kamal Abdulladan – Afaq Məsuda, Əjdər Ola, Yunus Oğuz qədərki bütün yazıçıların romanlarını, povestləri və hekayələrinin hamısını diqqətlə, bəzən hətta təkrar-təkrar oxuyaraq tədqiqat aparmışdır. O, eyni zamanda, son yüzillikdə Azərbaycan bədii nəsrinə və epik ədəbiyyatının əsas yaradıcıları haqqında yazılmış elmi-nəzəri tədqiqatlarla da dərindən tanışdır. Bu mənada Azərbaycan bədii nəsrinin daxili təkamül proseslərinə, qüvvətli və zəif cəhətlərinə, inkişaf ritmlərinə Tehran Mustafayev qədər tam, bütöv, dərin və əsaslı şəkildə bələd olan tədqiqatçı göstərmək çətindir. Həmin baxımdan yanaşı “Milli nəsrə Azərbaycan obrazı. Tarix və müasirlik kontekstində” monoqrafik tədqiqatını Azərbaycan nəsrinin Tehran Mustafayev tərəfindən aparılmış monitorinqi hesab etmək mümkündür.

Təqdim olunan elmi əsər Tehran Mustafayevin nəsr tədqiqatlarını problemlərini təsvir etmək üçün də açıq imkanlar yaradır. Aydın surətdə görünür ki, Tehran bədii nəsrə bədii məndən çıxış etməklə tarixi dövrün, ictimai mühitin ədəbiyyatdakı bədii obrazının yaradılmasına xüsusi diqqət yetirir. Eyni zamanda, onun elmi əsərlərində qəhrəman axtarışları, obrazların

təkamül proseslərinin elmi cəhətdən izlənməsi də mühüm yer tutur. Bu mənada, Tehran Əlişanoğlu XX əsr Azərbaycanın bədii nəsrdəki tonu, bütöv, sistemli, ümumiləşdirilmiş obrazını meydana çıxarmış və qiymətləndirmişdir. Ümumiyyətlə, azərbaycançılıq bir tənqidçi kimi Tehran Əlişanoğlunun estetik idealının ana xəttini təyin edir. O, bədii əsərləri monitorinqdən keçirərkən azərbaycançılıq idealının hansı səviyyədə və necə ifadə olunduğuna xüsusi diqqət yetirməklə bərabər, geniş mənada həyatda və elmdə də azərbaycançılığı əsas meyar olaraq qəbul etmişdir. Obrazlı şəkildə və müəllifin özünün sözləri ilə desək, azərbaycançılıq Tehran Mustafayevin məxsusi elmi konseptidir.

“Milli nəsrə Azərbaycan obrazı. Tarix və müasirlik kontekstində” monoqrafiyası Tehran Əlişanoğlunun bədii əsərin bədii-sənətkarlıq xüsusiyyətləri haqqında da nəzəri şəkildə elmi söz demək istedadını da meydana qoyur. Bununla belə, Tehran Əlişanoğlu üçün istənilən halda geniş mənada müasirlik başlıca meyar funksiyasını daşıyır. O, müasirliyə gündəmin bədii ifadəsi kimi yox, bədii əsərin aktuallığını müəyyən edən bədii-estetik kateqoriya kimi baxır və bu mənada təkcə əsərdəki ideyanı deyil, sənətkarlıq xüsusiyyətlərini də müasirlik meyarları ilə qiymətləndirir. Tam halda Tehran Mustafayev “Nəsrə Azərbaycan obrazı. Tarix və müasirlik kontekstində” monoqrafiyası ilə artıq ədəbiyyatşünaslıqda xidmət göstərmiş elm adamlarının cərgəsində yer alır.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü Tehran Mustafayev ədəbiyyatımızın digər janrları və qolları haqqında da tədqiqatlar aparmış, sanballı məqalələr çap etdirmişdir. Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda Tehran Əlişanoğlunun yaxından iştirakı ilə hazırlanıb nəşr edilmiş «Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı» iki cildliyindəki icmallar Tehran Mustafayevin dövrün ədəbiyyatının bütün qollarına, əsas istiqamətlərinə yaxından, əsaslı şəkildə bələd olduğunu, elmi söz demək bacarığını nümayiş etdirir. Bu sanballı çoxcildlikdə Tehran Əlişanoğlu müstəqillik dövrü bədii nəsrinin Aqıl Abbas, Əjdər Ol, Səyyad Aran və başqaları kimi yaradıcıları ilə bir sırada, dekadans şairlər, poeziyada nəfəs dəyişimi və yaradıcı gənclik haqqında da professional səviyyədə elmi söz demək istedadını nümayiş etdirmişdir. Müasir teatr və dramaturgiyaya o sıradan dramaturq Əli Əmirliyə həsr olunmuş oçerkləri onun ədəbiyyatımızın bu qolunun da problemləri ilə yaxından tanış olduğunu göstərməkdədir. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında modernizm təmayülləri, diadentizm meyilləri, ədəbi qruplar, poetik manifestlər haqqındakı oçerkləri Tehran Mustafayevin özünəməxsus nəzəri görüşlərə malik tənqidçi olmasının da göstəricisidir. Bu gün Tehran Əlişanoğlu hərtərəfli hazırlığa, geniş elmi dünyagörüşə, yüksək professional elmi səriştəyə malik olan tanınmış tənqidçi və ədəbiyyatşünasdır. Tənqidçi və ədəbiyyatşünaslar, xüsusən akademiklər İsa Həbibbəyli və Nizami Cəfərov haqqındakı sanballı yazıları onun tənqid sahəsində də professional olduğunu nümayiş etdirir.

Tehran Mustafayevin illərdən bəri uğurla nəşrini davam etdirdiyi “Tənqid-net” jurnalı ölkəmizdə yeganə ədəbi tənqid jurnalı olmaqla, bu sahəyə istiqamət verən bir toplu kimi tənqidi fikrin inkişafında mühüm rol oynayır. O, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda “Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı” şöbəsinin müdiri kimi də tənqidçilik və təşkilatçılıq misiyasını bir yerdə sürətlə yerinə yetirir.

Son illərdə Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda hazırlanmış «Ədəbiyyatda Heydər Əliyev obrazı: tarixi gerçəklikdən ideala» adlı ikicildlik monoqrafik tədqiqatın əsas müəlliflərindən biri olan Tehran Əlişanoğlu müstəqillik dövrünü yalnız ədəbiyyatın deyil, ictimai-siyasi gedişatın da əsas tədqiqatçılarından biri olduğunu nəzərə çarpdırır. Təqdim edilən monoqrafiyada Tehran Mustafayev Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin milli bədii nəsrə obrazının yaradılması istiqamətində apardığı axtarışlarla həm də Ulu öndərə ədəbiyyatda bəslənilən böyük məhəbbəti də elmi şəkildə təhlil edib dəyərləndirmişdir.

Nəticə: Tehran Mustafayev Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elmində müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbi tənqidinin lideridir. O, təpədən dırnağa qədər bütün ruhu və axtarışları ilə birlikdə əsl tənqidçidir. Ədəbi tənqid sahəsindəki çoxillik axtarışları və sanballı elmi əsərləri onun görkəmli bir tənqidçi kimi bu sahədə özünəməxsus xidmətləri olduğunu göstərir. Ən əsas cəhətlərdən biri də bundan ibarətdir ki, Tehran Mustafayev hər həftə, bəzən hər gün gündəmdə olan, daim,

fasiləsiz olaraq yazıb-yaradan və oxunan tənqidçi kimi qəbul olunur. Onun tənqidçilik missiyası ədəbiyyatı, ədəbiyyatşünaslıq elmini, ictimai fikri həmişə irəli aparmağa xidmət edir. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının və ədəbiyyatşünaslıq elminin inkişafında Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü Tehran Mustafayevin özünəməxsus payı, sanballı xidmətləri vardır. Bu altmış illik mənalı ömrün ən mühüm yekunu, həm də bundan sonrakı daha yetkin və müdrik elmi fəaliyyət dövrünün nikbin başlanğıcıdır. Azərbaycan ədəbi tənqidinin taleyi və inkişafı üçün cavabdeh olan ədəbiyyatşünaslardan biri, bəlkə də birincisi Tehran Mustafayevdir.

Ürəkdən təbrik edir və daha böyük uğurlar arzulayıram.

Ömrün müdrük çağında

Əlizadə Əsgərli

Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Filologiya elmləri doktoru. Azərbaycan.

E-mail: alizade.asgerli@gmail.com

https://orcid.org/0000-0002-5792-3741

Nizami Məmmədov–70

Tanınmış ədəbiyyatşünas-alim, filologiya elmləri doktoru, professor Nizami Tağı oğlu Məmmədovun (Tağısoy) 70 yaşı tamam olub. O, 1970-1975-ci illərdə M.F.Axundov adına Azərbaycan Pedaqoji Rus dili və Ədəbiyyatı İnstitutunda oxuyub, təyinatı üzrə Ucar bölgəsində rus dili və ədəbiyyatı müəllimi işləyib.

1980-84-cü illərdə rus (sovet) ədəbiyyatı ixtisası üzrə həmin institutun aspiranturasında oxuyan N.Məmmədov 1986-cı ildə “Səməd Vurğun pyesinin rus tərcümələri və səhnə təcəssümü” mövzusunda filologiya elmləri namizədi, 1992-ci ildə “XX əsr rus poeziyasının Azərbaycan dilinə tərcüməsi problemləri (1920-1970)” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə edərək filologiya elmləri doktoru elmi dərəcələrini alıb.

Professor N.Tağısoyu 1998-ci ildən – BQU-da işlədiyim illərdən tanıyıram. Professor Ağarəhim Rəhimovun “Girdab” romanının müzakirəsi zamanı ilk dəfə onun odlu çıxışını dinləmişəm və məmnun qalmışam. Sonralar elm və tədris fəaliyyətimizdə bir-birimizi daha yaxından tanımış, aktual məsələlərin, tədris işlərinin müzakirələrində bir yerdə iştirak etmişik.

N.Tağısoy 1984-cü ildən Bakı Slavyan Universitetində çalışır. XX əsr rus ədəbiyyatı, Türk xalqları ədəbiyyatı, Azərbaycan ədəbiyyatı, Tərcümə nəzəriyyəsi fənlərindən mühazirələr oxuyur. 1994-cü ildən Universitetin professorudur. O, 1995-1997-ci illərdə Bakı Qızlar Universitetində Azərbaycan dili və ədəbiyyatı, 1998-2010-cu illərdə Azərbaycan Beynəlxalq Universitetində Azərbaycan dili və ədəbiyyatı, Rus dili və ədəbiyyatı kafedralarının müdiri vəzifəsində işləyib.

Professor N.Məmmədov 2011-ci ildən AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu Türk xalqları ədəbiyyatı şöbəsinin baş elmi işçisidir. O, müxtəlif illərdə ölkə konfransları, simpoziumları, elmi məclislər və dərgilərdə iştirak edir, tərcümə nəzəriyyəsi, ədəbi əlaqələr, komparativistika, türk xalqlarının etnogenezi, etnologiyası, efnoqrafiyası, folkloru, klassik və müasir ədəbiyyat, habelə müasir ədəbi proseslə məşğul olur.

Türkoloq-alim qaqaüz, qazax, qaraqalpaq, qaraçay, qırğız, Kıprız türkləri, malkar, özbək, karaim, kumux, noğay, Xəzər türk qövmələri barəsində əhəmiyyətli məqalə, monoqrafiya və kitabların müəllifidir.

Nizami müəllim müxtəlif illərdə dərslük, metodik və tədris vəsaitləri hazırlayıb, monoqrafiyalar yazıb, folklor və etnoqrafiya sahəsində araşdırmalar aparıb, ölkəmizdə və ondan kənar da keçirilmiş konfrans və simpoziumlarda respublikamızı təmsil edib. “Professor Nizami Tağısoy iki onillikdən artıqdır ki, türk xalqlarının folkloru, etnogenezi, epik təfəkkürü, klassik və müasir ədəbiyyatına dair dərslük” hazırlayıb. (Vikipediya)

25 ildən artıqdır ki, regional etnoqrafiya və folklor nümunələrinin toplanması, tədqiqi və nəşri işləri ilə məşğul olur. “Onun son dövrdə Azərbaycanda və Türkiyədə yaşayan Şilyan ellərinin efnoqrafiyası, etnik-millî düşüncə tərzii və şifahi yaradıcılıq ilə bağlı araşdırmaları türk ellərinin mənəvi mədəniyyətini öyrənmək baxımından” əhəmiyyətlidir. (Vikipediya)

Nizami Məmmədov folklorşünaslıq, türkologiya, ədəbiyyatşünaslıq və müasir ədəbi tənqidin müxtəlif problemləri üzrə araşdırmalar aparır. O, daim axtarışda olan, zəhmətkeş ziyalıdır, müəllimdir, “Qızıl qələm”, “Xalqın nüfuzlu ziyalısı”, “İlin alimi”, “Əməkdar müəllim” mükafatlarının sahibidir.

Ədəbiyyatşünas-alim haqqında mətbuatda çox yazılıb. “XX əsr Azərbaycan alimləri və maarifçiləri” bioqrafik kitabında da onun haqqında qiymətli səhifələr vardır. Çalışdığı Bakı

Slavyan Universiteti və Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda da nüfuz sahiblərindən biri professor Nizami Məmmədovdur. O, İnstitut elmi seminarının fəal üzvüdür, magistr və doktorantlara qayğı və məsləhətlərini heç zaman əsirgəmir. Elmi rəhbər, opponent, rəyçi kimi də obyektiv və səmimi olmağa xüsusi diqqət edir.

Professor Nizami Məmmədov “XX əsr rus poeziyası Azərbaycan tərcümələrində” (1992), “Qazax ədəbiyyatı” (1993), “Əsrin milli özünəməxsusluğu və tərcümə” (1998), “Poetik tərcümə” (2001), “Qaraqalpaq ədəbiyyatı” (2007, 2015), “Səməd Vurğunun dramaturgiyası rus dilində” (1999), “Nəsrin axarı: zaman və məkan konteksti” (2008), “Şilyan: özü, sözü – çeşmənin gözü” (2009), “Səttər Həsənzadə. Vətən həsrəti, barıt roqxulu sətirələr” (2009), “Etnos və epos: keçmişdən bu günə” (2010), “Meyxananın poetikası” (2011), “Qaraçay ədəbiyyatı” (2016) və sair monoqrafiyalar, habelə dərs vəsaiti, proqram və dərsliklərin müəllifidir. N.Məmmədov “Ədəbi proses” müşavirlərinin fəal iştirakçısı və məruzəçilərindəndir.

Professor Nizami Məmmədov Azərbaycan və rus dillərində 298 məqalə çap etdirib ki, həmin məqalələrin adları vikipediyasında özünə yer alıb. Həmin məqalələr Azərbaycan və rus ədəbiyyatının klassik və müasir sənətkarları, habelə Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı əlaqələrinə həsr edilib. Alimin beynəlxalq konfrans və simpoziumlarda 33 elmi məruzəsi dinlənilib.

N.Tağısoy bədii yaradıcılıqla da məşğul olur. İndiyədək onun “Axtaracaqsan məni” (2000, şeir və poemalar), “Bəlkə dünya öz yolunu çaşıbdı” (2004, şeir) və “Natiqlə qara zurnanın nağılı və ya hər ikisinə elegiya” (2008) əsərləri çap olunub.

Tədqiqatçı Nizami Məmmədovun müəllim fəaliyyət sahəsinin bir yönü də nəzəri-praktik tərcümə yaradıcılığı ilə bağlıdır. Oxuyuruq: “O, Azərbaycan türkologiyasında ilk dəfə olaraq qıpçaq türklərindən olan qövmlərin folklor yaradıcılığına müraciət etmiş, “Qaraqalpaq xalq nağılları”nı (2006) və qazax qəhrəmanlıq eposu “Koblandı-batır”ı (2008) Azərbaycan türkcəsinə uyğunlaşdırıb. Müəllif 2010-cu ildə “İzahlı tərcüməşünaslıq terminləri lüğəti”ni (Rafiq Manafoglu və Rüstəm Kamalla birlikdə) çapa hazırlayıb. “Bir ömrün rapsodiyası” (2010) kitabı alimin həyatı və elmi fəaliyyətinə həsr edilib.

Biz professor Nizami Tağı oğlu Məmmədovu şərəfli 70 illik yubileyi münasibətilə ürəkdən təbrik edir, ona möhkəm can sağlığı və yeni-yeni yaradıcılıq uğurları arzulayırıq.

Mənalı ömrün 70-ci pilləsi

İmamverdi Həmidov

Filologiya elmləri doktoru, professor

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: imamverdi.hamidov@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-9241-1100>

Hər bir insan öz lövhi-məhfuzundakı qədər yazısı ilə dünyaya gəlir və ömür payını sırf öz qabiliyyətinə görə yaşayır. Əslində, hər bir insan ayrı-ayrılıqda bir dünyadır. Dünyasını məqsəd-yönlü yaşamaq istəyən hər kəs çalışmaq ilə yanaşı, öz amalları uğrunda, yeni-yeni üfüqlərə çatmaq sevdası ilə zamanın hər parçasından bir mərifət dərsi alır, zaman içində yaşayaraq, öz əməlləri (yazdığı əsərləri) ilə tarixin yaddaşında qalmaq üçün zamanın onu yaratdığı və onda yaşadığı dönməni əməlləri ilə zənginləşdirir.

Belə insanlardan – alimlərdən biri də ömrünün 70-ci pilləsinə qədəm qoymuş Mahirə xanım Quliyevadır.

AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun “Erkən yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı” şöbəsinin müdiri, filologiya elmləri doktoru Mahirə Quliyeva mənalı və maraqlı bir ömür yolu keçmiş, öz elmi fəaliyyətini elmi-pedaqoji fəaliyyəti ilə də zənginləşdirmişdir. O, 1972-ci ildə Bakı Dövlət Universitetinin Şərqsünaslıq fakültəsinin ərəb filologiyası şöbəsini bitirdikdən sonra Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar fondunda, indiki Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda elmi fəaliyyətə başlayır. Ərəbdilli əlyazmaların təsviri zamanı mərhum ustad alimimiz, professor Rüstəm Əliyevin məsləhəti ilə XIII əsr alimi Siracəddin Əbu Yəqub əs-Səkkaki əl-Xarəzminin “Elmlərin açarı” kimi tərcümə edilən “Miftəhul-ulum” əsəri əsasında tədqiqata başlayır və “Səkkakinin “Miftəhul-ulum” əsərində ərəb ədəbiyyatının nəzəri məsələləri” adlı namizədlik dissertasiyası üzərində işləyir. Elmi şurada, mövzunun təsdiqi zamanı, ilkin qaynaq, özü də əlyazma üzərində işləməyin ağırlığını vurğulayan akademik Həmid Araslı sorğu-suallardan sonra öz xeyir-duasını verir.

Orta çağlar Azərbaycan ədəbiyyatını Şərq poetikasının prinsiplərinə uyğun şəkildə öyrənmək böyük önəm daşıyır. Bu, ilk növbədə, klassik ədəbiyyatın məzmununun olduğu kimi anlaşılmasına, ədəbi-estetik dəyərlərin doğru-dolğun qiymətləndirilməsinə yol açır. Klassik poetik sistemi öyrənmədən çağdaş ədəbiyyatşünaslıq terminologiyası ilə orta yüzilliklər Azərbaycan ədəbiyyatını başa düşmək və onun bütövlüyünü görmək mümkün deyil.

Mahirə xanım namizədlik dissertasiyasını 1984-cü ildə indiki AMEA-nın akademik Ziya Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunda müdafiə edir. Onun opponentləri – tanınmış rus alimi B.Y.Şitvar və Azərbaycanın tanınmış elm və mədəniyyət xadimi, Azərbaycan əruzşünaslıq məktəbinin banisi Əkrəm Cəfər idi. Aftorefarata əlavə rəyi Moskvadan tanınmış alim, professor Nuru Osmanov göndərir.

Bu tədqiqatla bağlı elmi əlaqələr yaranır, Mahirə xanım konfranslarda iştirak edir və Moskva şərqşünaslarının bir qismi ilə tanış olur. Bu dövrdə keçmiş Sovetlər məkanında keçirilən bir sıra mühüm elmi konfranslarda öz nəzəri müddəaları ilə çıxış edir. Şərqsünasların IV Ümum-ittifaq Konfransında, Gənc elmi işçilər və aspirantların XVII Moskva konfranslarındakı uğurlu elmi məruzələri maraqla qarşılanır, sonuncu məruzə isə fəxri diploma layiq görülür. Çox keçmədi ki, onun XIII əsr alimi Siracəddin Əbu Yəqub əs-Səkkaki əl-Xarəzminin “Miftəhul-ulum” adlı əlyazması əsasında apardığı elmi tədqiqat işinin sorağı Moskvadan gəlir. Tanınmış Sovet şərqşünası professor İ.M.Fliştinskiyin “İstoriya arabskoy literaturı (Moskva, 1991)” adlı fundamental monoqrafiyasında 600-dən artıq müəllif və ədəbiyyat qeyd edilmiş, Azərbaycandan isə yalnız M.Quliyevanın “Voprosı teorii arabskoy literaturı na osnove Miftaxul-ulum as-Sakkaki” adlı namizədlik dissertasiyasından istifadə edilmiş və ədəbiyyat siyahısına salınır və hətta kitabın haşiyəsində bu işin bakılı M.Quliyevanın namizədlik dissertasiyası əsasında salındığı qeyd edilir.

1982-ci ilin dekabr ayından Əlyazmalar Fondunda “Elmi ekspozisiya və çöl arxeoqrafiyası” adlı şöbə yaradıldı və üç bölmədən ibarət geniş nümayiş salonu təşkil edilir. Həmin ildən Mahirə xanım ekspozisiya zalına keçirilir və Azərbaycan, rus və ərəb dillərində respublikamıza gələn qonaqlara mənəvi sərvətimizi təbliğ edir. Qonaqlar içərisində YUNESKO-nun baş direktoru M.Bou ürək sözlərini belə ifadə etmişdi: “Bu sərgi elmin müxtəlif sahələrini – incəsənəti, poeziyanı, fəlsəfə və s. dəqiq elmləri özündə əks etdirən əlyazmalar haqqında tam təsəvvür yaratmaq imkanı verir. Qədim incəsənət abidələrinin bu şəkildə qorunub saxlanması çox yaxşıdır. Belə sərgilər, həmçinin ümumbəşər tərəqqi tarixinin öyrənilməsində əsas mənbə olan arxivlərlə tanış olmaq imkanı yaradır. Mən bu işin təşkilində iştirak edənlərin hamısını təbrik edirəm.

M.Bou, 10 sentyabr 1983-cü il”

Mahirə Quliyeva M.Bouya əlyazmalar haqqında məlumatları ərəb dilində verdiyindən onu şəxsən Fransaya dəvət edir.

1984-cü ildə Mahirə Quliyeva M.Bounun dəvəti ilə Fransanın Strasburq şəhərində keçirilən “Azərbaycan elm və mədəniyyət günləri”nin iştirakçısı olur və orada keçirilən konfransda Əlyazmalar fondunda mühafizə olunan mənəvi sərvətimiz haqqında məlumat verir.

1984-cü ilə qədər klassik Azərbaycan ədəbiyyatı, əsasən, “bəyan” elmi çərçivəsində öz təhlilini tapır. Sözsüz ki, bu da zamana bağlı bir məsələ idi. Söz və ona verilən dəyər klassik poetikanın özülünü təşkil edir. Söz, klassik şeirin ölçü və meyarıdır. Buna görə də orta əsr şairlərinin sənətini dəyərləndirmək üçün ilkin nəzəri qaynağa baxış və onlara söykənərək təhlil etmək zərurəti yaranır.

M.Quliyeva ədəbiyyatşünaslıq və poetika sahəsində bu boşluğu doldurmaq üçün 1991-ci ildə “Klassik Şərq poetikası” adlı kitabını çapdan çıxarır. 1996-cı ildə həmin kitaba “Orta əsr bədii təfəkkür sistemində Quranın yeri” adlı yeni bir fəsil əlavə etməklə “Orta əsrin bədii təfəkkürü və klassik Azərbaycan ədəbiyyatı” adlı ikinci monoqrafiyasını çap etdirir. İkinci kitabı birincidən fərqləndirən cəhət yalnız yeni əlavə olunmuş fəsil deyil, həm də söz-məna incəliyinin Füzulidən gətirilən nümunələrlə izahı idi. Bir vacib məsələni də qeyd edək ki, o dövənlərdə Füzuli və başqa klassiklərin poetikası, məna açıqlaması – “bəyan” daxilində, özü də çox professional şəkildə tədqiq edilmişdir.

“Bələğət” elmi ətrafında aparılan araşdırmalar onu göstərdi ki, “Elmlərin açarı” əsərinə yazılan şərhələr, xülasələr və sərbəst adlı ərəb-farsdilli zəngin qaynaqlar mövcuddur. Bu kitablar əsasında “bələğət” elminin inkişaf və təkamül prosesini ardıcılıqla izləmək, həmin təlim əsasında klassik Azərbaycan ədəbiyyat poetikasının ümumi prinsiplərini müəyyənləşdirmək çox önəmli problemlərdəndir. Bu məqsədlə M.Quliyeva doktorluq dissertasiyasının mövzunu həmin problemin həllinə yönəltməyi qərara alır və bu minvalla 1999-cu ildə “Klassik Şərq bələğəti və Azərbaycan ədəbiyyatı” adlı növbəti kitabını çap etdirir. Kitabda mövcud ərəbdilli ilkin qaynaqlar əsasında klassik bədii-estetik sistemin və poetikanın nəzəri əsasları araşdırılır, poetik kateqoriyaların klassik Azərbaycan ədəbiyyatında təmsil olunması həm nəzəri, həm də əməli baxımdan öz ifadəsini tapır, klassik ədəbiyyatda Qurandan faydalanmanın poetik qəlibləri aşkarlanır.

Mahirə Quliyevanın “Klassik Şərq bələğəti və Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabı Azərbaycan ədəbi-tənqidi və bədii-nəzəri fikrimizin tarixi köklərinin Şərq poetikasının ənənəvi bədii qayda-qanunları zəminində sistemli araşdırılmasının uğurlu başlanğıcı kimi böyük əhəmiyyətə malikdir, – yazır H.Araslı və 2000-ci ildə “Klassik Şərq bələğəti (poetikası) və orta əsrlər Azərbaycan poeziyası” adlı doktorluq dissertasiyasını müdafiə edir. Azərbaycanda bu mövzu üzrə mütəxəssis olmadığına görə işi aparıcı müəssisə kimi Rusiya Elmlər Akademiyasının Şərqşünaslıq İnstitutuna rəyə göndərilir. Məşhur türkoloq alim N.Stebleva işi orijinalda – Azərbaycan dilində diqqətlə oxuyub yüksək dəyərləndirir.

... Первая глава «Балагат и истоки средневекового художественного мышления» диссертации М.Г.Кулиевой производит очень положительное впечатление, ибо по охвату материала она превосходит все известные до сих пор работы по данной проблематике.

Вторая глава «Бадийат (художественность) и классическая азербайджанская литература». Это очень кропотливая и сложная часть диссертации, которая заслуживает большого одобрения.

Третья глава «Художественность (балагат) Корана и классическая Азербайджанская литература», – посвящена исследованию образной системы Корана с учетом использования в его тексте наиболее употребительных поэтических фигур.

Данная глава выполнена очень тщательно, с хорошим знанием научной литературы.

Итого, работа М.Г.Кулиевой «Классическая восточная поэтика и средневековая азербайджанская поэзия» выполнена на высоком профессиональном уровне, ее научные достижения бесспорны.

Mahirə xanım tədqiqat obyektini kimi seçdiyi çoxcəhətli və zəhmətli mövzunu böyük ciddiiyyət, xüsusi məhəbbət və təmkinlə araşdırıb. Hələ Respublika Əlyazmalar İnstitutunda yazılı abidələrin təsviri ilə elmi fəaliyyətə başlayan tədqiqatçı qədim ədəbi-mədəni qaynaqlara yaxından bələd olmuş və sonrakı araşdırmalarında da ilk növbədə çoxsaylı ilkin qaynaqlara söykənmişdir. Onun əsas nailiyyəti də məhz budur, – yazır AMEA-nın müxbir üzvü Nüşabə Araslı.

Mahirə Həmid nəinki poetik formaları öyrənib ədəbiyyatımıza şamil edir, hətta ədəbiyyatımızda yer almış yeni-yeni növləri belə üzə çıxarır. Mahirə Quliyevanın elmi fəaliyyəti onun pedaqoji fəaliyyəti ilə üst-üstə düşür, başqa sözlə desək, bunlar bir-birini tamamlayır. O, Elmlər Akademiyasının Ədəbiyyat İnstitutunda elmi-tədqiqat işləri ilə məşğul olmaqla yanaşı, 20 ildən bəridir ki, Bakı Dövlət Universitetində öz ixtisasından bakalavr və magistrə dərslər demiş, magistr işlərinə rəhbərlik etmişdir. Onun pedaqoji fəaliyyətinin əsas qismi Azərbaycan Beynəlxalq Universitetinin payına düşür. Belə ki, o, 2002-ci ildən Şərqsünəslıq kafedrasının dosenti, 2003-cü ildən isə Regionşünəslıq fakültəsi Şərqsünəslıq kafedrasının müdiri, 2007-ci ildən isə Regionşünəslıq fakültəsinin dekanı vəzifəsində çalışıb.

O, dərslər dediyi müddətdə müxtəlif xarici konfranslar təşkil etmiş, Misir Mədəniyyət Mərkəzi və Misirin Bakıdakı Səfirliyi ilə birlikdə “Ərəb dilinin qeyri-ərəblərə tədrisi” konfransının təşkilatçısı olmuşdur. Konfrans öz işini həm Bakıda, həm də Misirdə davam etdirmişdir.

O, AMEA Ədəbiyyat İnstitutunun elmi şurası, müdafiə şuralarının üzvü, “Poetika.İzm” jurnalının redaksiya heyətinin üzvüdür.

M.Quliyevanın 47 illik elmi iş fəaliyyətinin nəticələri özünü aşağıdakı kitablarda göstərir:

Çapdan çıxmış kitabların siyahısı:

1. Klassik Şərq poetikası. Bakı, Yazıçı, 1991. 123 s.
2. Orta əsrin bədii təfəkkürü və klassik Azərbaycan Ədəbiyyatı (Füzuli yaradıcılığı əsasında). Bakı, Ozan, 1996. -160 s.
3. Klassik Şərq bələğəti və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, Ozan, 1999. - 320 s.
4. Quran bələğəti və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, Nafta-Press, 2008. -268 s.
5. Şərq poetikasının əsas kateqoriyaları. Bakı, 2010. - 400 s.(dərslük)
6. Введение в классическое арабо-мусульманское литературоведение. “Elm və təhsil”, Bakı, 2015.-242 s.
7. Aşıq yaradıcılığı və dastanlar Şərq poetikası və islami dəyərlər baxımından. “Elm və təhsil”, Bakı, 2016. -403 s. Kitab Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişaf fondunun dəstəyi ilə yazılmışdır.
8. Quran və Azərbaycan ədəbiyyatı (XIV-XVI əsrlər). “Elm və təhsil”, Bakı, 2016. -303 s.
9. Azərbaycan ədəbiyyatı ərəb-müsəlman nəzəriyyəsi kontekstində. “Elm və təhsil”, Bakı, 2017, 552s.
10. Molla Pənah Vaqif irsi xalq yaradıcılığı ilə klassik poeziyanın qovşağında. “Elm və təhsil”, Bakı, 2018, 216 s.
11. Введение в классическое арабо-мусульманское литературоведение. LAP LAMBERT Academic Publishing RU, 2018, 243 s. (Kitab Moldovadan gələn təklif əsasında təkrar nəşr edilmişdir.)

12. Yazdım ki, izim qalsın... (Mir Cəlal Paşayev haqqında “Ədəbiyyat” və «Мир литературы» qəzetlərində dərc edilmiş məqalələr), Bakı, 2018.

13. Klassik ədəbiyyatda “Quran” motivləri və ideya-estetik tərbiyə. Ədəbiyyat və incəsənət: Milli kimlik və mənəvi zənginlik. 1 kitab, AMEA Folklor İnstitutu, Bakı, 2019, həmmüəllif.

14. Ədəbiyyat və incəsənət: Milli kimlik və mənəvi zənginlik. 2 kitab. AMEA Folklor İnstitutu. Bakı, 2020, həmmüəllif.

15. Böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsimi. Bakı, “Elm”, 2019.

16. Mən kiməm... Milli kimliyim və mənəvi zənginliyim ədəbiyyatda. Bakı, “Elm və təhsil”, 2020.

Müəllifin 200-ə yaxın məqalələri var. Məqalələr Moskva, Sankt-Peterburq, Mahaçqala, Kazan, Ufa, Pyatiqorsk, Polşa, Fransa, Riqa, Türkiyə, Misir və İranda çap olunub.

Təltif və mükafatlar:

1. SSRİ Elmlər Akademiyasının gənc alimlərinin XVII konfransında “Əs-Səkkaki və onun “Miftəhul-ulum” əsəri” adlı məruzəsi fəxri fərmanla təltif olunmuşdur. (Moskva 1998).

2. Misir Ərəb Respublikası tərəfindən Qahirə Universiteti Ərəb mədəniyyət bölməsinin Şəhadəti (2006) təltifi.

3. “Mərhəmət elçisi” Azərbaycan elminin inkişafında mühüm xidmətlərinə görə “Elm fədaisi” fəxri diplomu ilə təltif edilib. Bakı-2014

4. AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun “Ədəbiyyatşünaslıq elminin inkişafında xidmətlərinə və 2015-ci ildəki elmi fəaliyyətinə görə “İlin alimi” adına layiq görülmüşdür.

5. 2015-ci ildə AMEA Humanitar elmlər bölməsinin Azərbaycan Milli Akademiyasının 70 illik yubileyi münasibətilə Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda çoxillik məhsuldar elmi fəaliyyətini nəzərə alaraq “Fəxri Fərmanı” ilə təltif olunmuşdur.

6. Azərbaycan klassik ədəbiyyatının tədqiqi sahəsində çoxillik səmərəli elmi fəaliyyətinə görə Xurşidbanu Natəvan mükafatına layiq görülmüşdür.

7. Azərbaycan kütləvi informasiya vasitələri işçiləri Həmkarlar İttifaqı tərəfindən keçirilmiş rəy sorğusuna görə H.Əliyevin ideyalarının həyata keçməsindəki fəaliyyəti, vətənə və xalqa layiqli xidmətlərinə görə “İlin nüfuzlu ziyalı” ali media mükafatına layiq görülüb. Bakı-2017.

8. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə 2018-ci ildə ədəbiyyatşünaslıq sahəsində uzunmüddətli səmərəli fəaliyyətlərinə görə “Tərəqqi” medalı ilə təltif edilmişdir.

9. Fəxri fərman Mahirə Həmid q. Quliyeva – Humanitar və İctimai Elmlər Bölməsinin Elmi şurasının 10 yanvar 2020-ci il tarixli (protokol №1) qərarı ilə “Nəsimi” ilində fəal iştirakına görə.

XRONİKA – 2020

13 yanvar – AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elektron akt zalında Humanitar Elmlər Bölməsinin təşkilatçılığı ilə “Nəsimi ili”nin yekunlarına həsr olunan elmi konfrans keçirilib. Əvvəlcə Nəsimiyə həsr olunan nəşrlərdən ibarət sərgiyə baxış olub.

Tədbiri giriş sözü ilə AMEA-nın birinci vitse-prezidenti, akademik İsa Həbibbəyli açaraq Prezident İlham Əliyevin böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsiminin 650 illik yubileyinin qeyd edilməsi və 2019-cu ilin Azərbaycan Respublikasında “Nəsimi ili” elan edilməsi haqqında sərəncamlarını xatırladı.

Birinci vitse-prezident “Nəsimi ili” çərçivəsində Humanitar Elmlər Bölməsinə daxil olan elmi müəssisə və təşkilatlarda silsilə konfransların, elmi sessiyaların keçirildiyini, mətbuatda Nəsimi yaradıcılığının təbliğ edildiyini bildirib. Ötən il AMEA əməkdaşları tərəfindən böyük mütəfəkkirə həsr olunan 36 kitabın, 13 monoqrafiyanın nəşr olunduğunu, şairin əsərlərinin 18 dilə tərcümə edildiyini diqqətə çatdırıb. Vurğulayıb ki, Nəsimiyə həsr olunan çoxlu sayda fundamental əsərlərin, elmi araşdırmaların meydana gəlməsi dövlətimiz və alimlərimiz tərəfindən dahi şairin yaradıcılığına verilən böyük qiymətin təzahürüdür.

Daha sonra Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun direktoru, akademik Teymur Kərimli mütəfəkkir şairin zəngin ədəbi irsindən, Azərbaycan ədəbiyyatında mövqeyindən danışdı. Bildirib ki, İmadəddin Nəsimi Azərbaycan dilinin saflığı, milli zəmində inkişafı və təşəkkülü uğrunda ardıcıl, mütəşəkkil şəkildə mübarizə aparan və bu mücadilədə canından keçən əsl xalq qəhrəmanı, həm də böyük cəsarət sahibi idi. Bu mənada dahi şairin zəngin irsi hər zaman aktual olaraq qalacaq, yaradıcılığı araşdırılacaq.

Tədbirdə çıxış edən Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin direktoru, akademik Rafael Hüseynov Nəsimi irsinin təsir dairəsindən söz açdı. O, tarixə nəzər salaraq sovet dövründə Nəsiminin 600 illik yubileyi ərəfəsində görülən işlərdən danışdı.

Akademik R.Hüseynov 2017-ci ilin may ayında Parisdə UNESCO-nun baş qərargahında Nəsiminin vəfatının 600 illiyinin qeyd edilməsini və 2018-ci ilin sentyabr ayında ölkəmizdə Nəsimi şeir, incəsənət və mənəviyyat festivalının təntənəli şəkildə keçirilməsini ölməz şairin xatirəsinə dərin ehtiramın ifadəsi kimi dəyərləndirib.

Tədbirdə akademik Möhsün Nağısoylu, professor Qəzənfər Paşayev, filologiya elmləri doktorları Mahirə Quliyeva, Fəridə Əzizova və digər çıxış edənlər “Nəsimi ili” çərçivəsində AMEA-da görülən işləri yüksək dəyərləndiriblər.

Sonda il ərzində AMEA-da Nəsimi ilə bağlı nəşr olunan kitabların müəlliflərinə Fəxri fərman və təşəkkürnamələr təqdim edilib.

17 yanvar – Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda AMEA-nın Humanitar Elmlər Bölməsinin və Qadınlar Şurasının birgə təşkilatçılığı ilə “20 Yanvar – yaddaşlarda əbədiləşən tarix və müasir çağırışlar” mövzusunda tədbir keçirilib. Əvvəlcə mərasim iştirakçıları 20 Yanvar faciəsini özündə əks etdirən “Qanlı Yanvar” adlı sərgi ilə tanış olublar.

Tədbirdə akademik İsa Həbibbəyli çıxış edərək, Prezident İlham Əliyevin “20 Yanvar faciəsinin otuzuncu ildönümünün qeyd edilməsi haqqında” 13 dekabr 2019-cu il tarixli Sərəncamına uyğun olaraq respublikamızda və ölkəmizin hüdudlarından kənar da 20 Yanvar faciəsinin ildönümünə həsr olunmuş anım mərasimlərinin keçirildiyini bildirib. Alim AMEA-nın elmi müəssisə və təşkilatlarında da 20 Yanvar faciəsi ilə bağlı silsilə tədbirlərin təşkil edildiyini söyləyib.

AMEA-nın birinci vitse-prezidenti 20 Yanvar hadisəsinin elmi cəhətdən dəyərləndirilməsi, ona elmi qiymət veriləməsi, müəyyən nəticələrin çıxarılması baxımından müxtəlif istiqamətləri əhatə edən ümumiləşmiş salnamənin hazırlanmasına ehtiyac olduğunu bildirib. O, bu istiqamətdə Humanitar Elmlər Bölməsinin institutlarının qarşısında mühüm vəzifələrin dayandığını qeyd edib. Daha sonra Ədəbiyyat İnstitutunun Qadınlar Şurasının sədri, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Aynur Xəlilova “20 Yanvar – yaddaşda əbədiləşən tarix”, Fəlsəfə İnstitutunun elmi işlər üzrə direktor müavini, tarix elmləri doktoru Eynulla Mədətli “20 Yanvar cinayəti – tarixin daha bir ib-

rət dərsi” və Ədəbiyyat İnstitutunun şöbə müdiri, filologiya elmləri doktoru Almaz Ülvi “Milli azadlıq mücahidi Ülvi Bünyadzadə” mövzusunda məruzələrlə çıxış ediblər.

Tədbirdə 20 nömrəli məktəbin 9-cu sinif şagirdi Fatimə Şammədzadə Bəxtiyar Vahabzadənin “Şəhidlər” şeirini səsləndirib. Həmçinin 20 nömrəli məktəb-liseyin 9-cu sinif şagirdi Etibar Məmmədov və 7-ci sinif şagirdi Elcan Həsənov “Vətən sağ olsun” kompozisiyasını nümayiş etdiriblər.

13 fevral – Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda “Ədəbi cərəyanlar: poetikası və estetikası” adlı II elmi sessiya keçirilib.

Sessiyanı giriş sözü ilə akademik İsa Həbibbəyli açaraq ədəbi cərəyanlar və onların Azərbaycan ədəbiyyatındakı yeri barədə fikirlərini bölüşüb. Akademik bildirib ki, indiyə qədər az tədqiq olunduğu üçün ədəbi cərəyanlar dərindən əsaslı şəkildə öyrənilməlidir. O, ədəbi cərəyanların öyrənilməsi istiqamətində tədqiqatları olan Məmməd Cəfər Cəfərov, Hüseyn Həşimli, Qorxmaz Quliyev, Yaşar Qarayev kimi alimlərin araşdırmalarına da münasibət bildirib. Problemin öyrənilməsi üçün institutda ayrıca Ədəbi cərəyanlar sektorunun yaradıldığını qeyd edib.

Akademik İsa Həbibbəyli çıxışında Azərbaycan ədəbiyyatında tarixən erkən realizm, maarifçi realizm, romantizm, tənqidi realizm, sosializm realizmi, modernizm, sentimentalizm kimi cərəyanların formalaşdığını qeyd edib. Müstəqillik dövründə isə dekadenzim, magik realizm, neo-realizm, postmodernizm cərəyanlarının Azərbaycan ədəbiyyatında müşahidə olunduğunu əlavə edib.

Sonra filologiya elmləri doktorları Cavanşir Əliyev “Strukturalizm və poststrukturalizm metodlarının tarixi mənşəyi və ədəbi əsərlərin təhlilində mövqeyi”, Pərvanə İsayeva “Formalizm və müasir filoloji fikrə təsir mexanizmi”, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Elnarə Qaragözova “Postmodernizm cərəyanı Azərbaycan ədəbiyyatı kontekstində”, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Maral Yaqubova “Ədəbiyyatşünaslıqda postmodernist mətnin təhlili problemləri” adlı məruzələrlə çıxış ediblər.

Sonda Ədəbiyyat nəzəriyyəsi şöbəsinin müdiri, professor Tahirə Məmməd, Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsinin müdiri, AMEA-nın müxbir üzvü Tehran Əlişanoğlu, Türk xalqları ədəbiyyatı şöbəsinin müdiri, filologiya elmləri doktoru Məmməd Əliyev çıxış edərək məruzələlərə müsbət münasibətlərini bildiriblər.

Sessiyada “Azərbaycan” jurnalının əməkdaşı Sədabə Ağabalayeva da iştirak edib.

21 fevral – Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda Özbəkistan Respublikasının Azərbaycanadakı Səfirliyi və Əlişir Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək dili və ədəbiyyatı Universiteti ilə birlikdə dahi özbək şairi Əlişir Nəvainin anadan olmasının 579 illiyinə həsr olunmuş “Əlişir Nəvai ədəbi və elmi irsinin öyrənilməsi” adlı Beynəlxalq elmi konfrans keçirilib. Öncə Əlişir Nəvainin heykəli önünə çələng qoyulub.

Ədəbiyyat İnstitutunda Əlişir Nəvai adına Ədəbiyyatşünaslıq Mərkəzinin açılışı olub. Akademik İsa Həbibbəyli açaraq bu konfransın iki qardaş ölkənin elmi-mədəni əlaqələrinin inkişafına bir töhfə olduğunu bildirib.

Ardınca Əlişir Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək dili və ədəbiyyatı Universitetinin rektoru, filologiya elmləri doktoru, professor Şuxrat Sirojiddinov çıxış edib. Sonra Özbəkistan Yazıçılar Birliyinin yaradıcılıq işləri üzrə birinci müavini Nadir Xalbutayev AYB-nin üzvü Akif Bağirova Özbəkistan Yazıçılar Birliyinin Fəxri üzvlük vəsiqəsini təqdim edib.

Konfransda Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun direktoru, akademik Teymur Kərimli “Böyük özbək şairi Əlişir Nəvai haqqında söz”, filologiya elmləri doktoru, Müqumi adına Kokand Dövlət Pedaqoji Universitetinin Fəxri professoru Almaz Ülvi “Əlişir Nəvai və Azərbaycan”, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun direktoru, akademik Möhsün Nağısoylu “Əlişir Nəvai və türk ədəbiyyatı” adlı məruzələrlə çıxış ediblər.

Qonaqlardan Özbəkistan Yazıçılar Birliyinin yaradıcılıq işləri üzrə birinci müavini Nadir Xalbutayev “Əlişir Nəvai yaradıcılığı və müasir özbək şeiri”, Özbəkistan Yazıçılar Birliyinin Ədəbi tənqid bölməsinin müdiri, filologiya elmləri doktoru, professor Nurbay Cabbarov “Əlişir Nəvai

və dil saflığı məsələləri”, Daşkənd Dövlət Şərqsünaslıq İnstitutunun professoru, filologiya elmləri doktoru Bokijon Tuxliyev “Əlişir Nəvai tuyuq janrı haqqında” adlı məruzə ediblər.

Konfransda filologiya elmləri doktoru Yaşar Qasımbəyli “Əlişir Nəvainin lirikası”, BDU-nun professoru, filologiya elmləri doktoru Ramiz Əskər “Maqsud Şeyxzadə – böyük nəvaişünas”, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, nəvaişünas Alimcan Dövlətov “Əlişir Nəvai qəzəllərinin ictimai-fəlsəfi mahiyyəti” məruzələrini səsləndiriblər. Ədəbiyyat İnstitutunun dissertantlarından İlhamə Sultanova “Əlişir Nəvai ədəbi irsi Cənnət Nağıyevanın tədqiqatlarında”, Sənubər Səmədova “Əlişir Nəvai yaradıcılığının müstəqillik illərində Azərbaycanda öyrənilməsi” adlı məruzələrlə çıxış ediblər.

27 aprel – Ədəbiyyat İnstitutunun onlayn iclası keçirilib və şöbələrin növbədənəkar məzuniyyət dövründəki fəaliyyəti müzakirə edilib.

İclası giriş sözü ilə AMEA-nın birinci vitse-prezidenti, institutun direktoru, akademik İsa Həbibbəyli açıb. O, Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında ölkəmizdə koronavirus (COVID-19) infeksiyasının yayılmasının qarşısının alınması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərdən və qarşıda duran vəzifələrdən danışdı.

Akademik İ.Həbibbəyli qeyd edib ki, Prezident İlham Əliyev Azərbaycan əhalisinin sağlamlığının qorunması və rifahının yaxşılaşdırılması, xalqımızın bu bəladan daha az itkilərlə xilas olması ilə bağlı mühüm işlər görüb.

Dünyanın hər yerində olduğu kimi, Azərbaycanda da bu çətin günlərdə həkimlərin böyük fədakarlıq nümayiş etdirdiyini deyən akademik İ.Həbibbəyli ədəbiyyatda pandemiya dövrünün gözəgörməyən qəhrəmanları olan tibb işçilərinin obrazlarının yaradılması ilə yanaşı, Azərbaycan polisi haqqında da yeni əsərlərin yazılmasının vacibliyini vurğulayıb. O, dövlət başçısının xalqı öz ətrafında birləşdirmək məharətinin həm ədəbiyyatşünaslıqda, həm də publisistikada əksini tapmasının zəruriliyindən danışdı. Qeyd edib ki, bu çətin günlərdə ölkə Prezidenti, Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının sədri İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə Türk Şurasının onlayn şəkil-də fəvqəladə Zirvə görüşünün keçirilməsi bu istiqamətdə atılan ilk nümunəvi addım olub.

Akademik İsa Həbibbəyli, həmçinin xüsusi karantin dövründə öz fəaliyyəti ilə bağlı məlumat verib. O, Beynəlxalq Türk Akademiyasının təşəbbüsü ilə keçirilən Türk Dünyası Elmlər Akademiyaları Birliyinin videokonfransında iştirak etdiyini, bundan başqa, Beynəlxalq Türk Akademiyası tərəfindən təşkil olunan Tonyukuk abidəsinin 1300 illiyinə həsr edilmiş beynəlxalq onlayn konfransda çıxış etdiyini bildirib. Alim ən qısa zamanda bu çətin və məsuliyyətli vəziyyətdən çıxaraq yenidən normal həyata qayıdacağımıza inamını ifadə edib.

Sonra institutun elmi işlər üzrə direktor müavini, filologiya elmləri doktoru, dosent Əlizadə Əsgərli çıxış edərək “Ədəbi proses-2019” yaradıcılıq müşavirəsinə hazırlığın vəziyyəti, o cümlədən Əziz Mirəhmədov haqqında kitabın və Məhəmməd Hadi ilə bağlı məqalələrin toplanması işinin gedişatı barədə məlumat verib. Elmi işlər üzrə direktor müavini, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Aygün Bağırılı isə “Azərbaycan altmışıncıları” kollektiv monoqrafiyası və Molla Pənah Vaqifin yaradıcılığında bəhs edən kitabın hazırlanması ilə bağlı görülən işlərdən danışdı.

İnstitutun elmi katibi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Mehman Həsəni “Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq” jurnalının iki buraxılışının hazırlandığını qeyd edib. Elmi katib müəllifi olduğu Çingiz Aytmatovun həyat və yaradıcılığı haqqında monoqrafiyanı tamamladığını və rəhbərliyin tapşırıqlarını lazımınca yerinə yetirməyə çalışdığını bildirib. Direktor müavini Rəşad Qasımov da karantin dövründə həyata keçirilən bir sıra işlər barədə məlumat verib.

Daha sonra müəssisənin Təhsil şöbəsinin müdiri, sosiologiya üzrə fəlsəfə doktoru Samir Səttarov çıxış edib. O, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Bədii Tərcümə və Ədəbi Əlaqələr Mərkəzinin “Dünya ədəbiyyatı” jurnalının AMEA-nın Ədəbiyyat İnstitutu ilə birgə xüsusi buraxılışının nəşrə hazırlanmasının son vəziyyəti barədə fikirlərini bölüşüb. İnstitutun Ortaq başlanğıc və intibah dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsinin müdiri, professor İmamverdi Həmidov “Əfzələddin Xaqani: həyatı və yaradıcılığı” kollektiv monoqrafiyasının nəşrə hazırlandığını, həmçinin Əmir Xosrov Dəhləvi haqqında əsərin tamamlanmaq üzrə olduğunu bildirib.

Onlayn iclasda Türk xalqları ədəbiyyatı şöbəsinin müdiri, professor Məmməd Əliyev institutun “Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq” jurnalının görkəmli qazax şairi Abay Kunanbayevə həsr olunmuş xüsusi buraxılışı üçün məqalələrin yazılması və redaktə olunması prosesindən danışib. Azərbaycan-Asiya ədəbi əlaqələri şöbəsinin müdiri, professor Bədirxan Əhmədov isə şöbə əməkdaşlarının çap olunmuş məqalələri və R.Taqor haqqında kitab barədə məlumat verib. Bundan başqa, Ədəbiyyat nəzəriyyəsi şöbəsinin müdiri, professor Tahirə Məmməd Şamil Salmanovun seçilmiş məqalələrinin çapa hazırlandığını və digər redaktə işlərinin həyata keçirildiyini, filologiya elmləri doktoru Ataəmi Mirzəyev Məhəmməd Füzuli haqqında monoqrafiyanın üzərində işlərin yekunlaşdığını diqqətə çatdırıb.

İnstitutun Ədəbi tənqid şöbəsinin müdiri, filologiya elmləri doktoru Vaqif Yusifli şöbəyə həvalə olunmuş “Ədəbi proses-2019” yaradıcılıq müşavirəsinə hazırlığın vəziyyəti haqqında danışib. O, bu il dramaturgiya ilə bağlı məruzə hazırladığını, eyni zamanda, müəllifi olduğu Əli İldırımoglu haqqında kitabın çapa təqdim edildiyini və hazırda digər monoqrafiya üzərində işlədiyini bildirib. Mətbuat tarixi və publisistika şöbəsinin müdiri, professor Vüqar Əhməd şöbənin hazırladığı “Molla Nəsrəddin” ensiklopediyasının son redaktə işləri, yeni çap olunmuş “Mətbuat tarixi və publisistika məsələləri”nin ikinci cildi, həmçinin özünün müəllifi olduğu romanlardan bəhs edib.

Sonra institutun nəzdindəki Dissertasiya şurasının elmi katibi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru İsmixan Osmanlı çıxış edərək şuranın fəaliyyəti və üzərində işlədiyi kitablar barədə məlumat verib. Azərbaycan-Türkmənistan-Özbəkistan ədəbi əlaqələri şöbəsinin müdiri, filologiya elmləri doktoru Almaz Binnətova isə çıxışında müəssisənin “Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq” jurnalının Azərbaycan-Özbəkistan ədəbi əlaqələrinə həsr olunmuş xüsusi buraxılışının nəşrə hazırlanmasından danışib. Alim Nəvai Dövlət Pedaqoji İnstitutunda keçirilən “Təhsildə müəllim-tələbə sistemi keyfiyyət və səmərəliliyin qarantıdır” və Buxara Dövlət Universitetində təşkil olunan “Müasir filologiyada inteqrasiya prosesləri” adlı elmi konfranslarda onlayn iştirak etdiyini diqqətə çatdırıb.

İclasda, həmçinin Uşaq ədəbiyyatı şöbəsinin müdiri, filologiya elmləri doktoru Elnarə Akimova “Xanımana Əlibəyli: həyatı və yaradıcılığı” monoqrafiyasının nəşrə hazırlanması vəziyyətindən bəhs edib.

Daha sonra filologiya üzrə fəlsəfə doktorları Zəhra Allahverdiyeva, Xanım Zairova, Töhfə Talibova, Şükufə Vəliyeva, o cümlədən İctimaiyyətlə əlaqələr şöbəsinin müdiri Gülnar Qasımlı və direktor köməkçisi Pənah Hacıyev karantin dövründəki fəaliyyətləri ilə bağlı məlumat veriblər.

7 may – *“Heydər Əliyevin dövlətçilik təlimi və müasir dövr” mövzusunda beynəlxalq onlayn konfrans keçirilib*

Məruzəçilər və iştirakçılar tədbirə videokonfrans sistemi vasitəsilə qatılıblar.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 97-ci ildönümünə həsr olunmuş konfransı giriş sözü ilə AMEA-nın birinci vitse-prezidenti, akademik İsa Həbibbəyli açıb. Alim qeyd edib ki, Ulu Öndərin adı haqlı olaraq Müstəqil Azərbaycan Respublikasının adı ilə bərabər çəkilir.

Akademik dahi liderin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi hər iki dövrdə xalqımız və dövlətimiz qarşısındakı misilsiz xidmətlərindən, ictimai-siyasi fəaliyyətindən, respublikanın sosial-iqtisadi və mədəni quruculuq sahələrinin inkişafındakı əvəzsiz rolundan söz açıb. Bildirib ki, Ulu öndər Heydər Əliyev fəaliyyətinin bütün dövrlərində həmişə mənsub olduğu xalqın azadlığı və tərəqqisi üçün çalışıb.

Akademik İsa Həbibbəyli qeyd edib ki, Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində ilk dəfə olaraq dahi rəhbər Heydər Əliyev Ümummilli Lider səviyyəsini fəth edib. Məhz onun çoxillik siyasi və dövlətçilik fəaliyyəti sayəsində Azərbaycanda dövlət rəhbərliyi Ümummilli Lider statusu qazanıb. Heydər Əliyev Azərbaycan dövlətinin çoxəsrlik tarixində birinci Ümummilli Liderdir.

Daha sonra Beynəlxalq Türk Akademiyasının prezidenti Darxan Kızıralı “Türk xalqları arasında qarşılıqlı əlaqələrin inkişafında Heydər Əliyevin rolu” mövzusunda çıxış edib. O, Heydər Əliyevin 97-ci ildönümünə həsr olunan konfransa qatılmaqdan məmnunluğunu ifadə edib.

D.Kızıralı dünya miqyaslı siyasətçi, türk dünyasının böyük övladı, Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri, görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin bütün həyatını Azərbaycan xalqının rifahına, dirçəlişinə həsr edərək ölməzlik qazandığını diqqətə çatdırıb.

O, hələ Sovetlər Birliyi dönəmində Azərbaycanda ciddi islahat və quruculuq işlərinin həyata keçirildiyini və bu tədbirlərin müstəqillik illərində Heydər Əliyevin xidmətləri sayəsində davam etdirildiyini bildirib. Qeyd edib ki, görkəmli siyasi liderin müdrik və uzaqgörən idarəçiliyi sayəsində Azərbaycan bu gün beynəlxalq birliyin nüfuzlu bir üzvü kimi xarici siyasətini gücləndirməkdədir.

Türk dövlətlərinin integrasiyasına xidmət edən TÜRKSÖY kimi qurumların yaradılmasında Heydər Əliyevin müstəsna xidmətlərindən danışan D.Kıdırali vurğulayıb ki, dahi şair Məhəmməd Füzulinin 500, “Kitabi-Dədə Qorqud”un 1300 illik yubileylərinin UNESCO səviyyəsində qeyd olunması, Azərbaycanın müstəqil türk dövləti kimi dünyada tanınması, o cümlədən türk dünyası rəhbərlərinin Zirvə görüşlərinin təşkili Ulu Öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır.

Beynəlxalq videokonfransda Şimali Kiprin Yaxın Doğu Universitetinin professoru Fəxrəddin Sadıqoğlu “Kiprdə Heydər Əliyevin xatirəsinin əbədləşdirilməsi istiqamətində görülən işlər”, Rusiyanın Rostov şəhərində yerləşən “Cənub Universiteti”nin (İdarəetmə, Biznes və Hüquq İnstitutu) rektoru, professor İmran Əkbərov “Azərbaycan-Rusiya münasibətlərinin formalaşmasında Heydər Əliyevin rolu”, Ərdahan Universitetinin rektoru, professor Ramazan Qorxmaz “Heydər Əliyev və Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri” mövzusunda məruzələrlə çıxış ediblər.

Bundan başqa, onlayn tədbirdə Naxçıvan Bölməsinin sədri, akademik İsmayıl Hacıyevin “Heydər Əliyevin Naxçıvan dövrü fəaliyyəti”, “525-ci qəzet”in baş redaktoru Rəşad Məcidin “Heydər Əliyev və Azərbaycan mətbuatı”, Dilçilik İnstitutunun direktoru, akademik Möhsün Nəğisoylunun “Heydər Əliyev və Azərbaycan dili”, Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun direktoru, AMEA-nın müxbir üzvü Ərtegin Salamzadənin “Heydər Əliyevin obrazı xalçaçılıq sənətində”, Fəlsəfə İnstitutunun direktor müavini, fil.f.d. Eynulla Mədətlinin “Azərbaycan diplomatiyasının inkişafında Heydər Əliyev fenomeninin rolu”, AMEA Qadınlar Şurasının sədri, prof. Rəna Mirzəzadənin “Heydər Əliyev və Azərbaycan qadını”, Ədəbiyyat İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, fil.e.d. Elnarə Akimovanın “Ədəbiyyatda Heydər Əliyev obrazı” və Yeni Azərbaycan Partiyası AMEA ərazi partiya təşkilatının sədri, b.ü.f.d. Ulduzə Mehvaliyevanın “Heydər Əliyev Yeni Azərbaycan Partiyasının qurucusu kimi” mövzusunda məruzələri dinlənilib.

İÇİNDƏKİLƏR / № 1, 2020

İsa Həbibbəyli. Möhtəşəm Azərbaycançılıq hadisəsi.....	6
<u>Azərbaycan ədəbiyyatı</u>	
<i>İntibah dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı</i>	
Ülkər Məmmədova. Eynəlqəzət Miyanəci yaradıcılığında təşbehlərin bədii-fəlsəfi məzmunu.....	17
Aləmzar Tağıyeva. “Sirlər xəzinəsi” poemasında insan psixotipləri.....	24
Elnarə Zeynalova. Xaqani Şirvaninin ərəb dilində yazdığı məktublar.....	32
<i>Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı</i>	
Hürnisə Bəşirova. İmadəddin Nəsiminin “Məndə sığar iki cahan” qəzəlinin şərhini.....	38
<i>Erkən yeni dövr</i>	
Paşa Kərimov. Fəthəli bəy Hali Gəncəvinin həyat və yaradıcılığı barədə.....	44
Fidan Əlizadə. XVIII əsr Azərbaycan lirikası və klassik şeir ənənələri.....	54
Gülnar Əqiq-Cəfərzadə. Fətəli Şah Qacarın dövründə Qəznəvilər və Səlcuqilərin saray ədəbiyyatı ənənələrinin təcəssümü.....	62
<i>Maarifçi realizm dövrü</i>	
Sevinc Rəsulova. Azərbaycan uşaq dramaturgiyasının inkişafında Abdulla Şaiqin rolu.....	69
<i>Tənqidi realizm epoxası</i>	
Fariz Qasımbəyli. Mirzə Ələkbər Sabir yaradıcılığında təsəvvüf fəlsəfəsinin təzahürü.....	76
Şərqiyyə Məmmədli. Tənqidi-realist şeir üslubunun ifadə vasitələri.....	85
Vasif Quliyev. Cəlil Məmmədquluzadə və Yusif Vəzir Cəmənzəminli.....	92
<i>Romantizm mərhələsi</i>	
Əlizadə Əsgərli. Məhəmməd Hadi romantizmində ədəbi-fəlsəfi cərəyanların izlərinə dair.....	98
Salidə Şərifova. Məhəmməd Hadinin ədəbiyyatda bədii obrazı.....	105
Gülnar Yunusova. Yaponiya mövzusunun Əli bəy Hüseynzadə yaradıcılığında əksi.....	114
<i>Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı</i>	
Yeganə İsmayılova. “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu və Anarın “Dədə Qorqud” povesti.....	119
Arzu Hacıyeva. Əbədi mövzu: Əsrəf Hacıyevin bədii əsərlərində “Qayıdış”.....	127
Günay Qarayeva. Mehdi Hüseynin ədəbi-nəzəri spektrində poeziya.....	134
Suad Əfəndiyeva. Əliağa Kürçaylı poeziyasında ağcaqayın obrazının bədii proyeksiyası: alluziya və ya ədəbi nüfuz?.....	140
<i>Müstəqillik dövrü çoxmetodlu Azərbaycan ədəbiyyatı</i>	
Əhməd Sami Elaydi. Keçmiş və gələcək ayrıcında zaman metaforası (<i>Vaqif Sultanlının “Səhra Savaşı” romanı əsasında</i>).....	146
<i>Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı</i>	
Mahmizər Mehdibəyova. Mirzə Həsən Rüşdiyyənin didaktik əsərləri.....	156
Qəndab Əliyeva. Çağdaş Güney Azərbaycan poeziyasında lirik psixologizm.....	161

Mühacirət ədəbiyyatı

Pəri Hübətova. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığında Füzulinin dini görüşləri probleminin tədqiqi (*Səlim Rəfiq Rəfiqoğlunun “Füzuli” əsəri əsasında*)..... 171

Mətbuat tarixi

Vüqar Əhməd. Mir Cəfər Pişəvərinin publisistikası..... 177

Pərvanə Məmmədli. Mətbuatın ana dilinin və ədəbiyyatın qorunmasında rolu..... 186

Folklorşünaslıq

Xanım Mirzəyeva. Azərbaycan aşiq şeirində qəzəl..... 194

Resenziya

Yelena Raskina. Əsrlərə baxış..... 201

Atəmi Mirzəyev. “Nəsimi ili”nə layiqli töhfə..... 204

Aleksey Arzamazov. Mədəni yaxınlaşma reallığı..... 209

Yubileylər

İsa Həbibbəyli. Yazan və oxunan Tehran Mustafayev..... 211

Əlizadə Əsgərli. Ömrün müdrik çağında 215

İmamverdi Həmidov. Mənalı ömrün yetmişinci pilləsi..... 217

Xronika–2020 221

CONTENTS / № 1, 2020

İsa Habibbayli. The phenomenon of magnificent Azerbaijanism.....	6
<u>Azerbaijani literature</u>	
<i>Renaissance period Azerbaijani literature</i>	
Ulkar Mammadova. Artistic and philosophical content of similes in the creativity of Aynalkuzat Miyanedji.....	17
Alemzar Tagiyeva. Human psychotypes in the poem “The treasure of secrets”.....	24
Elnara Zeynalova. Xaqani Şirvaninin ərəb dilində yazdığı məktublar.....	32
<i>Medieval Azerbaijani literature</i>	
Hurnisa Bashirova. Interpretation on İmadaddin Nasimi’s ghazal “Both worlds can fit within me”.....	38
<i>Early new period</i>	
Pasha Karimov. About the life and work of Fətali bəy Həli Gəncəvi.....	44
Fidan Alizadə. Azerbaijani lyrics of the XVIII century and classical poetry traditions	54
Gulnar Ağik-Jafərzadə. Embodiment of the ghaznavids’ and saljuqids’ court poetic traditions in the period of Fətəli şah Gəcər’s reign.....	62
<i>The period of enlightenment realism</i>	
Sevinj Rəsulova. The role of Abdullah Şaig in the development of the Azerbaijani children’s dramaturgy.....	69
<i>The age of critical realism</i>	
Fariz Gəsimbəyli. The manifestation of philosophy of Sufism in the creativity of Mirza Alekper Sabir.....	76
Şarqiyyə Məmmədli. Means of expression of critical-realistic poetry.....	85
Vasif Gəliyev. Jalil Məmmədğuluzadəh and Yusif Vəzir Çamanzəminli.....	92
<i>The stage of romanticism</i>	
Alizadə Aşgerli. On traces of literary-philosophical traces in Məhəmməd Hədi’s romanticism.....	98
Salidə Şarifova. The literary image of Məhəmməd Hədi in literature.....	105
Gulnar Yunusova. Reflection of the Japanese theme in Ali bəy Hüseynzadəh’s creation.....	114
<i>Soviet period Azerbaijani literature</i>	
Yegəna İsmayilova. Epos “Kitabi-Dada Gərgud” and Anar’s story “Dada Gərgud”.....	119
Arzu Həjiyeva. Eternal theme: “return” in Aşraf Həjiyev’s works of fiction.....	127
Gunay Gərayeva. Poetry in the literary-theoretical spectrum of Məhdi Hüseyn.....	134
Suad Əfəndiyeva. Artistic projection of the image of a birch in Aliəgə Kürçayli’s poetry: allusion or literary influence?.....	140
<i>Multi-method Azerbaijani literature of the independence period</i>	
Ahmad Sami Ələydi. Metaphor of time at the crossroads between the past and future (Based on Vəgif Sultənli’s novel “Desert war”).....	146
<i>Literature of South Azerbaijan</i>	
Məhmizər Məhdibəyova. Mirza Həsən Rüşdiyya’s didactic works.....	156

Gandab Aliyeva. The lyrical psychologism in contemporary South Azerbaijani poetry.....	161
<i>Migration literature</i>	
Peri Humbatova. Study of the issue of Fuzuli's religious opinions in Azerbaijani emigrant literary studies (<i>on the basis of the work "Fuzuli" by Salim Rafiq Rafiqoglu</i>).....	171
<u><i>History of press</i></u>	
Vugar Ahmed. Mir Jafar Pishavari's publicity.....	177
Parvana Mammadli. The role of the press in the protection of mother language and literature.....	186
<u><i>Folklore studies</i></u>	
Khanim Mirzayeva. Ghazal in Azerbaijani ashug poetry.....	194
<u><i>Review</i></u>	
Elena Raskina. A look through the ages.....	201
Ataemi Mirzayev. A worthy contribution to the "Year of Nasimi".....	204
Alexey Arzamazov. The reality of cultural rapprochement.....	209
<u><i>Jubilees</i></u>	
Isa Habibbayli. Tehran Mustafayev who creates and is read.....	211
Alizade Asgerli. Wisdom stage of life.....	215
Imamverdi Hamidov. The seventieth stage of a meaningful life.....	217
Chronicle–2020	221

ОГЛАВЛЕНИЕ / № 1, 2020

Иса Габиббейли. “Азербайджанство” как феноменальное явление.....	6
<u>Азербайджанская литература</u>	
<i>Азербайджанская литература эпохи Возрождения</i>	
Улькер Мамедова. Художественно-философское содержание сравнений в творчестве Айналкузата Мийанеджи.....	17
Алемзар Тагиева. Психотипы действующих лиц в поэме “Сокровищница тайн”.....	24
Эльнара Зейналова. Письма Хагани Ширвани на арабском языке.....	32
<i>Азербайджанская литература средних веков</i>	
Гурниса Баширова. Комментарий к газали Имадеддина Насими “Во мне вместятся оба мира...”.....	38
<i>Ранний новый период</i>	
Паша Каримов. О жизни и творчестве Фатхали бека Хали Гянджеви.....	44
Фидан Ализаде. Лирика Азербайджана XVIII века и традиции классической поэзии ...	54
Гюльнар Агик-Джафарзаде. Воплощение традиций дворцовой поэзии газневидов и сельджуков в период правления Фатали шаха Гаджара.....	62
<i>Период просветительского реализма</i>	
Севиндж Расулова. Роль Абдуллы Шаига в развитии азербайджанской детской драматургии.....	69
<i>Эпоха критического реализма</i>	
Фариз Гасымбейли. Отражение суфийской философии в творчестве Мирзы Алекпера Сабира.....	76
Шаргия Мамедли. Средства выражения критическо-реалистической поэзии.....	85
Васиф Гулиев. Джалил Мамедкулизаде и Юсиф Везир Чемаземинли.....	92
<i>Этап романтизма</i>	
Ализаде Аскерли. К вопросу о литературно-философском направлении романтизма Мохаммеда Хади.....	98
Салида Шарифова. Художественный образ Мухаммеда Хади в литературе.....	105
Гюльнар Юнусова. Отражение темы Японии в творчестве Алибека Гусейнзаде.....	114
<i>Азербайджанская литература советского периода</i>	
Егана Исмаилова. Эпос “Китаби-Деде Коркуд” и повесть Анара “Деде Коркуд”.....	119
Арзу Гаджиева. Вечная тема: “возвращение” в художественных произведениях Ашрафа Гаджиева.....	127
Гюнай Караева. Поэзия в литературно-теоретическом спектре Мехди Гусейна.....	134
Суад Эфендиева. Художественная проекция образа березы в поэзии Алиаги Кюрчайлы: аллюзия или заимствование?.....	140
<i>Многометодная азербайджанская литература периода независимости</i>	
Ахмед Сами Элайди. Метафора времени на перекрестке прошлого и будущего (На основе романа Вагифа Султанлы “Сражение в пустыне”).....	146

Литература Южного Азербайджана

Махмизар Мехдибекова. Дидактические произведения Мирзы Гасана Рушдийи.....	156
Гандаб Алиева. Лирический психологизм в современной поэзии Южного Азербайджана.....	161

Эмигрантская литература

Пери Гумбатова. Изучение азербайджанским эмиграционным литературоведением проблемы религиозных воззрений Физули (<i>на основе труда “Физули” Салима Рафига Рафиоглу</i>).....	171
--	-----

История печати

Вугар Ахмед. Публицистика Мир Джафара Пишавари.....	177
Парвана Мамедли. Роль прессы в защите родного языка и литературы.....	186

Фольклористика

Ханым Мирзоева. Газель в азербайджанской поэзии.....	194
---	-----

Рецензия

Елена Раскина. Взгляд сквозь века.....	201
Атаэми Мирзоев. Достойный вклад “Году Насими”.....	204
Алексей Арзамазов. Реальность культурного сближения.....	209

Юбилей

Иса Габиббейли. Создающий и читаемый Техран Мустафаев.....	211
Ализаде Аскерли. В пору мудрости жизни	215
Имамверди Гамидов. Семидесятый этап плодотворной жизни	217
Хроника–2020	221

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi Əsərləri
The Scientific works of the Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS
Научные Труды Института Литературы имени Низами Гянджеви НАНА

Nəşriyyat redaktoru: fil.ü.f.d. **Töhfə Talibova**
Publishing editor: Ph.D in philology **Tohfa Talibova**
Редактор издательства: др.филос. по филологии **Тохфа Талыбова**

Texniki redaktor: **Rəşid Kərimli**
Make up editor: **Rashid Karimli**
Технический редактор: **Рашид Керимли**

Korrektor: **İradə Orucova**
Proofreader: **Irada Orujova**
Корректор: **Ирада Оруджева**

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun elmi əsərləri –
Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı jurnalında məqalələr pulsuz çap olunur.

www.journal.literature.az
Çapa imzalanıb: 05.06.2020. Formatı: 70x100 1/16
Approved to the print: 05.06.2020. Format: 70x100 1/16
Подписано к печати: 05.06.2020. Формат: 70x100 1/16
Tirajı 300 nüsxə. Həcmi: 14,5 ç.v.
Edition 300 copy. Size: 14,5 p.p.
Тираж 300 экземпляров. Том: 14,5 п.л.

=====

*Jurnal "Elm və təhsil nəşriyyat-I" MMC-də
hazır elektron variantdan çap olunmuşdur.*

E-mail: elm.ve.tehsil@mail.ru
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.